

BIRÓ ANNAMÁRIA

Nemzetek Erdélyben

August Ludwig Schlözer és Aranka György vitája

ERDÉLYI
MÚZEUM
EGYESÜLET
KOLOZSVÁR

272

ERDÉLYI
TUDOMÁNYOS
FÜZETEK

NEMZETEK ERDÉLYBEN

ERDÉLYI TUDOMÁNYOS FÜZETEK

272

ISSN 2068-309X

ERDÉLYI TUDOMÁNYOS FÜZETEK

272

BIRÓ ANNAMÁRIA

NEMZETEK ERDÉLYBEN

August Ludwig Schlözer és Aranka György vitája

Kolozsvár, 2011

A kötet megjelenését támogatta a Communitas Alapítvány és a Bethlen Gábor Alap.

**COMMUNITAS
ALAPÍTVÁNY**

Alapította az RMDSZ

BETHLEN GÁBOR
Alap

© Biró Annamária
© Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2011

Felelős kiadó
BIRÓ ANNAMÁRIA

Szerkesztette
KESZEG ANNA

Korrektúra
DEMETER ZSUZSA

Műszaki szerkesztés, tördelés
BODÓ ZALÁN

Nyomdai munkálatok
GLORIA, Kolozsvár
Felelős vezető
NAGY PÉTER

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
BIRÓ, ANNAMÁRIA

**Nemzetek Erdélyben : August Ludwig Schlözer és Aranka György
vitája / Biró Annamária. - Cluj-Napoca : Societatea Muzeului Ardelean, 2011**

Bibliogr.

Index

ISBN 978-606-8178-42-4

94(498.4)

TARTALOM

1. Egy eredetvita forrásai	9
2. Diskurzus és kontextus	17
3. Tudománypolitika.....	27
4. Magyar és szász történetírás 1797 előtt.....	91
5. A kívülálló August Ludwig Schlözer	141
6. A publikus vita	181
7. Szövegstruktúra és nyilvánosság.....	227
8. Aranka szintézise: vindikáció, polémia és történetírás	249
9. Vitahelyzet és vitapozíció	287
10. Forrásjegyzék és szakirodalom	295
11. Névmutató	327
Rezumat.....	335
Zusammenfassung.....	343

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A Nemzetek Erdélyben. August Ludwig Schlözer és Aranka György vitája című kötet a 2009-ben megvédett doktori disszertációm szövegének módosított változata. Köszönettel tartozom Egyed Emese professzor asszonynak, a doktori dolgozat irányítójának szakmai és emberi támogatásáért. Köszönöm doktori dolgozatom opponenseinek, Ötvös Péternek, Pál Juditnak, Seidler Andreának és Szilágyi Mártonnak értékes észrevételeiket, továbbá a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Irodalomtudományi Tanszéke minden tagjának a szakmai és baráti segítséget.

1. EGY EREDETIVITA FORRÁSAI

A kötet meglehetősen heterogén forráscsoport feldolgozásával az úgynevezett eredetvíták rekonstrukciójára és értelmezésére vállalkozik. A tematika kijelölését és a forrásanyag összeválogatását több tényező is befolyásolta. A magyar irodalomtörténeti hagyomány a 18–19. századot a nyelvi és irodalmi viták kibontakozásának, lefolyásának, a használatban levő fogalmak elvi és módszertani kidolgozásának, a műformák és az ehhez köthető szabályrendszerek kialakulása idejének tekinti. Ugyanakkor fontos szerepet játszik a nemzet fogalmának, a nemzethez köthető attribútumok és különösen a nemzet nyelvének meghatározásában. Ennek következtében nem elhanyagolható az az elméleti vita sem, amelyik arra vonatkozott, hogy beszélhetünk-e nacionalizmusról a 19. század és a modern nemzetfogalom kialakulása előtt. Mindezen kérdések feldolgozására és alapos magyarázatára kitűnő tanulmányok, monográfiák és tanulmánykötetek születtek. A kritikátörténeti kutatások megindulása, a fogalom jelentésének korszakolása, majd pedig monografikus bemutatása szintén elősegítette a korszak irodalmi és társadalmi folyamatainak megértését.¹ A *historia litteraria* és annak a hatalmas szöveganyagnak a rendszerezése, amelyik a fogalom alá rendelhető, segít kijelölni a még hiányos kutatási területeket. Hiszen a korszakot vizsgálva figyelembe kell vennünk annak sajátos fogalomhasználatát és az ebből adódó szövegértési struktúrákat. Irodalomról beszélve nem hagyatkozhatunk mai értelmezésünkre, hanem olyan szövegagyományt kell szem előtt tartanunk, amelybe nem csupán a szépirodalmi művek, nem a mára kanonikussá vált irodalmi szövegek, hanem az antik értelemben vett *litteraria* körébe tartozó művek is beletar-

¹ Ehhez lásd az *Irodalomtudomány és Kritika* sorozat eddig megjelent köteteit. A sorozatot eredetileg az Akadémiai Kiadó indította, az utóbbi időben pedig az Universitas és az Akadémiai Kiadó közös gondozásában jelenik meg.

toztak.² Különösen fontos a történeti, filozófiai, nyelvészeti munkák feldolgozása, hiszen az irodalom differenciálódásának folyamatát csupán akkor érthetjük meg, ha abban a környezetben vizsgáljuk, amikor a különböző tudományok még nem váltak szét, de már léteznek önreflexiós stratégiák, amelyekben utalás történik arra, hogy az illető szerző hogyan látja önmagát és művét, hogyan próbálja elhelyezni a fennálló hagyományban, vagy éppen hogyan akar kitörni abból. Mindezeket a kérdéseket részleteiben vagy különböző kontextusokba ágyazva vizsgálták már. Hasonló intenzitással lendült neki az irodalomtudomány az intézménykutatás megindításának és alkalmazásának, illetve a különböző csoportidentifikációk magyarázatának.

Kutatásom során mindezeket figyelembe véve olyan szövegegyüttesre bukkantam, amely a folyamatban levő feldolgozásokat finomíthatja vagy éppen teljesen más megvilágításba is helyezheti. A nyelvi és irodalmi viták vizsgálatának felerősödése annak a szöveggyűjteménynek a megjelenetéséhez köthető, amely a korszak vitáiban részt vevő textusokból kínál válogatást.³ A kötet feltűnő vonása, hogy kizárólag magyar nyelvű szövegekből válogat, ezáltal pedig leszűkíti a lehetséges értelmezések terét is. Azóta természetesen többen foglalkoztak a nyelvkérdés tágabb kontextusba helyezésével (elég csak a híres Pyrker-pörre vagy a tübingai pályamű kérdéskörének feldolgozására gondolnunk), mégsem született megnyugtató válasz arra a kérdésre, hogy a nyelvek közötti párbajban hogyan került ki a magyar nyelv győztesként, hogyan látták ezt a kérdést a magyar nyelvterületeken élő különböző nemzetiségek. Nagyon termékeny kutatási területnek bizonyult tehát a korabeli erdélyi tudományosság, egyrészt a nemzetiségek képviselőinek különböző mértékű jelenléte miatt, másrészt pedig a nyelvi különbözőségek okán. A szászok csoportidentitásával és tudományos hagyatékuk feldolgozásával nem csupán német, hanem erdélyi szakemberek is foglalkoznak, a kérdést gyakran tárgyalják abból a szempontból is, hogy milyen viszony tételeződött a szászok és a bécsi udvar között. Korszakomra vonatkoztatva viszont hiányosak azok a kutatások, amelyek a belső erdélyi viszonyokat, a szövegek és az azokat alkotó szerzők kapcsolatát, az anonimitást mint csoportidentifikációs eszközt és ennek működését szeretnék feltárni. Inspiratívnak tűnt számomra az a kezdeményezés is, amely annak a 18. század végi német nyelvű, magyar vonatkozású szöveganyagnak a feltárását és kommentálását tűzte ki célul, amely a magyar irodalom német recepciójában játszik fontos szerepet,

² Az irodalom fogalmának átfogó jellegéhez lásd MARINO 1992.

³ SZALAI (s.a.r.) 1980.

illetve a német és európai kultúra magyar befogadását tükrözi,⁴ hiszen enélkül valóban hiányos lehet a magyar irodalomra vonatkozó kutatások eredménye.

A kötet egyik része szervesen kapcsolódik az Aranka György hagyatékát feldolgozó kutatásokhoz, melyet Egyed Emese irányít. A hagyatékból ez a munka többnyire a történeti tárgyú írásokkal foglalkozik, hiszen arra már Aranka első életrajzírója felhívta a figyelmet, hogy az erdélyi tudományos törekvések nem értelmezhetőek annak a hatalmas kéziratos anyagnak a megvizsgálása nélkül, amely Aranka történeti munkásságának bizonyítéka:

„[...] felemelkedett a’ Magyar’ Nemzet’ történeteire is, mely vizsgálódásában micsoda szövétneket gyűjtött a’ mi Historiáink’ homályában, az a’ derék Hazafiú, kinek birtoka alá fognak jutni az Aranka’ írásai, talám közönséges látásra fogja hozni a’ következendő időben. Ne is titkolja el, akár ki légyen valaha az a’ Birtokos, és mind’ dicséretet, mind’ hasznot fog nyerni a’ háládatos maradéktól. Ugyan csak azon írások közül név szerént emlitem a’ Székely nemzetről készített könyvét, és ismét azon feleleteit, melyekkel ellene ment a’ Göttingeni Schlözer Professor’ Erdélyi Szászokról készített vagdalozó, ‘s nem egész megfontolással írtt könyvének.”⁵

Nem a Székely Márton által megjelölt cél vezérelt az anyag vizsgálatakor, viszont azok az általa is fontosnak tartott szövegek mutatkoztak a legizgalmasabbaknak, amelyek a közvetlen utókor értelmezésében is egymás mellé kerültek: a székelyek története és a göttingai August Ludwig Schlözer *Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* című könyvére írott cáfolat. A kéziratok elhelyezésére Aranka életében és a Társaság működésében történtek már kísérletek,⁶ az anyag alaposabb vizsgálata azonban szükségessé tette a kutatás többirányú kiterjesztését. A szövegek ugyanis önmagukban csupán hiányosan értelmezhetőek, létrejöttük kontextusának vizsgálata nélkül lehetetlenné válik a belső koherencia és az implicit utalások logikájának vizsgálata. A kulturális antropológián belül tételeződő irodalomtudományi módszerek lehetővé tették, hogy ne csupán az irodalmi termékeket, hanem azok létrejöttének, közvetítésének, befogadásának folyamatát is vizsgálhassuk. Ez a folyamat igen fontos a polémia szempontjából, hiszen Aranka György szövege egy olyan többéves munka eredménye, amelynek létrejöttére nem csupán az expliciten is kijelentett provokáció, azaz Schlözer könyvének megjelenése volt hatással, ha-

⁴ A projekt a Bécsi Egyetem Finnugor Intézetében folyik, címe: „Der deutschsprachige Diskurs über Sprache und kollektive Identität im habsburgischen Königreich Ungarn von 1740 bis 1918. Kommentierte digitale Quellenedition“, vezetője Seidler Andrea.

⁵ SZÉKELY 1818: 68–91.

⁶ EGYED (szerk.) 2004, KIRÁLY 2006.

nem mindazok a rejtettebb irodalmi történések is, amelyek a tudományos kutatások irányának kijelölésekor is nagy szerepet játszottak. A vizsgált szövegek nem egységesek műfaji szempontból, nem sorolhatom őket sem a narratív, sem pedig a mitikus történetírás termékei közé, maga az eredetkérdés ugyanis nem önmagában volt fontos tematikája a korszaknak, hanem politikai-jogtörténeti konnotációi miatt. Az általam vizsgált forrásanyag nem értelmezhető anélkül a politikai kontextus nélkül, amelyet az 1790-es évek reformtörekvései, majd pedig az azt követő egyre inkább erősödő abszolutizmus hozott létre. A források mindegyikét igyekeztem elhelyezni abban a közegben, amelyben létrejött, ezáltal még inkább szét-tartóvá váltak a különböző fejezetek, a kontextus megteremtése ugyanis gyakran hosszas kitérőket kívánt. Az erdélyi anyag azzal a kényszerítő hatással lehet a kutatóra, hogy szétválassza a különböző nemzetek produktumait. Az eddigi kutatás ezt a hagyományt követte: megvizsgálták már a szászok történeti tudatának kialakulását, a magyar rendi törekvések alakulását, ezek szövegi megjelenítését, azonban kevés olyan kísérletről van tudomásunk, amely ezeket a szövegeket az egymással való kommunikációban próbálja tekinteni. Elemzésemben tehát szükségesnek tűnt a szász és magyar szövegek párhuzamos és egymás összefüggésében való vizsgálata, a szövegek létrehozóinak tudományos és nemzeti öndefiníciójának egymás viszonylatában történő bemutatása és a különböző intézményes vagy egyéni kutatások eltérő irányultságának tárgyalása. Bár a vita nem csupán a szász és a magyar eredetkérdések körül forgott, hanem elkerülhetetlenül fontos szerepet kapott a románok eredetének megjelenítése is, ebben a kötetben ennek csupán azokat az aspektusait tárgyalom, amelyek a vita magyar és német szövegeiben is megjelennek. Megkerülhetetlen volt viszont August Ludwig Schlözer munkásságának alaposabb bemutatása. Egyrészt azért, mert a létrejövő szövegek abba az általa létrehozott paradigmába kívántak integrálódni, amelyet a magyar szakirodalom igen egyoldalúan tárgyal, másrészt pedig azért, hogy láthatóvá váljék az a rendszer, amelybe a szászok és a magyarok történetét beépítette, ez pedig szintén nem mentes a politikai konnotációktól. A szövegek és az irodalmi-tudományos történések vizsgálata ahhoz segít hozzá, hogy értelmezhetővé váljék Aranka György munkásságának egyik legjelentősebb eredménye, egy sajtószerű, kétkötetes Erdély-történet.⁷

Annak ellenére, hogy a szövegek többnyire az erdélyi nemzetek eredetéről beszélnek, az elemzésben nem arra helyeződik a hangsúly, hogy a különböző szerzők hol tudományosan igazolható, hol mitikus vagy le-

⁷ A kézirat átirat, modernizált formában megjelent ARANKA 2010. Jelen kötetben viszont, igazodva a többi idézethez, az eredeti írásmódot használtam, megadva a 2010-es kötetbeli oldalszámot is.

gendai elemeket ötvöző eredetről vallott meggyőződéseit bemutassam. A vitázó felek között központi szerepbe egy idő után a székelyek eredetének tisztázása kerül. A különböző korok különböző véleményeit már többen is számbavették anélkül, hogy egységes álláspont alakult volna ki.⁸ Kérdéses volt, miért erősödik fel a nemzetek eredetéről szóló diskurzus a 18. század végén, hogy melyek azok a politikai mozgatórugók, melyek a történeti irodalmat oly mértékben meghatározzák, hogy azok retorikájukban sem tudnak kilépni az eredetről és az ebből származó jogokról szóló polémiaiából.

Az időbeli határokat nehéz megnevezni, az eredetkérdések ugyanis folyamatosan jelen vannak az erdélyi diskurzusokban (is). Elsősorban a 18. század végének és 19. század elejének szövegeivel foglalkozom, az időhatárokat Aranka György aktív munkálkodása jelölte ki. Amikor ez a tudományos pályafutás lezárul (történeti munkájának megjelenése nélkül), az eredetkérdésnek is más összefüggései lesznek, a reformkor és a romantika nemzetépítő stratégiái különböznek az ezt megelőző és általam vizsgált korszakétól.

A létező, a korban keletkezett, egymással tematikus vagy genetikus összefüggésben levő szövegek koherenciájának megsejtése, a központi szereplő (Aranka György), az intézmények szerepének vitatott jellege és ellentmondásos tevékenysége módszeres újraolvasást tett szükségessé. Kérdéssé vált az is, hogy hány azonos nyelvet beszélő csoportról beszélhetünk. Azonos diskurzusba ágyazódik-e a magyar, székely, magyarországi magyar nyelvű irodalom, illetve a szász, német vagy ausztriai német nyelvű irodalom, ezek hogyan viszonyulnak egymáshoz? A vita tárgya részben jogi kérdések köré szerveződik, célzata pedig politikai (de történelminek, nyelvészetinek láttatott kérdésekben). A vita bemutatása az irodalom korabeli fogalmát és jelentőségét is még jobban megvilágíthatja.

A textusok heterogenitása, a rekonstrukció elkerülhetetlen hiányosságai, a szövegek kommunikációjának nehezen követhető árnyalatai nem tették lehetővé egyetlen módszertani iskola eredményeinek a követését sem. A különböző módszerek ötvözése, a források megkívánta hozzállás többrétűsége, a létrehozó közegek tudományos paradigmáinak és a politikai helyzet szöveggeneráló funkciójának vizsgálata teszi csak lehetővé, hogy a szövegeket egyrészt irodalmi termékeknek, másrészt egy hol publikus, hol pedig rejtett vita „résztvevőinek” tekintsük és ilyen értelemben értelmezni tudjuk.

Hogy irodalomtörténészként nem kimondottan szépirodalmi szövegek értelmezésével foglalkozom, több szempontból is magyarázható. A műfajok strukturátlansága ennek csupán egyik összetevője, kutatásaimra azonban nagy hatással volt Szilágyi Márton elméleti igényű tanul-

⁸ PÁL 2004, KRISTÓ 1996.

mánya az irodalomtörténet és társadalomtörténet viszonyáról.⁹ Ő ugyanis nem zárja ki az irodalomtörténész érdeklődési köréből a levéltári forrásokat, hanem arra hívja fel a figyelmet, hogy az irodalomtörténésznek az ilyen típusú forrásokban mást kell észrevennie, mint a történésznek. Az irodalomtörténet-írás felől egyszerűbb belátni a történeti forrásként kezelt szövegek olvasásmódját, illetve az intézmények és társadalmi mozgások kereteiben létrejövő szövegek hatásait.

Ae korszak eredetvitáinak különböző konnotációi voltak, a politikai hatás szándékát a tudományos tekintély kiépítése, az egymás közötti kommunikáció mikéntjének meghatározása is kiegészíti.¹⁰ A történeti-politikai háttér felvázolásának segítségével arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen hatalmi struktúrákat tekinthetünk provokációnak, azaz melyek azok a politikai életben bekövetkezett változások, amelyekre az erdélyi szerzők történeti munkák megjelentetésével kívántak válaszolni. A szöveganyag árnyaltabb értelmezéséhez, az adott politikai helyzetre felkínált válaszok megértéséhez szükségesnek tűnik nem csupán az aktuális politikai helyzet felvázolása, de azoknak az uralkodási modelleknek a bemutatása is, amelyek kiváltották mind a nemzeti ellenállás különböző formáit, mind pedig ezek szöveges manifesztálódását is. A konkrét helyzetre adott politikai válaszok a röpiratokban mérhetők le, ezek vizsgálata pedig azokat a kérdésköröket világítja meg, amelyek fontosak lesznek a létrejövő tudományos paradigma kialakulásában. A röpiratok esetében nem csupán az Erdélyben megjelent magyar és szász szövegeket vizsgálom, hanem a magyarországi és főleg bécsi, eleve provokációnak szánt írásokat is, hiszen a későbbi erdélyi munkák ezekre adott válaszként is felfoghatók.

Aranka György angol és magyar alkotmányról szóló munkája alaposabban is elemzésre kerül, hiszen ez nem csupán az elsődlegesen vizsgált tudományos csoport egyik eredménye, hanem nemzetközi vitát is kiváltó szöveg. Ebben a vitában már előtérbe kerülnek azok a kérdések, amelyek a későbbi, tulajdonképpen az erdélyi nemzetek eredetéről és megtelepedéséről szóló vitában központi szerepet fognak betölteni.

A röpiratok bemutatása nem csupán a kontextus megteremtése miatt szükséges. Véleményem szerint az erdélyi tudósok a felerősödő történeti kutatásokkal, a történeti munkák megjelentetésével a későbbiekben reagálni szerettek volna a röpiratokban megfogalmazott vádakra. A kutatók elindítója és irányítója az az Aranka György volt, akinek egyik legfőbb szándéka az erdélyi nemzetek egymással való kibékítése, így szövegeiben csupán egyfajta válaszáadás, és korántsem a visszavágás szándéka fedezhető fel.

⁹ SZILÁGYI 2007.

¹⁰ A politikai mitológia és az eredetmítoszok viszonyához lásd BOIA 1997.

A mindenkor helyzetfüggő önmeghatározás különböző stratégiákat kínált a szászoknak, amelyeket a lehető legteljesebb módon ki is használtak. A röpiratirodalom mellett ugyanis azt is hamar felismerték, hogy másfajta megszólalási módok is szükségesek, ezért olyan tudományos folyóiratot jelentettek meg, mely explicit megfogalmazásban mindhárom erdélyi nemzet tudományosságát hivatott bemutatni, a valóságban azonban a szász nemzeti törekvések, a szász nemzeti múlt bemutatásának médiuma lesz, mely a magyar tudományos törekvéseknek csupán marginális szerepet szán. A német nyelvterületeken ekkor már igen kifejlett recenzióírásnak köszönhetően a röpiratok, a folyóirat, a történeti munkák, illetve a populáris történetíráshoz tartozó szövegek a nyugati tudományosság előtt is ismertté válnak, August Ludwig Schlözer könyvének megjelenése tehát egy korábban megkezdett folyamat lezárása, illetve egy másfajta tudományos diskurzus nyitánya lesz. Az elismert történész fellépéséig ugyanis a tudományos folyóiratban és különösen a populáris munkákban olyan történetírási hagyományokat is továbbvisznek, melyek a 17. századi eredetmítoszok propagálásában a nemzeti jogok legitimizálásának lehetőségét látták.

A negyedik fejezet tulajdonképpen azt vizsgálja, hogy az előbbi részben megépített kontextusban milyen kutatási irányok alakultak ki. Egyrészt az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság 1797 előtti munkásságát veszi szemügyre, különös hangsúlyt fektetve a történelmi kutatásokra. Az irodalmi történéseket nem csupán a megjelent nyomtatott szövegek számbavételével követem nyomon, hanem a háttérben zajló levelezéseket is megvizsgálom, hiszen ezekből derül ki, hogy az erdélyi magyarok hogyan képzelték el a közös történeti kutatásokat, illetve milyen végkicsengést vártak ettől. Úgy tűnik, Aranka György már ebben az időben is tudatosan vonja be kutatásai körébe a különböző típusú, nyelvű és a különböző nációkhoz köthető forrásokat, megelőlegezve azt a későbbi fejleményt, hogy közös erdélyi történetet kíván megjelentetni.

Az erdélyi magyarokhoz képest a szászok sokkal több publikált szöveggel vannak jelen a korszak tudományosságában, ezek bemutatásán túl azt is megnézem, hogy létezett-e kommunikáció az általuk írt munkák és a magyar kutatások és szövegek között.

Ahhoz, hogy Schlözer szövegét megérthessük, munkásságának általános bemutatása is szükséges, a magyar szakirodalom ugyanis gyakran magyargyűlölőnek állítja be, ezért az értelmezése is eleve hiányos és elfogult. Az ötödik fejezet tehát azt mutatja be, hogy a szászok történetének megírása tulajdonképpen koherensen épül be munkásságába, hogy a magyarokkal szembeni elfogultság nem általánosítható, hiszen csupán a konzervatív

nemesi réteget kritizálja, illetve azt a reformnemességet, amely a fennálló birodalmi rendszert autonómiatörekvésekkel akarja gyengíteni.

A hatodik fejezet Schlözer könyvének megjelenése után kirobbant publikus vita elemzését viszi végig. Ehhez szükséges volt megvizsgálni a különböző tudományos mezők (erdélyi, magyar, német) kritikairási hagyományait, ugyanis ebből válhat érthetővé, hogy a publikus vita miért kizárólag német nyelven folyik. Az első recenzió a jénai Allgemeine Literatur Zeitungban, az ellenrecenzió pedig a szebeni *Siebenbürgische Quartalschrift*-ben jelent meg. Ezekkel egyidőben természetesen fontos levelezés zajlik az egységes álláspont kialakításáról, illetve a levelezés a recepció mikéntjére is rámutat. A kritikák elemzésével azt próbálom meg bemutatni, hogy nem annyira a történeti tények cáfolata kerül előtérbe, hanem a személyes és nemzeti sérelmek taglalása.

A hetedik fejezet különösen a magyar reakciókra koncentrál. Azt vizsgálom, hogy a gyűléseken milyen témák kerültek felolvasásra a Schlözerre írott cáfolaton kívül, hogy ezek miért nem jelentek meg tudományos munkaként, illetve az egyes kutatások hogyan hatottak egymásra.

Mindezekre azért volt szükség, mert a nyolcadik fejezet Aranka György szintézisével foglalkozik, amely tulajdonképpen az 1810-es évekre áll össze. A kétkötetes munkát felfoghatjuk Erdély történeteként is, ugyanakkor mindazokra a provokációkra adott válaszként is, amelyeket az előző fejezetek tárgyaltak. A nyolcadik fejezet tehát különösen ezzel a munkával foglalkozik, több szempontból elemzi, a tartalmi jegyeken túl arra is figyel, hogy történeti munkának, polémiának vagy vindikációnak tekintette-e szerzője, hogy melyek a történetírás kialakulásának és szegmentálódásának jelei, illetve, hogy történelem és irodalom mennyire fonódott össze ebben a korszakban.

2. DISKURZUS ÉS KONTEXTUS

A szöveganyag heterogenitása és a különböző műfajok keveredése azt kívánta, hogy olyan elméleti keretbe ágyazzam értelmezésemet, amely a legkülönbélebb szövegtípusokra is kiterjeszhető, így pedig magyarázatot nyerhet, hogy ezek a munkák miért és hogyan kerültek egymás mellé. Megállapításaimban figyelembe vettem, hogy a rekonstrukció elkerülhetetlenül szubjektív, hiszen nincs olyan általános érvényű szabály, amely megszabná a szövegek közti kapcsolatteremtés módozatait úgy, hogy egyetlen vita textusaiként legyenek definiálhatóak. A korábbi és a tárgyalt korszakban zajló egyéb viták és elemzéseik átolvasása után hamar kiderült, hogy a kontextualizálás nem sikerülhet, ha nem vesszük figyelembe azt a társadalmi struktúrát és a kortárs befogadási stratégiákat, amelyek kijelölték a szövegek egymáshoz való viszonyát.¹¹ A feltárásban és a textusok kiválogatásában nagy segítségemre voltak Jürgen Stenzel elméleti megfontolásai, aki a vitákról szervezett nemzetközi germanisztikai kongresszus keretében fogalmazta meg teóriáját.¹² Ő a viták elemzésének módszertani kereteit szerette volna kijelölni. Több kérdést is megfogalmazott, amelyre a válaszok relevánsak lehetnek egy-egy szövegkorpusz interpretálásakor. Miért választják a vitatkozó felek adott időpontban pontosan azt a tárgyat? Bántotta vagy ingerelte-e a vita tárgya a vitázó feleket? A tárgy kijelölésében a tematika vagy a személyes érdeklődés és viszonyulás a meghatározó? Honnan származhat a vitatkozó felek témára adott agresszív reakciója? Milyen kép él a vitatkozó felekben arról a közönségről, amelyet saját pártjukra kívánnak állítani? Hogyan alakul a közvetítő médium és a közvetítő nyelv a vita során, miért adott nyilvánossági fórumokat vagy nyelveket

¹¹ Thimár Attila az irodalmi vitákat irodalomszociológiai keretben vizsgálja és műfajnak nevezi őket. Elemzése hatással volt erre a dolgozatra is. THIMÁR 1996.

¹² STENZEL 1986: 3–11.

választanak a felek? Hogyan látja a közönség a vitatkozó felek társadalmi és tudományos pozícióját? Milyen előítéletekkel nyúlnak a vitatkozó felek a vita tárgyához? Milyen jogon szólalnak meg a vita egyes szereplői?¹³ Így tehát a konkrét tematikáról szóló szövegeken túl figyelni kellett a különböző társadalmi struktúrákra, a tudományosság értelmezéseire, a szerzők pozíciójára és a tudásáramlás különböző formáira. Ugyanakkor ezek a kérdésfelvetések nem segítenek hozzá ahhoz, hogy magát a vitát értelmezni tudjam. Itt ugyanis nem csupán arról van szó, hogy a különböző véleményeket ismertessem, hiszen ezáltal a vitát olyannyira szűkös keretek közé szorítanám, amelyek nem engednék meg, hogy egyik legizgatóbb elemét, a szubjektivitást vizsgálni tudjam. Ugyancsak ezen kongresszuson Günter Oesterle pontosan arra hívta fel a figyelmet, hogy a viták éltető eleme az extrém ellentétekből adódó feszültség: szenvedélyesség és megfontoltság, argumentáció és blöffölés, logika és paralogizmus, dokumentumok és metaforák, morális jóindulat és megsemmisítési vágy, tervezett hatása és a véletlenre hagyatkozás azok az elemek, amelyek a nyelvet is működésbe hozzák, de a nyelvi tudás a kollektív tudásból fakadó kimondatlan elemekkel is összefonódik.¹⁴ A 18. század teoretikusai is ambivalens módon viszonyulnak a tudományos vitákhoz: egyrészt a véleménycseré tudományos hasznára hívják fel a figyelmet, másrészt pedig azt is megállapítják, hogy a túlzott személyeskedés káros lehet mind a vitatkozó felekre, mind pedig a vita tárgyára nézve, hiszen nem a tudományos igazság kiderítése, hanem egymás tönkretétele lesz a cél. A vitában szerzett sérülések (mint amilyen a tudományos hírnév bemocskolása) a közönség gondolkodásában akkor is elevenen fognak élni, amikor a vita tárgya már senkit nem érdekel.¹⁵ Ezért a vita vizsgálatok a személyeskedésre és ennek nyelvi megvalósítására is nagy hangsúlyt kell fektetni. A német felvilágosodás kutatói is ebben a kettősségben próbálták a szövegeket elemezni. Míg Jürgen Habermas a társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozását vizsgálva a felvilágosodás produktív, optimális fikciós modelljét próbálta feltárni oly módon, hogy a nyilvánosság előtt megjelent ítéletekben magánemberek véleményének ütköztetését, majd a vita során elszenvedett változásokból kirajzolódó

¹³ STENZEL 1986: 11.

¹⁴ OESTERLE 1986: 107.

¹⁵ A berlini tudományos folyóirat kiadója, Friedrich Nicolai igen hatásosan fogalmazza meg ezt az ekkor Wolfenbüttelben élő Lessinghez írott levelében: „Die Polemik ist eine schöne Hure, die zwar an sich lockt, aber wer sich mit ihr gemein macht -, und das beegnet den gesündesten am leichtesten -, bekommt Krätze oder Filzläuse, die dann fest sitzen, wenn die Hure schon längst vergessen ist.“; „A polémia csinos, vonzó lotyó, de aki használja – és a kísértésnek a magabiztosak engednek a legkönnyebben –, rühöt vagy lapostetűt szerez, s ezektől még akkor sem szabadul, ha magát a lotyót már rég elfelejtette.“ (Amennyiben külön nem jelölöm, a német szövegeket saját fordításomban közlöm.) LACHMANN (Hrsg.) 1895: 168.

konszenzusban a közvélemény megtestesülését próbálta megragadni,¹⁶ addig Koselleck a művek létrehozása iránti igény anarchiáját mutatja be, amelyben a történeti helyzetnek megfelelően szétválik politika és morali-tás, ezáltal pedig nem csupán a művek közötti kommunikációban, hanem magában a társadalomban is forradalom következik be.¹⁷ A német megfontolásokat nem minden esetben lehetett az általam vizsgált vitára alkalmazni, hiszen azzal is számolni kellett, hogy a vitában megszólaló felek egymástól eltérő nyilvánosságképzetekkel rendelkeztek, és mások voltak azok a nyilvánossági fórumok, amelyekben megszólalhattak. Habermas híressé vált értekezésében azzal indít, hogy a 18. században német nyelvterületen is problematikus a nyilvánosság fogalmának meghatározása, hiszen maga a főnév is csak ebben az időben alakul ki.¹⁸ Általában véve ideálisnak a polgári nyilvánosságot fogadja el, mivel ezen belül bontakozik ki az a politikai tudat, amely az abszolutisztikus uralommal szemben körülhatárolja az általános és absztrakt normák fogalmát és követelményét, és végül oda is eljut, hogy a törvények egyetlen legitim forrásának önmagát, nevezetesen a közvéleményt tekintse.¹⁹ Az általa kínált modell remekül alkalmazható például a göttingai Schlözer esetében, aki nagyhatású folyóiratait már ebben a közönségnevelő és közvéleményt befolyásoló, vitáknak és kritikáknak teret adó közegben szervezi vagy ugyanígy a jénai *Allgemeine Literatur-Zeitung*²⁰ esetében is. Ezzel szemben magyar nyelvterületen számolnunk kell azzal, hogy ebben az időben a nyilvánosságnak más formái és funkciói vannak érvényben. Természetesen túlléptek már itt is a titoktartás által meghatározott nyilvánosságon, mely a nagy tömegeket valóban kizárja (s amelynek mintáját Habermas a szabadkőműves páholyokban látja), ám nem vetkőzték le teljességgel a reprezentatív szerepet,²¹ azaz a megszólalások (különösen a történeti tárgyú szövegekben) a legitimnek tartott jogrendet igazolják és reprezentálják (főleg a külföld előtt). Míg a német nyelvterületeken számtalan sajtótermék kínált megszólalási lehetőséget, a vitában részt vevő erdélyi magyar szerzők igen csekély publikálási lehetőséggel rendelkeztek. Ezért tekintem a Nyelvmívelő Társaság gyűléseit, illetve a közkézen forgó magánlevelezéseket az erdélyi (bár kisé-leszűkített) társadalmi közeg nyilvánossági fórumainak.

¹⁶ HABERMAS 1971.

¹⁷ KOSELLECK 1959.

¹⁸ HABERMAS 1971: 11.

¹⁹ HABERMAS 1971: 82.

²⁰ A továbbiakban ALZ.

²¹ HABERMAS 1971: 17–18.

A szövegek kijelölése és a már vázolt elméleti megfontolások applikálása mellett szükség volt olyan módszerek felhasználására is, amelyek az azonos fogalmak eltérő értelmezésében nyújthattak segítséget.

Diskurzuselmélet

A fogalmakat és jelentésüket csak abban a kontextusban lehet vizsgálni, amelyben azok létrejöttek. A beszédmódról szólva a cambridge-i eszmetörténészek által kidolgozott elméleti megfontolásokat²² alkalmazom. Quentin Skinner élesen elutasította azokat az értelmezéseket, amelyek egy adott szöveg vagy esemény leírásában későbbi korok fogalmait használják. A szöveg autonómiája véleménye szerint nem működtethető, mivel egy klasszikus szöveg érvelésének mai jelentését vizsgálva igen könnyű abba a csapdába esni, hogy a mű jelentésének vizsgálatából kimarad annak az elemzése, hogy a szerző mit akarhatott mondani, azaz saját cselekvését és munkájának elsődleges célját nem veszik figyelembe.²³ Az, hogy az irodalomtörténész ismerheti a szereplők tetteinek következményét, illetve azokat a később kialakuló hagyományokat vagy éppen kánonokat, amelyekbe az adott szövegek beilleszthetők, gyakran tévútra vezethet, mivel egyáltalán nem biztos, hogy a szerzők hagyományteremtési szándékkal vagy egy-egy már létező hagyománnyal való azonosulás szándékával alakították szövegeiket. Skinner elméletének gyakorlati hasznát Takáts József abban látta, hogy „a jövő tudásáról való ideiglenes történelmi lemondás módszertani mozzanata szükséges lehet ahhoz, hogy perspektívánkat, amennyire lehetséges, hozzáigazítsuk az egykori szereplők perspektíváihoz.”²⁴ A kortárs perspektíva megértéséhez a fogalomhasználat megértése szükséges. A Skinner által felvázolt eszmetörténeti megfontolásokat magyar vonatkozásban Takáts József alkalmazta, a továbbiakban azoknak a központi kifejezéseknek a bemutatása következik, amelyek Takáts szerint a 18–19. századi magyar politikai beszédmódot meghatározták.²⁵ Azért ismertetem itt hosszabban a meghatározásokat, mert a továbbiakban nem térek ki rá bővebben, elemzéseimben azonban folyamatosan alkalmazom őket. A szövegekben visszatérő érvelések tulajdonképpen négy megszólalási hagyományra vezethetők vissza. Ezek közül az egyik a republikanizmus politikai

²² Lásd HORKAY HÖRCHER (szerk.) 1997. A politikai eszmetörténet elméleti kereteit a magyar viszonyokra Takáts József alkalmazta, TAKÁTS 2007a. A diskurzív politikatudománnyal foglalkozó Szűcs Zoltán Gábor igen inspiratív tanulmányai csupán a dolgozat lezárásának idején jutottak el hozzám. Lásd Szűcs 2009, 2009a, Szűcs–Kovács 2009.

²³ SKINNER 1997: 25.

²⁴ TAKÁTS 2007: 82.

²⁵ Takáts meggyőző tanulmánya több helyen is megjelent, ebben az esetben a legutóbbi kiadást használom. TAKÁTS 2007.

nyelve, melynek egyik központi fogalma a szabadság, ami azonban nem egyéni autonómiát jelent, hanem a kormányzásban való részvétel jogát és kötelességét. A polgár ebben az esetben a közjót az egyéni vagy családi érdek elé helyezi. A republikánus nyelvhasználat kiindulópontja Róma bukásának története, mintája a római köztársasági erények, fő kérdése pedig az, hogy mi az oka egyes nemzetek hanyatlásának, illetve felvirágzásának. Magyar szövegekben a republikánus nyelvvel gyakran összefonódott egy másik politikai nyelv, amely Takáts szerint a legtöbbször által beszélt nyelv volt a 19. század elején: az ősi alkotmányra hivatkozás politikai nyelve.²⁶ Ez a gondolkodásmód és nyelvhasználat a magyar szokásjogi alkotmányhoz kötődve alakult ki, melynek értelmében az alkotmány nem az éppen élő nemzedék tulajdona (így megváltoztatható lenne), hanem az ősök hagyták az élőkre, s ugyanolyan formában kell továbbadni. Az alkotmányra nem egyszerűen jogszokásként tekintenek, hanem az országot megtartó erőnek vélik: amennyiben az alkotmány csorbul, az ország is a megsemmisülés útjára lép. Ebből a szempontból válik érthetővé a kötetben bemutatott jogtörténeti munkák jelentősége: nem csupán történeti szöveggé kezelem őket, hanem olyan hagyományként, amelynek megőrzése a nemzet elsődleges feladata volt. Ezek a szövegek és érvelésmódjuk olyannyira beépülnek a szöveghagyományba is, hogy a későbbiekben szépirodalmi szövegekben is problémamentesen használhatók. A szabadság fogalma a kormányzásban való részvétel mellett ebben az esetben a konkrét privilégiumokkal egészül ki, azaz azokkal a kiváltságokkal, amelyek a nemességet megilletik. A kiváltságok és a birtok (melyet vérrel szereztek) ugyancsak nem az élő nemzedék tulajdona, hanem az ősöktől kaptak és változatlan formában kell továbbadniuk. A Takáts elméletét is előkészítő Szűcs Jenő tanulmánya arra hívja fel a figyelmet, hogy ezen beszédmód kialakulása nagyrészt Kézai Simon *Gestájából* vezethető le: a nemesség és a szabadság összefüggő rendszere, a nemesség és a hadakozásból származó jogok, a szolgaság történeti igazolásáról szóló elemzés, az elképzelés, hogy a nép a nemességre ruházta saját képviselőjét, aki szerződés formájában továbbadta ugyan az uralkodónak, de ez nem jelenti azt, hogy lemondott volna törvényalkotó jogáról.²⁷

A harmadik politikai beszédmódot Takáts a felvilágosodás kormányzásának nyelvében jelöli meg.²⁸ A beszédmód – természetjogi alapozása következtében – abból a feltételezésből indul ki, hogy létezik a természetes jog, amely mindenkivel vele születik, a jogszokás tehát nem csupán kiváltságosokra vagy különböző intézményekre érvényes, hanem minden

²⁶ TAKÁTS 2007: 175.

²⁷ SZŰCS 1984a: 413–555.

²⁸ TAKÁTS 2007: 183.

egyénre. Ehhez a beszédmódhoz kapcsolódik az a hit, hogy a társadalmat és intézményeit ésszerűen be lehet rendezni. A központi szerepet az állam tölti be, neki kell a közjó elérésén fáradoznia, a törvényhozó jog itt teljes mértékben az uralkodót illeti, akinek felvilágosultnak kell lennie és a közbizalom elérésére kell törekednie. A negyedik beszédmód pedig a kulturális nacionalizmus megnevezést kapja.²⁹ Ez a beszédmód – véleményem szerint – a tárgyalt időszaknál későbbben terjed el, fogalomhasználatában ugyanis a nemzet természet adta közösség. Ezen beszédmód kialakulására hatással lehetett Herder filozófiája, mely a nemzetet gyakran organizmusként írja le, amelynek egységes tulajdonságai vannak, nem csupán szokások, viselet vagy életforma határozza meg, hanem absztrakt jellemvonások is. Nehéz megállapítani, hogy mikor kezdődik ezen beszédmód használata, mikortól beszélhetünk egyáltalán mai értelemben vett nemzetről. Takáts arra is felhívja a figyelmet, hogy ha a nemzet egyik legfontosabb vonásaként a nyelvet jelöljük meg, még egyáltalán nem biztos, hogy a kulturális nacionalizmus beszédmódjával van dolgunk. A bemutatott beszédmódok a szövegekben csak ritkán jelennek meg olyan homogén állapotban, ahogyan azt a leírás kínálja fel. Legtöbbször több beszédmód keveredéséről és egymásra tevődéséről beszélhetünk, amelyek néha értelmességi zavarokhoz vezetnek.

Az eszmetörténészek és Takáts kutatásait kiegészítettem S. Varga Pál meglátásaival, aki a nemzeti irodalom különböző elemeit különítette el és próbálta rendszerezni.³⁰ Kiindulópontja az volt, hogy a nemzeti irodalom különböző korokbeli felfogásai között alapokig ható különbségek voltak, s ennek a korszak szereplői sem voltak mindig tudatában. Véleménye szerint ez abból a tényből vezethető le, hogy sem a nemzet, sem pedig az irodalom fogalma nem volt egységes, ebből pedig három – egymástól nem mindig elkülönülő – fogalmi rendszer alakult ki, melyeket ő államközösségi, eredetközösségi és hagyományközösségi paradigmáknak nevez.³¹ Az államközösségi paradigmát S. Varga a hungarus-államközösség rendszeréből vezeti le, bár annak elképzeléseitől teljesen eltérő konnotációi lesznek. Alapja a politikai közösség, az alattvalói-állampolgári szerep mint csoporttudat. I. Ferenc uralkodása idején dolgozzák ki a közös történelem, közös szokások, közös haza elméletét. Maga az elv ebben az időben is sokat megőriz felvilágosult jellegéből főleg, ami a műveltség terjesztésének fontosságát illeti, azonban felerősödik a dinasztikus elv, ennek szakrális implikációival együtt. Hormayr, az ideológia egyik legnagyobb teoretikusa, Johannes von Müller *Die Geschichte von Schweiz* című könyve alapján

²⁹ TAKÁTS 2007: 185.

³⁰ S. VARGA 2005.

³¹ S. VARGA 2005: 13.

a svájci modellt tekintve követendő példának. Úgy gondolja, hogy a közös történelem megkreálása hozzájárulhat a közös nemzeti érzület kifejesztéséhez.³² S. Varga szerint az elképzelés felülről propagált, és néhány megvalósítási kísérleten túl nem tudott meggyökerezni a magyar viszonyok között.

Az erdteközösség narratívája szorosan köthető ahhoz a Takáts által ősi alkotmányra hivatkozásnak nevezett beszédmóddhoz, amelyet ő maga is a Kézai által megkreált hun–magyar folytonosságból vezet le. S. Varga szerint ezt az eredettudatot nem kollektív emlékezet, hanem az írásban rögzített kánon örökölte tovább, amely nyelvében is elszakadt az eredeti hagyományozó közegetől (azaz latinra váltott).³³ A hagyományközösségi paradigma pedig a Takáts által a kulturális nacionalizmus beszédmódjának nevezett diskurzussal rokonítható, amely esetében már a magyar nyelv és az öröklött művelődési hagyomány kerül középpontba.³⁴ Ebben az esetben is figyelembe kell venni, hogy a korabeli beszélők az egyes paradigmákba való integrálódást nem tudatosan hajtották végre. Azért használom mégis ezeket a megnevezéseket, mert a beszédmódok és a különböző értelmezési keretekbe való ágyazódás hozzájárulhatott ahhoz, hogy a vitatkozó felek ne ugyanazt értsék adott fogalmak alatt (különösen igaz ez a szabadság és nemzet fogalmaira). A nemzetfogalom hatalmas szakirodalmának átnézése után³⁵ arra a következtetésre jutottam, hogy nem lehet egységes magyarázatokat találni arra, hogy az egyes szerzők mit értenek a nemzet fogalma alatt, sőt bizonyos szerzők esetében sem egységes a fogalom használata különböző szövegekben sem. Mivel a szövegbeli értelmezés lehet egye-

³² ÖSTERREICHISCHER 1807–1812/I: X–XI. „Auf dem kolossalen Flächenraume von Kronstadt bis Salzburg und von Krakau bis Triest [...] lebet und wirket ein Völkerverein von mehr als 22 Millionen Menschen, an Anlagen, Sitten, Sprache, Verfassungen unendlich verschieden, zusammenvereinigt in verschiedenen Epochen, durch die verschiedensten Zufälle des Krieges, der Erbfolge und wechselseitiger Verbindungen, – dennoch alle Eines, Jeder für Alle, Alle für Jeden. Damit es ihm nicht an einem Namen und Symbol, den ungeheuren Radian nicht an einem Brennpunkt gebräuche, heißt der Verein das Erbkaisertum Österreich. [...] Provinzialpatriotismus ist natürlich und löblich, aber Nationalgeist, Gefühl fürs grosse Ganze ist noch weit löblicher, denn seiner vor Allem bedarf unsere Zeit.“; „Ezen a hatalmas területen, amelynek határai Brassótól Salzburgig és Krakkótól Triestig terjednek [...], él és dolgozik a népeknek egy olyan több mint 22 millió lelket számláló egylete, akik hajlamaikat, erkölcsüket, nyelvüket, alkotmányukat tekintve végtelenül különbözők, akiknek egyesülése más-más korban, más-más háborús, örökösödési vagy egyéb kapcsolat révén következett be, – akik mégis mind Egyek, akiknek mindenike a közösségért, a közösség viszont minden egyes tagjáért él. Hogy ennek [a népegyletnek] legyen neve és jelképe, hogy a sugárnyaláboknak legyen gyűjtőpontja, azért ez a társulás az Ausztria örökös császárság nevet viseli. [...] A lokálpatriotizmus természetes és dicséretes, de a nemzeti szellem, a nagy egész iránt táplált hő érzés még sokkal dicséretesebb, mert korunknak igazán erre van szüksége.“

³³ S. VARGA 2005: 234.

³⁴ S. VARGA 2005: 275.

³⁵ A nemzet fogalmának szakirodalmát legújabbán összefoglalta HÁRS 2008.

dül segítségünkre, a fogalom használatát az egyes szövegek elemzésénél magyarázom.

Hasonló a helyzet az irodalom fogalmának korabeli megítélésével. Mivel a fogalom csak akkor érthető, ha a szövegösszefüggéseket is figyelembe vesszük, mindig adott helyen tárgyalom a kérdést, amennyiben a német Literatur vagy a magyar tudós fogalmak nem fedik egymást. Igen hasznosnak bizonyult Adrian Marino monografikus igényű munkája³⁶ annak tanulmányozására, hogy mit jelentett a irodalom a 18–19. században, ám megnyugtató választ nem adott arra a kérdésre, hogy mitől függ a különböző értelmei tudatos vagy automatikus használata az egyes szerzők esetében. Marinótól eltérően Szili József kizárólag magyar nyelvű szövegekben vizsgálja a irodalom szó jelentését.³⁷ Véleménye szerint a kifejezést leginkább műveltség értelemben használják, de már a 18. század végén felfedezhető különböző értelmei is: az intellektuális kifejezés művészete, a tartós értékeket felmutató művek minősítése, az írás mint művészet szemben az írás pusztán funkcionális használatával stb.³⁸ Számomra azonban továbbra is kérdés marad, hogy a vitasituációban ki milyen megfontolás alapján működteti a különböző értelmezéseket.

Az elsődleges kontextus rekonstrukciójában Takáts József módszerét használtam, amelyet a továbbiakban röviden ismertetek.

Kontextualista módszer

A különböző irodalomtörténeti módszerek közül a szövegek heterogenitása és a politikai-történeti háttér vizsgálatának elkerülhetlensége miatt leghasznosabbnak Takáts József álláspontja látszott, aki az úgynevezett elsődleges kontextus mellett érvel.³⁹ Dolgozatomban is a vizsgált jelenségcsoport elsődlegesnek és legalapvetőbbnek gondolt és lehetőség szerint minél részletesebb, konkrétumokban minél gazdagabb kontextusának felvázolására kíván vállalkozni, enélkül ugyanis érthetetlenek azok a szövegrészek, amelyek ellentmondanak a felvilágosodás közismertnek és egységesnek vélt mentalitásának. Kálmán C. György megállapításából kiindulva Takáts úgy látja, hogy az irodalomtörténésznek át kell vennie a művelődéstörténész szerepkörét, és az irodalmi művet mint cselekvési folyamatokba ágyazott, használt, személyek, intézmények és konvenciók körülvetve, sőt azok teremtette tárgyat kell vizsgálnia.⁴⁰ A szövegek egykori kontextusá-

³⁶ MARINO 1992.

³⁷ SZILI 1993.

³⁸ SZILI 1993: 24–25.

³⁹ TAKÁTS 2007.

⁴⁰ TAKÁTS 2007: 11.

nak feltárása, amely az egykori megírási, olvasási, nyelvhasználati konvenciók számbavételén alapul, közelebb juttathat saját értelmezési javaslatokhoz.⁴¹ A történeti vizsgálódás szükségszerűségét az is indokolta, hogy a kanonikus értelmezés egyszerűen megvalósíthatatlan lett volna ezen a javarészt kéziratban maradt szöveganyagon. Ha ugyanis azt a kérdést tesszük fel, hogy Aranka szövegei milyen szerepet töltenek be a magyar irodalmi kánonban, képtelenek leszünk válaszolni, hiszen a kánonba csupán intézményszervezői személye épült be, kéziratban maradt szövegei nem. Ezeket viszont nem lehet kizárni a korabeli irodalmi történések köréből, hiszen az akkoriban rendelkezésre álló nyilvánossági fórumok lehetővé tették, hogy szövegei működjenek, értelmezési attitűdöket váltsanak ki, és beépüljenek a korszak szövegahagyományába. A szövegekben működő konvenciók vizsgálatára remek anyagot szolgáltat az a vita, amelybe a külső szereplő is belép August Ludwig Schlözer személyében. Hiszen ameddig a szerző és olvasó között létezik egyfajta megegyezés, amely nem teszi szükségessé a szövegben működtetett konvenciók magyarázatát, a másik közösségből származó olvasó számára ez az evidencia megszűnik, számára ugyanolyan idegen az erdélyi kultúrából származó szövegek érvelése, mint esetleg egy mai olvasónak. A kontextus megteremtése tehát a fogalmi rendszerek használatának eltérő jellegét és a személyeskedésből fakadó erkölcsi kategóriák megértését is elősegíti.

Imagológia

A vizsgált szövegek tetemes hányada az eredetkérdést tárgyalva a nemzetek jellemzésére, leírására is hangsúlyt fektet. Ezekben az esetekben számolnunk kell mind az önmagukra vonatkoztatott, mind pedig a másik nemzet leírásához használt sztereotípiákkal is. Az értelmezést megkönnyítik azok az elméleti szövegek, amelyek az Osztrák Akadémián folytatott imagológiai-etnográfiai kutatások eredményeként jöttek létre.⁴² A kutatások kiindulópontját a 18. század elején keletkezett Völkertafel-ek képezték, azok a képpel és szöveggel ellátott ábrázolások, amelyek az európai népek jellemzését rendszerbe foglalták, képszerűen és népszerűen ábrá-

⁴¹ Takáts József módszere természetesen hatalmas vitát generált a magyar irodalmárok körein belül. Legutóbb Kulcsár-Szabó Zoltán szól hozzá a vitához, lásd KULCSÁR-SZABÓ 2008: 323–343. Véleményem szerint nem mindegy, hogy milyen típusú szövegeken alkalmazzuk az elméletet. Aranka György történeti tárgyú írásai például a történészek felől teljes elutasításban részesültek, viszont a hagyományos elemzési módszerekkel egy irodalmár sem igen tudna mit kezdeni velük. A Takáts által kínált módszer azonban lehetővé teszi, hogy olyan kontextusban helyezzem el őket, amelyek megértési nehézségeinket is nagymértékben csökkentik.

⁴² STANZEL 1999.

zolták. Az évszázados sztereotípiákat felhasználó ábrázolások általában útmenti fogadók falát díszítették, ezáltal hozzájárultak a már többnyire rögzült jellemvonások további megszilárdulásához. A kutatócsoport elméleti premisszája az volt, hogy ezek a sztereotípiák fikcióként kezelendők, hiszen legtöbb esetben a személyes megismerést mellőzve jöttek létre és terjedtek el, a közvetlen kontaktus létrejöttével pedig ritkán módosultak. A történelmi szövegek páratlan lehetőséget kínálnak arra, hogy megvizsgálják, hogyan alakultak ki a nemzetkarakterológiák, amely fogalmat ez a fajta imagológiai kutatás általában a sztereotípiák szinonimájaként kezeli. A kutatócsoportba olyan külföldi szakembereket is meghívtak, akik saját nemzetük karakterjegyeit és ezek kialakulását vizsgálták, így mind a csoporton belül, mind pedig a későbbi kutatásokban alaposan feldolgozták a Völkertafel magyarokra vonatkoztatott tulajdonságait.⁴³ Nem azt vizsgáltam tehát, hogy ezek a sztereotípiák hogyan alakultak ki, vagy hogy milyen hagyományokra vezethetők vissza, és némileg attól az elméleti felvetéstől is eltértem, hogy ezek minden esetben fikcióként kezelendők. Elfogadhatónak tartom ugyanis S. Varga Pál érvelését, aki azt állítja, hogy a sztereotípiák a honi, belső világon belül alakulnak ki (legyenek azok auto- vagy heterosztereotípiák). A honi világ egy elképzelt világ, amelynek struktúrája és mozgatórugói valóságosak használói számára, ezen belül tehát nem tekinthetünk fikcióként azokra a folyamatokra, amelyek a világot megkonstruálják.⁴⁴ Ezt figyelembe véve azt is megpróbáltam feltárni, hogy eredetileg a hosszas leírások mellőzése miatt megalkotott rövid karakterjegyek használata miként manipulálható. Véleményem szerint ugyanis a különböző műfajú szövegekben különböző funkciójuk is lesz ezeknek: nem feltétlenül a közös tudás működtetése miatt vannak jelen, hanem a karakterjegyek tudatos alkalmazásában olyan rejtett utalások is felszínre kerülnek, amelyek explicit módon nincsenek jelen a szövegben. Az alá- és fölérendeltségi viszonyok ábrázolása például csakis a sztereotípiák működésbe hozásával lehetséges. A csupán deskriptív leírás helyett, azaz annak tárgyalása helyett, hogy melyik szerző pontosan mit is állít a másik nemzetéről, inkább arra a kérdésre kerestem a választ, hogy milyen esetekben, milyen szövegegyüttesben működtetik a szerzők az imagológiai leírásokat, valamint, hogy mi a funkciójuk a különböző műfajú szövegekben.

A felsorolt módszertani megfontolásokon túl időnként természetesen más értelmezési eljárásokat is használok. A kontextus megteremtéséhez, a fogalmak értelmezéséhez és a szövegek párbeszédének vizsgálatához azonban ezek a módszeresek segítettek hozzá.

⁴³ Lásd ÖTVÖS 1999, VIZKELETY 1996, TARNÓI 1996, HASELSTEINER 1993, FUTAKY 1996.

⁴⁴ S. VARGA 2005: 188–189.

3. TUDOMÁNYPOLITIKA

A szöveganyag árnyaltabb értelmezéséhez, az adott politikai helyzetre adott válaszok megértéséhez szükségesnek tűnik nem csupán az aktuális politikai helyzet felvázolása, hanem azoknak az uralkodási modelleknek a bemutatása is, amelyek kiváltották mind a nemzeti ellenállás különböző formáit, mind pedig ezek szöveges manifesztációját. A konkrét helyzetre adott politikai válaszok a röpiratokban mérhetők le, ezek vizsgálata pedig azokat a kérdésköröket világítja meg, amelyek fontosak lesznek a létrejövő tudományos paradigma kialakulásában.

3.1. II. József rendeletei

A különböző nyomtatott és kéziratos szövegekben megjelenő témakörök szorosan köthetők ahhoz az általános politikai légkörhöz, amelyben megszülettek. Szinte minden felmerülő tematikának valamilyen konkrét történelmi esemény a kiindulópontja, így annak ellenére, hogy kimerítő Erdély-történetek születtek, szükségesnek érzem röviden vázolni azt a társadalmi keretet, amely hozzájárul a szövegek létrejöttéhez. Az erdélyi nemzetalkotó rendek számára jogellenesnek tartott állapot volt az, hogy 1761-től kezdődően 29 évig nem volt országgyűlés, így az a hagyományos jogi keret, amely a rendek számára legalább a látszatát biztosította volna a közügyekben való részvételnek, nem létezett. Mária Terézia uralkodásának idejéből az 1790-es évek közepén leggyakrabban Samuel Bruckenthal⁴⁵ adóreformját, valamint a székely határőrezredek felállításának kísérletét

⁴⁵ Nincs konszenzus arra vonatkozóan, hogy Bruckenthal nevének melyik a helyes variánsa. A mai szakirodalom általában Bruckenthalnak írja, én mégis azt vettem figyelembe, hogy a korszakban leggyakrabban a ck-s változatot használták, így én magam is ennél a variánsnál maradtam.

fogják emlegetni. Annak ellenére, hogy már Mária Terézia idejében megkezdődik az abszolutisztikus uralkodás Erdélyben, csupán II. József rendelkezései fognak ellenérzést kiváltani, de még azok sem ütköznek nyílt ellenállásba. A kanonikussá vált háromkötetes Erdély-történetnek korszakunkra vonatkozó fejezeteit író Trócsányi Zsolt szerint ez a ténynyel is magyarázható, hogy a szászok biztonságban érzik magukat, amíg Bruckenthal a gubernátor, hiszen véleményük szerint az ő érdekeiket képviseli.⁴⁶ Viszont az erdélyi magyarságon belül sincs olyan, a kormányzat politikájától eltérő, modern politikai törekvés, amely elősegítette volna a rendi szemléletről a nemzeti szemléletre való átváltást.

II. József folytatja Mária Terézia megkezdett reformjait. Nem vállalta viszont a koronázási szertartásban való részvételt, mondván, hogy a Habsburg legitimitásnak nincs szüksége megerősítésre. Valójában a koronázás szorosan kötötte volna a magyar karokhoz és rendekhez, így azok megakadályozhatták volna széles körű reformtevékenységében.⁴⁷ Az 1741. évi 18. törvénycikk első paragrafusa szerint pedig Erdélyt mint nagyfejedelemséget a magyar korona jogán lehetett volna birtokolni. Ilyenformán tehát a koronázás elmaradása közvetlenül is érintette II. József erdélyi legitimitációját. Törekvései arra irányultak, hogy a fennálló társadalmi rendet gyökeresen megváltoztassák. Erdélyben legfontosabbnak az úrbérrendezés ügyét tekinti. Ennek kidolgozásával eredetileg Bruckenthal volt megbízva, ő viszont nem akarta megtörni a magyar–székely–szász szövetséget, a megoldást folyamatosan halogatta. Az uralkodó 1783-ban utasítja az erdélyi rendeket, hogy amíg a kérdés nem rendeződik, a jobbágyoknak jogot biztosít arra, hogy földesuruk engedélye nélkül köthessenek házasságot, tanulhassanak és elméleti, ipari szakmákat gyakorolhassanak, szabadon rendelkezhessenek törvényes tulajdonukkal, ne követeljenek tőlük a kiadott rendelkezésekkel ellentétes szolgáltatásokat. A további intézkedéseket azonban megakadályozza az 1784-es felkelés, mely II. Józsefet elbizonytalanítja; az úrbérrendezés nem történik meg, csupán a jobbágyok röghöz kötöttségét sikerül eltörölnie.

A közigazgatás reformjait felülről kezdi: több lépésben egyesíti a Magyar és az Erdélyi Udvari Kancelláriát. Annak ellenére, hogy az államtanács protestál a rendelkezés ellen, mivel attól tart, hogy ezzel Magyarország és Erdély valamiféle uniója jön létre, II. József szabad kezet ad Esterházy Ferencnek az egyesített Kancellária működésének kidolgozására.⁴⁸

⁴⁶ KÖPECZI (főszerk.) 1986: 1073.

⁴⁷ BÉRENGER–KECSKEMÉTI 2008: 179.

⁴⁸ A Kancelláriák egyesítésének korabeli megítéléséhez fontos adalékokat nyújtanak Palásthy Márton kancelláriai alkalmazott Koppi Károlyhoz írott levelei. Lásd BALOGH 2008.

Sokkal veszélyesebbnek tekintették a rendek Erdély területi beosztásának reformját. Ebben az esetben II. József nem vette figyelembe, hogy a törvényhatóságok három nációhoz tartoznak, amelyeknek nemzeti jogai részben különböznek, így az egységesítés a privilégiumféltség miatti ellenállásba fog ütközni. 1784-ben tizenegy megyére osztja Erdély területét, a megyéket három kerületbe tagolja Szeben, Fogaras és Kolozsvár székhellyel, ezáltal megszünteti például a szászok területi autonómiáját, amelynek eddig nem volt köze a megyerendszerhez. Ezzel a rendelkezéssel a nációk rendszere megszűnik. A német nyelv hivatali nyelvvé tétele pedig a latin, illetve a magyar nyelvek fellendülését vonja maga után, hiszen a latint a stabilitás eszközeként használják fel, a magyart pedig fejleszteni kezdik a majdani hivatalos nyelv státusza szintjére. Annak ellenére, hogy a türelmi rendelet és az iskolaügy rendezése, illetve a cenzúra enyhítése pozitív megítélés alá is eshetne, a korábbi rendelkezések mindhárom nációban ellenkezéseket váltanak ki, így ezeket sem nézik jó szemmel.

II. József reformtörekvéseiben az erdélyi szászok az ugyancsak privilégiumokkal rendelkező magyarokhoz és székelyekhez hasonlóan nemzeti jogaik önkényes eltörlését látták. Különösen veszélyeztetve érezték magukat az 1781-ben kihirdetett Concivilitásedict miatt, amely eltörölte a szászok kizárólagos polgárjogát a Királyföldön, szabad birtok- és ingatlanvásárlási jogot biztosítva mind az akkor még létező másik két erdélyi nációnak, mind pedig a megtúrt státuszban levő románoknak, örményeknek és görögöknek.⁴⁹ Gazdaságilag is megrendítette a közös vagyonnal rendelkező szász nemzetet, hogy II. József 1705-ig visszamenőleg követelte az úgynevezett Szent Márton-napi adót, amelyet ugyan a nemzeti jogokat biztosító Andreamum szögezett le évi 500 ezüstre, a szászok mégis jogtalanságnak ítélték, hiszen a Habsburg Monarchiához való tartozásuk óta kivették a részüket az Erdélyre kirótt adó fizetéséből, az évente fizetett összeg pedig jóval meghaladta az Andreamumban meghatározott összeget. Ehhez hozzájárul az 1782-es rendelet, amelyben II. József a kincstár számára foglaltatja le a szász nemzet vagyonát, azzal az indoklással, hogy a Királyföld a kincstár birtoka. Haszonbérbe adja a szászok birtokában levő fogarasi uradalmat, a szász tiszteknek pedig a kincstárból rendel fizetést.⁵⁰

Az Erdélyi és Magyar Kancellária összeolvasztása, valamint Erdély újrafelosztása miatt a szászok abban sem támogatták II. Józsefet, hogy a németet vezesse be hivatalos nyelvként a birodalomban.

A birtokos nemesség azt sérelmezi, hogy a jobbágyok szabadon költözhetnek, a megkezdett földmérésben pedig a közteherviselés fenyegető rémét látják. A katolikus egyház sérelmezi a türelmi rendeletet, a szerze-

⁴⁹ Bővebben SCHASER 2000.

⁵⁰ Bővebben KÖPECZI (főszerk.) 1986: 1101–1103.

tesrendek felosztása, a püspök egyházi jogkörének szűkítése és közjogi funkciójának megszüntetése miatt. A reformátusok pedig iskoláik önállóságát féltik, fel is lépnek a *Norma*⁵¹ ellen.

1787-ben a három nemzet képviselői közös felirat készítése mellett kötelezik el magukat, amelyben a Lipót-féle diplomában foglalt alkotmány visszaállítását követelnék. A memorandumok előkészítésében a három natio vezetői vesznek részt. Különböző a megítélése annak a történelmi ténynek, hogy a szászok végül nem a magyarokkal és székelyekkel közösen adják be saját követeléseiket, bár ezek hasonlóak, hiszen a régi rend visszaállítását szorgalmazzák. A szászok követelései között régi alkotmányuk és jogaik visszaállítása, azon lakosok eltávolítása a Szászföldről, akik nem szabad német születésűek, a szászság függetlenségének és birtokaihoz való kizárólagos jogának elismerése, valamint az idegen bírák joggyakorlatának eltörlése szerepel. A magyarok és székelyek a nemesség régi jogait, szabadságait és szokásait, a diplomáciai hivatalok betöltését, a rendi képviselők hatásköreinek restitúcióját, valamint az országgyűlés összehívását kérik.⁵² A magyar és székely rendek sérelmi irata abból az alaptételből indul ki, hogy a rendek a Szent Korona tagjai, törvényhozó joguk közös a királlyal. A hadügyi sérelmek közül a legfontosabb nem a II. József-kori rendeletet tesz szóvá, hanem a székely határőrség felállítását. Véleményük szerint az intézkedés összezavarta a székelyföldi jogrendet, a székelyek ugyanis nem kötelezhetők arra, hogy katonáskodjanak és adóznak egyszerre. A feliratok nem sok sikerrel jártak, a nemesek mégis visszakapták rendi jogaikat II. József halála előtt az 1790. január 28-án kiadott ún. Restitutionsedict következtében.

A józsefi reformokat azonban nem a határozott ellenállás buktatta meg; a török háború kudarcai, a Poroszországgal fennálló feszültségek, az általános magyarországi hangulat készítetik arra II. Józsefet, hogy halála előtt rendelkezéseit visszavonja és országgyűlést hívjon össze. A visszavonó rendelet után a magyarok és szászok érdekei szétváltak. Az országgyűlésen a rendek már nem a memorandumokban megfogalmazott követeléseiket veszik elő, hanem megpróbálják bizonyos rendelkezések előnyeit kihasználni újraértelmezni az erdélyi közjogot. Jean Bérenger és Kecskeméti Károly az országgyűléseket elemezve megállapítja, hogy már II. József uralkodásának kezdetétől fogva lelkesen beszéltek a magyar rendek az ősi alkotmányról, noha a szó szorosán csak a *Corpus Juris Hungaric* és Werbőczy *Tripartitumát* jelentette. Az 1790-es évekre viszont átértelmeződött a

⁵¹ A *Norma regia* című tanügyi rendelkezés 1781-ben lépett érvénybe Erdélyben, az 1777-ben kiadott *Ratio educationis* magyarországi mintája nyomán. Ezek a hazai különböző szintű és profilú egyházi iskolákat kísérelték meg egy állami iskolai rendszer keretein belül egységesíteni.

⁵² Lásd még MARKÓ 1940.

jelentése és magába foglalta mindazoknak az értékeknek az összességét, amelyekhez a magyar politikai osztály ragaszkodott és amelyeket a monarchia megkérdőjelezett: a képviseleti intézményeket, a királyság kollektív kiváltságait és a nemesi léthez kötődő személyes kiváltságokat.⁵³

3.2. Az 1790–91-es országgyűlés

II. József halála után Erdélyben elsőként a szászok lépnek annak érdekében, hogy régi-új alapokra helyezték a megszűnt megyerendszert. A szász universitas 1790 májusában megválasztja comesnek Michael Bruckenthalt, Samuel Bruckenthal unokaöccsét, majd pedig a szász képviselők egyfajta kiváltságvédő konzervativizmusba zárkoznak: céljuk fenntartani a jó viszonyt mind Béccsel, mind pedig a nemességgel, és védeni a három erdélyi nemzet szerződésén nyugvó uniót. Ez az álláspont azonban gyakran a fejlődést gátló magatartássá változik.⁵⁴ A magyarok és székelyek ezzel szemben első lépésben sérelmeiket kívánják orvosolni és az alkotmányos formákat helyreállítani. Annak ellenére, hogy a központi kormányzattól pontos királyi előterjesztéseket kaptak az országgyűlésen megtárgyalandó és elvégzendő feladatok tekintetében, amikor 1790 decemberében elkezdődik az országgyűlés, több hónapig csupán a számukra jogilag és alkotmányilag elfogadható rendszer kialakításán dolgoznak. II. József kormányzásának elutasítása és a nemesi szabad választás elvének hangoztatása ugyanis ahhoz a nehezen megoldható helyzethez vezet, hogy nem ismerik el a II. József idején megválasztott tisztségviselőket. Így például az ebben az időben megválasztott Bánffy György gubernátort sem. Funkcióban levő gubernátor nélkül viszont nem lehetséges az országgyűlés megnyitása, illetve a határozatok elfogadása is akadályba ütközik. Bethlen Pál javaslatára megerősítik pozíciójában Bánffyt és az ítélmestereket, és a Gubernium többi tagját is jóváhagyják. Az örökös hivatkozási alap, a *Diploma Leopoldinum* szerint a kinevezéseket a királynak is jóvá kell hagynia, attól kezdve legitimek. Arra azonban nem volt idő, hogy a királyi jóváhagyást is megvárják, ezért a szabad választás elve alapján legitimnek minősítették a fennálló helyzetet és elkezdtek a munkálatokat. A királyi előterjesztések tárgyalására azonban nem kerülhet sor az egyes felekezeti, katonai, adóügyi sérelmek orvoslása nélkül. Az egyházi nemesek, armalisták, székely lófók és gyalogok adó alá vetése komoly problémákat eredményez. Ekkor ugyanis a székelyek beadványt olvasnak fel az országgyűlés előtt, melynek argumentációja abból indul ki, hogy ők Attila népéből származnak, nemességüket még Szkítiából hozták, és a minden székelyt megillető ne-

⁵³ BÉRENGER–KECSKEMÉTI 2008: 178.

⁵⁴ KÖPECZI (főszerk.) 1986: 1112, SCHASER 2000.

messég nem vezett el, vissza kell állítani a legitim állapotokat.⁵⁵ Ennek alátámasztására nem csupán korábbi országgyűlési végzéseket olvasnak fel, hanem korábbi dokumentumokból is idéznek. Az egyik legfontosabb hivatkozás Ferdinánd király biztosainak 1552-es levele, amely egyrészt arra bizonyíték, hogy mind a lófő, mind pedig a gyalog székelyek kiváltságosak, másrészt pedig arra, hogy nem szükséges a *contributio* kivételkor gyűlésbe jönniük, hiszen ennek fizetése alól mentesülnek. Követeiket sem mindig küldik el a három nemzet gyűlésére, s ha elküldik is, ezek nincsenek felhatalmazva arra, hogy az egész székelység nevében döntenek.⁵⁶ Ezzel az argumentációs alappal azonban az országgyűlés színe előtt manifesztálódik a székely lófők és gyalogok bizalmatlansága saját székeik nemesi követeivel szemben is.⁵⁷

A székelyek ügyének ellenzői ebben az esetben a szász követek, hiszen az adómentesség megszavazásával a hiány pótlására csupán a szászok adójának megemelésével lenne lehetőség. A Magyarországgal való unió esetében azonban székely és szász ellenállással kellett számolni, valamint a protestánsok is jogvesztéstől tartanak. Annak ellenére, hogy II. Lipót nemet mond az unió bármilyen formájára, az erdélyi országgyűlés határozatot hoz az unió feltételeiről, ez azonban csupán formai kitételeket és II. József egységesítő törekvéseinek fenntartását tartalmazza.

A szászokat legérzékenyebben érintő probléma a concivilitas kérdése. Azzal, hogy II. József új megerendszert vezetett be, megszüntette a szászok egyik legfontosabb privilégiumát, a területi különállást. Ez azt jelentette, hogy nem csupán a Királyföldön élő, megtúrt státusú román lakosság vásárolhatott földet és házat a szász területeken, hanem a magyar és székely nemesek is. Nemesi rangjukból kifolyólag nem lettek volna érvényesek rájuk a szászok törvényei, hanem továbbra is adómentességet élvez(het)tek volna. Az 1790 májusában összeülő Szász Nemzeti Egyetem konkrét utasításokkal látja el követeit: el kell törölni a concivilitast, nemzetenkénti szavazást szeretnének, illetve a szászok arányos számbeli jelenlétét a törvényhozó fórumokon. A döntéshozásban nagyobb teret engednének az udvarnak, ugyanígy az adó mértékének meghatározásában is. A látszólag udvarpárti utasítások azonban nem feltétlenül elkötelezettségüket jelzik, hanem azt a reális fenyegetést képezik le, hogy a személyenkénti szavazás rendszerében a szászok nem tudják érvényesíteni szándékaikat. Balsejtelmük hamar be is igazolódott. Az országgyűlés tárgyalja ugyan a sérelmeiket, és a concivilitas ügye is napirendre kerül, de a szász követeknek a diéta felépítésének és a szavazás módszerének megváltoztatását

⁵⁵ AZ ERDÉLYI HÁROM NEMES 1791: 324–353., XLII. ülés.

⁵⁶ OBORNI 2002: 104.

⁵⁷ KÖPECZI (főszerk.) 1986: 1114.

nem sikerül elérniük. Ezért követséget indítanak Bécsbe, hogy sérelmeiket személyesen adják át II. Lipótnak, illetve ekkor kezdenek nagyarányú röpirat-publikálási tevékenységbe is. Ezzel azonban szintén nem érnek el semmit, sem az 1792-es, sem pedig az 1794-95-ös országgyűlés nem törli el a concivilitast, ahogyan a személyenkénti szavazás is megmarad. A szász uralkodó osztály ezáltal elveszti az erdélyi közügyekre gyakorolt régi befolyását.⁵⁸ A szászok egyre inkább veszélyben érezték magukat az érvényben maradt birtokvásárlási jog miatt. A II. József intézkedéseit és ezeknek a szász politikai és kulturális viszonyokra tett hatását tárgyaló Angelika Schaser szerint a három nemzet hibája az volt, hogy amíg egymással harcoltak az Erdélyben betöltött domináns szerep eléréseért, és amíg az udvar ellen közösen protestáltak, nem tudatosították, hogy privilegizált helyzetüket nem az udvar veszélyezteti, hanem a számbelileg immár többszörösen fölényben lévő románok.⁵⁹ Annak ellenére, hogy az ilyen irányú veszély tudata explicit módon nem jelenik meg a szász iratokban, nem állíthatjuk, hogy nem figyeltek volna erre. A Michael Heydendorf szövegeiben nyomon követhető ennek a tudatosítása, magánlevelekben pedig tételesen is megfogalmazódik a birtokvásárlási jog valódi veszélye (például Johann Theodor Herrmann erdélyi kormányiszéki titkár levelében):

„Stundenweis finde ich manche schöne und menschenwürdige Aussichten in der Sache, wenn sie im ganzen betrachtet wird, oder bald überschwemmt mich wieder ein anderes Heer von den bängsten Vorstellungen, von Bildern, die mich ganz beklemmt machen und beinahe den Ausruf des Herrn Gubernialrats v. Hannenheim mir abringen, der, wie ich ihm die erste Nachricht von der Resolution erteilte, ganz kläglich ausrief: »Nun wünschte ich von ganzem Herzen, nicht zu leben.« Wahrscheinlicherweis werden in 40 bis 50 Jahren kaum noch Spuren von der alten sächsischen Nation angetroffen werden. Kronstadt wird eine walachische Stadt, Mediasch eine armenische und Hermannstadt ein Gemisch von beiden werden.“⁶⁰

Heydendorf megfogalmazza azt az ambivalenciát is, amellyel a rendek a különböző rendelkezéseket fogadták. Bizonyos esetekben elismerik, hogy változtatásra van szükség, a nemzeti jogok féltése azonban felülemelkedik a rendelkezések jogosságának érzésén.

⁵⁸ SÁRKÖZI 1963: 48.

⁵⁹ SCHASER 2000: 15.

⁶⁰ ARCHIV 1890: 355., XXIII. Band. „Órákon át a törvény tulajdonképpen szépségein és emberi méltóságán tűnődöm, majd újra eláraszt a legsötétebb elképzelések és képek özöne, amelyek olyan szívszorítóak, hogy csaknem Hannenheim guberniumi tanácsos úr feljajdulását váltják ki belőlem, aki fájdalmasan azt kiáltotta, amikor tudósítottam a határozat híreről: 'Teljes szívemből kívánom most a halált.' 40–50 év múlva alig lesznek a régi szász nemzet nyomai fellelhetők. Brassó román város lesz, Medgyes örmény, Szeben pedig a kettő keveréke.”

Az idézetből előbukkanó sarkító megnyilvánulások nem jelenhettek meg az eleve kiadásra szánt röpiratokban és történeti munkákban. A retorika és meggyőzési stratégiák tudatos használata kizárja az érvelési készletből a megtúrt nemzetek helyzetére való explicit utalást, ugyanis ők nem voltak olyan jogi pozícióban, hogy beleszólásuk lett volna a törvények megszavazásában.

A sok ponton eltérő nézeteket valló nemzetek egyetlen ügyért fognak össze: a románság könyörgő levelének, a *Supplex Libellus Valachorum*nak az elutasításában. A felirat a románok egyik legjelentősebb politikai irata, kollektív vállalkozás eredményeként jön létre.⁶¹ A *Supplex* még a rendiség keretei között kíván helyet teremteni a románságnak, a románok negyedik nemzetként való elismerését követeli. Történeti érvelése a kontinuitás elméletére helyezi a hangsúlyt, de már ebben a korai kezdeményezésben megjelenik a számbeli fölény kitétele, amely a későbbi követelések alapjává fog válni.⁶² A beadvány a magyarsághoz köthető forrásokat (Anonymus *Gesta Hungarorum*) is figyelembe véve érvel per nativam nemessége mellett, ugyanakkor azoknak a családoknak a román eredetére is felhívja a figyelmet, amelyek tagjai fontos szerepet játszottak Erdély és Magyarország történelmében: a Hunyadi, a Géczy, a Kendeffi, a Naláczy és a Jósika familiák román eredetére fektet különös hangsúlyt. A románság követeléseit törvénytelennek ítélik az összegyűlt rendek: kollektív kiváltságok nem biztosíthatók számukra, hiszen nem rendelkeznek saját földterülettel, az egyéni felemelkedés útja pedig – az argumentációban felhozott családok mintájára – lehetséges. Véleményük szerint a román nép műveletlenségének oka papjaik tudatlansága, így a kérdés orvoslását az egyházügyi rendszeres bizottság hatáskörébe utalják. A kidolgozandó reformok alaposabb végiggondolására és a tervek elkészítésére ugyanis bizottságok alakulnak, ezeket a központi kormányzat Bánffy György irányítása alá helyezi, ő jelöli ki a megválasztott tagokból felekezeti eloszlás szerint azt a 8-8 tagot, akik az elnök mellett szerepet kapnak a tényleges munkában.⁶³ Az országgyűlés a különböző ellentétek ellenére sok fontos határozatot hozott: magyarul vezetik az országgyűlést, már ekkor megfogalmazzák azt a törvénycikket is, amely Erdélyben elsőbbséget biztosít a magyar nyelvnek, az országon belül pedig hivatalos nyelvvé nyilvánítja, visszaállítják bizonyos rendek

⁶¹ PRODAN 1967.

⁶² PRODAN 1970.

⁶³ A bizottságok munkálatai és azok eredménye nincs teljes mértékben feldolgozva. Az erdélyi egyházügyi és tanügyi bizottság munkáját feldolgozta TRÓCSÁNYI 1978. Mivel ezen munkacsoportok magyarországi példára jöttek létre, inspiratív lehet Völgyesi Orsolya munkája, amely ugyan a reformkori munkálatok és struktúrák bemutatásáról szól, de mind az időbeli előzményekre, mind pedig az erdélyi meg nem valósult kezdeményezésekre kitér. VÖLGYESI 2002.

adómentességét, katonai törvényeket hoznak, vallási kérdésekben visszaállítják a négy *recepta religio* rendszerét. A központi kormányzat azonban alaposan leszűkíti a meghozott döntések érvényességi körét: nincs szó az alapvető rendi jogok változhatatlanságának törvénybe iktatásáról, nem enged az abszolutisztikus értelmezésű felségjogok kérdésében, olyan szövegezéssel mondja ki a magyar nyelv hivatalos voltát, hogy azt később a latin javára lehessen félreértelmezni.

Ahhoz, hogy az országgyűlés idején keletkező szövegeket megérthessük, röviden vázolni kell azt a magyarországi szituációt is, amelynek eredményeit figyelembe véve — vagy akár mellőzve — kezdik meg az erdélyi rendek az országgyűlést, illetve megjelent szövegeikben válaszolni próbálnak a fennálló helyzetre. Ott elsősorban a koronázási szertartást kellett megszervezni, ez viszont nem történt meg akadályok nélkül. II. Józsefet nem tekintették törvényes királynak, jogtalannak vélt uralkodása által „megszakadt az örökösödési láncolat”.⁶⁴ Ennek következtében a törvényességhez való visszatérés érdekében a nemzetnek jogában áll új egyezményt kötni az uralkodóval. Ehhez új koronázási hitlevelet kellett megfogalmazniuk. A hitlevél az a koronázás előtt aláírt és kiadott oklevél volt, amelyben a király az ország jogainak és törvényeinek a megtartását fogadta.⁶⁵ Az 1790-ben, II. Lipót megkoronázása előtt összeállított levélben a következő dolgokat kérték: II. József valamennyi rendelkezésének eltörlése, II. András Aranybullájának az ellenállási jogról szóló 31. cikkelyének megerősítése (hogy a továbbiakban az uralkodónak szüksége legyen a magyar rendek beleegyezésére a törvényhozásban), Magyarország minden más tartománytól független voltának elismerése, a végrehajtó hatalom megoszlása az uralkodó és egy felállítandó Szenátus között. A hitlevél elkészülésének idejére azonban II. Lipót stabilizálta a külpolitikai helyzetet, így nem kellett attól tartania, hogy a magyarok porosz segítséggel kényszerítik a hitlevél elfogadására. Tudatta a magyar rendekkel, hogy csak olyan hitlevelet hajlandó aláírni, amit Mária Terézia is elfogadott, az országgyűlés pedig jóváhagyta a feltételeket, ezáltal azonban nem tudták érvényre juttatni saját akarataikat.

⁶⁴ BÉRENGER–KECSKEMÉTI 2008: 185.

⁶⁵ A 18. századi hitleveleket elemzi SZIJÁRTÓ 2005: 196–208.

3.3. A történelem mint politikai provokáció

A magyar szakirodalomban Ballagi Géza megalapozó műve⁶⁶ után indul meg azoknak a politikai röpiratoknak az elemzése,⁶⁷ amelyek az 1790–92-es időszakban keletkeztek, s amelyek számát Ballagi mintegy 500-ra teszi.⁶⁸ Pruzsinszky Sándor különösen ezen röpiratok természetjogi vonatkozásait vizsgálja, megállapítva, hogy a politikai élet szereplőinek jó része a természetjog igazi tartalmával, eredeti céljaival részint nem volt tisztában, részint a társadalmi szerződés fogalmát érdekei alapján igen különböző módokon értelmezte.⁶⁹ Szükségesnek tartom a legfontosabb röpiratok álláspontjainak rövid vázolását, véleményem szerint ugyanis a politikai gondolkodás erős befolyással bírt a történeti kutatások irányának és mondanivalójának meghatározására. Nem csupán arról van szó, hogy fel kell tárni, ezen korszak szereplői milyen világ-, társadalom- és emberkép alapján gondolkodtak, hiszen ezzel csupán maguknak a röpiratoknak az elemzéséhez juthatunk közelebb. Schlett István a röpiratok alapos tanulmányozásában látja megragadhatónak, hogy milyen okok következtében gyengült meg egy-egy eszmei konstrukció, hogyan erősödtek meg konkurens ideológiák, vagy hogy a politikáról való gondolkodásban és beszédmódban hogyan történtek meg a paradigmaváltások.⁷⁰ Arra vonatkozólag azonban, hogy ezeknek a röpiratoknak a tartalma, a közöttük és körülöttük szerveződő viták hogyan hatottak a szépirodalom, a történeti irodalom vagy a sajtóirodalom további alakulására, viszonylag kevés információt kapunk. Szintén kiegészítésre szorul a röpiratok erdélyi recepciójának a feltárása a jól felhasználható források hiánya miatt. Ha konkrétan nem is bizonyítható a hatás, az erdélyi értelmiség témaválasztásait nem csupán a politikai helyzetre adott reakcióként lehet megítélni, hanem a röpiratokban felhozott vádakra írott polemikus iratokként is értelmezhetjük őket. Ezért különösen azoknak a szövegeknek a rövid bemutatására helyezem a hangsúlyt, amelyek tematikája vagy tematikájának cáfolata a későbbi erdélyi szövegekben is megjelenik.

A magyar alkotmányt ért támadások a II. József politikáját pártolók részéről tulajdonképpen már korábban megkezdődnek. Franz Rudolf Grossing⁷¹ 1786-ban jelenteti meg *Ungarisches allgemeines Staats- und Regi-*

⁶⁶ BALLAGI 1888.

⁶⁷ Különösen BENDA 2004.

⁶⁸ BALLAGI 1888: 283.

⁶⁹ PRUZSINSZKY 2001: 12.

⁷⁰ SCHLETT 1996.

⁷¹ Grossing munkáit mind kortársai, mind pedig a későbbi szakirodalom problematikus személyisége felől ítéli meg. Mivel írásaiban a bécsi udvar irányába tanúsított személyes bosszúállás is nagy hangsúlyt kap, ilyen jellegű szövegeit csak alapos összehasonlító elem-

ments-Recht című művét,⁷² amelyben azt bizonyítja, hogy Álmostól kezdve Mária Teréziáig Magyarország örökösödési monarchia volt, a királyok a nemesi réteg mellőzésével rendelkeztek államügyekben, és csupán egyes gyengébb királyok uralkodásának ideje alatt tudták elérni a magyarok azt, hogy országgyűléseket tarthassanak. Az Aranybullát is csak erőszakkal tudták életbe léptetni, a koronázás csupán ceremónia, a hitlevél aláírása pedig semmire sem kötelezi az uralkodót. Ha történetileg tekintik tehát az eseményeket, II. József abszolutista rendelkezései jogosak, hiszen már Álmos is leszármazottait jelölte ki a magyarok uralkodóiu, szabad választásról szó sem lehetett.

Az 1790-es években felerősödik az ilyen jellegű kiadványok jelenléte a közéletben, homogén állásponttól azonban sem magyar, sem erdélyi, sem pedig ausztriai körökben nem beszélhetünk. Benda Kálmán felhívja a figyelmet arra, hogy ezeket a röpiratokat általában nem a politikai táborok vezetői írták, a különböző hangvételű pamfleteket pedig aszerint osztályozza, hogy szerzői melyik társadalmi és politikai rétegből származnak.⁷³ A magyarországi nemesi felvilágosodás képviselőinek álláspontját Batthyány Alajos gróf latin nyelven megjelentetett szövegeiben véli megragadhatónak, mellette azonban Széchényi Ferenc és titkára, Hajnóczy József is felsorakoztatható. Batthyány a francia példából indul ki, az készíti a lehetséges reformok végiggondolására, hogy a jog nélküli tömegek maguk fogják kezükbe venni az irányítást, a nemesi felvilágosult réteg azonban elkerülendőnek tartotta a forradalmat. Bizonyos előjogokról való lemondásra kérte a nemesi réteget, az uralkodói hatalmat azonban ő is korlátozni akarta, az országgyűlést pedig fontos gyakorlati problémák megoldására serkentette. A jobbágykérdésben voltak ugyan ellentétek, de amiben a nemesi reformerek egyetértettek, az egyrészt az udvar önkényének és központosító törekvéseinek elutasítása, másrészt a teológiai világszemlélet, a babonák, a hiszékenység, a fanatizmus elvetése volt. Bár nem akartak radikális reformokat véghezvinni, a köznemesség még a viszonylag visszafogott elképzeléseiknek sem kívánt teret engedni. Ócsai Balogh Péter, a Hétszemélyes Tábla bírójának nevéhez köthető II. Lipót hitlevelének első megfogalmazása,⁷⁴ amely szinte a függetlenségig menő önállóságot követelt az országnak, és a köznemesség hegemoniáját biztosította volna. Ócsai Rousseau társadalmi szerződését használta kiindulópontként, ám a rousseau-i elképzeléseket oly módon módosította, hogy a „népet” a nemes-

zés után lehetne tárgyilagosan megítélni. Idézett munkájának latin nyelvű változatát viszont állítása szerint Mária Terézia felkérésére írta, így a német nyelvű szöveg a birodalom területéről való kitiltás ellenére is megjelenhetett Bécsben.

⁷² GROSSING 1786.

⁷³ BENDA 2004: 244.

⁷⁴ BENDA 2004: 249.

séggel azonosította, és követelte a szerződés újratárgyalását, mégpedig a nemesség diktálta feltételek szerint.⁷⁵

Annak ellenére, hogy II. Lipótnak lehetősége nyílt a követelések visszautasítására, mind az udvar, mind pedig az eleve udvarpárti értelmiségiek oldaláról hevesen támadni kezdték a magyar viszonyokat. Benda Kálmán szerint II. Lipót tudatosan szervezte meg azt a röpirat-hadjáratot, amely a magyar nemesség kéréseit volt hivatott nevétségessé tenni.⁷⁶ Ehhez a tervéhez eszközként Leopold Alois Hoffmann-t használta fel, aki könnyen és hatásosan írt. Feladata az volt, hogy egy nagy röpiratban leplezze le a magyar nemesi mozgalom reakciós arcát, ugyanakkor pedig a városokat jágaik védelmezésére biztassa.⁷⁷

A *Babel* című röpirat előkészítésében az is szerepet játszott, hogy II. Lipót a városi polgárokat (főleg a németeket) a magyar nemesek ellen akarta hangolni, ezáltal pedig megerősíteni saját hatalmát. Ezért volt lehetséges az is, hogy a szász városok küldöttei az országgyűlést megkerülve egyenesen Bécsben terjesztették elő sérelmeiket, illetve az erdélyi magyarokéhoz képest sokkal nagyobb arányú röpirat-irodalmuk is ezen intézkedés eredményeként értelmezhető. Az ugyancsak Hoffmann-nal megíratott kérvény a városi polgárok sérelmeit tartalmazza, amely szerint a városi küldöttek ott vannak ugyan a diétán, de szavazatuk keveset ér, gyakran pedig a városokat olyan nemesek képviselik, akik nem foglalkoznak a polgárság ügyeivel.

A névtelenül megjelent *Babel* című röpirat tehát erre a mesterségesen generált helyzetre játszik rá, amikor a nemesi-nemzeti elképzelések fonákosságaira, a rendi szűkkeblűségekre mutat rá, a mozgalom feudális jellegét bizonyítja, és kimutatja, hogy a francia jelszavakat csak megtévesztésül használják, mivel a népről beszélve csupán a nemesekre gondolnak.⁷⁸ Bevezetőjében eleve kizárja azokat a támadási felületeket, amelyek hasonló esetekben a magyarok rendelkezésére állnak. *Emberbarátként* definiálja magát, ilyen szempontból pedig teljesen irreleváns álláspont, hogy Magyarország szülötte-e, vagy pedig külföldiként beszél, hiszen emberi törvényekről, nem pedig országok alkotmányáról ír.⁷⁹ Abból indul ki, hogy a magyar politikai életet bábeli állapotok jellemzik, nincs egységes álláspont, és maga a nemesi réteg is több csoportosulásba tömörül, melyek egyedül

⁷⁵ Annak alátámasztására, hogy a nemesség a Nyugatról importált eszméket konzervatív-nak nevezhető célok elérésére használta fel, lásd VERMES 2006: 87–112.

⁷⁶ BENDA 2004: 260.

⁷⁷ Ballagi cáfolja azt a nézetet, hogy Hoffmann-t az udvar bérelte volna fel. Szerinte személyét Bécsben sem nézték jó szemmel, ezért is tartották szükségesnek 1792-es nyugdíjazását. BALLAGI 1888: 387. Gaál Bernadett Hoffmann kéziratos életrajza közlésekor azonban maga is a Bécsi Udvar alkalmazottjának tekinti a röpirat szerzőjét. GAÁL 2003: 273.

⁷⁸ [HOFFMANN] 1790.

⁷⁹ [HOFFMANN] 1790: 2.

saját érdekeiket védik. Elveti a szabadság fogalmát, melyet csupán nyelvi konstrukciónak tart, hiszen az értelmezésből az következne, hogy törvények nélküli világban kellene élniük az önmaguk ellátására sem képes embereknek. A nemesi szabadságot ilyen értelemben úgy tárja olvasói elé, mint egy lehetetlen állapotot, amellyel a nemesek csupán azt kívánják elérni, hogy uradalmaikon a királyéhoz hasonló hatalommal bírjanak.⁸⁰

Nem egészen világos azonban annak a szabadságfogalomnak a besorolhatósága, amelyet Hoffmann használ művében. A francia forradalomra való utalás a liberális értelemben vett szabadságfogalomra utalhatna, viszont a francia forradalom teoretikusai sem beszéltek arról, hogy a szabadság egyben a törvények hiányát jelentené. Azzal, hogy Hoffmann csupán nyelvi konstrukciónak tartja a fogalmat, tudatosan kilép a korszak értelmezési regiszteréből. A magyar nemesi mozgalom szabadságfogalmát ezáltal átértelmezi, és nem a Takáts által ősi alkotmányra hivatkozás beszédmódjának nevezett fogalomkészletben interpretálja, hanem olyan jelentést tulajdonít neki, amely teljesen értelmezhetetlen volt a korabeli nemesi csoportokban. Arról sem beszélhetünk, hogy szövege ellentmondások nélkül a felvilágosult kormányzás diskurzusába illeszkedne, hiszen ennek is egyik alapvető fogalma a szabadság, amely jól körülhatárolt jelentéssel bír. A nyelvi interpretáció olyan elsődleges jelentéssel ruhazza fel a fogalmat, mely sem egyik, sem másik regiszterbe nem épülhet be. Ezért a szövegre írott válaszok tulajdonképpen nem tudnak érvelni ellene, mert a diskurzuson belüli fogalomhasználat hibás mivolta helyett a fogalom teljes elvetésére buzdítja olvasóit. A zárókép igen hatásos, vérbeli zsunalisztára vall, nem pedig történetileg-politikailag művelt tudós szövegére. Szent István királyt idézi meg, aki látván az országgyűlésen történeteket, megfeddi a magyarokat hűtlenségük, vakságuk és hálátlanságuk miatt, a legitim királyban az uralkodót nevezi meg, akitől a magyaroknak nem lett volna szabad eltávolodniuk:

„Auf einmal stellt sich König Stephan der Heil. meinen Augen dar. Ich sehe ihn aus seinem Grabe steigen. Er tritt in die Landtagsversammlung zu Ofen. Ich höre ihn mit dem Ohr meines Geistes folgende nachdrückliche Rede sprechen. [...] »Zwar ich weis alles, was jetzt in diesem Lande geschieht. Ich kenne sie die unglücklichen Werkzeuge des Verderbens meines Vaterlandes. Bey Gott dem Gerechten, dem ich angehöre, ihr seyd ein blindes und undankbares Volk geworden! Anstatt daß euer König mitten unter euch sitzen, und gemein-

⁸⁰ [HOFFMANN] 1790: 26.

schaftlich mit euch über das Wohl des Reichs sich berathschlagen sollte, habt ihr ihn von euch entfernt.«⁸¹

Míg a *Babel* többnyire aktuális politikai kérdéseket öntött agitációs formába, folytatása, a *Ninive* általános negatív képet fest a magyar nemességről, olyan évszázados sztereotípiák használatával, amelyek már elterjedtek voltak a német köztudatban: tudatlanság, műveletlenség, idegengyűlölet jellemző a magyar nemesre. A magyar megnevezés helyett legtöbbször esetben a *hun*, *hunnisch* jelzőt használja, minden esetben a barbárság szinonimájaként. A németiség érdemeit az emberhez méltó életforma bevezetésében látja, folytatása és előképe tehát azoknak az elképzeléseknek, melyek szerint a magyarság nem maradhatott volna fenn német segítség nélkül:

„Es mag vielleicht nicht unwahr seyn, daß die Deutschen die Art und Weise, wie man als ein Mensch und nicht wie ein Mittelding von Mensch und Vieh leben müsse, zuerst in Ungarn eingeführt haben. Es läßt sich fast nicht läugnen, und die Vernünftigen im Lande gestehen es gern ein, daß das bische Kultur, der feinere Geschmack, die sanfteren Sitten, die Liebe zu den Wissenschaften, die gebildete Erziehung, die lebhaftere Industrie, das aufkeimende Kommerz, das Erwachen der schönen Künste und mehrere dergleichen Dinge eigentlich ein Werk der Deutschen sind; und daß die Deutschen es sich alle ihnen eigne Mühe haben kosten lassen, diese Dinge zum künftigen bessern Wohlstande von Ungarn ins Land zu pflanzen und darin zu verbreiten.“⁸²

A röpiratok természetesen számos ellenreakciót váltottak ki, Ballagi hosszasan sorolja a cáfolatokat.⁸³ Mivel azonban eleve agitatív szövegekről van szó, tényekkel és törvényekkel nem lehetett hatásosan visszavágni. Nem sokkal később azonban Hoffmann újabb névtelenül megjelenő szöveggel jelentkezik (*Grosse Wahrheiten und Beweise in einem kleinen Auszuge*

⁸¹ [HOFFMANN] 1790: 95–97. „Egyszercsak szemeim előtt megjelenik Szent István király. Látom őt sírjából felkelni. A budai országgyűlésre tér be. Lélekben hallom, amint határozottan a következőket mondja. [...] »Minderről tudok, ami ebben az országban történik. Ismerem őket, hazám romlásának szerencsétlen okozói. Az igazságos Istenre mondom, aki magához vett engem, vak, hálátlan néppé váltatok. Ahelyett, hogy királyotok köreitekben lenne, és együtt tanácskoznátok a birodalom javáról, eltávolítottátok őt magatoktól.«”

⁸² [HOFFMANN] 1790a: 43–44. „Talán nem mondunk valótlanúságot, ha azt állítjuk, hogy az állati létmódból kiemelkedő, de az emberit még el nem érő létmód helyébe Magyarországon elsőként a németek vezették be az emberhez méltó civilizációt és kultúrát. Aligha tagadható, és a műveltebbek szívesen igazolják is állításunkat, hogy a kultúra alapjainak lerakása, a finomabb ízlés, a pallérozottabb erkölcs, a tudományok szeretete, az igényesebb nevelés, az ipar fellendülése, a kereskedelem megizmosodása, a szépművészetek ébredése és sok más kezdeményezés tulajdonképpen a németek műve; és az is kétségen kívül áll, miszerint a németek igen sokat dolgoztak ezen elképzeléseik meggyökereztetésén és termőre fordításán, Magyarország majdani jólétének előmozdítására.”

⁸³ BALLAGI 1888: 390–394.

aus der ungarischen Geschichte címmel), amely azonban már nem aktuális politikai kérdéseket feszeget, hanem a magyarok történelmével kívánja bizonyítani barbárságukat és a királlyal szembeni mindenkori hűtlenségüket.⁸⁴ Ugyanúgy a szabadság fogalmából indul ki Rousseau-t idézve és továbbra is tagadva annak relevanciáját, hogy a szabadság fogalma bizonyos törvények és betartandó szabályok elvetésével értelmezhető lenne. Az előszóban polgári berendezkedésű monarchia vagy köztársaság mintaképét állítja olvasói elé, arra viszont nem tér ki, hogy a mindenkire egyformán érvényes törvények és a monarchia intézménye hogyan férhet meg egymás mellett.⁸⁵ Ebben az esetben valóban a felvilágosult kormányzás szótárából vett jelentésekkel operál, azt viszont nem veszi figyelembe, hogy a magyar szövegek szerzői vagy az országgyűlésen felszólaló küldöttek sem a törvény nélküli szabadság fogalmát használták szövegeikben. Munkájának explicit célja annak bizonyítása (és hasonlóval csak rejtettebb módon találkozhattunk a későbbi szövegekben), hogy a magyar és barbár kifejezések korábban ugyanazt jelentették, a magyar nemzet szinonimái a gyűjtogató, rabló és hasonló megnevezések voltak, ezáltal minden más nemzettől gyűlöltettek.⁸⁶

A nép, a nemzet fogalmának többértelmű jelentésére maga a szerző is felhívja a figyelmet, megállapítva, hogy a magyarok történelméről értekezve kizárólag a nemesi réteget érti a fogalmak alatt, ugyanazon bekezdésen belül azonban ellentmondásba kerül önmagával, hiszen a bekezdés végén

⁸⁴ [HOFFMANN] 1792.

⁸⁵ [HOFFMANN] 1792: VII–VIII. „[...] kann ein Volk sich nur erheben, durch einen hohen Grad der Kultur den Besitz und weisen Gebrauch der Künste und Wissenschaften die Gerechtigkeit seiner Tribunale, und die Weisheit seiner Gesetze und bürgerlichen Verfassung, in welcher der Mensch nicht unter sich selbst erniedriget, Dieser von Jenem der Sklave sein darf, und keine andere Beschränkung seines Willens, aber auch keine andere Freiheit kennt, als den wohlthätigen Zwang der Gesetze, der Alle umfaßt, ohne auf den Unterschied des Standes dabei zu sehen. Ein solcher Staat heisse nun Monarchie oder Republik, so ist der, auf diese Vorzüge sich gründende Stolz seiner Bürger, gerecht und rühmlich...”; „[...] csak az a nép emelkedik, melynek kultúrája magas fokon áll, a birtokába vett művészeteket és a tudományt bölcsen műveli, melynek törvényei bölcssek, ítélőszékei igazságosak, polgári alkotmányának szabályai szerint ember nem alázhat embert, senki nem lehet rabszolga, és senki sem ismeri el akaratának más korlátozását – de nem fogad el más szabadságot sem – mint amit a rendi megkülönböztetés nélkül mindenkire érvényes törvények jótét kényszere megenged. Mindegy, hogy alkotmányos monarchia vagy köztársaság-e az ilyen ország, kiválóságára méltán lehet büszke minden polgára...”

⁸⁶ [HOFFMANN] 1792: XVII–XVIII. „[...] macht man doch zwischen den Namen: Ungar und Barbar, einen Unterschied. Vorher waren die Wörter von gleicher Bedeutung, und die Ungarn jener rohen Zeiten zwar berühmt, aber wie Mordbrenner, Freibeuter und Räubern und als solche von andern Nationen auch allgemein verabscheut gehaßt und verachtet.”; „[...] ma már különbséget teszünk a magyar és a barbár kifejezés között. Korábban rokonértelmű szavaknak tekintették őket, és bár azon előidők magyarjai tényleg híresek is voltak, ám hírhedt gyilkosokként, fosztogatókként és rablókként tartották őket számon, gyűlölték, utálták és megvetették őket a többi nációk.”

a néptömegek sanyarú sorsa felett sajnálkozik, akik a nemesség reformellenes magatartása miatt szenvednek:

„Meine Leser werden wohl von selbst merken, daß ich hier das Wort Volk, oder Nazion, in dem falschen Sinn der Aristokraten gebrauche; denn so vielfältig es auch schon gesagt sein mag, so kann es doch nicht oft genug wiederholt werden, daß nicht die Nazion, nämlich der Bürger und Bauer, sich Josephs Anstalten widersetzte, sondern ein kleiner Theil derselben, der, aber sehr unrecht, immer statt des Ganzen das Wort führet. Das war von Ewigkeit her der Fall in Ungarn, wodurch denn auch alle vernünftigen Reformen verhindert worden sind, und das Volk bis itzt in seinem elenden Zustande geblieben ist.“⁸⁷

A bevezető után Hoffmann rátér tulajdonképpeni tárgyára, annak bizonyítására, hogy a magyar nemesség egyrészt saját jelenéig a honfoglalás kori barbár tulajdonságainak továbbörökítője, másrészt pedig, hogy a történelem folyamán számos olyan eset ismert, amikor hűtlen volt királyához. A szerző céljainak megfelelően szelektál, nem kívánja a magyarok történetét megírni, írásával a magyarok beszédmódjára kíván válaszolni, akik követelései jogosságát általában történelmi példákkal igazolják, anélkül azonban, hogy ezen történetek ellentmondásosságaira felhívnák a figyelmet, egyáltalán észrevennék azokat.⁸⁸

Ebben a kontextusban jelentős szerephez jut a magyar eredettörténet, melynek megírásában egyik fő forrása A. L. Schlözer. Azzal indít, hogy leépíti a hun–magyar azonosság mítoszát, amelyre a magyarok véleménye szerint jogosan büszkéek lehetnének, ha igaz lenne. A finn–lapp közös eredetet nem tartja megvetendőnek, azt állítja viszont, hogy az őshazában a magyarok egy alárendelt törzset képeztek, a hun rokonság retorikájából származó kegyetlenség toposza így egy bosszúszomjas elnyomott nép kitörési lehetőségeként manifesztálódik.⁸⁹ Ugyanúgy átértelmeződik a *fertilitas Pannoniae* toposza, ebben az esetben még az a vád is éri a magyarokat, hogy a lapp rokonság szégyellése helyett inkább példát kellene venniük a lappokról, hiszen a legmostohább körülmények között is képesek viszonylag jól élni, míg a magyarok a hihetetlenül termékeny földjüket sem tudják kihasználni. Az említett funkción túl a barbárság jellemzőinek

⁸⁷ [HOFFMANN] 1792: XXIII. „Olvasóim talán maguktól is felismerik, hogy itt a nép vagy nemzet szót a nemesség hamis értelmezése szerint használom; mert lett légyen ismételve unos-untalan, mégsem lehet elégszer rámutatni arra, hogy nem a nemzet, vagyis a parasztság és a polgárság berzenkedett József intézkedései ellen, hanem csak a lakosság kis része, amely azonban, helytelenül, az ország teljes lakossága szószólójának szerepében tetszelgett. És ma is ezt teszi, mert Magyarországon ősidők óta ez van, ezért futott zátonyra minden értelmes reformtörekvés, ezért kellett a népnek megmaradnia a mai nyomorúságos állapotában.”

⁸⁸ [HOFFMANN] 1792: 51.

⁸⁹ [HOFFMANN] 1792: 6–9.

hangsúlyozása: az ellenség szívének kitépése, vérenek megivása, mértéktelenség, kultúra és emberi érzések hiánya, azt a célt is szolgálja, hogy a 18. század végi magyarok jellemzésében is szerepet kapjon. A II. József halála utáni „örjögések” minden szemtanú számára azt bizonyították – véli Hoffmann –, hogy kortársaik semmiben sem különböznek ősapáiktól.⁹⁰ Hoffmann tehát eleve manipulatív céllal nyúl a történetírás nyújtotta keretekhez, nem a kultúra elterjedésének pozitív hatásait kívánja bizonyítani (mint előző írásaiban, ahol a németek szerepét ebben emelte ki), hanem szélesíteni azt a szöveganyagot, amely azt hivatott bizonyítani, hogy a magyarok képtelenek a monarchia- vagy köztársaságbeli civilizált, törvényes keretei között élni.

A Babelhez és Ninivéhez hasonlóan a *Grosse Wahrheiten* is felháborodást váltott ki a magyar nemesség köreiből,⁹¹ a cáfolatok azonban mégsem köreikből, hanem a bécsi udvar alkalmazottai tollából születnek. Előbb Johann Alxinger, II. József reformjainak lelkes híve ír cáfolatot, amelyben pontról pontra cáfolja Hoffmann-nak a királlyal szembeni hűtlenséget bizonyító állításait, majd pedig Franz Xaver Huber,⁹² aki műve címében nagy jelentőségű kérdést fogalmaz meg: befolyással lehet-e egy Hoffmannhoz hasonló szerző a német közvéleményre. Hoffmann természetesen reagált ezekre a cáfolatokra, a továbbiakban témánk szempontjából azonban csupán a megfogalmazott vádak jutnak szerephez, hiszen nem csupán a magyarországi, hanem az erdélyi tudós társadalom is fontosnak tartotta saját álláspontját felvázolni, még akkor is, ha ez csupán kéziratos formában terjedt.

A magyar nyilvánossági szféra tehát több szempontból is megosztott volt 1790–92 között. A vallási, rendi érdekellentétek határozták meg a megjelent szövegek argumentációs stratégiáit, gátolták viszont az egysé-

⁹⁰ [HOFFMANN] 1792: 9. „Meine Leser mögen hier Vergleiche anstellen, und selbst urtheilen, inwieferne überhaupt die auffallendsten Züge dieser Schilderung noch auf die heutigen Magyaren passen. Diejenigen, die nicht aus eigener Erfahrung mit dem individuellen Charakter derselben bekannt sind, dürfen sich ja nur an ihre lärmende Kongregationen und so mancherlei tobende Auftritte, mit einem Wort, an alles das erinnern, was kurz vor und nach dem Tode Josephs des Zweiten in Ungarn vorging; sollten sie da wohl nicht die größte Aehnlichkeit zwischen den Vätern und ihren Urenkeln bemerken?”; „Olvasóim itt maguk is elvégezhetik az összehasonlítást, és eldönthetik, hogy találóak-e, s ha igen, mennyiben alkalmazhatók a leírás főbb megállapításai a ma élő magyarokra. Akik nem tapasztalatból ismerik a magyarok sajátos jellemét, csupán a zajos gyűléseikről és egyes szónokok örjögő fellépéséről szóló tudósításokra, egyszóval arra kénytelenek hagyatkozni, ami röviddel II. József halála előtt és után történt Magyarországon; ne látnák ők is az ősök és az unokák között fennálló szembetűnő hasonlóságot?”

⁹¹ Gróf Fekete János egyik leveléből az derül ki, hogy ő maga is írt egy cáfolatot Hoffmann könyvére, bár az soha nem jelent meg. Fekete János Aranka Györgynek, 1799. augusztus 22. in: ENYEDI 1980: 467–471.

⁹² Huber 1792-ben megjelent röpiratának címe: *Kann ein Schriftsteller, wie Herr Professor Hoffmann, Einfluss auf die Stimmung der deutschen Völker, und auf die Denkart ihrer Fürsten haben?*

ges fellépésnek a látszatát. Míg egyes szerzők az alkotmány átalakításán fáradoztak, az írók másik csoportja a fennálló intézményrendszer működőképességét vizsgálta, illetve a külföldről érkező vádakra próbált felelni. Feltűnő ezekben a szövegekben az erdélyi viszonyok szinte teljes fokú mellőzése, amennyiben szó van róluk, csupán az unió kapcsán említik. Az erdélyi szerzők ugyancsak egy fenntartható alkotmány kidolgozásán munkálkodnak, tudományos munkásságuk is ennek rendelődik alá.

A politikai szövegek hatása az erdélyi tudós körökben

Az információáramlás kérdéséhez nyújt érdekes adalékot Aranka György és a tudománypártoló báró, Prónay Sándor 1792-es levelezése.⁹³ A kiadásból ugyan csak az evangélikus származású Prónay báró leveleit ismerjük, ezek viszont bizonyítékai annak, hogy az események leírása önmagában nem forrásértékű, azaz a politikai, kulturális törekvések helyes megítéléséhez szükségesnek tartották a megjelent szövegek ismertetéseit, adott esetben azok elküldését. Prónay beszámol az országgyűlési eseményekről, ezen belül saját álláspontját is konkretizálja:

„Én ugyan soha se voltam barátja ama kemény s nyers Magyar Nemessi Aristocratismusnak, s különösen Erdélybe gyakorta megbotránkoztam ama ott uralkodo outrirt Aristocraticus Principiumokon; de mégis ezen Democraticus Frantzia világtól irtozok.”⁹⁴

Ha Prónayt a korszak politikai színpadán kellene elhelyezni, a mérsékelt, reformoktól sem elzárkózó, az egyháza ügyeit szolgáló magyar protestáns nemesség képviselőjeként definiálhatnánk, a fennálló rend reformok általi fenntartásának igénye, a francia eseményektől való elzárkózás pedig a göttingai Schlözer által kialakított állásponthez közelíti. Személyében Aranka a magyarországi eseményekben jártas, a nyugati tudomány eredményeit magáévá tevő, tudós levelezőtársra tett szert, akitől megbízható módon értesülhetett a magyarországi, bécsi és nyugati-európai eseményekről. Ő állítja össze azokat a könyvszállítmányokat is, amelyek nélkül véleménye szerint nem lehet tájékozódni az országgyűlés körüli eseményekben, a bécsi udvar magyar követelésekre adott reakciójában, illetve amelyek szükségesek ahhoz, hogy a Nyelvmívelő Társaság kijelölhesse a megfelelő kutatási irányokat. Az 1792-es küldeményben kiemelt helyet foglalnak el Hoffmann alkotásai, hiszen a magyar nyilvánossági beszédet e szövegek határozták meg. Annak ellenére, hogy Prónay a magyar

⁹³ Kiad. JANCsó 1970: 189–198.

⁹⁴ JANCsó 1970: 192.

befogadók által meghatározott beszédmódban szól a *Grosse Wahrheiten* című szövegről, azaz *nevezetes gonosz* munkának nevezi, mely „Nemzetünk ellen irva van”, tartalmát pedig abban jelöli meg, hogy a magyarok gonoszságait mutatja be a kezdetektől fogva Mohácsig, ki is lép ebből a körből és elismeri, hogy „ez maga rendiben nincs rosszul irva; a Historia pragmatice maga tzeljához jól ki van dolgozva.”⁹⁵ Létezett tehát egy olyan kritikai attitűd, mely a tematikát leválasztotta a megfogalmazás módjáról, de az sem zárható ki, hogy a bevallottan arisztokráciaellenes Prónay helyenként egyetérthetett azzal a Hoffmannal, aki szintén nem a magyarság egészét, hanem csupán a nemesi túlkapásokat kritizálta. Ugyanakkor arra is felhívja Aranka figyelmét, hogy a munka toldalékában szó esik az angol alkotmányról szóló munkájáról és annak Schlözer *Staatsanzeigen*-ében megjelentetett kritikájáról. A komplex kép kialakításához az erdélyieknek nem csupán az országgyűléshez közvetlenül kapcsolható szövegekre van szükségük, hanem újonnan megjelent deista munkákra, Szekér Joakim történeti munkájára⁹⁶ és Cornides Dániel könyveinek katalógusára is. Bár a levél csupán egyetlen forrásunk arra, hogy az eseményeket az írott könyvek fényében tekintették megmagyarázhatónak, talán mégis megfogalmazható az a következtetés, hogy a tudós körök nem feltétlenül a konkrét politikai cselekvésben, hanem szövegek megjelentetésében látták az önvédelmezés lehetséges eszközeit.

3.4. Az Erdélyben kiadott politikai irodalom

A Magyarországon megjelent röpiratok számához viszonyítva meglehetősen kevés az Erdélyben magyar nyelven kiadott szövegek száma. Mégsem beszélhetünk egységes álláspontokról, az országgyűlési események rövid vázolósa rámutathatott arra, mennyire széttartó volt az ország vezetésében részt vevők véleménye, nem csupán nemzeti, hanem felekezeti ellentétek is felszínre kerültek. Az új alkotmány kidolgozásában csak részben hagyatkozhattak a magyarországi eseményekre, hiszen Erdély különleges jogi helyzete nem tette lehetővé, hogy kész mintát vegyenek át, bár az iratok érvkészlete hasonlóan strukturálódik, mint a magyarországiaké.

Nem a röpirat műfajában ugyan, de az alkotmányos rend ismertetését nyújtja Balia Sámuel, a királyi tábla ülnöke *Erdély Ország közönséges Nemzeti Törvényeinek első Része* című munkájában.⁹⁷ Mivel az erdélyi jogszokás korabeli értelmezése ebből a szövegből derül ki leginkább, szükségesnek

⁹⁵ Prónay levele Arankához, 1792. április 21., Almás, in: JANCsó 1970: 190.

⁹⁶ SZEKÉR 1791.

⁹⁷ BALIA 1791.

tartom az alapvető tézisek bemutatását. A szerző rögtön a könyv szerkezetének vázolója után leszögezi, hogy a magyar és erdélyi alkotmányos rend megkívánja, hogy különbséget tegyen a *törvényszerző* és *ítéletvégrehajtó* hatalom között, ugyanis:

„a Magyar Nemzeti Birodalom Igazgatásának dólgai két egymástól megkülönböztetett Részekben fóllynak; az egyik, vagy első Részben dólgozik a Király, vagy Fejedelem a Statusokkal együtt, azon Törvényeket, mellyek által a Birodalom is igazgattatik, szerezvén; másik Részben ismét a Király, vagy Fejedelem de a Tiszt-viselőkkal, és azok által a szereztetett Törvényeket telyesítvén.”⁹⁸

A munka első és egyetlen részében csupán a *törvényszerző* hatalom kérdéskörével foglalkozik, a tervezett második kötet – tudomásom szerint – nem készült el. Balia a korban elterjedt szerződéselméletekből indul ki,⁹⁹ a szabadnak született emberek egyenlősége a magántulajdon megjelenésével tűnt el, ekkor vált szükségessé törvények által szabályozni a magántulajdon védelmét. A szerződéselméletet magyar viszonyokra vonatkoztatva megállapítja, hogy

„a Törvény szerző Hatalmat a Király a Néppel együtt; a tellyesítő Hatalmat pedig a Király; de azon a módon gyakorollya, hogy a Tellyesítő Hatalom hibáit a Törvény szerző Hatalom meg igazithassa, melly igazgatás módja mondatik Sérelmek orvoslásának, szokott pedig az Ország Gyűlésiben gyakoroltatni.”¹⁰⁰

Ezáltal legitimitást teremt az 1790–91-es országgyűlés azon specifikumának, hogy a királyi leiratok tárgyalása előtt a sérelmek felolvasásának és megtárgyalásának volt prioritása. Ugyanakkor nem reflektál arra a kérdésre, hogy az általa megnevezett *Nép* mint a *törvényszerző* hatalom részese pontosan kiket jelöl. A nemesi alkotmány alapkövét, az Aranybullát Balia *fundamentomos* törvényeknek¹⁰¹ nevezi, ezekről az országgyűlés sem tárgyalhat, ugyanis változtathatatlanok.¹⁰² Sem a király, sem a rendek, sem az ezekből összeálló törvényhozó hatalom nem módosíthat rajtuk, miután a II. Andrást követő királyoktól is megerősítést kaptak. Balia szerint Erdélyben hasonló változtathatatlan jogszabály a *Diploma Leopoldinum*, ennek II. Lipót általi megerősítése lenne a garancia arra, hogy nem történhetnek

⁹⁸ BALIA 1791, Elöl-Járó Beszéd helyett.

⁹⁹ Ehhez lásd BAYER 1998.

¹⁰⁰ BALIA 1791: 8.

¹⁰¹ Gönczi Katalin a *leges fundamentales* magyar szövegekben való értelmezését a bécsi jogtörténész, Karl Anton von Martini munkáiból vezeti le, melynek alapja a természetjogi alapo zású szerződéselmélet. Ehhez lásd GÖNCZI 2008, különösen 44–46.

¹⁰² BALIA 1791: 420.

meg újra a II. József által elkövetett jogtalanságok. A törvények és jogszabályok magyarázatában Balia történeti érveket használ, a világos előadás-hoz szükségesnek tartván felvázolni a magyarok és az erdélyi törvényhozó nemzetek eredetét, jelenlegi helyzetük legitimitására ebben találva magyarázatot. A hármass honfoglalás tézisének említése után a szabad nemzet fogalmának tárgyalásába kezd. Jogszabályokat ugyanis csak egy szabad nemzet és egy szabad birodalom megalapítóinak utódai fogalmazhatnak meg egy adott területen, szabad nemzetek pedig azok „a’ mellyek tulajdon Nemzeti kézzel foglalták, vagy szerzették magoknak a’ Lakó Földet.”¹⁰³ Ezáltal az Erdélyben élő románok kontinuitásának megkérdőjelezése nélkül irrelevánsnak minősíti azt a tézist, mely szerint egy földterület korábbi lakosait több jog illetné meg, így az országgyűlésen felterjesztett *Supplex Libellus Valachorum*ra is válaszol:

„Túhúttam a Blások vagy Blakkok Vezérit győzte-meg; a Blások pedig, vagy Blakkok, az Óláhok, kik a Római Birodalomból maradtak Erdélyben, és a kiknek tulajdon igazságok nem vólt az Erdélyi Birtokhoz; mert ők nem foglalták vólt-el haddal, hanem tsak Lakságoknak (Coloniae) hozattattak-bé a Rómaiaktól; a Lakságoknak pedig nem vólt tulajdon Jussok a földhöz, és a meszsze Tartományokra küldött Római Lakságok nem-is tartattak szabad Nemzeteknek, hanem tsak föld mivelőknek.”¹⁰⁴

A fenti érvelés megkérdőjelezi a szászok státusát, hiszen amennyiben a betelepített kolóniáknak nincs joguk az általuk lakott földekhez, miként lehetséges, hogy a II. Géza által betelepített szászok részesülnek Erdély törvényhozó hatalmából. Balia azonban nem figyel fel érvelésének kérdéses pontjaira, a szászokról írva csupán a II. Andrásról kapott privilégiumaikat közli, de nem keres magyarázatot arra, hogy miért pontosan ez a betelepített kolónia részesült azokból a jogokból, amelyek – érvelése szerint – tulajdonképpen csak a magyarokat és a székelyeket illetnék meg. A székelyeket Attila hun maradékaiként írja le, akiknek „azon földben, mint fegyverrel-való Szerzeményben örökös tulajdonsága vagyon, és a törvény-szerző hatalomban-is tulajdon-képpen részesül.”¹⁰⁵

A Grossing-féle felvetésre, amely szerint Álmostól kezdve a magyar királyok teljhatalmú uralkodói voltak Magyarországnak és Erdélynek, Balia Anonymusra hivatkozva mutatja be a vérszerződést mint a hatalomátvétel formáját. A korai időszakra vonatkoztatva a fejedelemnek csupán végrehajtó szerepe lehetett. Ez megváltozik ugyan Szent István trónralépé-

¹⁰³ BALIA 1791: 3–4.

¹⁰⁴ BALIA 1791: 379.

¹⁰⁵ BALIA 1791: 383.

sével, aki már a törvényhozó szerepét is hozzárendeli a királyi jogkörhöz, de a szabad választás elve ebből nem zárhatja ki a nép képviselőit sem.

Az *Elé vigyázz* című röpirat¹⁰⁶ ismeretlen szerzője viszont újragondolandónak tartja a *Leopoldinum* aktualitását, már a címben is kiemelve, hogy a régi privilégiumok megerősítésének szándéka helyett a magyar rendeknek arra kellene törekedniük, hogy olyan közjogi helyzetet teremtsenek, amelyben nem ismétlődhetnek meg a jogtalanságok. Ezt viszont a régi törvények nem teszik lehetővé, mivel sem a katonaság felállítása, sem pedig a tisztviselők megválasztása nem a rendek, hanem a király privilégiuma, aki ezen jogánál fogva idegeneket küld Erdélybe azon tisztviselői szerepkörök betöltésére, amelyek tulajdonképpen erdélyieket illelnének. A szerző azt szeretné elérni, hogy a belgáknak adott alkotmányhoz hasonló intézkedéseket fogadtassanak Erdélyben is, azaz az uralkodó a rendek beleegyezése nélkül ne adóztasson, hazai hivatalokban hazai lakosokat alkalmazzon, biztosítson saját katonaságot az országnak, a Belgiumnak engedett alkotmánymódosításhoz hasonlóan törvényt csak a rendekkel együtt hozzon, és egyezzen bele, hogy az ország gazdálkodhasson saját jövedelmével. Véleménye szerint az intézkedések anyagi és demográfiai hasznokat eredményeznének, a tisztek ugyanis jövedelmüket Erdélyben tartanák, a köznép pedig – pontos katonai törvények ismeretében – családalapításra is vállalkozna. A korábbi intézkedések nem csupán jogtalanok, de az idegen tisztek kinevezése olyan képzetet kelthet a külföldiekben, „mintha gyanús lenne hivségünk”, állítja a szerző.¹⁰⁷

Egyedülálló álláspontot képvisel Túri László 1795-ben írott munkája.¹⁰⁸ Ugyancsak a szabadság fogalmából indul ki, amely véleménye szerint a közösségi élet zavartalansága miatt törvények által szabályozott. A törvények egyrészt isteni és természeti törvények, másrészt pedig szerzett jogszabályok. A Balia által *fundamentalis*nak nevezett törvények szerinte is változtathatatlanok, amennyiben ezeket a király megváltoztatta, a rendeknek jogukban áll továbbra is törvényekként kezelni őket anélkül, hogy szükség lenne az uralkodó megerősítésére. Az előző röpirathoz hasonlóan hazai hadsereg felállítását kéri a rendektől, de a röpirattól eltérően alaposan ki is dolgozza a tervet. Az erdélyi parasztság négyezer, a három nemzet békeidőben szintén négyezer fős lovas és gyalogos csapattal venne részt benne erdélyi tisztek vezénylete alatt és a hadi adó jelentős csökkentése mellett. A nemesség adómentességét jelentős mértékben korlátozná,

¹⁰⁶ ELÉ VIGYÁZZ 1791.

¹⁰⁷ ELÉ VIGYÁZZ 1791: 13.

¹⁰⁸ A kézirat Kolozsváron több példányban is fellelhető, Aranka a Román Országos Levéltár kolozsvári fiókjában őrzött példány hátsó lapjára jegyezte fel: „Az volt hire hogy Itelo Mester Túri László ur munkája”, Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Aranka György gyűjtemény, 16. csomó.

a három nemzet különállását is megszüntetné II. József intézkedéseihez hasonló módon, a *conciivilitast* mindkét irányba kiterjesztvén. Ezáltal megvalósíthatónak látja az egységes és erélyes erdélyi fellépést. Tűri munkája nem csupán országgyűlési vitákat provokált, hanem válaszok is születtek rá. A kérdéskör alaposabb kutatás tárgya is lehetne. A szöveget ketten is cáfolták: *Egy Anonymus Munkájára tett Jedgyzések*, illetve *Az Anonymus Planumára Készített Elmélgedéseknek Bővítése*.¹⁰⁹ Az egyik munka szerzője Teleki József, aki a hagyományos rendi álláspontra helyezkedve pontról pontra cáfolja Tűri állításait, tagadja a változtathatatlan törvények létét, biztosítja az uralkodó aktuális jogait, a katonaság felállítását túlzott anyagi megterhelésnek véli, és nem fogadja el a három nemzet egységesítésének gondolatát sem. Ugyanezt kifogásolja a cáfolat bővített változata is, a szerző szerint ugyanis:

„Az Anonymus a' mint lattzik, arra törekedik, hogy az Erdélyi Nemzeteket nem egyésitse, hanem egyenlősitse, a köztök lévő Rendet, és Rangot el törölye, a Tereh viselésekben egyenlővé tegye; a' regi Privilegiumoknak külömségét meg zavarja; s következésképpen a mostani Uniot, sorkaibol kivegye, 's aztot az Egyenlőség Fundamentumára épitse.”¹¹⁰

A szövegrészlet legérdekesebb összetevője az egység és egyenlőség fogalmak differenciált használata. A szerző szerint az egység fogalma nem kérdőjelezhető meg, annak alapja az erdélyi három nemzet uniója. Az egység azonban nem társítható az egyenlőség fogalmához, utóbbi erőszakos bevezetése a történelmi rend megbomlását, ezáltal pedig társadalmi elégedetlenséget eredményezne.

A történelmi érvek a cáfolatokból sem hiányoznak, ismertetésüktől itt eltekintek, csupán arra kívántam felhívni a figyelmet, hogy azokat a kezdeményezéseket, amelyek a fennálló és évszázados privilégiumok elavultságára hívták fel a figyelmet, legtöbb esetben elvetették, még abban az esetben is, ha nem radikális újításokat, csupán egységesebb fellépést sürgettek. A konzervatív nemesség nem tehette magáévá Tűri átfogó planumát, s mivel Bánffy György gubernátor a jakobinus mozgalmakhoz kötötte a szöveget, nem csupán sietette a cáfolatok megírását, hanem el is mozdította Tűrit addigi ítélmesteri pozíciójából, így leépítette az ellenzék legkonceptiózusabb vezetőjét. A Schlözer munkásságáról szóló részben bővebben is lesz szó arról, hogy a göttingai történészt gyakran éri az a vád, hogy a különböző nemesi törekvések között nem szelektál, egységese-ként képzelel el a magyar képviseleti rendszer egészét. Azt kell látnunk,

¹⁰⁹ Mindkettő Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms 1136.

¹¹⁰ Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms 1136.

hogy a távol levő személyek maguk sem tudnak az Erdélyben folyó vitákról például, hiszen a Göttingában tartózkodó Gyarmathi Sámuel és köre még 1798-ban is azt gondolja, hogy az erdélyieknek közös összefogással és egységes álláspontot képviselve kellene fellépniük Schlözer állításai ellen, azaz Arankának, Túrinek, Cserei Farkasnak és Szent-Pály Istvánnak közös cáfolatot kellene megfogalmazniuk. A levél tanúsága szerint nem tudott a megosztottságról, és arról sem, hogy Aranka már 1793 előtt is elhatárolódott a Diana Vadásztársaságban¹¹¹ is szerepeket betöltő Túrítól.¹¹² vagyis a Gyarmathi által feltételezett közös álláspont nem létezik.

Aranka György politikai röpirata mint a nemzetközi tudományosság provokációja

A tárgyalt politikai tárgyú szövegekhez szorosan kapcsolódik Aranka György *Anglus és magyar igazgatásnak egyben-vetése*¹¹³ című műve, mely a már említett kérdéses pontokat tárgyalja. Mivel a szövegre született reakciók August Ludwig Schlözer munkásságához is kapcsolódnak, és mert a jogi-történeti érvelés már ebben a korai szakaszban kísértetiesen hasonlít a későbbiekben kialakuló vita retorikájához, szükségesnek tartom a könyv és a körülötte szerveződő szövegek alaposabb bemutatását. Aranka könyve névtelenül jelent meg, hatását nem csupán a kortársak reakcióiból mérhetjük le, hanem abból a tényből is, hogy nem sokkal megjelenése után Szrógh Sámuel németre fordítja, és ugyancsak névtelenül meg is jelenteti.¹¹⁴

Aranka kiindulópontként két munkát nevez meg, ezzel sajátját egy, a tudós világ számára már ismert kontextusba helyezi. Concha Győző kutatásai alapján az a nézet terjedt el,¹¹⁵ hogy az egyik forrás Bartis Adalbert győri, később pesti egyetemi jogtanár munkája, illetve a munka *Conspectus regiminis formae Regnorum Angliae et Hungariae* címet viselő függeléke. Kósa János azonban bebizonyítja, hogy a latin nyelvű szöveg Török Lajos írása, magyar fordítása később az Orpheusban is napvilágot lát.¹¹⁶ Ezenkívül

¹¹¹ A Kéziratkiadó Társaságból formálódó Diana Vadásztársaság a jakobinus mozgalommal szimpatizáló erdélyi személyekből állt. A politikai vezetők megtévesztése miatt tudományos köntösbe burkolták a tulajdonképpeni politikai reformok létrehozásának céljából megalakított társaságot, így tevékenységük útleírások, naplók feldolgozásából állt. Bánffy György gubernátor azonban a magyarországi megtorló intézkedések hatására megszüntette a társaságot, hogy elkerülje a további szankciókat.

¹¹² Lásd Gyarmathi Arankának, 1798. június 14., közli JANCSÓ 1950.

¹¹³ ARANKA 1790.

¹¹⁴ *Vergleichung zwischen Englands und Ungarns Regierungsform. Oder Ein Wort an diejenigen, von welchen die Ungarn für unruhige Köpfe gehalten werden.* Aus dem Ungarischen übersetzt und vermehrt. H.n., 1791.

¹¹⁵ CONCHA 1928: 214–215.

¹¹⁶ KÓSA 1948: 45–49.

forrásként tünteti fel egy lengyel főnemes 18. század eleji, a magyarokat védelmező írását: *Lettre d'un ministre de la Pologne a un Seigneur de l'empire sur les Affoires de la Hongrie*. Az utóbbi azonban nem kimondottan forrása, csupán annak alátámasztására szolgál, hogy a külföldiek is birtokában lehetnek azoknak az ismereteknek, melyek fényében a magyar nemesség ellenállási törekvései legitimként jelenhetnek meg.¹¹⁷ A szöveg kiindulópontja az a kérdés, hogy mikor és milyen körülmények között van joga egy nemzetnek saját királya ellen lázadni, majd Grotius alapján bemutatja az erre vonatkozó törvények elméleti alapjait, végezetül pedig azt taglalja, hogy a bécsi udvar milyen sok esetben vétett a fennálló alkotmányos rend ellen anélkül, hogy a magyarok megtorló intézkedéseket foganatosítottak volna. Az angol alkotmánnyal való párhuzam azonban ebben a szövegben nem jelenik meg.

A tematika mégsem ismeretlen a kortársak szempontjából, mind az angolos politikai irány, mind pedig a szövegben hosszasan tárgyalt tézisek ismertek voltak a magyar történészek és jogtörténészek, illetve az olvasóközönség körében.¹¹⁸ Aranka forrásainak feltüntetésével elsősorban a téma megválasztását tartja legitimálhatónak, Török Lajos a hivatkozási alapot teremti meg, a lengyel főúr pedig jó bizonyítéka lehet annak, hogy azok a külföldiek is, akik nem minden esetben ismerik a magyar jogszokást, képesek átlátni annak logikus és csupán belülről magyarázható mivoltát. Ballagi és Concha is hangsúlyozza, hogy Aranka politikai elmélete „brutális”,¹¹⁹ már a korszakban sem állja meg minden kijelentése a helyét, főleg a patrimonialitás tézise ellen küzd, viszont ellentmond önmagának, amikor a fennálló társadalmi szerkezetet elemezve, földesúr és jobbágy viszonyát tárgyalva, maga is a patrimonialis berendezkedés jogosságát hirdeti. A nemesi adómentességet szintén ebből a kiindulópontból tárgyalja, a rendi nemzettudat struktúráin belül ugyanis nem kérdőjelezhető meg annak jogossága.

Nem céloz Aranka elképzeléseinek cáfolata, vagy annak bizonyítása, hogy jogi csúsztatásokkal él akkor, amikor az angol és a magyar alkotmány hasonlóságát bizonyítja. Eredeti kérdésfelvetésem szempontjából csupán az lényeges, hogy Aranka egy működésben lévő jogtörténeti szokáson belül érvel, innen látja bizonyos intézkedések jelentőségét, és azt próbálja az ő szempontjából tudatlan külföldiek elé tárni, hogy a magyarok magatartását ne a német, Aranka által abszolutista és patrimonialis királyságnak

¹¹⁷ Aranka az említett szöveg magyar fordítását használja. A kolozsvári Egyetemi Könyvtár anyagában Aranka kézírásában lelhető fel a magyar szöveg, ám arról nincs információ, hogy ki és milyen céllal fordította le azt. *Egy lengyel Királyi Tanácsosnak levele, melyet egy Romai Birodalombéli Urnak irt Magyar Ország Dolgairól*, Ms 796.

¹¹⁸ Lásd BALLAGI 1888.

¹¹⁹ CONCHA 1880: 39.

nevezett szempontból próbálják megítélni, hanem kiindulópontjuk maga a magyar alkotmány legyen, hiszen ebből a jogrendszerből tekintve követeléseik legitimek. Az is kiderül a szövegből, hogy nem az aktuális politikai helyzetet tárja olvasói elé, hanem az ideális állapotot. Az ideális, törvényes rend bemutatása ugyanis érthetővé teszi azokat a követeléseket, amelyek az éppen zajló országgyűlésen fogalmazódnak meg, illetve cáfolják a nyughatatlan természetű magyarok sztereotípiáját, hiszen csupán jogos tulajdonaikat kérik. Ha a megcélzott olvasóközönséget tekintjük (a németes nevelést kapott nők, a hazában lakó idegenek¹²⁰ és a külföldi publicisták és tudósok), az összehasonlítási alap megteremtése elkerülhetetlen, ezt pedig az Európa-szerre ismert angol alkotmányban találja meg. Világosan látja ugyanis, hogy kizárólag a magyar alkotmány bemutatásával vállalkozása hasonló kudarcba fulladna, mint mindazoké a röpiratoké, amelyek az 1790–91-es országgyűlésre adott válaszként vagy provokációként jelentek meg. Ezáltal az ősi alkotmányra hivatkozás beszédmódját kiegészíti egy olyan érvkészlettel, amely a nyugati tudós világ előtt is magyarázhatná azt a nemesi fogalomhasználatot, amely – ahogyan Hoffmann szövegei is bizonyítják – érthetetlen és könnyen félreértelmezhető. Talányos a megfogalmazása, amikor már lezárult vagy éppen zajló vitákról beszél,¹²¹ világos azonban, hogy szövege valamiféle provokáció hatására készült, így elkerülhetetlen a vindikatív beszédmód használata is. Belátja, hogy a szabadság fogalmának különböző értelmezési regiszterei vannak érvényben a német területeken, Ausztriában és Magyarországon, illetve Erdélyben, ezáltal egy olyan lépést hajt végre, amelynek nincsenek előzményei. Ráébred annak tudatára, hogy nem csupán egyetlen beszédmód létezik, és ahhoz, hogy a magyarok irányába tanúsított előítéleteket leépíthessék, érveléskészletük alapos bemutatására is szükség van. A szállóigészerű mondat szerint ez így hangzik: „A mi a Lajtán túl Igasság: az a Lajtán innen nem mindenkor Igasság.”¹²² Ezt próbálja bizonyítani munkájában, amelyet nem tekint alaposan dokumentált jogtörténeti szövegnek, hanem népszerűsítő, a külföld értetlenségének eloszlatására törekvő, rövid és átlátható szöveggé határozza meg.

Kiindulópontja tehát az, hogy Magyarország és Ausztria úgy viszonyul egymáshoz, mint Anglia és Hannover, a magyar és angol alkotmány közös jegyeinek bemutatásával pedig a bécsi udvar jogtalan intézkedéseit kívánja megvilágítani. Alapvető tézisei, hogy a magyarok és az angolok rendelkeznek a szabad királyválasztás jogával, a király nem földesúr, ha-

¹²⁰ Ilyen értelemben a szöveg a százszok 1790/91-es röpirataira adott válaszként is felfogható, bár nem tárgyalja a speciális erdélyi viszonyokat.

¹²¹ „sok versen vetélkedtünk vélek Hazafiakul Nemzetünk szabadságairól.”, ARANKA 1790: 3.

¹²² ARANKA 1790: 25.

nem csupán vezetője országának, a király és a rendek szerződéses alapon vezetik az országot, egyik sem hozhat olyan döntést, amelybe a másik fél nem egyezik bele. Magyarország és Anglia szabad országok, hiszen a határokat a király nem csonkíthatja, nem adományozhat területeket szövetségeseinek, az ország rendjei is szabadok, mivel döntéshelyzetben nem a király ügyéről ítélnék (ahogyan ezt Ausztriában és Hannoverben teszik), hanem az országéiról. Egyszóval Magyarország csupán perszónálunióban áll Ausztriával, míg Ausztria és Hannover polgársága a király akaratának abszolút módon alávetett. Ebből a szempontból érthető a magyar rendek legitimitásának kérdése is – Aranka szerint. A magyar jobbágyok sohasem lehetnek egyenlők földesuraikkal, ahogyan egyetlen angol polgár sem tudná elképzelni, hogy a gyarmatokon élő fekete rabszolgák hozzájuk hasonló jogszabályozás alá essenek. Látható, hogy Aranka keresi azokat a párhuzamokat, amelyekkel az ősi alkotmányra hivatkozás nyelvét bizonyíthatná vagy az eredetközösségi paradigma legitimitását, a párhuzamok azonban nem minden esetben lehetnek meggyőzőek. Hiszen amíg saját paradigmájában jól körülhatárolt értelmezése van a jobbágykérdésnek, az angol gyarmatosítás vagy a rabszolgák helyzete nem írható le szótárának szokásjogi rendszerével. Tovább folytatja a belső logika működtetését, amikor arról beszél, hogy a nemeseknek vannak ugyan jogaik és kötelességeik, de ezért kiváltságaik is érthetőek, ezzel szemben a hannoveri alávetett polgárság még azt sem értheti, mit jelent maga a *hazafi* kifejezés. Annak ellenére, hogy szövege indításakor hatásosan érvelt a fogalmak többértelmősége mellett, a szöveg folyamán már nem veszi figyelembe, hogy a hannoveri hazafifogalom nem lehet azonos értelmű a magyar hazafi fogalmával.

Azt az elterjedt nézetet, miszerint a magyarok idegengyűlölők lennének, nem cáfolja, csupán magyarázza. Az idegen tanácsadók talán nem hoznak akkora bajt az országra, ha a fejedelmet szolgálják azokban az esetekben, amikor a fejedelem kizárólagos úr: Ausztria és Hannover esetében. Az abszolút monarchia szempontjából lényegtelen, hogy milyen tanácsra születnek a döntések, lévén, hogy amúgy is egy ember hozza azokat. Sokat árthatnak viszont akkor, ha a jogos tanácsosokat és a döntéshozókat akarják velük helyettesíteni. „És ez az oka hogy az idegenek, kik nem tsak nem Hazafiai, hanem különösön tsak az Uralkodo Hivei, és fizetett szolgái, az Hazában közönségesen kelleltenek.”¹²³ Ebben a részletben azonban nem az erdélyi szászokat érti idegenek alatt, hanem az ausztriai tisztviselőket. Aranka tehát nem is próbál változtatni a fennálló társadalmi renden, annak jogosságát történetileg és az angol alkotmánnyal párhuzamba állítva akarja bizonyítani. A magyar olvasók körében nyilván tetszést aratott, hiszen minden olvasója tisztában lehetett azzal az érvelésmóddal, amelyet

¹²³ ARANKA 1790: 34.

az ismert paradigmán belül működtet, érdemes azonban megfigyelni a német reakciókat, hiszen a két beszédmód közötti párbeszéd lehetetlensége már e szövegek esetében nyilvánvalóvá válik.

A német nyelvű kötet a megjelenési hely feltüntetése nélkül lát napvilágot, a paratextusokbeli kijelentések alapján megjelenési helyként Pestet nevezhetjük meg. Szrógh leveleiben olvasható néhány arra vonatkozó utalás, hogy nem állt módjában megkerülni a cenzúrát vagy máshol megjelentetni a szöveget.¹²⁴

Az anonim nyomtatvány fordítóját a fennmaradt Szrógh–Aranka-levelezésből tudjuk pontosan azonosítani, mivel Szrógh explicite is kimondja, hogy ő fordította le a munkát. Mivel többnyire a Szrógh által írott levelek maradtak fenn, a fordítás mikéntjéről és miértjéről csak az ő perspektívájából értesülünk. Azt állítja, hogy a német nyelvre való átültetés elkezdésekor nem tudta, ki a mű szerzője.¹²⁵ Tulajdonképpen az állítás inkább retorikai fogásnak tűnik, igaz ugyanis, hogy Aranka munkája névtelenül jelent meg, de ahogyan Dohi Zsuzsannának a kötetet tárgyaló tanulmánya¹²⁶ is bizonyítja, a mű – nyomtatott megjelenése előtt – kéziratban terjedt, a korabeli literátus körök tisztában voltak szerzője kilétével. A szerzőségnek ezt a koncepcióját igazolja Mezei Mártának a Kazinczy levelezés műfaji kérdéseit, valamint a levelek nyilvánosságpótló funkcióját tárgyaló könyve is.¹²⁷ A levelezés e korabeli funkciója révén ugyanis ismert lesz a nyilvánosság előtt az anonimitásba rejtőzködő szerzők személye is. Lényegében nem is az a fontos, igaz-e Szrógh állítása, a fordításnak és megjelentetésnek sokkal figyelemreméltóbb aspektusa a fordítói szándék, valamint a megjelentetési cél. Szrógh a korabeli fordítási tendenciákhoz igazodva nem tartja fontosnak a pontos fordítást még akkor sem, ha saját bevallása szerint csak a cenzori figyelem kijátszása végett változtatott a szövegen. Büszkén állítja, hogy „Német remeket mutatok tehát Méltóságod előtt”,¹²⁸ feltételezi, hogy Aranka rá sem fog ismerni saját munkájára, egyik korábbi levelében¹²⁹ pedig közös munka gyümölcésének nevezi a német nyelvű szöveget.¹³⁰ Ez a kijelentés nem csupán Szrógh fordítási elveire világít rá, hanem problematikusabb kérdéseket is érint. A magyar nyelvű szöveg explicit céljai közé tartozik, hogy felvilágosítsa azokat a tudatlan külföldieket, akik a magyar viszonyokat a politikai rend ismeretének hiányából fakadóan folyamato-

¹²⁴ Szrógh Sámuel levele Aranka Györgyhöz, Pest, 1791. július 14., in: ENYEDI 1983: 531.

¹²⁵ Szrógh Sámuel levele Aranka Györgyhöz, Pest, 1791. július 14., in: ENYEDI 1983: 531.

¹²⁶ DOHI 2004: 63–72.

¹²⁷ MEZEI 1994.

¹²⁸ Szrógh Sámuel levele Aranka Györgyhöz, Pest, 1791. július 14., in: ENYEDI 1983: 531.

¹²⁹ Szrógh Sámuel levele Aranka Györgyhöz, Pest, 1792. június 28., in: ENYEDI 1983: 532.

¹³⁰ Tény az, hogy Szrógh enyhíteni próbál Aranka szolgál-úr elméletén, a szöveget ezen a helyen alaposan lerövidíti.

san elítéli.¹³¹ Elérheti-e azonban Aranka szövege a célját, ha azt magyar nyelven publikálja, egy olyan olvasóközönséget implikálva ezzel, amely amúgy is tisztában van a fennálló politikai rend jogtörténeti vonatkozásaival. Ebben a kérdésben Kazinczy és Batsányi nem kérdőjelezi meg a magyar nyelv legitimitását, mindketten szívesen átvinnék Aranka gondolatmenetét az általuk szerkesztett folyóiratokba.¹³² Kazinczy annak ellenére is megtenné, hogy az *Orpheus*ban jelent már meg hasonló tárgyú értekezés Török Lajos tollából.¹³³ Szacs vay Sándor, az egyik legélesebb tollú újságíró és szerkesztő¹³⁴ azonban felismeri, hogy a szöveg akkor érné el célját, ha az a nyugati tudós világ előtt is ismeretessé válna, és lehetőség nyílna arra, hogy az általa nagyra becsült és a kérdésben érintett hannoveri tudósok, publicisták is hozzászóljanak az állításokhoz: „Ha ez az írás Németül fordítván ki-jönne, és az Austriai vagy Hannoverai Publicistáknak kezekre akadna, akkor válnék meg, hogy álhatnának-meg némely talám igen bátor feltételek.”¹³⁵

Nem meglepő, hogy többen is August Ludwig Schlözer véleményére kíváncsiak, hiszen egyrészt hannoveri polgárként belülről látja azokat a jogi kérdéseket, amelyeket Aranka elemez művében, másrészt a korszak egyik legképzettebb publicistája, akinek történeti felkészültsége messze meghaladja a kortárs újságírókét. Kérdéses azonban, melyik szöveg jutott el Schlözerhez. Különböző levelekből és Schlözer *Staatsanzeigen*-beli¹³⁶ felvezetőjéből az derül ki, hogy nem a Szrógh-féle fordításból dolgozik,

¹³¹ „Sok derék, Nemes indulatu, jo szivu, meg-világosított elméjü, és tiszta itéletü jeles embereket találtunk közöttök; sok versen vetelkedtünk vélek Hazafiakul Nemzetünk szabadságairol. Illyenkor meg esett, kivált értelmesebbekkel lévén közüllök ügyünk; hogy állatásunknak, és Törvényes erősségeinknek engedtek ugyan: de nyilván tapasztaltuk a mellett, s magok-is meg vallották; hogy szabadságainknak helyes volta tsak nem fér egészen fejekbe; és az előadott okonak meg-gondolása ugyan okoskodásokat meg-köti, de sziveket meg nem nyeheti.” ARANKA 1790: 3–4.

¹³² Kazinczy: „Egykor azt is feltettem vala magamban, hogy eptomisálom, tsak a velejét, mégpedig mitigálva tészem-bé Orpheusomba; s meglehet, hogy még e szándékomat tellyesítem is.” KAZLEV, II. kötet, 351. levél. Batsányi: „Ismeri nagyságod a Magyar Muzeumot és az azt író hazafiaknak szándékokat, annyival is inkább, hogy abban tulajdon maga szép versei is benne vannak. Ebben szeretném az említett jeles munkácskát közrebocsátani. Nem szükséges itt megmutatnom, mily hasznos legyen annak kiadása. Jól ismeri nagyságod hazánkfiat, s tudja, hogy szükségök van az olyan elmélkedésekre.” Batsányi János levele Aranka György-höz, közli JAKAB 1884: 170–171.

¹³³ Török 1790. Török szövege azonban sokkal rövidebb és a meglévő hasonlóságok mellett gyakran előtérbe kerülnek a különbségek is. Másrészt Aranka azzal, hogy Ausztria és Hannover között is párhuzamot von, tovább élesíti a felvetéseket.

¹³⁴ Szacs vay életrajzához lásd JAKAB 1881–1882, szerkesztői tevékenységéhez KESZEG 2011: 39–70.

¹³⁵ *Bétsi Magyar Kurir*. Iratott Esztelneki Szacs vay Sándor által és Nyomtatattik a' 2 M. Haza' költséggével és betüivel. 30.sz. 1790, 469.

¹³⁶ *Staatsanzeigen*, 1791/LXIII, 358–372.

hiszen, amikor kezéhez kapja, még a magyar szöveg is csupán kéziratban terjed a magyar nyelvterületen:

„In Ungern und Siebenbürgen circulirt, in ungrischer Sprache, und in einer deutschen wiewol kaum verständlichen Ueberstezung, handschriftlich auf einigen Bogen, von einem Ungenannten, ein Aufsatz über die ungrische Constitution, der im Deutschen den seltsamen Titel füret: Ich bin nicht unruhig. Geschrieben für das inländische schöne Geschlecht und gutgesinnte Freunde.”¹³⁷

Batsányi imént idézett levele is arra enged következtetni, hogy Schlözer az Aranka-szöveg kéziratosa változatának fordításával találkozik:

„Egy néhány hétig ott [Bécsben] mulatván, kezembe ad ott lakozó jó barátom, Görög úr olvasás végett egy munkácskát, melynek homlokírása im ez volt: Nem vagyok nyughatatlan stb. Nekem ez különösen megtetszett, s nagyon örültem, hallván, hogy Schlözerhez német nyelven küldetett légyen.”¹³⁸

Másrészt úgy tűnik, maga Aranka is eljuttatott egy német nyelvű változatot Göttingába. Erre utal Kendeffi János 1790-ben Göttingából kelt levele,¹³⁹ amelyben megköszöni Aranka bizalmát, aki szerint ő adja ki a német nyelvű szöveget, ugyanakkor megmagyarázza neki, miért nem tartja megvalósíthatónak, hogy a gondolatmenetet Schlözerrel is közölje. Kendeffihez a szöveg Kazinczy Lászlón keresztül juthatott el.¹⁴⁰ Kendeffi már ekkor felhívja Aranka figyelmét arra, hogy a göttingai tudósok nem fognak egyetérteni gondolataival. Nem feltétlenül a magyar alkotmányos jogokról való rész az elvetendő, hiszen Kendeffi szerint Schlözer az Aranka megállapításaihoz hasonló gondolatmeneteket vezet le előadásában, tudniillik az uralkodó nem más, mint hazájának első tisztviselője. Ha azonban Aranka ezt az állítást a hannoveri társadalmi berendezkedésre nézve megkérdőjelezi, ellenállásba fognak ütközni a talán önmagukban helytálló gondolatok is.

¹³⁷ Staatsanzeigen, 1791, 358. „Magyarországon és Erdélyben kéziratosa magyar nyelven és alig érthető német fordításban, néhány ív terjedelemben, egy névtelen szerző műve kering a magyar alkotmányról, mely németül ezt a különös címet viseli: Nem vagyok nyughatatlan. A hazai szép nemnek és a jóérezésű barátoknak.”

¹³⁸ Batsányi János levele Aranka Györgyhöz, közli JAKAB 1884: 170–171.

¹³⁹ Kendeffi János Aranka Györgynek, Göttinga, 1790. okt. 30., kézirat, OSzK kéziratár, Jancsó Elemér hagyatéka, 1. doboz. Kendeffi János levele kétszer is megjelent, lásd ENYEDI 1994: 326–327, PETTRIS 1988: 283–290.

¹⁴⁰ Kazinczy Ferenc levele Aranka Györgyhöz, Regmec, 1790. augusztus 21., in: KAZLEV II., 99.

„Mellyre nézve maga is böltsen által láthatya az Ur, hogy ők ezen (Principiumok) fő gondolkozások modja mellett, az Ur Auszriáról és kivált Hannoveráról valo állitmányait, haragos szemekkel olvasnák, és még inkább megrángatnák a' másik részit is a munkának tsak boszszuságból is, azt mondván hogy a' Magyarok őket Despoták Sclávjainak tartják és így ezen okból gondolora vévén még másokkal is a' dolgot, jobbnak találtuk hogy által se adjuk Schlözernek, ő ugy is ilyen hoszszu munkát az ő Stats Anzeigeniba nem szokott egészszen ki nyomtattatni, tsak a' velejít (extractust) szokta ki írni. Az Allgemeine Litteratur Zeitung Iroi is mind Schlözeriánusok.”¹⁴¹

Kendeffi már ebben a viszonylag korai levélben felhívja a figyelmet arra, hogy a német történészek és államtudományt művelő tudósok azért nem látják át a magyar jogszokást, mert nem készült erről átfogó jellegű, forrásokat is tartalmazó munka. A korábbi próbálkozások (így Aranka szövege is) azért elhibáztak, mert nem bizonyítják be, hogy az ősi magyar jog összeegyeztethető a nemzetközi jogrenddel.

Schlözerhez mégis eljutott valamelyik változat, ha nem is magyar diákjai közvetítésével. Mivel ez a kéziratos változat nem ismert, csak sejtéseink lehetnek arról, hogy Schlözer mennyire romlott variánszt kapott. Azért van mégis jelentősége annak, hogy sem az Aranka végső kidolgozott változatát, sem pedig a Szrógh-féle fordítást nem ismerte, mert Aranka válaszolni kívánt Schlözernek, a vázlatos próbálkozás azonban kéziratban maradt.¹⁴² Schlözer Staatsanzeigen-beli első cáfolati pontja a kéziratos jellegre vonatkozik, elfogadhatatlannak tartja ugyanis, hogy a nyilvánosságot megkerülve, általa tévhitekkel tűzdeltnek látott és a külföldi jogrendben való teljes mértékű tájékoztatlanságot mutató szöveg jusson el a jóhiszemű olvasókhoz. A nyilvánosságnak teljesen más képzetével dolgozik, számára a nem kinyomtatott szöveg eleve gyanús, sötétségben bujkáló, lázító tendenciájú. Értetlensége Aranka nemzetfogalmával szemben a legnagyobb, számára még a szöveg (amely belső logikájának megfelelően racionálisan tárja olvasói elé a rendi nemzet fogalmát) elolvasása után sem válik kérdésessé, hogy a fennálló társadalmi rendet csak abban az esetben tudná megváltoztatni, ha annak kritikáját belülről fogalmazná meg. A szöveg elutasítása teljes, explicit célját sem éri el, hiszen Schlözer nem hajlandó belülről tekinteni a jogrendre, a jobbágyokról való beszédmódot konkrét érvelések nélkül utasítja el:

¹⁴¹ Kendeffi János Aranka Györgynek, Göttinga, 1790. okt. 30., kézirat, OSzK Kézirattár, Jancsó Elemér hagyatéka.

¹⁴² Aranka György, *Egy Magyar Országban Kézírásba keringő támdást gerjesztő Irásrol való Jelentés. Jegyzések.*, Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Aranka György gyűjtemény, 74. csomó.

„Heiß und schwärmerisch spricht er von den Freiheiten der ungrischen Nation, hat aber bei dem Worte ungrische Nation nichts als das Häuflein ungrischen Adels im Kopfe! Unmenschlich sind seine Meinungen und Gesinnungen über den Bauerstand: so unmenschlich, daß sie keinen raisonnirenden Philosophen, sondern einen Horjah und Kloczka, zum Opponenten verdienen.“¹⁴³

A válaszadást mégis fontosnak tartja, hiszen göttingai (így pedig hannoveri) polgárként úgy érzi, hogy az írás egyenesen neki szól, annak ellenére, hogy a potenciális olvasók között Aranka nem említi a göttingai tudósok körét. Arankaéhoz hasonló retorikával vág vissza: amennyiben a magyar szerző azt állítja, hogy egy külföldi nem értheti a magyar alkotmányjogot, ő azt bizonyítja, hogy a magyar szerző is járatlan a hannoveri államvezetésben. Aranka azon sérelmére, hogy a magyar területeket a külföldiek Ausztria részeként említik, Schlözer szokástörténeti érvekkel vág vissza (mely Arankának is bevált módszere), legtöbb esetben azonban hosszasan idézi a német nyelvű fordítást, az idézetek végén csupán rövid megjegyzésekkel illeti azok tarthatatlanságát. Végkövetkeztetése le-sújtó: a felvilágosodás eszméi nem tudtak a magyar hivatalnokok körében meggyökerezni, s a román jobbágyok álláspontjának bemutatásával zárja írását. Szövegével nem csupán a későbbi vita alapállását jelöli ki, hanem az 1790-es német nyelvű röpiratok magyarellenes hangulatához is visszacsatol:

„Man lernt hier einen Alt Magyaren kennen, völlig von dem Schlag, wie ihn oben (StaatsAnz Heft 58, S. 337) der Verfasser von Ninive nach dem Leben geschildert hat. Man bemitleidet seine dicke Unwissenheit in allem dem, was der roheste Anfänger, der über derlei Materialien zu schreiben wagt, wissen muß.“¹⁴⁴

A magyar jobbágyok helyzetének tarthatatlanságából és a magyar nemzetfogalom értelmezéséből arra a következtetésre juthatunk, hogy Schlözer ebben az esetben a felvilágosult kormányzás politikai nyelvét beszéli. Azonban ez sem homogén rendszer annak ellenére, hogy Schlözert általában e beszédmód képviselőjének nevezik.¹⁴⁵ A felvilágosult kormányzás beszédmódjában ugyanis a törvényhozási jog teljes mértékben az ural-

¹⁴³ Staatsanzeigen 1791: 359. „Forró, lelkesült szavakkal ecseteli a magyar nemzet szabadságjogait, ám számára a »magyar nemzet« nem egyéb, csupán egy szűk rétegből, a nemességből áll! Parasztságképe, a kérdéssel kapcsolatos álláspontja embertelen; olyan embertelen felfogás, amire nem érvelő filozófus választ érdemli, hanem Horeaét, Cloşcăét.”

¹⁴⁴ Staatsanzeigen 1791: 367–368. „Egy ómagyart ismehetünk itt meg, pontosan olyan mi-voltában, ahogyan fennebb a Ninive szerzője élethűen bemutatta. Sajnáljuk masszív tudatlanságát mindazon alapvető ismereteket illetően, amelyekkel még annak a kezdőnek is rendelkeznie illene, aki veszi magának azt a bátorságot, hogy ilyen témáról írjon.”

¹⁴⁵ Lásd Takáts 2007: 184.

codót illeti meg, Schlözer viszont a republikánus beszédmód logikájának megfelelően amellel érvel, hogy a nemeseknek joguk, sőt kötelességük felügyelni, és – amennyiben szükséges – korrigálni a törvényhozás hibáit. A későbbiekben munkásságának egészét tekintve próbálom meg bemutatni, hogy nem egyetlen beszédmód szótárát használta, bár fogalomhasználata általában homogénnek tekinthető. Viszont nem a Takáts József által megnevezett beszédmódok egyikében, hanem saját rendszerén belül.

Aranka György kéziratban maradt cáfolatában a szöveghűség kérdéseit helyezi középpontba. A jegyzések nem kidolgozott formában jelennek meg, talán csak elkezdte a válaszadást, de nem fejezhette be, így a legnagyobb vádak nem cáfoltatnak meg benne, hangneme pedig igen indulatos, első olvasás utáni papírra vetésre vall. Aranka szándékos félrevezetésnek tartja azt a kijelentést, hogy írása kéziratban keringett volna. Ez a határozott visszautasítás némiképp módosítja azon elképzelésünket, hogy a szerző neve nélkül, kéziratban terjedő szövegeknek azonos státusok lett volna a (néha) ugyancsak anonim nyomtatványokkal. Aranka egyrészt a szabad véleménynyilvánítás lehetőségének elvitatását látja Schlözer vádjában, másrészt pedig elfogadja azt az álláspontot, hogy a titkon terjesztett kézirat szöveg lehet lázító jellegű, míg egy cenzori engedéllyel megjelentetett írás a szerző ellenőrizhető szándékairól tanúskodik. Az írói pozíció korabeli megítéléséhez is érdekes adalékot nyújt Aranka gondolatmenete: szerinte Schlözer nem csupán a nyilvánosság előtt teszi tönkre hírnevét (annak ellenére, hogy explicit módon sem a magyar, sem a német nyomtatott szövegben, sem pedig Schlözer ismertetésében nem jelenik meg a szerző neve), hanem az ismertetés szerzője jogilag is felelősségre vonható rágalmozás miatt:

„[...] egy ilyen magába nem csak gyanus hanem már vétkes környül állással az Iro nevét meg sértvén, mind a Természeti mind a Polgári, mind a népek Törvénye ellen magát olyan bizonyoson és menthetetlenül bünössé tette: a milyen bizonyos az hogy az Irot méltatlanul meg sértette; és annyi tehetsége nintsen hogy azt a mit meg motskoll tisztává tegye.”¹⁴⁶

Véleménye szerint ugyancsak tudatos sértés volt, hogy Schlözer lázító jelleget tulajdonított művének, válaszában szintén társadalmi tettként értékeli az írást: a lázítás a korabeli törvények szerint büntetendő, ugyancsak jogi kérdés a hamis vád is, s bár büntetőjogi eljárás nyilván nem indul Schlözer ellen, mert rá a magyar törvények nem érvényesek, de az írói és

¹⁴⁶ Aranka György, *Egy Magyar Országban Kézírásba keringő támadást gerjesztő Írásról való Jelentés. Jegyzések.*, Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Aranka György gyűjtemény, 74. csomó.

emberi etikát is megsérti azzal, hogy egy ártatlan embert a nyilvánosság előtt tönkretesz.¹⁴⁷

Ugyancsak problémásnak látja Aranka a fordításbeli hibákat. Schlözer szövegében a megcélzott olvasóközönseget a *gutgesinnte Freunde* képezi, amely valóban más konnotációkat von maga után, mint az Aranka által eredetileg megcélzott *gutgesinnte Fremde*. A közönség megnevezése ugyanis a szöveg retorikáját is meghatározza, idegenek számára Aranka a lehető legvilágosabban próbálta elmagyarázni a magyar jogszokást, míg barátai, így a magyar jogtörténetben járatos olvasók számára elegendő lett volna a hatályban levő törvényekre hivatkozni. Belátja, hogy célját nem érte el, hiszen még a külföldi történészek sem tudják átlátni, mit is jelent valójában a magyar szabadság. A továbbiakban sem Aranka, sem társai nem foglalkoznak Schlözer gondolatainak cáfolatával, magánlevelekben csakis Schlözer *személyét* támadják (Vay József számárnak, Szrógh pedig rabszolgasághoz szokott embernek titulálja).¹⁴⁸

Schlözer kiadáspolitikájához azonban hozzátartozik, hogy szívesen jelenteti meg az írásaira született cáfolatokat, így a *Staatsanzeigen* című folyóirat 64. füzetében közli azt a Bécsben kelt levelet is,¹⁴⁹ amely bizonyos fokig kiáll Aranka írása mellett. Nem tudni, ki az írás szerzője, nyilvánvaló azonban, hogy olyan személy lehetett, aki ismerte a göttingai történész nézeteit. Azzal kezdi írását, hogy Schlözer véleményéhez igazodik, helyesenként fogadva el azt az állítását, hogy, amennyiben a szöveg az arisztokrata törekvések szolgálatába szegődött, elítélendő és cáfolandó, valamint azzal is egyetért, hogy a szerző nincs tisztában a hannoveri politikai rendszerrel és az ausztriaiakat is túl szigorúan ítéli meg. Arankához hasonlóan cáfolja, hogy a szöveg kéziratban terjedt volna és hogy lázító szándékkal született volna, hiszen a cenzúra engedélyezte, a tematikában pedig pusztán egy magyar álláspont hagyományához tér vissza Aranka anélkül, hogy annak aktuálpolitikai vonatkozásait bárki is figyelembe venné. A tematikát a kritika írója szerint nem csupán a cenzori jóváhagyás legitimálja, hanem a szerző személye és tudományos, kulturális tevékenysége is:

¹⁴⁷ „Professor Uram esmét vagy nem tudta sem azt, hogy egy Lázzasztásra vagy Támadásra valo gerjesztésnek vétke nálunk melly irtozatos bün; annak büntetése melly rettenetes; és hogy a hamis vádlo épen azon büntetés alá vagyon vettete: vagy pedig a hamis vád polgári büntetésének terhétől mint más Törvény alatt lévő ember bátorságba lévén, az Erkölcsei tudománya igen lábbolható, hogy eszibe nem jutott, hogy Istenem né talám egy ártatlan embert igen nagy bünnel vádoló, legalább hírébe nevébe szerencséjébe a világ előtt meg ölöm.” Uo.

¹⁴⁸ Szrógh Sámuel levele Aranka Györgyhöz, in: ENYEDI 1983: 531.

¹⁴⁹ *Staatsanzeigen*, Heft 64, 254–256.

„Der Verfasser steht in Diensten des Stats (falls er der ist, den man dafür hält), und ist einer des betriebsamsten Literatoren, der nichts geringeres, als die Errichtung einer ungrischen wissenschaftlichen Gesellschaft zur Ausbildung der Sprache, und die Herausgabe aller der häufigen noch handschriftlichen Schtiftsteller der Siebenbürgischen Geschichte, zum Zweck hat.“¹⁵⁰

Ezzel gyakorlatilag átveszi azt a beszédmodot, amely Schlözerre jellemző: a nemesség és a tudományos élet képviselőinek fenn kell tartaniuk az egyensúlyt a különböző társadalmi rétegek között, valamint megoldást kell keresniük az ideális államforma működőképességének megteremtésére. Ebből a szempontból Aranka György a legmegfelelőbb személy, hiszen egyrészt belülről ismeri az állam működését, másrészt pedig kulturális törekvéseivel szolgálja azt a fajta haladást, amely Schlözer szerint egy-egy népcsoport felemelkedéséhez vezethet. Ugyancsak Schlözer állásponthoz igazodva cáfolja az uralkodói réteg állítólagos hibáit, hiszen amennyiben a cenzúra lehetőséget teremt ilyen és hasonló írások megjelentetésére, nem lehet diktatórikus vezetésről beszélni. Az ellenkritika szerzője nem retorikai fogásokkal él tehát, hanem pontos adatokra hagyatkozva (milyen arányban képviseltetik magukat a protestánsok a hivatalokban, mennyi az egyes felekezetek lélekszáma) tér ki Aranka írásának védelme mellett a *Babel* és *Ninive* szerzőjének cáfolatára és hívja fel Schlözer figyelmét arra, hogy az adatok ellenőrzése nélkül nem lehetséges az állásfoglalás a magyarországi eseményekkel kapcsolatosan.

Közös múlt – széttartó jelen. A szász röpiratok retorikája

Ebben az alfejezetben az 1790–92 között megjelent, a szász alkotmányt védő és jogilag alátámasztani kívánó, szász szerzőktől származó német nyelvű szövegek nyelvi aspektusaival, öndefinícióival és reprezentációs stratégiáival foglalkozom. Ezek alapos áttekintése nélkül ugyanis nehezen értelmezhető Schlözer későbbi irányultsága. Az is elgondolkodtató, hogy azok a magyar szerzők, akik Schlözer *Kritische Sammlungen* című könyvét oly sértőnek tartják, ezekre a szövegekre, amelyek pedig legtöbb esetben már tartalmazzák a német történész állításait, egyáltalán nem reagálnak.

A fejezetcímben szereplő műfajmegjelölés csak bizonyos fenntartásokkal fogadható el, kérdéses ugyanis, hogy az 1790 körül keletkezett, kimondottan politikai célokat szolgáló szász szövegek milyen mértékben sorolhatók be a népszerű alkalmi írások (*Volksschrift*) kategóriájába, illetve

¹⁵⁰ Staatsanzeigen, Heft 64, 254. „A szerző az állam szolgálatában áll (ha tényleg arról van szó, akit szerzőnek tartanak), és egyike a legtevékenyebb tudósoknak, aki nem kevesebbet szándékosan létrehozni, mint egy magyar nyelvű tudós társaságot, melynek célja a legfontosabb erdélyi történészek még kéziratban levő műveinek kiadása.”

mennyire viselik magukon a II. Lipót uralkodása ideje alatt igen elterjedt röpiratok műfaji jegyeit. Minden általam vizsgált írás kilép a röpirat megszabta terjedelmi keretéből és a felvetett témának megfelelően, a lehető legkimerítőbben tárgyalja a szász alkotmány és törvények jogosságát. A röpiratok gyakorlatát követve minden esetben névtelenül jelennek meg, bizonyos esetekben kollektív szerzőként a szász nemzet képviselőit jelölve meg.¹⁵¹ Terjedelmi szempontból és bizonyos tartalmi jegyek alapján a szövegek közelebb állnak a népszerű alkalmi írások (*Volksschrift*) műfajához. A népi felvilágosodás (*Volksaufklärung*) szövegeiből lexikont¹⁵² szerkesztő Holger Böning a népi felvilágosodást reformmozgalomként definiálja, amelynek célja a felvilágosodás eszmevilágának népszerűsítése, ezáltal pedig a különböző néprétegek életszínvonalának növelése.¹⁵³ A népfelvilágosítók (*Volksaufklärer*) folyamatosan a hazaszeretetre hivatkoznak, ezzel teremtve alapot annak az elvárásnak, amely szerint a polgárnak kötelessége társai és a haza hasznára munkálkodni. Böning véleménye szerint német nyelvterületen a népfelvilágosítók munkássága eredményeként beszélhetünk egyfajta patriotizmus kialakulásáról, amely eleinte csupán társadalmi, majd fokozatosan politikai jelleget ölt. Ezt a fajta patriotizmust kiemeli az addigi territoriális jellegű hazaszeretet fogalmából és a 18. század első felére jellemző rendi patriotizmusfogalomtól is elhatárolja. A 18. század második felének német szerzői arra törekedtek, hogy tágítsák a nép politikai horizontját: a közvetlenül birtokukban levő földön kívül hazának tekintsék azt a nagyobb területet is, amelyre azonos törvények vonatkoznak, így tudatosítva bennük a hazával (Vaterland) szembeni kötelességüket. Ezen írások bizonyos jellemzőire a vizsgált szövegek kapcsán bővebben is kitérek, előljáróban csak arra hívnám fel a figyelmet, hogy a Böning által tárgyalt szövegek (általában folyóiratokban megjelent népszerűsítő jellegű írások) megcélzott közönsége valóban a szélesebb értelemben vett nép volt, hasznos, a mindennapi életre vonatkozó gazdasági és morális tanácsaikkal az ő felvilágosításukat kívánták szolgálni.

Az 1790 körül keletkezett szász írások azonban, még ha egyes esetekben címükbe be is emelik a műfajiságot meghatározó *Volksschrift* kifejezést,¹⁵⁴ elsősorban nem a népnek, hanem a másik két erdélyi nemzet elfogulatlan tagjainak,¹⁵⁵ az 1790/91-es országgyűlésre összegyűlt rendeknek, a kortárs és jövőbeli, hazai, valamint külföldi történészeknek,¹⁵⁶ nem utolsósorban

¹⁵¹ A valószínűsíthető szerzők nevét Trausch közli szász tudóslexikonában. TRAUSCH 1871.

¹⁵² BÖNING–SIEGERT 1990, 2001.

¹⁵³ BÖNING é.n.: 2.

¹⁵⁴ Lásd [MÜLLER] 1790.

¹⁵⁵ [FRONIUS] 1792. Maga Fronius nevezi így megcélzott közönségét.

¹⁵⁶ [TARTLER] 1791.

pedig az apák vétkét számon kérő leszármazottaknak¹⁵⁷ szólnak. Nem meglepő tehát, ha az említett lexikonba csupán öt százsz szöveg kerül be,¹⁵⁸ ugyanis leginkább ezek felelnek meg a népszerű alkalmi írás (*Volksschrift*) kategóriájának. Kizárólagos besorolásukkal azonban sok olyan kérdés maradna figyelmen kívül, amely mind a szövegek létrejöttében, bizonyos történetírói hagyományokat folytató előadásmódjukban, mind pedig aktuális politikai (sok esetben a felvilágosodás gondolkodásmódjától eltérő) vonatkozásában fontos lehet. A kortársak elsősorban a történeti források politikai aktualitására figyelhettek, recenzióikban is a történeti aspektusok fontosságára hívják fel a figyelmet. Ilyen értelemben jogos az a hiányérzet is, amelyet a lexikonszerkesztők fogalmaznak meg a Jakob Müller szövegét recenzáló *Allgemeine Literaturzeitung* kapcsán: „Rez. geht nur auf die hist. Darstellung, nicht auf den Volksschriftenaspekt ein.”¹⁵⁹

A továbbiakban mindkét műfaj elvárásait szem előtt tartva vizsgálom a szövegeket.

A tárgyalt nyomtatványok 1790 és 1792 között jelentek meg, elsősorban az országgyűlésre összegyűlt rendek számára, jogi argumentációként. A pusztán privilégiumokat és ezek történetét felvázoló írások kiegészülnek a valóban alkalmi írásoknak tekinthető, sokkal inkább a felvilágosodás gondolkodásmódjának megfelelő szövegekkel. 1790-ben Szebenben jelenik meg Daniel Gräser *Der Verfassungszustand der sächsischen Nation*¹⁶⁰ és Jakob Müller *Die Siebenbürger Sachsen*¹⁶¹ című munkája. 1791-ben Johann Tartler Bécsben jelenteti meg a *Das Recht des Eigenthums der sächsischen Nation in Siebenbürgen*¹⁶² az országgyűlés elé is felterjesztett munkáját, ugyanakkor a kiadási hely megjelölése nélkül adják ki Michael Traugott Fronius, *Anonymische Schrift*¹⁶³ című kétnyelvű (német–latin), az erdélyi és magyarországi unió hátrányairól szóló röpiratát. 1792-ben további három hasonló szöveg jelenik meg: Michael Fronius, *Über das ausschließende Bürgerrecht der Sachsen*,¹⁶⁴ Michael Lebrecht, *Über den National-Charakter der in Siebenbürgen befindlichen Nationen*¹⁶⁵ és Georg Michael Gottlieb Hermann *Die Grundver-*

¹⁵⁷ [MÜLLER] 1790.

¹⁵⁸ A lexikonban szereplő szövegek: LEBRECHT 1784, 1791, 1792; *Versuch einer Erdbeschreibung des Grossfürstenthums Siebenbürgen*, 2., durchaus veränd., verm. u. verb. Aufl. Hermannstadt, Martin Hochmeister, 1804; [MÜLLER] 1790.

¹⁵⁹ „A recenziens csupán a történelmi beállításra figyel, kimarad az alkalmi írások jellemzőire való reflektálás.”

¹⁶⁰ [GRÄSER] 1790.

¹⁶¹ [MÜLLER] 1790.

¹⁶² [TARTLER] 1791.

¹⁶³ [FRONIUS] 1791.

¹⁶⁴ [FRONIUS] 1792.

¹⁶⁵ [LEBRECHT] 1792.

fassungen der Sachsen in Siebenbürgen.¹⁶⁶ 1792 után egyre ritkábbak az ebbe a sorba illeszthető írások, természetesen ekkoriban is születnek jogtörténeti és államismereti munkák, viszont nem a politikai helyzetre adott válaszként. Hermann könyvét a teljes Monarchia területéről kitiltják,¹⁶⁷ a szász tudóslexikont szerkesztő Trausch pedig Michael Fronius munkájáról szólva megállapítja, hogy ekkor már Bécsben sem nézték jó szemmel az iratok megjelentetését, a szász küldöttséget meg is büntették. A büntetést azzal indokolták, hogy kollektív szerzőként a nemzet képviselőit jelölték meg, így az udvar előtt megjelenő képviselők jogosan büntethetők. Az udvar azzal vádolta a szerzőket, hogy szövegükben bántó megjegyzésekkel illetik a másik két nemzet egészét,¹⁶⁸ ezt pedig a korabeli cenzúra is tiltotta.

Bár a szövegek különböző szerzők nevéhez köthetők (amennyiben helytállóak Trausch erre vonatkozó állításai), mégis egy kollektív identitás megjelenítőiként kezelem őket anélkül, hogy az egyes szerzők esetleges egyéni érdekeire reflektálnék. Ebben az esetben azért tartom ezt az eljárást elfogadhatónak, mert a szövegek közös politikai céllal születtek: bebizonyítani a concivilitás illegalitását, jogi dokumentumokkal bizonyítani a kirekesztő polgárjog létjogosultságát, a szászok tulajdonjogát a birtokukban levő földekhez és Erdély korábbi konstitucionális állapotának társadalmilag kedvező mivoltát. További kutatásokat tenne szükségessé annak az alaposabb megvizsgálása, hogy voltak-e egyéni szándékok, illetve karrierépítési lehetőségek az egyes szövegek szerzői esetében, viszont ehhez felül kellene vizsgálni Trausch megállapításait a szerzőkre vonatkozóan. Több szöveg a szász nemzet képviselőit jelöli meg szerzőként. Nem gondolom, hogy az anonimitás a röpiratok hagyományának való megfelelési vágyból ered, sokkal inkább úgy látom, hogy a kollektív identitás kifejezésének egyik eszköze.

Az iratok közös jellemzője arra a 16. század végi argumentációs hagyományra vezethető vissza, amelyet Albert Huet 1591-es, az erdélyi fejedelem előtt előadott beszédével teremt meg. Szegedi Edit a 16–17. századi szász történetírásról értekezve megállapítja, hogy a történelem és a jog már ebben az időben összefonódott, a történelmi és jogi érvek a natio politikai-jogi védelmezésére szolgáltak.¹⁶⁹ A történelem politikai instrumentalizálása nagyban hozzájárul a szász identitás kialakulásához. Azonban mind a 17. századi, mind pedig az általam vizsgált szövegek nagy részében ez az identitás kizárólag rendi jellegű: a magyar királyoktól kapott privilégiumok által megeremtődik a szász universitas, amely területileg,

¹⁶⁶ [HERMANN] 1792.

¹⁶⁷ Ezt állítja TRAUSCH 1871, Bd. II: 135., majd pedig valószínűleg az ő állításait átvéve MARKÓ 1940: 11., viszont egyikük sem tér ki bővebben a kitiltás indoklására.

¹⁶⁸ TRAUSCH 1871, Bd. I: 377.

¹⁶⁹ SZEGEDI 2006: 105.

közigazgatásilag, jogilag és kulturálisan is elkülönül a másik két erdélyi nemzettől, de mindhármójuk uniója teremti meg Erdély alkotmányának jogi alapjait. Annak ellenére, hogy már Huet beszédében megjelenik az Erdély földjének legrégebb lakosa toposz, amely a 18. század végéig (elvéve még később is) meghatározza az erdélyi történetírás argumentációs rendszerét (ti. a legrégebb lakosnak lehet a legindokoltabb igénye a különböző privilégiumokra), az általam vizsgált szövegekben nem ez lesz az elsődleges érvelési mód, hanem az írásos dokumentumok felsorolása, időnként reprodukálása, ezek jogi, szokásjogi és morális interpretációja.

Az 1790–92-es iratokkal a szakirodalom nem foglalkozott kimerítően, ezeket időnként az 1790–91-es országgyűlés írásos melléktermékeként¹⁷⁰ emlegetik, máskor pedig a II. Józseffel való szembenállás bizonyítékaiként¹⁷¹ anélkül, hogy alaposabban megvizsgálják őket. Markó Ilona¹⁷² kitér ugyan az egyes szövegek közötti különbségekre, ugyanakkor elsődleges történelmi forrásként kezeli őket anélkül, hogy reflektálna a történetírás hagyományai által meghatározott szövegkonstruálásra, illetve a retorikai megszerkesztettségre. Sárközi Zoltán¹⁷³ kritikai hozzáállás nélkül átveszi Pukánszky Béla¹⁷⁴ és Szeffű Gyula¹⁷⁵ megállapításait annak bizonyítására, hogy ezek az iratok is csupán a szászok múltba tekintését, az újítások elleni makacs ellenállásukat, ilyen értelemben konzervativizmusukat és bezárkózásukat teszik világossá. Az említett szerzők általában újrafogalmazzák azt a magyar nyelvű szakirodalmi, mára már több irányból is támadott klisé, amely szerint a szászok minden időben lojálisak voltak a Habsburgokhoz, az erdélyi közügyekre nem voltak tekintettel, ha ez szemben állt az udvar érdekeivel.¹⁷⁶ Így aztán a szász röpiratok is annak bizonyítékai lesznek, hogy „szász és magyar magatartás ettől fogva alig találkozhatott egymással: a magyarok örökké védekeztek Béccsel szemben, a szászok pedig hozzábújtak az első pillanattól kezdve, mint természetes védelmezőjükhöz, mert a bécsi király német király volt.”¹⁷⁷

Ahhoz, hogy az adott szövegeket vizsgálni tudjuk, használhatóbbnak tartom Harald Heppner felvetését, aki azt állítja, hogy a Habsburgok és a szászok érdekei már a kezdetektől fogva szétváltak, elsősorban területi

¹⁷⁰ KÖPECZI (főszerk.) 1986: 1101–1103.

¹⁷¹ SCHASER 2000.

¹⁷² MARKÓ 1940.

¹⁷³ SÁRKÖZI 1963.

¹⁷⁴ PUKÁNSZKY 1943.

¹⁷⁵ SZEKFŰ 1943.

¹⁷⁶ Különösen Szegedi Edit tér ki ennek az álláspontnak a buktatóira, rávilágítva arra, hogy ezt az álláspontot felül kell vizsgálni. SZEGEDI 2006: 19. A szászokkal alaposabban foglalkozó szerzők természetesen a szász gondolkodásmód korszerűségére próbálják felhívni a figyelmet, de leginkább a 19. századi szövegekre figyelnek.

¹⁷⁷ Szeffű Gyulát idézi SÁRKÖZI 1963: 8.

kérdések miatt: míg a szászoknak csupán egy viszonylag kis terület önállóságát kellett védeniük, a Habsburgok a teljes birodalom integráns részévé próbálták tenni ezt a területet. Másrészt, míg a birodalom vezetősége a fejlődés és fejlesztés különböző módozatait kereste, a szászok elsősorban a középkorban megszerzett státust próbálták fenntartani abban az esetben is, ha ez gátolta a politikai, jogi, demográfiai vagy gazdasági fejlődést.¹⁷⁸ A kizárólagos Habsburg-lojalitás hangoztatása helyett egy hárompillérű megoldást javasol magyarok–Habsburgok–szászok csúcspontokkal, olyan értelmezési regisztert kínálva, hogy kettő mindig összefog a harmadik ellen.¹⁷⁹ Ezt a megoldást elméleti szinten az etnográfus Günter Schlee is alátámasztja, aki a vallási és etnikai konfliktushelyzetekben való önmeghatározás alapjait a szociológiából átvett racionális döntések elmélete alapján véli megragadhatónak.¹⁸⁰ Bár elismeri, hogy ezekben az öndefiníciókban az érzelmeknek is fontos szerep jut, a fő hangsúlyt a racionális megfontolásokra (rationale Erwägungen) helyezi: „melyek az előnyökre és hátrányokra figyelnek és az azonosságtudathoz semmi közük nincs.”¹⁸¹ Az ésszerű megfontolás alapján tehát II. József idejében az erdélyi magyarok, székelyek és szászok közös ellensége a bécsi Udvar volt, ennek nyelvi megnyilvánulásai azonban csekélyek. Nincsenek korabeli forrásaink arra, hogy valójában hogyan fogalmazódott meg a közös ellenállás.¹⁸² A II. Józsefhez intézett beadványok általában egyetlen nemzet sérelmeit tartalmazzák, Samuel von Bruckenthal egyedüli explicit ellenállóként jelenik meg¹⁸³ még akkor is, ha a későbbiekben kiadott magánlevelek bizonyítják,¹⁸⁴ hogy a szász nemzet tagjai mellette álltak. A hivatalos beadványok is elkülönülten jutnak az Udvar elé, ráadásul a hatalmi struktúrából kilépni nehezen tudó Martin Hochmeister német nyelvű lapjában II. József intézkedéseit dicséző szövegeket jelentet meg:

¹⁷⁸ HEPPNER 2001: 162–170.

¹⁷⁹ A 19. századi viszonyokra is kiterjesztve a kutatásnak figyelembe kellene venni a románokat is mint lehetséges szövetségeseiket. A korábbi időkre visszavetítve pedig a szövegek szerzői többször is hangoztatják, hogy a közös külső ellenséggel szemben együtt harcoltak a magyarok, székelyek és szászok. [HERMANN] 1792: 89.

¹⁸⁰ SCHLEE 2006: 27.

¹⁸¹ SCHLEE 2006: 28. „die sich auf Vorteile und Nachteile einer Identifikation richten und mit dem Inhalt einer Identifikation gar nichts zu tun haben.”

¹⁸² A szászok részéről ebben az időszakban Johann Seivert küldi tudósításait és értekezéseit a pozsonyi *Ungrisches Magazin*ba. Célja elsősorban Erdélyt megismertetni a nagyközönséggel, aktuális politikai megnyilvánulásai ennek következtében visszafogottak. Bővebben lásd BERNÁD 2007: 97–118.

¹⁸³ SCHASER 1848.

¹⁸⁴ ARCHIV XXIII Band, 1890: 355.

„Unser Vaterland und Ungarn gehört mit unter die gesegneten Länder, die Joseph regiert [...] O, unzählbar waren die Veränderungen, die zur Verbreitung der Aufklärung, zur Vermehrung des Wohlstandes durch Industrie und Handlung, und überhaupt zur Erhöhung und Erhaltung der gesellschaftlichen Glückseligkeit, auf alle Weise beitragen müssen. Die fortgesetzte Aufhebung zweckloser Mönchs und Nonnenklöster [...] die Vervielfältigung der Schulen zum Unterricht des Landsvolks [...] die Einschränkung gelehrten Schulen zur Verminderung der studierten Bettler [...] Alle diese Dinge sind in vielen Orten glücklich ausgeführt. Die Aufhebung der Akademien und Schulen der Adelligen [...] die Vereinfachung des Gottesdienstes [...] die Einführung des Arminstituts, die Einschränkung des verderblichen Luxus mit fremden Waaren. Die Systematisierung der Gerichte und Magistrate, die nähere Verbindung der Provinzen unter sich, die sorgfältigen Anstalten zur Bildung der hoffnungsvollen Kronerben [...] Sind sie nicht eben so viele Perlen, die das verflorsene Jahr, in Josephs Krone eingesetzt hat, – und wofür die ganze Monarchie und jede einzelne Provinz, Ihm vollen Segen [...] vom Himmel entfleht.“¹⁸⁵

Jogosan lennének Habsburg-pártisággal vádolhatóak, ha nem vennék figyelembe a hivatalos iratokat, amelyekben a magyarokkal összefogva kérik a régi rend visszaállítását. Ugyanúgy tiltakoznak a német nyelv bevezetése ellen, mint a magyarok, pedig nyilvánvalóak azok az előnyök, amelyeket számukra ez az intézkedés hozott volna.

II. József halála után személyének megítélése változik, kizárólag a visszavonó rendelet (Restitutionsedict) kiadójaként jelenik meg, ilyen értelemben irataikban a szászok a haza helyreállítójaként¹⁸⁶ nevezik meg. A legnagyobb tisztelettel szólnak róla még akkor is, ha a számukra előnytelen intézkedéseit tárgyalják:

¹⁸⁵ Siebenbürger Zeitung, 1785, nr. 8., 57–58. „Hazánk és Magyarország azok közé az áldott országok közé tartozik, amelyeket József kormányoz [...] Számlálhatatlanok voltak azok a változtatások, amelyek a felvilágosodás terjesztéséhez, a jólét ipari és kereskedelmi úton történő szaporításához, és a társadalmi elégedettség megteremtéséhez és megtartásához mindenféle úton hozzájárultak. A cél nélküli szerzetesrendek felszámolásának véghezvitele [...] A néprétegek tanítására szolgáló iskolák szaporítása [...] a tudós iskolák számának korlátozása, hogy kevesebb legyen a tanult koldus [...] Ezeket a dolgokat sok helyen sikeresen bevezették. A nemesek akadémiainak és iskoláinak felszámolása [...] az istentisztelet leegyszerűsítése [...] a szegények intézményeinek felállítását, az idegen áruk elterjedése miatti veszélyes luxus visszaszorítása. A törvényszékek és a városi tanácsok rendszerezése, a provinciák belső kapcsolatainak rendezése, a reményteljes trónörökösök képzésére szolgáló intézetekről való gondoskodás [...] Nem elégséges ezen gyöngyök száma, melyeket az elmúlt évek József koronájába helyeztek – s amiért a teljes monarchia és minden egyes provincia Isten áldását kéri számára az égtől!”

¹⁸⁶ Joseph II, der Wiederhersteller des Vaterlandes, *Siebenbürgisches Quartalschrift* (a továbbiakban *Sieb. Quart.*). 1790, 253.

„Allein der glorreiche Kaiser Joseph der Zweyte, dessen weit umfassende Absicht dahin zielete, in seiner großen Monarchie eine Gleichförmigkeit unter seinen Völkern einzuführen, hob im Jahr 1781 endlich dieses Vorrecht auf, und erlaubte auch anderen Nations-Verwandten, in dem Bezirk der Sächsischen Nation sich Häuser und Grundstücke zuzueignen, welcher Vergünstigung auch verschiedene Fremde seit der Zeit sich unter uns bedienten.“¹⁸⁷

Amennyiben el akarják kerülni a dicsőítést, egyszerűen elhallgatják az intézkedések létrehozóját, csupán a törvény (az Erdélyi és Magyarországi Kancellária egyesítése) negatív következményeire hívják fel a figyelmet: „Die Erfahrung hat gelehrt, daß die meisten Eingriffe in die Verfassungen und Rechte der drey Nationen damals geschehen sind, wie beyde Kancelleyen vereinigt waren.“¹⁸⁸ Nehezen érthető az álláspontjuk, ha nem vesszük figyelembe a már említett, Albert Huet által elindított történetírási hagyományt. A szászokat a magyar királyok a haza védelmezésére hívták az országba, *ad retinendam Coronam*, ennek értelmében kötöttek szerződést és jutottak privilégiumokhoz. Az öndefiníció fontos eleme a királyhűség (ellentétben a magyarokkal, akiket lázadóként írnak le), ami mellett a szászok akkor is kitartanak, ha annak rájuk nézve negatív következményei vannak. Ez az argumentációs modell mindenik szövegben fellelhető, legjobb összefoglalását Michael Lebrecht adja, aki a szászok polgári berendezkedése mellett azt is bizonyítja, hogy ennek alapvető társadalomszervezési stratégiái ellenére is fegyvert fognak a királyok megvédésére:

„Geysa der 2te berief sie zur Erhaltung der Krone, und sie haben nicht ihm allein, sondern vielen seiner Nachfolger, dieselbe erhalten. König Emerich hätte sie gewiß verloren, wenn nicht Sachsen ihn gegen die Usurpation seines Bruders Andreas geschützet hätten. Die Dekrete der nachfolgenden Könige, nach der Reihe, geben ihnen die rühmlichsten Zeugnisse. Ich will nicht sagen, wie viel jeder rechtmäßige Fürst, auf Treue und Anhänglichkeit der Sachsen, rechnen konnte. Johann Sigmund, die Bathoris nach der Reihe, und insonderheit Sigmund und Christoph, Bethlen, Rakocy, und der alte Apafi, sind zu neue Geschichten, als daß man sie erzählen dürfte. – Auch hat das allerdurchlauchtigste österreichische Haus, von Rudolph dem 2ten an, bis auf Joseph dem 1sten hauptsächlich durch sächsische Verwendung den Regimentsstab von Si-

¹⁸⁷ [FRONTIUS] 1792, Vorrede. „Ámde II. József, a dicsőséges császár, akinek a teljes monarchia területén bevezetendő egyformaság volt a célja, 1781-ben végül megszüntette ezt a kiváltságot, és a többi nemzet tagjának is megengedte, hogy házat és telket vásároljon a szász nemzet területén, mely kedvezményekkel azóta különböző idegenek éltek, és telepedtek meg közöttünk.”

¹⁸⁸ [FRONTIUS] 1791: 21. „A tapasztalat azt mutatja, hogy a három nemzet alkotmányát és jogait akkor érték a legerőszakosabb támadások, amikor a kancellária közös volt.”

ebenbürgen erhalten. Ganz besondere Beweise von Königsiebe, gaben sie der höchstseligen Kaiserinn Theresia, und Joseph dem 2ten."¹⁸⁹

Az ellenségképzés nem tartozik feltétlenül az explicit célok közé. Amennyiben elfogadják a felsorolt jogok és kiváltságok létjogosultságát, senkinek nem lesznek kárára, csupán saját területi és jogi függetlenségüket őrzik meg, ahogyan tették ezt Erdélyben való megtelepedésük óta mindenkor. A nyelvhasználat azonban meghatározza az erőviszonyok felállítását. A nyelv csak abban az esetben válhat ugyanis az ellenségesség eszközévé, ha használata mögött politikai szándék áll, amely azonban tisztán nyelven kívüli: gazdasági, vallási, szociális, ám minden esetben politikailag motivált.¹⁹⁰ A területi és jogi önállóságot a szászok csak úgy tudják hatásosan meghatározni, ha önmagukra maradnak a másik két potenciális ellenféllel szemben. Nem azt állítják, hogy ellenük lennének, csupán azt bizonyítják, hogy Erdélyre, annak alkotmányára és a Habsburg érdekekre nézve a legideálisabb különállásuk megőrzése:

„Es wird daraus deutlich erhellen, daß die Nation nicht gesonen sey, den MajestätsRechten des Königs, oder der ungarischen Krone etwas zu entziehen, vielmehr glaubt sie, daß beyderseitige Rechte, nicht nur neben einander sehr wohl bestehen können, sondern auch, daß der Landesfürst und die Krone einen wesentlichen Vortheil dadurch erhalte, wenn dieses Volk, [...] bey seinen Rechten und Gerechtsamen noch ferner geschützet würde.“¹⁹¹

Ilyen alapon nyilvánvalóvá teszik az olvasók számára, hogy az érdekcsoportok általában rajtuk kívül szerveződtek, mégpedig a magyarok és az uralkodó között, melynek alapja a közös eredet volt (nem gondolván arra, hogy érvelésük a saját jelenükben pontosan ellenük fordítható: a szászok

¹⁸⁹ [LEBRECHT] 1792: 64. „Uralmának biztosítására II. Géza hívta be őket, és nem csak az ő koronáját tartották meg, hanem sok utódját is. Imre király bizonyosan nem tudta volna megtartani a magáét, ha a szászok nem védelmezik testvére, a trónkövetelő András ellen. Az utánuk következő királyok dekrétumai sorban a legdicséretesebb szavakkal említik őket. El sem lehet mondani, mily biztosan számíthatott minden jogszerűen felkent uralkodó a szászok hűségére és ragaszkodására. János Zsigmond, sorban az összes Báthori, különösen Zsigmond és Kristóf, Bethlen, Rákóczi, az öreg Apafi – mindezek a történetek még annyira élnek az emlékezetben, hogy semmi szükség nincs a felelevenítésükre. A felséges Ausztriai Ház is főleg a szászok segítségével vált képessé Erdély kormányzóját kezben tartani II. Rudolf korától egészen I. Józsefig. Királyhűségük különleges jeleivel halmozták el a megboldogult felséges császárnőt, Mária Teréziát, és fiát, II. Józsefet.”

¹⁹⁰ Lásd KOSELLECK 1998: 12–23.

¹⁹¹ [TARTLER] 1791, Vorrede. „Nyilvánvalóvá fog válni belőle, hogy a [szász] nemzet nem törekszik sem a király, sem a Magyar Korona felségjogainak csorbítására, sokkal inkább abban hisz, hogy a kölcsönösen elismert jogok nemcsak békésen megférnek egymás mellett, hanem azon túlmenő módon a [szász] nép jogainak és kiváltságainak a további védelme az uralkodó és a Korona számára jelentős előnyt is biztosít.”

és az Udvar érdekei megegyeznek, hiszen német vérből származnak). Így fogalmaz Hermann:

„[...] und wie immer die Ansprüche der Lezteren dem äusserlichen Ansehen nach, auch nur dadurch begünstigt zu werden schienen, weil sie Eines Ursprungs und Geblüts mit dem Fürsten waren: so waren sie doch nicht im Stande, ihre Absichten durchzusetzen, und die Sachsen in dieser Freyheit zu beeinträchtigen.”¹⁹²

Ugyanebbe az érvelérendszerbe tartozik annak a ténynek a hangoztatása, hogy Erdély alkotmánya alapjaiban rendülne meg, ha az alkotmányt biztosító egyik nemzet privilégiumait elvitatnák, illetve, hogy a másik két nemzetre nézve sértő és érthetetlen lenne, ha a harmadik nemzet nem a magyarokéhoz hasonló nemesi jogokkal bírná területeit, hiszen ez azt jelentené, hogy egy szolganépet léptettek elő törvényhozó nemzetté.¹⁹³ Amennyiben érdekellentétek állnak fenn mind a magyar rendekkel, mind pedig az Udvarral szemben, a szászok új stratégiához folyamodnak és a kiváltságok hasonlóságára alapozva a székelyekkel, illetve vallási alapon a protestánsokkal lépnek belső frakcióra. Ez a racionális megfontolás állhatott fenn az unió kérdésének ügyében, amikor még nem volt nyilvánvaló, hogy Lipót nem szándékszik fenntartani a II. József által egyesített Magyar–Erdélyi Kancellária intézményét. Az 1790–91-es országgyűlésen a székelyek idegenkedtek az unió gondolatától, a protestánsok egy része pedig jogvesztéstől tartott.¹⁹⁴ Ebben az esetben tehát potenciális ellenségként a magyarországi magyar rendek és az ezekkel szimpatizáló erdélyi magyarok jelennek meg, nyelvilag pedig az ellenségképzés egyik fontos

¹⁹² [HERMANN] 1792: 93–94. „[...] és ahogy az utóbbiak [a többi nemzetek] igényei csupán azáltal is kedvezőbb színben tűntek fel, hogy közös eredet és vér kapcsolta őket az uralkodóhoz: mégsem sikerült szándékaikat megvalósítani és a szászokat ebben a szabadságukban korlátozni.”

¹⁹³ [TARTLER] 1791: 113–114. „nach der Trennung Siebenbürgens von Ungarn haben die Ungrische und Szekler-Nation mit den Sachsen die Union errichtet, und die freye Vaterlandsverfassung von Siebenbürgen beruht auf dem System der drey Nationen. Die Sachsen haben einen wesentlichen Antheil an der gesetzgebenen Gewalt; sie sind wahre Indigenae; sollte es mit dem ungrischen und siebenbürgischen Reichssystem vereinbarlich seyn, daß unter ihre gesetzgebende Gewalt ein Volk ohne Proprietaet gehöret, sollten diejenigen, welche alle diese Vorzüge unstreitig besitzen, bloße superficialii seyn können???”; „Erdély Magyarországtól történt elszakadása után a magyar és a székely nemzet létrehozta a szászokkal az Úniót, így tehát Erdély alkotmánya a három szabad nemzet együttműködésén alapul. A szászok lényeges szerepet játszottak a törvényalkotásban, valódi öslakosok ők! Hogyan lehetne összeegyeztethető a magyar és az erdélyi államrendszerrel, ha abban egy tulajdonából kisemizett nép lenne az egyik alkotó elem, hogy nézne ki, ha azok, akik kétségkívül rendelkeznek mindazon kiváltságokkal, mint a másik kettő, hirtelen nem lennének többek, mint pusztán hasznélvezők?”

¹⁹⁴ KÖPECZI (főszerk.) 1986: 1114.

elemét, a másik fél mindenféle újítástól való tartózkodását, illetve csupán saját jogalapjaira való figyelmet, tehát önmagába zárkózását használja fel az egyesülés ellen érvelő szerző:

„Insbesondere haben die Szekler und Sachsen ihre ganz eigene municipal-Verfassung, von der keine ähnliche im Königreiche Ungarn existirt. Beyde Verfassungen sind von dem ungarischen System ganz verschieden. Ein Ungar, der nichts als seine Feudal-Verfassung kennt, ist ungewöhnt anders, als nach denen aus dieser fließenden Grundsätzen zu handeln. Es wird ihm auch zu schwer, sich in jedem einzelnen Falle um die eigenen municipal-Rechte zu bekümmern. Beyde Nationen würden daher bey dieser Vereinigung verlieren.“¹⁹⁵

Legtöbb esetben potenciális ellenségként az Erdélyben lakó másik két náció tagjai jelennek meg. Az ellenségképzés általában nem explicit, inkább nyelvi tényezőket használnak fel ennek bemutatására. Gyakran hangoztatják, hogy a magyarok és a székelyek teljes megbecsülésüket élvezik, hogy ugyanolyan jogú tagjai az erdélyi törvényhozásnak, mint maguk a szászok. Az árnyaltabb jellemzésekben azonban a Koselleck által bevezetett ellenfogalmak struktúrája¹⁹⁶ figyelhető meg. Ez esetben a barbár fogalom különböző jelentésváltozataival van dolgunk. Az ellenfogalmak struktúrája ugyanis átvihető az aktuálisan barbároknak tekintett népcsoportokra anélkül hogy a jelzők módosulnának. Ilyen értelemben a szász szövegekben bemutatott magyarok gyakran a barbárok attribútumaival vannak felruházva: vadak, civilizálatlanok, nem képesek hatásos alkotmányt létrehozni, szolganépség, akiknek támogatásra van szükségük, és mindenképpen a beszélő területén kívül élnek. Amennyiben kívül maradnak, nem áll fenn a keveredés, ezáltal pedig az elkorcsosulás veszélye, külön törvénykezésük és privilégiumaik a békés együttélést is lehetővé teszik. Ilyen értelemben szeretetre és tiszteletre méltó polgártársakká válnak, levetkőzve a potenciális ellenségfogalom jelzőit. Konfliktusok csupán a versenyhelyzetből adódhatnak:

„Uebrigens ist ja schon bekannt, daß unter verschiedenen Menschen, Gesellschaften und Völkern nur alsdann Haß und Zwietracht entstehet, und unterhalten wird, wenn etwa beyde nach einem und demselben Ziel laufen, dabey aber sich an einander stoßen, verwickeln, und darüber den Zweck ver-

¹⁹⁵ [FRONIUS], 1791: 15–16. „Különösen a székelyek és szászok rendelkeznek olyan egyedi alkotmánnyal, amelyhez hasonló a Magyar Királyság területén nem található. Mindkettő alapvetően különbözik a magyar rendszertől. Egy magyarnak, aki saját feudális alkotmányán kívül mást nem ismer, szokatlan lenne a jelenlegi alaptörvények szerint cselekedni. Nehéz lenne neki is folyamatosan a saját jogai miatt aggódni. Mindkét nemzet veszítene az egyesüléssel.”

¹⁹⁶ KOSELLECK 1997.

fehlen, und kurz gesagt, wenn sich ihre beyderseitige Vortheile an einander kreuzen, oder gar ein Theil den anderen mit seinen Lasten bebürden will.“¹⁹⁷

A fenti példából nyilvánvalónak tűnik, hogy a szász szövegek szerzői tudatosan és bizonyos előnyöket remélve alkotják meg a lehetséges ellenség képét. Úgy gondolom, nem állíthatjuk, hogy minden esetben a túlzásokig udvarbarátok lettek volna. Abban, hogy az uralkodó személyét és rendelkezéseit a legritkább esetben illetik kritikával, az öndefiníció egyik lényeges eleme, a királyhűség játszik szerepet. Ennek ellenére vissza kell még térnünk Szekfű Gyula megállapítására, amely szerint a Habsburg-hűség azzal is magyarázható, hogy mind az ausztriaiak, mind pedig a szászok németeknek vallották magukat. Harald Heppner hívja fel a figyelmet arra a tényre, hogy nem létezik átfogó munka arra vonatkozóan, mit értettek az ausztriaiak „német” alatt,¹⁹⁸ ugyancsak hiányos a szászokra vonatkozó szakirodalom ebben a témában.¹⁹⁹ Nem lehet tehát pontosan megítélni, hogy mennyire nevezhető közösnek az az ideológiai alap, amelyet az egyes kutatók a németiségben jelölnek meg.²⁰⁰ Annak ellenére, hogy az 1790-es években premodern nemzetszemléletről beszélhetünk, hogy a nemzethez tartozás a szászok számára jogi állapotot jelentett, már megjelennek olyan tényezők, melyek fontosak lesznek a későbbi nemzetfogalmak kialakulásában.

A szövegek többsége a német eredetet hangúlyozza, azt a szász öntudat²⁰¹ egyik legfontosabb elemévé emelve.²⁰² Ezekben az esetekben azonban nem reflektálnak arra, hogy mit jelent vagy milyen konnotációkat hordoz ez a német eredet. Valamivel több következtetést vonhatunk le azokból a jelzőkből, amelyek a német megnevezés után állnak: Gräser a bátorságot, vitézséget (*Tapferkeit*) rendeli a német eredet mellé, a valóban a szélesebb néprétegekhez szóló Jakob Müller pedig már kizárólag polgári tulajdonságokat sorol fel, amelyek tulajdonképpen megfelelnek a felvilágo-

¹⁹⁷ [HERMANN] 1792: 275. „Egyébként is tudott dolog, hogy különböző emberek, csoportok és népek között csak abban az esetben támad gyűlölet és ellenségeskedés, ha mindketten ugyanazon cél elérésére törekcsenek, a versenyben egymásnak ütköznek, összegabalyodnak, ezáltal céljukat tévesztik, röviden, ha meglévő előnyeik egymást keresztezik, vagy ha egyik fél a másikra akarja erőltetni saját terheit.”

¹⁹⁸ HEPPNER 2001: 169.

¹⁹⁹ Szegedi Edit Georg Krauss krónikájáról szólva kitér arra, milyen kontextusokban jelenik meg a német kifejezés, ez tehát kiindulópont lehet egy átfogóbb kutatáshoz. SZEGEDI 2006: 211–212.

²⁰⁰ Ilyen szempontból Pukánszky Béla állításai is felülvizsgálandók, amelyek szerint a szászok ambícióinak kerete ebben az időben a nagynémet eszme volt. PUKÁNSZKY 1943: 67., PUKÁNSZKY 1936: 184–185.

²⁰¹ A szász nemzeti identitás elemeinek változására lásd McARTHUR 1990.

²⁰² [TARTLER] 1791, Vorrede; [GRÄSER] 1790: 3.

sodás eszmerendszere által kínált gazdaságilag hasznos, erkölcsös polgár²⁰³ képeinek:

„Wir sind Sachsen, ein redliches, biederes, Deutsches Volk! Wer waren unsere rechtschaffene, arbeitsame, tapfere Väter! welche Denkmahle ihres Fleißes, und ihres Eifers in jeder Bürgertugend haben sie uns hinterlassen!”²⁰⁴

Ugyanakkor a kimondottan az országgyűlése összegyűlt rendekhez szóló szöveg is a felvilágosodás hasznossági tényezőjét hangoztatja, hozzátéve, hogy a polgári állapotok, amelyek a német eredetből származnak, csak akkor tarthatóak fenn a haza számára, ha a szászok megmaradhatnak önállóságukban, erkölcsük és szokásaik pedig nem romlanak a keveredés által.²⁰⁵

Bonyolultabb a helyzet az ugyancsak inkább a népszerű írások kategóriájába tartozó, az Erdélyben lakó népek nemzeti karaktereiről értekező, ennek következtében erősen sztereotipizált nemzetbemutatók esetében.²⁰⁶ A német kifejezés egyrészt a 18. századi németséget jelöli, tulajdonságai megfelelnek ugyan a már felsorolt polgári értékrendnek, viszont a 18. század eleji Völkertafelek sztereotípiáinak elterjedése következtében kiegyesülnek az alkoholt kedvelő német képével:

„Der Deutsche, er mag in der Schweiz, oder in den Niederlanden, oder in einer andern Provinz des heiligen römischen Reichs wohnen, ist aufrichtig, ehrlich, hält auf Treue und Glauben, ist arbeitsam, sparsam und reinlich; aber dabey gravitätisch, liebt starke und nährende Speisen, ißt stark, trinkt viele

²⁰³ BÖNING é.n.: 10.

²⁰⁴ [MÜLLER] 1790, Vorbericht. „Szászok vagyunk, derék, jóra való német nép! Kik voltak becsületes, munkás, bátor apáink! A polgári erkölcs micsoda emlékműveit hagyták ránk szorgalmuk és buzgalmuk által!”

²⁰⁵ [TARTLER] 1791. „Es braucht keine tiefdringende Einsichten; ein Blick, gerichtet auf dasjenige, was vor Augen liegt, auf die Gesetze, Einrichtung, Industrie, Kultur, und den daraus entspringenden Wohlstand der Nation, wird jedermann begrifflich machen, daß alles dieses, von einem Volke, welches deutschen Ursprungs ist, in einem Winkel von Europa, fast an der Grenze der türkischen Länder, nicht unternommen, nicht mit so viel Beschwerlichkeit ausgeführt, und nicht durch so viele Jahrhunderte aufrecht erhalten worden wäre, wenn nicht der Grund und Boden, auf dem dieses alles geleistet worden, und für den man Gut und Leben aufzuopfern gewohnt war, ihnen eigen gewesen wäre.”; „Nincs szükség mélyreható vizsgálatokra, elég egy pillantást vetnünk ezekre a nyilvánvaló dolgokra, törvényekre, intézményekre, iparra, kultúrára és a nemzet ezekből származó jólétére ahhoz, hogy belássuk, mindez nem lenne lehetséges, ha ez a német eredetű, Európa egyik sarkában, a török határ közvetlen közelében élő nép, aki felvállalta, különböző nehézségek árán megvalósította és oly sok évszázadon át megtartotta ezt a rendszert, területét, melyen kultúráját felépítette, melyet hajlandó volt élete árán is megvédeni, nem birtokolta volna teljes joggal.”

²⁰⁶ A szövegben megjelenő magyarokra vonatkozó sztereotípiákról lásd BIRÓ 2007: 18–32.

und hitzige Getränke, und besitzt daher die Geisteskräfte anderer Völker nicht in dem nämlichen Grade.“²⁰⁷

Mivel nem sokkal ezután a szászok bemutatására rátérve a szerző explicit módon is kijelenti, hogy német vérből származnak, nem kétséges, hogy az említett tulajdonságok rájuk is vonatkoznak. A Tacitus leírásában²⁰⁸ és a Völkertafeleken megjelenő iszákos német képe azonban inkább a korábbi időszakokra vonatkozik, amikor az egyes népcsoportok karakterének jellegét a háborúban tanúsított magatartás határozta meg. A múlt-ra való hivatkozásnak ebben az esetben több értelmet is tulajdoníthatunk: egyrészt az ellenségteremtés egyik eszköze, mivel racionalizálja a feltételezett ellenséggel szemben tett múltbeli és jelenbeli lépéseket,²⁰⁹ másrészt a népszerűsítő írásművek egyik fontos érvcsoportja.

Lebrecht szövegében a magyarok őseinek abszolút negatív bemutatása és a saját korában is tovább élő harci kedv egy olyan népcsoportként állítja a kortárs olvasók elé a magyarokat, akik nem képesek kilépni saját múltjukból. A népvándorlás korabeli harcok megszűnésével ugyanis a népek igyekeztek levetkőzni az állandó csatározás következtében kialakult nyers tulajdonságaikat, és a továbbiakban a civilizáció előmozdításán dolgozni. Lebrecht véleménye szerint Erdélyben ez teljes mértékben csupán a szászoknak sikerült. Alábbi mondatával azt bizonyítja, hogy ők, korábbi negatív tulajdonságaikat levetve, azokat minden esetben pozitív jellemzővé változtatták: „Die Leidenschaft für Krieg, Raub und Zügellosigkeit, die allen alten Völkern, und ihren Vätern gemein war, hat sich grade in das Gegentheil umgewandelt.“²¹⁰

Az eddigiekben bemutatott példák esetében nem jelennek meg azok az elemek, amelyek a modern nemzetfogalom kialakulásában kitüntetett szerepet játszottak. A szövegek érvelésében a *Volk* és *Nation* kifejezések a szászokra vonatkoztatva általában fedik egymást, míg a magyarokra, székelyekre vagy románokra utalva elválik a jelentésük, a *Nation* kifejezés a rendi nemzetfogalmat jelenti, a *Volk* pedig az etnikai hovatartozás kifejezője. A szabad szászok kifejezés ugyancsak a *szabad német* állandójelzős szerkezet továbbélése, ilyen értelemben biztosan nem feleltethető meg az ausztriaiak által meghatározott németiség fogalmának. Egyetlen esetben

²⁰⁷ [LEBRECHT] 1792: 6. „A német, éljen bár Svájcban vagy a Németalföldön, vagy a Szent Római Birodalom bármelyik provinciájában, őszinte, becsületes, hűséges és hívó, dolgos, takarékos és rendszertető; emellett viszont nehézkes, kedveli a zsíros tápláló ételeket, sokat eszik és gyakran iszik tömény italt, ezért a többi népek szellemi erejét csak kisebb mértékben bírja.”

²⁰⁸ Lásd TACITUS *Germánia* című munkáját.

²⁰⁹ EDELMAN 1998: 88–123.

²¹⁰ [LEBRECHT] 1792: 48. „A harc, a rablás és a féltelenség iránti szenvedély, mely minden régebbi népben, így az ő őseikben is közös volt, pontosan az ellenkezőjébe változott át.”

jelenik meg nemzetkonstituáló eszközként a magyarok nemzetfogalmának kialakulásakor fontos szerepet játszó nyelv–erkölcs–viselet hármasa. Jakob Müller ezzel a tételes kijelentéssel kezdi szövegét:

„Die Siebenbürger Sachsen sind Deutsche. Ihre Sprache, Sitte, und Gebräuche lassen daran nicht Zweifel. Sie selbst heißen sich in der gemeinen Volkssprache Deutsche, ihre Sprache, die Deutsche Sprache; und ihre Kleidung, die Deutsche Kleidung.”²¹¹

A felsorolt eszközök mellett arra is felfigyelhetünk, hogy magát a nyelvet is differenciálja. Létezik tehát a német nyelv, emellett viszont saját nyelvjárásuk is van, amelyben a szászok nem szászok, hanem németnek nevezik magukat. Schlee nagyon jelentősnek tartja, hogy ki melyik variánst választja: az egyéni dialektust, a nyelvi közösséghez vagy a nyelvcsaládhoz való tartozást,²¹² a választásban ugyanis szerinte a népcsoportok ismét a valódiság döntések elméletét követik. A szászok körében ekkor már megindult a nyelvjárás kutatás,²¹³ viszont ezen kutatások célja nem egy tudatos szűk beszélőréteg megkonstruálása, hanem a nyelvjárási specifikumok segítségével az eredetkérdés aprólékosabb és tudományos módszerekkel történő kidolgozása. Ahogyan az a későbbiekben megjelenő *Siebenbürgische Quartalschrift* írásaiból kiderül, nyelvüknek a művelt, tudományok terjesztésére alkalmas német nyelvet tartották, anélkül hogy reflektáltak volna a beszélt és írott nyelv különbségeire. Ezért nem beszélhetünk kizárólagosan nyelvi kritériumok alapján szerveződő nemzetképről.

Ahhoz, hogy a röpiratokban megjelenő politikai nyelvezetet árnyaltabban is tárgyalhassuk, a beszélők társadalmi helyzetére és önjellemzésére kell összpontosítanunk,²¹⁴ nem pedig a címkével ellátott szembenálló felekre. Ehhez újra a szászok németiségéből kell kiindulnunk, hiszen a zárt közösséget tekintették az ideális létmódnak. A kizárólag szabad német születésűeket befogadó nemzet csak abban az esetben őrizheti meg integritását, a haza számára hasznos mivoltát, ha nem keveredik más nemzetekkel. Ebből ugyanis olyan negatívumok származnak, mint az egyéni karakter és kultúra hiánya. Ennek következtében pedig eltűnhet a hazaszeretet, amely abból a szempontból is fontos volt, hogy a polgári életformára nem jellemző fegyverfogást is lehetővé tette, amennyiben területük veszélybe kerül. A

²¹¹ [MÜLLER] 1790: 1. „Az erdélyi szászok németek. Nyelvük, erkölcsük és szokásaik nem hagynak kételyt efelől. Ők maguk is németnek nevezik magukat a minennapi beszédben, nyelvük a német nyelv, viseletük német viselet.”

²¹² SCHLEE 2006: 55.

²¹³ Lásd pl. Seivert erre vonatkozó írásait. BERNÁD 2007: 103.

²¹⁴ Lásd EDELMAN 1998: 91.

birodalom területéről kitiltott szöveg²¹⁵ olyan radikálisan fogalmaz, hogy végül a nemzet totális eltűnésének képét is megrajzolja. A veszély, a híres herderi eszmefuttatás miatt, nyilván ismerős volt a magyarok körében,²¹⁶ az argumentáció is hasonló, amennyiben a keveredésen és a körülöttük élő népek bekebelező hatásán alapul:

„Der Adel würde sich in den Besitz der Sachsen und die Aemter derselben eindringen, und zuletzt würde auch das ganze kontribuirende Nations-Körper durch den von allen Steuern exemen Adel repräsentirt werden. Man würde nach und nach die adelichen Rechte auch auf den Sächsischen Boden auszu dehnen suchen, aus einem durch seine eigenthümliche National-Verfassung frei gebliebenen industriösen Volke ein träges Slavenvolk, und aus einer deutschen Nation ein wildes buntschäligtes Gemische von allerhand Nationen ohne Vaterlandsiebe, ohne National-Charakter und Kultur erschaffen; kurz die Sachsen, welche auch in dem letzten Türken-Kriege gezeigt haben, was ein treues deutsches Volk am östlichen Ende der Monarchie leisten kann, würden aufhören zu seyn.“²¹⁷

A szellemi és lelki tulajdonságok megléte és megítélése ugyanúgy a hatalmi törekvések függvénye, mint az ellenfél területi megkülönböztetése. Így a polgári értékek hangoztatása, a kézművesség, kultúra, ipar és vallási tisztaság többszöri ismétlése nem csupán a felvilágosodás korának *Volksschrift*-jeire jellemző beszédmód, hanem egyfajta, nem minden esetben explicitté váló ellenstruktúra megépítése. Implicit megfogalmazása annak az elgondolásnak, hogy amennyiben az Udvar vagy az országgyűlés megszünteti a szász privilégiumokat, Erdélyből nem csupán egy nemzet tűnik el, hanem vele a fejlődést biztosító népcsoport is:

²¹⁵ Hermann szövegét a cenzúra betiltotta, ezért mára csupán kevés példányban maradt fenn.

²¹⁶ Herder jóslatára, amely szerint a magyarság eltűnhet a körülötte élő nemzetiségek miatt, annak ausztriai forrásaira és a magyarok reakcióira Dümmerth Dezső hívta fel a figyelmet. DÜMMERTH 1963: 181–184.

²¹⁷ [HERMANN] 1792: 228. „A nemesség betolakodna a szászok birtokaira és hivatalaiba, míg végül az egész adófizető nemzettest képviselőjét átvinné ez a minden adófizetési kötelezettség alól mentesített réteg. Mindent megtenne azért, hogy lassan-lassan Szászföldön is a nemesi alkotmánynak szerezzen érvényt; a sajátos nemzeti alkotmánya révén szabadságát megőrizni képes szorgalmas [szász] népből tunya szolgahadat, a tisztán németekből álló nemzetből pedig mindenféle nációból szeszélyesen összegyűrt, tarka, olyan hazaszeretet nélküli népkevercset alkosson, melynek sem nemzeti jellege, sem nemzeti kultúrája nincsen. Röviden: ha ez valóra válna, megszűnne létezni a szászság, azok a szászok, akik pedig az utolsó törökellenes harcok alkalmával is megmutatták, mire képes egy hű német nép a Birodalom keleti végén.”

„Der Hauptcharakter der gegenwärtigen Siebenbürger Deutschen im Durchschnitt, ist Oekonomie und Arbeitsamkeit. Was Kunstwerke und Manufakturen das Land erzeugt, schaffen und verfertigen größtentheils Deutsche. – Man sagt nicht zuviel, wenn man behauptet, daß sie dem Lande alle die Kultur gegeben haben, die es wirklich besitzt. Um sie her, blüht alles schöner, trägt alles besser, und man bemerkt, so bald man auf sächsischen Boden tritt, einen Wohlstand, der sich von dem ungrischen und szeklerischen weit unterscheidet; nicht weil sie fettere, und gesegnetere Felder hätten, sondern weil sie mit Fleiß und Emsigkeit sie bauen.“²¹⁸

A különböző szövegkonstruálási stratégiák ellenére a századok végső célja mégiscsak Erdély korábbi állapotának fenntartása, a fejlődés bizonyos korlátok közé szorított biztosításával. Több szövegben is előfordul az úgynevezett kert metafora Erdély megjelenítésében, amely az általuk ideálisnak tekintett társadalom megjelenítője:

„Auf einem weitläufigen Landgute sind Eichenwälder, Obstwäldchen, niedrige Gesträuche und Hecken, ein jedes an seinem Ort vertheilt; sie sind alle nothwendig, und dienen zur Volkommenheit und Schönheit des Ganzen. Laßt uns sie vermischen; was wird entstehen? Die Eiche ist ein majestätischer Baum, der König der Bäume, er erhebt seinen Gipfel in die Wolken, auf seinen Zweigen wohnen die Vögel des Himmels, und unter dem Schatten seiner Aeste lagern sich die Thiere des Feldes, er gibt den Schiffen, die durch Welten fahren, die Masten, und den Wohnungen der Menschen Dauer und Vestigkeit. Aber im Obstwalde pflegt man ihn nicht zu ziehen, sonst kömmt, so weit er sich ausbreitet, kein Baum um ihn her auf. Gesträuche und Hecken sollen da auch nicht wachsen, denn sie erstricken die jungen Sprößlinge der Bäume, und saugen zu viel Nahrungssaft aus der Erde auf. So wohne auch in unserm Lande jedes Volk für sich, und die manchfaltige Abwechselung gewähre den Anblick eines Gartens.“²¹⁹

²¹⁸ [LEBRECHT] 1792: 55–56. „A mostani erdélyi átlag német legfontosabb jellemzője az ésszerű gazdálkodás és a szorgalom. Amely műtárgyak és manufaktúrák az országban állnak, azok legnagyobb részét németek alkották. Nem mondunk sokat, ha azt állítjuk, hogy németek juttatták ezt az országot arra a fejlettségi szintre, amin most áll. Felvirágoztatnak maguk körül mindent, gazdagabb hozamot, bővebb termést érnek el – olyan jólét tűnik szemünkbe, ha Szászföldre lépünk, amely magasan a magyaroké vagy a székelyké fölött áll. E jólét oka nem abban rejlik, hogy a századok földjei kövérebbek vagy áldottabbak lennének, hanem abban, hogy hangyaszorgalommal művelik azokat.”

²¹⁹ [MÜLLER] 1790: 40–41. „Valamely tágas birtokon tölgyesek, gyümölcsösök, bokrok és sövények vannak, mindenik a maga helyén, mindenik szükséges és hasznos, és az egész tökéletességét és szépségét szolgálja. Mi történe, ha őket egymással kevernék? A fönséges tölgy, a fák királya, csúcsát a felhőkbe emeli; ágai között az ég madarai lakoznak; árnyékában a mező állatai hűsölnek; a tengereket átszelő hajók árbocát, a tartós, erős emberi hajlék fáját adja. De gyümölcsösbe nem jó, hiszen tágas lombátra alatt nem él meg kisebb fa. Bokrok és sövények se valók a gyümölcsösbe, mivel megfojtják a facsemetéket és kiszívják a föld táperéjét.

Alig találunk arra utaló forrást, hogy a magyar tudósok reagáltak volna ezekre a szász törekvésekre. Nyomtatásban nem jelentettek meg kritikákat a szász röpiratokról, az országgyűlésen történt elutasítások csak arra engednek következtetni, hogy politikailag nem volt nagy hatásuk a szövegeknek, de arról nem tájékozódhatunk, hogy valójában hogyan ítélték meg a szövegekből körvonalazódó magyar–szász viszonyt. Aranka György egyik leveléből az derül ki, csupán arra koncentráltak, hogy a politikai követeléseket elerőtlenítsék, és nem figyeltek arra, hogy a röpiratok nyilvánosságalkító funkcióval is rendelkeznek, és befolyással lehetnek nem csupán az otthoni, hanem a nemzetközi véleményformálásra is. Johann Tartler az országgyűlésre összegyűlt rendek előtt is felolvasott szövegéről a következőket írja:

„A’ Szászok azt a’ könyvet, mellyel azt akarják megmutatni, hogy az ö földök nem Királyi, hanem Szász fundus, és azt ök úgy birják mint a’ Nemesek a’ magokét, most adták ki, de régen írták volt. Attól az egész készülettől a’ Nemes Országot és Király ’s Korona Jozágai, Jövedelmei meg csonkulását semmit sem féltém, igen gyenge irás; a Directorátus már hozzá fogott kezdeni a’ Refutatójához; és Leopold nem olyan Ur hogy ha szinte más ember igasságainak rövidségét nem kívánnáis a’ magáéit meg rövidíteni engedtetné. A’ Kamarais mind a’ Bétsi mind az Erdélyi az iránt a’ dolog iránt tudgya Nacsád hogy örön áll már régöl fogva.”²²⁰

Véleményem szerint azonban a felerősödő történeti kutatásokkal, a történeti munkák megjelentetésével a későbbiekben reagálni szerettek volna a röpiratokban megfogalmazott vádakra. A kutatások elindítója és irányítója az az Aranka György volt, akinek egyik legfőbb szándéka az erdélyi nemzetek egymással való kibékítése, így szövegeiben csupán egyfajta válaszadozás, de korántsem visszavágás szándéka fedezhető fel. Magyarázható ez azzal is, hogy a szászok tulajdonképpen egy olyan sajtósági beszédmódot használnak, amely magában foglalja az ősi alkotmányra hivatkozás nyelvének bizonyos elemeit, hiszen a társadalmi rendet ugyanúgy az ősi alkotmány sérülések nélküli visszaállításában képzelel el, ahogyan a magyar szerzők. Ebben az esetben nem fedik egymást az ősi alkotmányra hivatkozás nyelve az eredetközösségi paradigma szótárával. Az eredetközösségi paradigma ugyanis a nemesi rendszer legitimitását is magában foglalja, ha az ősi alkotmányra hivatkozás nyelvét az erdélyi fogalomhasználatra korlátozzuk, látnunk kell azt, hogy nem tudnak beépülni a szász

Így tehát lakjon csak országunkban is minden nemzet a maga területén, és változatosságuk, sokszínűségük bizonyonnyal kert látványához lesz hasonló.”

²²⁰ Aranka György levele Teleki Imrének, 1790. szeptember 29., Jancsó Elemér hagyatéka, OSzK, Fond 399.

paradigmák. Az erdélyi magyar reakciók – vagy éppen a hallgatás – azzal is magyarázhatók, hogy a használatban levő beszédmódok részben fedik egymást. Viszont az aktuális politikai törekvések a magyarok szempontjából nem minden esetben magyarázhatók a beszédmódok használatából. Azzal ugyanis, hogy változtatni akarnak Erdély alkotmányán (a szászok részleges kizárásával) ellentmondanak az alkotmány sérülések nélküli továbbadására vonatkozó nézeteknek, ezáltal tetteikben kilépnek a szövegek által kreált paradigmából. A szászok azon törekvéseit, hogy bebizonyítsák a szó és tett közötti ellentétet, nehéz lehetett a beszédmód homogenitását megőrizve cáfolni. A későbbiekben látni fogjuk, hogy Aranka György hogyan próbálja meg az előállt helyzetet megoldani.

Az országgyűlés nem csupán a politikai röpiratok felolvasásának adott teret, hanem a különböző kulturális szerveződések kiindulópontjává is vált.

3.5. Kulturális szerveződések, kiadási lehetőségek

Nem véletlen, hogy Aranka György éppen az 1790–91-es diétán olvasa fel az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság megalakulásának fontosságára figyelmeztető rajzolatait.²²¹ Hiszen az országgyűlés törvénybe iktatta a magyar nyelv hivatalossá tételét Erdélyben, az akadémiai jellegű, de a felterjesztésben a nyelvművelés fontosságát hangsúlyozó szervezet létrehozása az aktuális politikai fejleményekhez igazodik.²²² Ugyanakkor lényeges sajátossága a később megalakuló Társaságnak, hogy irányításában olyan személyiségek is szerepet kapnak, akik a politikai életben is jelentős funkciót töltenek be: elnöke Bánffy György gubernátor, helybeli elnök Teleki Mihály, tagjainak nagy része pedig az ítélmesterek, királyi bírák és ügyvédek soraiból kerül ki.²²³ A Társaság tehát nem csupán kulturális értelemben jelentős teljesítmény, hanem politikailag is a magyar rendek egy csoportjának aktuális álláspontját tükrözi. A magányosan alkotó szerzők összefogása céljából szükség volt egy hasonló szervezetre, hiszen a publikálási lehetőségek csekélyek voltak, a szászok részéről pedig ekkoriban meginduló folyóiratukban az a vád éri a magyar nyelvet hivatalossá tevő rendeket, hogy míg a német már a tudományok művelésére alkalmas nyelv, a magyarnak szüksége van a pallérozódásra.²²⁴ A politikai háttér viszont olyan tevékenységek folytatására is lehetőséget teremt, amelyekre

²²¹ ARANKA 1791.

²²² Bővebben lásd DÁVID 2007: 273–283.

²²³ Lásd KIRÁLY 2006.

²²⁴ *Siebenbürgische Quartalschrift* 1790: 15.

az egyes személyek a háttérükben álló védelem (amely ez esetben Bánffy György tevékenységében konstituálódik) nélkül nem lennének képesek.

Martin Hochmeister kísérletei

A korszakban a publikálási lehetőségek azonban továbbra is szűkösek. Ennek nem csupán gazdasági okai vannak, hanem visszavezethető az erdélyi társadalom nemzeti és felekezeti megosztottságára is. Jó példája a szebeni szász nyomdász, Martin Hochmeister esete az 1790–91-es országgyűlésen. Martin Hochmeister²²⁵ munkásságával többen foglalkoztak, életrajzírója legidősebb fia, Adolf von Hochmeister; nyomdászai és közéleti tevékenysége pedig jól kirajzolódik a Trausch által szerkesztett szász írólexikonban. Magyar viszonylatban viszont csak néhány közhelyszámbe menő állítást olvashatunk róla, tulajdonképpen egyetlen monografikus jellegű munkából sem kapunk megnyugtató választ arra a kérdésre, hogy milyen szerepe volt Hochmeisternek a 18. század végi, 19. század eleji magyar kultúra előmozdításában, fellendítésében.²²⁶ Apjától eltérően már igen korán felismeri, hogy szükség van arra, hogy a magyar művelődési törekvések szolgálatába szegődjön. Hochmeister 1790 januárjában kér engedélyt egy magyar nyelvű újság kiadására.²²⁷ A kancellária előbb csak a szintén az ő nyomdájából kijövő *Kriegsbote* cikkeinek magyarra fordításához járul hozzá, a nyomdász viszont ezt nem fogadja el. Végül az udvari Kancellária 1790. március 4-én engedélyezi a magyar nyelvű újság megindítását, az *Erdélyi Magyar Hírvivő* első száma pedig április 3-án jelenik meg.

Az első erdélyi magyar nyelvű újság darabjai ma már ritkaságszámba mennek. Kolozsváron az Egyetemi Könyvtár gyűjteményében csupán az 1790. ápr. 3. – június 17. között megjelent számok találhatóak meg,²²⁸ én

²²⁵ Martin Hochmeister életrajzát Trausch szász lexikona alapján közlöm. 1767. április 19-én született a nyomdász Martin Hochmeister és Marie Plantz fiaként. A Mária Terézia alapította váci Tereziánumban tanul, innen Kolozsvárra kerül, jogot tanul, majd a Guberniumnál gyakornokoskodik. Édesapja korai halála után átveszi a nyomda és a könyvesbolt irányítását, valamint belép a szebeni szabadkőműves páholyba. 1797-től kezdve a szebeni közéletben is aktív részt vesz, előbb a városi tanács tagja lesz, majd járási bíró, legvégül pedig, 1818-ban polgármesterré választják.

²²⁶ Hochmeister magyar könyvterjesztői munkásságára vonatkozóan: PAVERCSIK 2007: 79–88.

²²⁷ Kókay György szavait idézem: „A magyar nyelvű szebeni lap alapítása ugyanahhoz a Hochmeister Márton nevéhez fűződik, aki 1782-ben a *Siebenbürger Zeitung*ot is megindította, amely 1788 óta – hogy címével is hangsúlyozza az újságok előterébe került haditudósító szerepét – *Kriegsbote* címmel jelent meg.” KÓKAY 1979: 137. Ez azonban nem igaz, a német nyelvű újságot ugyanis idősebb Hochmeister indította, 1789-ben bekövetkezett halála után fia veszi át a nyomdát, a magyar nyelvű lapot így ifjabb Hochmeister alapítja.

²²⁸ A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Gyűjteményének katalógusában két lapszám szerepel, jelzetük azonban olvashatatlan, nem kereshetőek meg a raktárakban.

magam ezekből dolgoztam. A bekötött darabok kézzel írott fedőlapján a szerkesztők nevének feltüntetése mellett meg is jegyzi az egykori tulajdonos, hogy „igen ritka”. A ritkaságot azzal is magyarázhatnánk, hogy Hochmeister kisebb példányszámban jelentette meg a lapot,²²⁹ mint német nyelvű újságjait (amelyekből több teljes gyűjtemény is létezik), a szerkesztők megjegyzése szerint viszont a lapnak nem csupán Erdélyben, hanem Pozsonyban, Budán, Pesten, Kassán, Bécsben, sőt még a katonai táborokban is akadnak olvasói.²³⁰ A lap szerkesztője Fábián Dániel táblai levéltáros és Cserei Elek guberniumi allevéltáros volt. Kókay György a már idézett sajtótörténeti monográfiájában megjegyzi, hogy bár a 18. századi újságok és folyóiratok kiadói a nyomdászok maradtak, kevés szerepük volt a lap szellemi profiljának kialakításában. „Ez az általuk alkalmazott újságíró-szerkesztő személyétől függött elsősorban.”²³¹ Arra hívnám fel a figyelmet, hogy maga a nyomdász döntötte el, hogy kit bíz meg a lap szerkesztésével, hiszen az újságot ért esetleges vádak minden esetben az ő személyét, nem pedig a szerkesztőkéét illetik. Hochmeisternek nem csupán annyi volt a szerepe a *Hírvivő* esetében, hogy megszerezte a guberniumi és kancelláriai jóváhagyást, hogy a Guberniumhoz közel álló szerkesztőket alkalmazott, hanem saját privilégiumait figyelembe véve királyi rendeleteket jelentet meg magyar nyelven, közli II. Lipótnak az erdélyi Guberniumhoz intézett leiratát, valamint a vármegyék új főispánjainak névsorát. Nem utolsósorban pedig arra használja az újságot, hogy a könyvkereskedésében kapható magyar könyvek jegyzékét a szélesebb közönséghez is eljuttassa. A mellékletekben ugyanis több alkalommal is megjelenteti a hozzá beérkezett új könyvek listáját, azok árával együtt. Nem állíthatjuk tehát azt, hogy Hochmeister nem határozta meg a lap arculatát, bár azt a tényt is el kell fogadnunk, hogy a szerkesztőknek szabad teret engedett a magyar nyelv-művelési programok terjesztésében, ezáltal a lap annak a törekvésnek is szerves része lesz, amely Aranka György nevéhez köthető.

Feltételezhető, hogy igen szigorúan megszabta szerkesztőinek, mit jelentethetnek meg a lapban és mitől óvakodjanak, hiszen apja mellett már beletanulhatott a német nyelvű újság megjelentetésének feltételeibe. A szerkesztők ugyanis így indítják az első számot:

²²⁹ Nehéz lenne megállapítani a tényleges példányszámot, segíthet viszont egy országgyűlési végzés, mely szerint az *Erdélyi Magyar Hírvivő* harmadik számát be kell tiltani, minden fellelhető lapszámot a rendeknek be kell szolgáltatni. A kolozsvári könyvesboltban a megjelenést követően 65 példány található, arra nézve azonban nem találunk adatokat, hogy hányat adtak már el belőle.

²³⁰ *Erdélyi Magyar Hírvivő*, Toldalék a 11.dik számhoz, lapszámozás nélkül

²³¹ KÓKAY 1979: 70. (kiemelés tőlem, B.A.)

„Mindgyárt kezdetén írásunknak jelentyük az érdeemes olvasóinknak, hogy bizonyos okokra nézve még igen keskeny határok közé vagyunk rekesztve, és mind azokkal nem kedveskedhetünk, a’ mellyekkel akarnánk, de reményük tsalhatatlanúl, hogy egy vagy két hét múlva több jeleit adhattuk annak, mely forró légyen az iránt való igyekezetünk, hogy az érdeemes hazafiui közönség előtt ezen Hazánkhoz való szeretetünknek első zsengejével kedvet nyerhessünk.”²³²

Eleinte a német nyelvű újság mintájára²³³ a török háború híreit, a különböző külföldi lapokból átvett távoli eseményeket és saját szűkebb hazájuk történéseit közlik.

A csupán híreket közlő újság megjelentetésén túllépni akaró szerkesztők úgy látták, hogy programjukba a nyelvművelést is be kell építeniük. A *Magyar nyelvről értekezés* című hosszabb, a Toldalékba is átterjedő írásukban arról írnak, hogy a magyar nyelvet használni kötelesség, és elítélik az adminisztrációban a latin nyelv használatát, mivel: „A magyar nyelvnek mind a közigazgatásban, mind pedig az oskolákban léendő törvényes behozatala nélkül nem lehet annak nem csak virágzását, de még csak megmaradását is remélni.”²³⁴ A szerkesztők sürgetik a tudós társaság létrejöttét is. A Társaság lehetséges feladatai felsorolásakor a kor és Aranka Györgyék törekvéseinek megfelelően az idegen nyelvű könyvek, valamint az antik szerzők magyarra fordítását említik.

Ahhoz, hogy konkrétan is hozzájáruljanak a programhoz, az 5. számban közlik a *Tiszti nevezetek lajstromát*, melyben a tisztségviselők latin nevének adják meg a magyar megfelelőjét. Ők maguk következetesen ezeket a megnevezéseket használják lapjukban, s arra kéri olvasóikat, hogy írják meg észrevételeiket a nevekkel kapcsolatban. Ezen programjuk tulajdonképpen a magyarországi események előfutárjaivá teszi őket. Az 1805. évi IV. törvénycikk ugyanis lehetővé tette, hogy a vármegyék a magyar nyelvet használják a királyhoz, az udvari kancelláriához vagy a helytartónácshoz benyújtott felterjesztéseikben és leveleikben. Ennek hatására indul meg a latin szavak magyarra ültetésének programja, majd a tiszti szótárak kidolgozása, melyben olyan jeles személyiségek vesznek részt, mint Révai Miklós, Pápay Sámuel, Kisfaludy Sándor, vagy Versegly Ferenc.

Az első három hónap lejártával felhívást tesznek közzé a lapban, amelyben jelentik, hogy a továbbiakban lapjuk hetente kétszer fog megjelenni, ára ugyanaz marad, várják az előfizetéseket. Újra megfogalmazzák törekvéseiket is: a szűkebb hazát illető dolgokon kívül a török háborúról

²³² Erdélyi Magyar Hírvivő, Szent György havának 3-án, 1.

²³³ Kókay György a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* című lapban látja a mintaképet. Kókay 1979: 137.

²³⁴ Erdélyi Magyar Hírvivő, 6. szám

tábori jelentések és az Erdélyi Igazgató Hadi Tanács közleményei alapján tudósítani. Valamint: „Fel-tett szándékunk a’ majd rövid időn bé-állandó Erdélyi Ország Gyűlésin elő forduló dolgokat, Elő-adásokat, Feleleteket, úgy mint azok follyni fognak, nem különben a’ Végzéseket hiven az érdemes közönséggel közleni.”²³⁵ A következő lapszámokról fellelhető példány hiányában nem szólhatok. Kókay szerint a lap beszámolt az erdélyi országgyűlésről.²³⁶ A későbbiekben szó lesz Hochmeister feljelentéséről az országgyűlésen, ennek következtében az eljárás ideje alatt nem közölhet országos dolgokat illető kérdéseket, a valószínűleg általa szerkesztett *Kriegsbote* című lapban sem írhat az országgyűlésről, csupán a jegyzőkönyvek megjelenése után közölheti azok kivonatát. Az országgyűlési jegyzőkönyvek megjelenésének időpontjában viszont a magyar nyelvű újság már nem létezik. Megszűnését Kókay Hochmeister feljelentésének és következményeinek tulajdonítja,²³⁷ erre vonatkozó közvetlen bizonyítékokkal azonban nem rendelkezünk. Annak ellenére, hogy Hochmeister tulajdonképpen magyar érdekeket is szolgál lapja megjelenítésével,²³⁸ és felismeri annak hasznát is, hogy a magyar nyelvű művelő törekvéseknek teret adhat lapjában, magyar honfitársai többször is feljelentik az országgyűlésen. Első alkalommal 1790. december 30-án „A’ státusok kedvetlenül jelentik a’ Statuum Praesidens Ur ö Excellentiájának hogy hírek ’s akarattyok nélkül a’ Királyi Fel-tételek már kinyomtatva széllyel hordoztanak.”²³⁹ Ez azonban csak politikai köntösbe való öltöztetése a tulajdonképpeni sérelemnek, amelynek megfogalmazásában példátlanul összefognak a katolikus és református, egymással gyakran szembenálló felek:

„A’ Catholicus Püspök Ur ö Excellentiája, és a’ Helvetica Confession lévők Kolosvári Kollegium Curátori részéről pedig panaszoltatik: hogy noha mindeniknek ezen Városban Könyv nyomtató Műhelye vagyon, mindazonáltal Könyv-nyomtató Hochmeister itten Jövevény lévén, a meg-nevezett panaszló Feleknek nagy kárával maga Mesterségét gyakorolván, a’ Fő Igazgató Tanáts-tól való Munkákon kívül egyebeket-is sajtó alá tenni ’s Világ eleiben ki-botsá-tani méréssel, kérvén ezek iránt elég tételt, és rész szerént orvoslást tétetni.”²⁴⁰

²³⁵ *Erdélyi Magyar Hírvivő*, Toldalék a 11. számhoz.

²³⁶ KÓKAY 1979: 138.

²³⁷ KÓKAY 1979: 139.

²³⁸ Ne feledkezzünk meg azonban arról sem, hogy Hochmeister elsősorban üzletember volt, az újságkiadás pedig a kalendáriumok mögött az egyik legjövődolgozóbb vállalkozásnak számított.

²³⁹ AZ ERDÉLYI HÁROM NEMES 1790: 76.

²⁴⁰ Uo.

Tehát az előállt versenyhelyzetet méltánytalannak, a helyi viszonyokkal szembeni magatartást elfogadhatatlannak tartják. A feljelentésre érkezett válaszok nem elégtik ki a státusok elvárásait: Hochmeister privilegizált dikasztériális nyomdász lévén jogosan adta ki a király feleletét az ország rendjeihez, Kolozsvárra költözése pedig a tanács kérésére és javaslatára történt. Az országgyűlési végzés talán sértő is lehetett a panaszló felek számára: „Mellyre végeztetett, hogy kik ezen Könyvnyomtatónak itten létivel, 's Mesterségének folytatásával magokat meg-sértetteknek tartják, sérelmeket annak rendi-szerént Irásban a' Státusok eleibe terjesztvén, igyekeznek a' Státusok a' Fő Igazgató Tanács által meg-orvosoltatni.”²⁴¹ Elhanyagolható győzelemnek tekinthették azt is, hogy az országos jelentőségű dolgok csak a rendek jóváhagyásával adhatók ki ezentúl, hiszen ez a Kolozsváron tevékenykedő nyomdászoknak nem hozhatott nyereséget, a privilegium Hochmeister esetében további két esztendőre szólt. Nem hagnak fel a magyar rendek a szebeni nyomdász zaklatásával akkor sem, ha ez a továbbiakban a saját nemzeti nyelvükön írott lapjuk jövőjét teszi kérdésessé. Úgy tűnik, fontosabb lehetett számukra Hochmeister eltávolítása, mint a magyar nyelvű újság pártfogása. A jegyzőkönyv ez alkalommal nem nevezi meg a panaszlókat, csak annyit tudhatunk meg, hogy „Nagy meg-illetődéssel jelentik némely Atyánkfiak”²⁴² a Horea-féle parasztlázadás hamis színben²⁴³ való feltüntetését, valamint azt, hogy

„ámbár ezen közönséges Gyülekezetnek Végzése által az Ország Gyülését illető dolgoknak közre botsátásától tilalmaztatva lett légyen, még-is ujra most a Magyar Hírvivő nevezet alatt ki jönni szokott Ujságban, mely az 3dik szám alatt költ, Királyi fel-tételeket Magyarra közönségessé tenni mérészlette, még pedig a Jobbágyi Szolgálatról szóló Czikkelyére nézve olly hibás Fordítással, melyhez bal magyarázat férhetvén, kedvetlen következéseket hozhat magával.”²⁴⁴

A feljelentők kérik Hochmeister példás megbüntetését, a büntetés mékéntjének megjelntetését a különböző újságokban, valamint az említett lapszám betiltását és megsemmisítését. A rendek azt határozzák, hogy megvizsgálják, ki fordította a megjelntetett királyi rendeletet, és hogy volt-e előzetes cenzúra. E feljelentés következtében rendelik el azt is, hogy minden országgyűlést illető dolog csak egy felállítandó bizottság által való megvizsgálás után kerülhet nyomdába, legyen szó akár Hochmeis-

²⁴¹ Uo.

²⁴² AZ ERDÉLYI HÁROM NEMES 1790: 108.

²⁴³ AZ 1784-es parasztlázadás szakirodalmát összefoglalja és a reakciók eltérő voltát elemzi KESZEG 2007.

²⁴⁴ AZ ERDÉLYI HÁROM NEMES 1790: 108.

terről, akinek meg akarják tiltani az efféle dolgok megjelentetését, akár a Református Kollégium nyomdájáról. A végzések azonban ez esetben sem lehettek kielégítőek. A gubernátor azt üzeni a rendeknek, hogy Hochmeisternek már Szebenben megparancsolta, hogy előzetes cenzúra nélkül semmit ne jelentessen meg, a királyi rendeletek megjelentetését viszont ők maguk engedélyezték, mivel Magyarországon is ez a gyakorlat. Figyelmezteti a rendeket, hogy a lapok elkobzása a tanács feladata, a rendek csak jelenthetik ebbéli szándékukat, viszont ők maguk nem járhatnak el. A kiküldött bizottság kideríti ugyan, hogy az említett rendeletnek ki lehetett a fordítója,²⁴⁵ azonban sem őt, sem pedig Hochmeisteret nem tudják „példásan” megbüntetni. Ezért „El-menvén az említett Követek, a Statusok Hochmeisternek, s a többieknek is, kik ebben a dologban bünösöknek tállatnának, Törvényes büntetés alá léendő huzatásokról tanátskoztak.”²⁴⁶ Kötelezték a nyomdászt, hogy a következő lapszámban helyesbítést jelentessen meg, ezzel azonban nem érték el fő céljukat: Hochmeister eltávolítását Kolozsvárról. Látván, hogy a nyomdász a Gubernium támogatását élvezzi, a bécsi udvarhoz fordulnak segítségért, II. Lipót azonban szintén nem a nyomdászt bünteti meg, hanem a rendek eljárását marasztalja el.

Nem állíthatjuk tehát azt, hogy közvetlenül az országgyűlésen történt dolgok miatt szüntette volna meg Hochmeister az újságot, hiszen tulajdonképpen nem esett bántódása. Feltételezhető azonban, hogy rosszakarói a hivatalos eljárásokon túl más eszközökhöz is folyamodhattak, hogy Hochmeister tevékenységét kizárólag a német nyelvű kiadványok megjelentetésére korlátozzák.

Ugyancsak konfliktusba kerül Hochmeister a magyar rendekkel az 1790–91-es *Országgyűlési Jegyzőkönyvek* kiadásának kérdésében is. Az országgyűlés már az első napirendi pontok egyikében elhatározza, hogy a jegyzőkönyvet magyarul fogja megjelentetni „Hazánk és Nemzetünk Ditsőségére, más Nemzeteknek-is helyes példáját követvén”,²⁴⁷ majd a január 11-i gyűlésen felkérlik Donáth Antalt, Aranka Györgyöt és Szeli Józsefet, hogy felügyeljék a jegyzőkönyvek kinyomtatását, valamint megbízzák őket, hogy

„az itten lévő Könyv nyomtató Műhelyeket meg vizsgálván, magok Itéleteket arról, hogy mellyiknek szebbek, tisztábbak, és jobbak a’ Betüi, mellyiknek léznek elégséges Betüi, és tisztább Papirossa a’ Jegyző Könyvnek ki-nyomtatására végére menvén, egyszersmind a’ ki-nyomtatáshoz kívántató költségről is a’ közelebb tartandó Ülésben a’ Státusok eleiben terjesszék”.²⁴⁸

²⁴⁵ A könyvárus állítása szerint a fordító Hochmeister szebeni nyomdájában dolgozó legény.

²⁴⁶ AZ ERDÉLYI HÁROM NEMES 1790: 118.

²⁴⁷ AZ ERDÉLYI HÁROM NEMES 1790: 28.

²⁴⁸ Uo.

Hochmeister német nyelvű olvasóit tudósítja is a január 11-én megjelent *Kriegsbote* című lapjában, hogy a rendek elhatározták a jegyzőkönyvek kinyomtatását. Reklámfogásait ismervén²⁴⁹ arra következtethetünk, ekkor még abban reménykedett, hogy a nyomtatási jogot ő fogja megnyerni, annak ellenére, hogy ekkor már a rendek egyszer bepanaszolták őt a Guberniumnál. A jegyzőkönyvet olvasva azonban az derül ki, hogy a december 30-i feljelentés is alaptalan volt. Akkor ugyanis a katolikus püspök mint a felekezeti nyomda felügyelője és a református nyomdavezetők azt panaszolták, hogy Hochmeister kolozsvári nyomdája visszaszorítja az ő működésüket, tetemes károkat okozva ezzel. Ehhez képest a bizottság megvizsgálja a három számba jöhető nyomdát, a rendeknek pedig jelentik, hogy a katolikus nyomda nagy részét Gyulafehérvárra szállították, a katolikus püspök nem is pályázik a jegyzőkönyv kinyomtatására, hiszen a Kolozsváron levő betűk nem lennének elégségesek az árkusonként való nyomtatásra. Valószínűleg már a feljelentés pillanatában sem működött a katolikus nyomda, a nyomatékositás kedvéért azonban ez esetben összefogtak a reformátusokkal Hochmeister ellen. A bizottság jelenti továbbá, hogy mind a Református Kollégium nyomdája, mind pedig Hochmeister nyomdája alkalmas a jegyzőkönyv kinyomtatására, Hochmeister másfél krajcárt, a reformátusok pedig kettőt kérnek egy árkusért, mindketten kérik azt is, hogy a rendek előre fizessenek ki öt-hatszáz példányt. A végzés így hangzik:

„Minthogy ezen Jelentés szerint az Helvetica Confession lévő Kollegiumának Privilegiált Könyvnyomtató Sajtója mind Betűinek és nyomtató Papirosának tisztaságára, mind a’ Betűknek elegendő vóltára nézve olyan állapotban vagyon, hogy a’ Jegyző Könyvnek ki-nyomtatását illendőképpen véghez viheti; Hochmeister Márton pedig noha a’ Fő Igazgató Tanátsnak szegődött Könyvnyomtatója lenne, itt mindazonáltal Jövevény lévén, s az Ország Gyűlésének Jegyző Könyve az Ország Rendeit illetvén, végeztetett: hogy a’ Jegyző Könyv az Ország költségére az Helvetica Confession lévő Sajtója alá botsáttassék annyival-is inkább, hogy ez alatt gyakor Magyar munkák fordulván-meg, s a’ Jegyző Könyv is Magyar Nyelven lévén iratva, annak leg jobb móddal való ki nyomtatását ettől lehetne reménleni.”²⁵⁰

Az érvelés a jogosultság és a nyelvi kompetenciák alapján és nemcsak a papírminőség, betűmennyiség alapján utasítja el a konkurens császári-királyi támogatást élvező nyomdászt. A *tekintetes rendek* ez esetben is hibát követtek el. A Református Kollégium nyomdája ugyanis nem volt olyan

²⁴⁹ Minden készülőben levő munkáról előre tudósítja olvasóit, mind előfizetési felhívásaiban, mind újságjaiban.

²⁵⁰ AZ ERDÉLYI HÁROM NEMES 1790: 107–108.

állapotban, hogy ekkora munka kiadását hatásosan tudta volna véghezvinni.

Egy korabeli dokumentum arról tanúskodik, hogy maguk a nyomdászok sem örültek túlságosan a munkának. Török István kolozsvári nyomdász keserűen válaszol Aranka Györgynek, hogy sem az ő munkáját nem tudja kiadni, sem más vállalkozásba nem tud kezdeni, a jegyzőkönyvek kiadása ugyanis túlságosan megterheli:

„[...] de a Diaetale Protocollum nyomtatásával annyira el-foglaltattam, hogy még a' Kalendárium nyomtatástól-is (melyben igen tetemes károm leszsz) elvagyok rekesztve; ugyan-is a' M. Státusok egy olyan commissiot méltóztattak rendelni, a' mely a' Protocolum nyomtatásának folytatására szorgalmatosan vigyázzon”.²⁵¹

Valószínűleg Aranka Anonymus-fordításáról lehet szó, azután Szebenbe küldi a kéziratot kinyomtatás végett, több korabeli levele is arról tanúskodik, hogy úgy gondolja, Hochmeister már hozzákezdett a nyomtatáshoz. Ez az írás azonban soha nem jelent meg nyomtatásban. Hochmeister országgyűlési ügyei késleltetik Benkő József *Diaetae sive rectius comitia Transsilvanica, Cibirii et Claudiopoli* című munkájának megjelenését is,²⁵² hiszen ebben az időben tilos ilyen típusú nyomtatványokat kiadni.²⁵³ Ezen a veszteségeken túl azt is figyelembe kell venni, hogy a szász lakosság igen kis mértékben értesült az országgyűlésen folyó dolgokról. Egyrészt, mert nem jelenhetett meg időben Benkő latin nyelvű munkája, másrészt az országgyűlési jegyzőkönyv megjelenéséig Hochmeister német nyelvű lapjában sem tudósíthat az ország ügyeiről. A felemás helyzetet úgy oldja meg, hogy hosszasan közli a magyarországi országgyűlés végzéseit és napirendi pontjait, majd amikor megjelenik a jegyzőkönyv, megmagyarázva az addigi hallgatást és az esetleg fordításbeli hibákra már előre felhívva a

²⁵¹ Török István levele Aranka Györgyhez, Jancsó Elemér hagyatéka, OSzK, Fond 399. II. doboz.

²⁵² 1791 áprilisában bosszankodva írja Benkő József Arankának: „[...] segítenének engemet az Erdélyi Dietákról sajtó alatt való Munkámban, melyet Hochmeister Uram tartozott volna régen ki-nyomtatni; de talám most is tsalatkozom, edj árkost sem látván nyomtatva, holott 27 Jan. azt írja, hogy akkor már 12 árkos ki volt belőle nyomtatva”. In: SZABÓ-TARNAI (szerk.) 1988: 322.

²⁵³ Az országgyűlési jegyzőkönyvek megjelentetése a későbbiekben is megterheli az erdélyi nyomdászokat. Talán emiatt nem jelenhetett meg Aranka nagyszabású Erdély-története sem. Egy 1811-es Cserei Miklós által írt levélből ugyanis az derül ki, hogy a kéziratot a cenzúra már jóváhagyta, nem tudják azonban, hol is jelentessék meg, „[...] mert az ide való Typográphiák az Ország Protocollumát vették fel. Sok munkával keveset tsinalunk”. Cserei Miklós Aranka Györgynek, 1811. február 5., Jancsó Elemér hagyatéka, OSzK, Fond 399.

figyelmet,²⁵⁴ pontról pontra közli az országgyűlési határozatokat – kommentár nélkül. A véleménynyilvánítástól akkor is tartózkodik, amikor az őt ért vádakról és az ellene hozott határozatokról kell tudósítania.

Az 1792-es országgyűlésen szintén az első napirendi pontok egyikeként tárgyalják a jegyzőkönyvek kiadásának kérdését. Ekkorra mindenki számára világossá vált, hogy a Református Kollégium nyomdája nem megfelelő, egyrészt anyagi veszteségeket okozott az 1790–91-es jegyzőkönyv kinyomtatása, másrészt tartalmi és nyomtatásbeli hibák is fellelhetőek benne. Hochmeister ekkor újra felajánlja, hogy elvállalja a jegyzőkönyv nyomtatását, a rendek ezúttal rá is bízzák. A mutatóval is ellátott jegyzőkönyvvel valószínűleg meg voltak elégedve, hiszen az 1794-es országgyűlés dokumentumait ugyancsak ő nyomtatja.

Ebben a fejezetben azt a kontextust vázoltam fel, amely az általam vizsgált vita közvetlen előzményét képezi. Láthatóvá vált, hogy az erdélyi közélet több irányból is konfliktussal teli. Nem állíthatjuk, hogy teljesen kiszorultak volna a felekezeti ellentétek, a különböző nációk tagjai között pedig még olyankor is számolnunk kell az eltérő prioritásokkal, amikor látszólag közös cél érdekében fognak össze. A bemutatott esetek természetesen nem annak bizonyítékai, hogy a könyvkiadást, a közös kutatásokat vagy a közös kutatási irányok kijelölését teljes mértékben az eltérő célok jellemezték volna. Viszont a vitahelyzet árnyaltabb értelmezéséhez látnunk kell azokat az eltérő irányultságokat, amelyek az egyes vitaszereplőket befolyásolhatják. Ezáltal az is érthetővé válik, hogy a százok mi-

²⁵⁴ „So gut wir auch immer einsahen, daß für die Siebenbürgischen Abnehmer dieses Blattes in diesen Zeitläufen nichts anziehenderes seyn könnte, als die Geschichte des Landtages der Stände dieses Großfürstenthumes: so wagten wir es dennoch seit dessen Eröffnung kaum einige Meldung davon zu thun; weil wir in einer so wichtigen Angelegenheit unser Nachrichten nicht auf Privatcorrespondenz oder auf Gerüchte gründen durften, und bis jetzt von den Verhandlungen nichts öffentlich ist bekannt gemacht worden. Endlich sind einige Bogen des Protokolls in ungarischer Sprache erschienen, die uns also in den Stand setzen, unseren Lesern nach und nach, je nachdem die Bogen einlaufen werden, alle Verhandlungen in einem kurzen Auszuge zu liefern. Sollte es sich ereignen, (das wir zwar nicht glauben) daß wir den eigentlichen Sinn durch irgend ein Wort nicht getroffen hätten: so sind wir erbötig jede Abweichung auf den geringsten Wink zu verbessern.“ *Kriegsbote*, 1. April 1791.; „Bármennyire jól tudtuk, hogy lapunk erdélyi vásárlói számára ezekben a napokban mi sem lenne érdekfeszítőbb, mint a nagyhercegség folyó rendi országgyűlésének dokumentációja, mégis alig néhány tudósítást mertünk annak megnyitása óta közölni, mivel ilyen fontos tárgy esetében sem levelezőink beszámolóit, sem pedig híresztelések nem szolgálhattak a tudósítás alapjául, és hivatalosan eddig semmit nem hoztak nyilvánosságra az ülésekről. Most azonban végre megjelent az ülések jegyzőkönyveinek néhány ívnyi anyaga magyarul, miáltal lehetővé válik számunkra, hogy az ívek befutásának sorrendjében napról napra kivonatossan számoljunk a tanácskozásokról. Amennyiben előállna az az eset (amit nem hiszünk), hogy a fordítás során valamely részt helytelenül értelmeznünk, természetesen a legnagyobb készséggel teszünk eleget minden kiigazítási kérelemnek.”

ért fordulnak határozottan egy nagy tekintéllyel bíró külföldi szerző felé, illetve azt, hogy az erdélyi magyarok milyen megfontolások alapján gondolják úgy, hogy önerőből, saját nemzeti értékeiket előtérbe állítva tudnak ellentmondani a külső vádaknak. Az erdélyi kiadáspolitikát valószínűleg nem befolyásolta Hochmeister meghurcolása az országgyűlésen, mégis feltűnően nagy a kinyomtatott szász szövegek aránya a magyarokéihoz képest. A téma szempontjából jelentős a szászok munkássága még akkor is, ha érdembeli párbeszéd nem alakul ki a szász és a magyar felek között. Az erdélyi német, latin és magyar nyelvű irodalom recepciója ebben az időben elsősorban német nyelvű sajtóorgánumokban történt, természetes tehát, hogy a külföldi publikus szféra elsősorban a német nyelvű szövegeket ismerte meg, hiszen ebben az esetben nem ütköztek nyelvi akadályokba. A magyar szövegek recepciójának esetében számolnunk kell az érvelésmód idegenségével is, annak ellenére, hogy magukat a szász szövegeket is nagymértékben áthatja a rendi privilégiumokra alapozó beszédmód. Az erdélyi magyar nyelvű röpirodalomból egyedül Aranka György szövege jutott el Göttingába, Schlözer munkássága révén pedig a nyugati tudományos világ előtt is ismertté vált. Fontos ez még akkor is, ha Schlözer értetlenséggel és teljes elutasítással kezeli az általa rendi jogok apológiájának tartott szöveget, hiszen a Bécsből érkező pozitív vélemény megjelentetésével teret engedett a nyílt konfrontálódásnak, valamint a közvélemény szabad véleményalkotásának. A magyarországi és erdélyi politikai helyzet ismertté vált az érdeklődő olvasóközönség előtt, bár tény az, hogy a belső erdélyi viszonyok nem jelenhettek meg teljes mivoltukban ezekben a szövegekben. A kiadott textusokból az állapítható meg, hogy bár a különböző preferenciák és irányultságok kiderülnek belőlük, nyílt összetűzésre vagy vitára Erdélyben ebben az időben még nem kerül sor.

4. MAGYAR ÉS SZÁSZ TÖRTÉNETÍRÁS 1797 ELŐTT

4.1. Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság tagjainak 1797 előtti történetírói munkássága

Mivel az eredetkérdések témakörében létrejövő szövegek Erdélyben elsősorban az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság biztosította kereten belül jönnek létre, fontos megvizsgálni, hogy miért fordulnak a munkatársak a kérdéskörhöz, milyen korábbi kutatási témákhoz kapcsolódnak, illetve a Társaság tervezte-e megalakulása idején, hogy Erdély korai történetével fog foglalkozni. Ebben a fejezetben tehát arra keresem a választ, hogy a Társaság megalakulása idején megfogalmazott, elsősorban a nyelvművelésre és az ezt segítő lexikonok, szótárak kiadására vonatkozó munkálatok hogyan alakultak át történelmi tárgyú kutatásokká.²⁵⁵ Az eddigi Aranka-kutatók nem fektettek különösebb hangsúlyt a Nyelvmívelő Társaság első kiadott kötetének²⁵⁶ elemzésére, Jancsó Elemér és Enyedi Sándor közli a tartalomjegyzéket, valamint szemelvényeket²⁵⁷ a munkából, ezek alapján azonban nem lehet meghatározni a könyv jelentőségét. Egyed Emese tárgyalja hosszabban a Társaság munkásságának ezt a kézzel fogható eredményét.²⁵⁸ Elemzésében arra is felhívja a figyelmet, hogy az olvasók körében nem minden esetben volt népszerű a kiadvány, amelyben bizonyítékát látták annak, hogy a *nyelv-mívelés* tulajdonképpen fedőnév, takarásában más típusú tevékenységek is folynak. Egyed Emese elemzésében főleg a Nyelvmívelő Társaság, Aranka György és a háttérben maradó, de

²⁵⁵ A nyelvi tudat és nyelvművelés viszonyához lásd CSETRI 1990, különösen 31–40.

²⁵⁶ *A' Magyar Nyelv-mívelő Társaság' Munkáinak első Darabja*, Szebenben, Nyomtatott Hochmeister Márton betüivel, 1796. (a továbbiakban *Első Darab*)

²⁵⁷ JANCsó 1955: 179–197, ENYEDI 1988.

²⁵⁸ EGYED 1998: 88–101.

a szemléletet befolyásoló Benkő József nyelvszemléletére tér ki. Az ugyanis, hogy a Társaság tagjai a nyelv eszközváltását hangsúlyozzák, azokban az esetekben is meghatározó, amikor a nyelvet mint a tudás terjesztőjét állítják elének. Azokon túl tehát, amelyeket a tanulmányíró kiemel, hogy a Társaság tervei között szerepel egy tökéletes szótár, valamint tökéletes nyelvtan kidolgozásának szándéka, a nyelvszemléletnek meghatározó szerepe van a történeti források, a gazdasági, filozófiai, szépirodalmi művek közreadásában is. Nem térek ki azon szerzők írásaira, akik Aranka nyelvszemléletét meghatározták, hiszen ezekről részletesen olvashatunk az idézett tanulmányban: Báróczy Sándor, Benkő József, Gyarmathi Sámuel, Révai Miklós Aranka leggyakrabban használt forrásai, de bizonyítható Sajnovics, Bél Mátyás, valamint a levelező-társak hatása is.

A nyelv művelés azonban csupán egyik jól körülhatárolt feladata volt a Társaságnak, emellett már a rajzolatokban is megfogalmazzák az ismeretek terjesztésének fontosságát. A továbbiakban megkíséreltem összevetni a Társaság megalakulása idején megfogalmazott célokat az első és egyetlen kiadott kötet eredményeivel: mi az, amit megvalósítottak, melyek azok a munkák, amelyeken folyamatosan dolgoznak, milyen pontokon szükséges át-, illetve továbbgondolni a célokat.

Jancsó Elemér három szakaszra osztja a Társaság munkásságát, amely szerint 1793 és 1796 között a fő tevékenység a nyelv művelés volt, de a program már ebben az időszakban is felölelte az anyanyelven való művelődés egész területét, 1796 és 1801 között főleg társadalomtudományokkal foglalkoznak, majd a végső 1801-től 1806-ig tartó korszakban a természettudományok terjesztése áll a Társaság érdeklődésének középpontjában.²⁵⁹ Véleményem szerint, és ahogyan azt az első kötet tartalomjegyzéke is mutatja, nem lehet az első korszakot kizárólag a nyelv műveléssel jellemezni. Fontos és meghatározó jelentőségű a Társaság életében a kötet megjelenése, kétséges azonban, hogy radikális változásokat eredményezett volna. A nyelv művelés a későbbi időszakokban is fontos szerepet kap, egyre inkább körvonalazódik azonban a nagy, szintetikus, átfogó, szótár- és enciklopédikus jellegű munkák megvalósíthatatlansága is. Ha a megjelent kötetet összevetjük a második darab tervezett tartalomjegyzékével,²⁶⁰ azt kell látnunk, hogy sem terjedelmileg, sem pedig tartalmilag nincsen számottevő különbség a kettő között. „A nyelvet illető czikkelyekben” azonban mintha az első kötethez képest eltérő tendenciát fedeznénk fel. Az első kötet írásai ugyanis láthatóan egy átfogó munka részeként jelentek meg, nyelvtani leírásai, szabályrendszerei az akkoriban élő magyar nyelvnek. A második kötetnek csupán az első írása folytatja a megkezdett munkát. A másik

²⁵⁹ JANCÓSÓ 1955: 27.

²⁶⁰ JANCÓSÓ 1955: 78.

két írás történetiként is felfogható: kun szótár, illetve a régi erdélyi orosz nyelv bemutatása. Ilyen értelemben elfogadható a történeti munkák elsőrendűsége a Társaság munkásságában, ez azonban inkább kényszerű választásnak tűnik. Nyomasztó lehetett ugyanis a különböző vádak jelenléte az erdélyi közgondolkodásban: a románok politikai követelései, Schlözer és a szászok vádjai, a magyar privilégiumokat sértő törvények, melyekre véleményük szerint hitelesen csak történeti munkák megjelentetésével lehetett válaszolni. Többen hangsúlyozzák Aranka meghatározó személyét a Társaság munkásságát illetően, a személyes érdeklődés gyakran a kiosztott feladatokat is meghatározza. A feladatok azonban már a működés megindulását követően módosulnak. Hogyan és milyen irányban – erre keresem a választ.

Mind a rajzolatokban, mind pedig az első kiadott kötetben többször is hangsúlyozzák, hogy a magyar nyelv nem szorul művelésre, hiszen tökéletes. A nyelvhasználók azok, akik a nyelvet megrontják, a művelődési program tehát elsősorban őket célozza. Legnagyobb hibának Aranka a nyelvek keverését tartja, azoknak az idegen nyelveknek reflexió nélküli használatát, amelyek jelen vannak az erdélyi hétköznapiakban.

„[...] a’ Német nyelvnek olyan szokásba való jövetele, hogy a’ kik közüllünk németül beszélhetének, abból olyan felsőséget tsináltak: hogy nem tsak minden alkalmatosságot kerestének, azon ajándékokskájokat mutogatni, ’s németül beszélni, hanem mikor magyarul szólottanak-is, a’ Magyar Nyelv tiszta szüzességait szántszándékkal megrontották; és vagy német szókat elegyítettének a’ magyar közzé, vagy az igaz magyar szollás formáit elrontván, azokat német rámára vonták; leg alább német hangot Accentust adtanak néki.”²⁶¹

A tiszta magyar nyelv megőrzésének gondolata nem csupán a Társaság munkálkodásának megindulásával válik nyilvánvalóvá, hanem már a korai írásokban, a lehetséges célok megfogalmazásának egyik indokként is felfogható. Elsősorban a német és latin nyelvek használatát kívánják visszaszorítani, ez azonban csak abban az esetben lehetséges, ha bebizonyítják, hogy a magyar nyelv alkalmas a tudományok művelésére és terjesztésére. Nem céljuk a német és latin nyelv eltörlése,²⁶² a legnagyobb veszélyt ugyanis nem e nyelvek széles körű használatában látják, hanem a nyelvkeveredésben, a nyelvromlásban.

„Úgyhogy a’ máj hazabéli nyelvzavarodásban azok között, kik némelly idegen nyelvet tudnak, és magokat magyaroknak szeretik nevezni, lehet találni olyanokat, kik anyai édes nyelvekkel teljességgel esméretlenek; sőt talám né-

²⁶¹ Rajzolat, 1791: 6.

²⁶² Első Darab, 7.

melyt olyant is, akinek egy bizonyos szerencsétlen nevelésnek módja szerint egy nyelve sincsen, tökéletesen jól a' széles világon egyetlenben egyet sem tudván."²⁶³

Ennek következményeként is felfoghatók a megvalósítandó célok. Ahogyan Egyed Emese is hangsúlyozza, a nyelv művelési program, Aranka György apológiái a magyar nyelv érdekében, csupán gesztusértékűek,²⁶⁴ a fő cél a már tökéletes állapotban levő magyar nyelv felmutatása, részben bizonyítása annak, hogy állapotának megfelelő hely illetné meg nem csupán a tudomány, művelődés, hanem a közigazgatás területén is. Az első kötetben megfogalmazott cél tehát már attól a korai elképzeléstől is eltér némileg, hogy a két hazában élő nyelvet kellene egységesíteni, hiszen a tökéletes állapotban levő nyelv az egységesség képzetét is magában hordozza. Sőt egy idő után a bővítési programok is háttérbe szorulnak, a kötetben ez a feladat tételszerűen már nem jelenik meg.

„Hanem hogy ezt az élő, szép, tiszta, ép nyelvet, mint a' véka alol a' gyertyát ki-végye; vagy inkább, mintegy a' régi omlások alol, mellyek alá temettetvén, mint a' gyémánt, természeti fényvit és betsit meg-tartotta, ki-ássa; meg-elevenitse; kellemetességét, érdemét és szükségét nap-fényre, 's ha lehet, idővel olyan virágjába, arra a' méltó tiszteletre hozza és emelje, mellyet természeti szépsége érdemel; és a' mellyre hajdon a' Görög 's ma a' külsők emelkedtenek. Hogy majdon, akkor a' mikor, ha az Egek akarják, a' Hazában a' Tudományok és Tiszteség székibe méltán és illendöül, és minden erőszak nélkül ülhessen, mint maga tulajdon székibe.”²⁶⁵

Ezen explicit módon megfogalmazott célok figyelembe vételével kell értékelnünk az első darabnak *A tárgykőről* írott cikkelyét, amely nem csupán a rajzolatok céljai mellett és azokkal szemben fogalmazza újra a teendőket, hanem egyben a Társaság munkásságával szembeni vádakra is felelni próbál. Természetesen a szerkesztők nem vádakként állítják ezeket az olvasó elé, hanem olyan tanácsokként, melyekre a nyilvánosság előtt kell válaszolni: melyek a megvalósítható, a Társaság kereteibe szervesen beépülő tanácsok, mi okozza azt, hogy némelyeket a szükségszerűség belátása mellett sem tudnak megvalósítani.

„Ajánlják némelylek, hogy mindent hátra tévén, leg-elébb-is egy jó Nyelvmester, vagy egy tökéletes Magyar Szó-tár dolgoztassék-ki.”²⁶⁶

²⁶³ Első Darab, 9.

²⁶⁴ EGYED 1998: 91.

²⁶⁵ Első Darab, 7–8.

²⁶⁶ Első Darab, 10.

Már az első Rajzolatban megfogalmazódik a nyelvtankönyv megírásának szükségessége, de már itt is a nyelv megtartása a cél, nem pedig a könyvek, szabályok segítségével való fejlesztés.²⁶⁷ Az újabb elmékedésben továbbgondolja Aranka György a dolgot, ebben a munkában már körvonalazódik az az elképzelés, hogy ekkora jelentőségű munkához szükség van a magyarországi tudós csoportosulások vagy munkatársak segítségével is. Főlegesen ugyanis önállóan dolgozni egy olyan témakörön, melyen mások már előrébb járnak, ezeknek eredményeit mindenképpen fel kellene használni.

„A nyelvmester-készítésben a hadi történetek érdemes kiadói példás serkentések által felébresztetvén, egynéhány jó hazafiai mind a két hazában dolgoznak; rész szerént munkájok készen is vagon [...] Ezek az igen szükséges munkák kijövéen, csak az a munka volna mind a grammatikában, mind a lexikonokban hátra, hogy igen szorgalmatosan megvizsgáltatván, ha mely részbe még hiányosoknak vagy netalán, kivált Erdélyre nézve, hibásoknak találtatnának, azon részbe a társaság által pótoltatnának ki, vagy jobbittatnának is meg.”²⁶⁸

Ezen célok megvalósításának érdekében tanácsért fordulnak a témában már bizonyos eredményeket elért magyarországi tudósokhoz, többek között a Soproni Magyar Társasághoz 1794-ben. A levélben a Társaság segítségét kéri annak eldöntésében, hogy melyek azok a nyelvtanok, amelyeket használhatónak ítélnék. A válaszlevélben a soproniak huszonkét nyelvtant sorolnak fel, röviden összefoglalva azok használhatóságát is, valamint a készülő Debreceni Grammatikára is felhívják a figyelmet.²⁶⁹ A Társaság keretein belül Benkő József, Gyarmathi Sámuel és Aranka György foglalkoznak nyelvészeti kérdésekkel, azt a javaslatot azonban, mely a Társaságon belül a nyelvművelés kizárólagosságára szólít fel, határozottan visszautasítják. A legfőbb indokuk, hogy „a nyelvművelésnek ágai egybe lévén természet szerént köttetve”,²⁷⁰ nem hanyagolhatják el a többi munkálatokat. Újra felhívják a figyelmet a módszertani megfontolások szükségességére, egy ilyen nagymérvű munkát nem lehet rövid idő alatt megvalósítani. Az első kötet megjelenése után zajló gyűlések, valamint a második kötet egyetlen, a témakörbe illő darabja azt mutatja, hogy valóban háttérbe szorul az enciklopédikus jellegű munkák megjelentetésének szándéka, a nyelvművelés ezentúl valójában a tudományos munkák magyar nyelven való kidolgozását jelenti. Arra a vádra azonban, hogy a magyar

²⁶⁷ Rajzolat, 1791, 20.

²⁶⁸ JANCsó 1955: 109.

²⁶⁹ A levélváltást közli PEÉRY 1957: 274–278.

²⁷⁰ Első Darab, 11.

nyelv romlása tulajdonképpen a különböző nyelvűvelő munkálatok következtében indult meg, s nem is kellene ezzel foglalkozni, azt válaszolják, hogy a nyelvhasználók egyes hibáira való rávilágítás a fő feladat, ezáltal a használók javítani tudnak saját hibáikon. Ekkor tételesen is megfogalmazzák, hogy nem hívei a neológiának, a fontolva haladás nem csupán a nyelvűvelésre, hanem a Társaság többi tevékenységére is jellemző.

A nevelés nem csupán a nyelvhasználók nyelvi kiművelésére vonatkozik, hanem arra is, hogy tudósokat neveljenek, véleményük szerint ugyanis nem teremnek Erdélyben az antik szerzőkhöz hasonlók. Meg kell teremteni tehát az intézményi kereteket, publikálási lehetőségeket kell biztosítani, az elvárások szintjét csak idővel lehet növelni, kezdetben fölösleges tökéletes darabokat várni a munkatársaktól, hiszen a tudomány művelése az erdélyi szerzők esetében nem főtevékenység, időt kell szakítani rá a hétköznapi tevékenységek között. A Társaság céljai közé sorolható tehát egy olyan intézményi rendszer kialakítása, amelynek segítségével elérhető, hogy ez a fajta munkálkodás főszerephez jusson az egyes személyek életében.

A Társaság munkásságának már a kezdetektől egyik legfontosabb tényezője a hazai történetírás. A két Társaság (a Nyelvűvelő előtt kevés idővel, Bánffy György gubernátor vezetésével, megalakul a Kéziratkiadó Társaság) tervei között szerepelt az erdélyi történetírók kéziratban levő munkáinak megjelentetése. A tervet eredetileg a Kéziratkiadó Társaságnak kellett volna megvalósítania, úgy tűnik azonban, hogy Aranka nem akar erről lemondani, és folyamatosan dolgozik a kéziratok beszerzésén és rendszerezésén. A Nyelvűvelő Társaság feladataként Aranka már 1791-ben kijelöli a hazára vonatkozó történeti munkák beszerzését, katalogizálását és könyvtárban való elhelyezését.²⁷¹ Ez azonban csupán a tudósok számára lenne hozzáférhető, a szélesebb közönségréteg igényeit is figyelembe véve szelektálni kellene, a jobbkat magyar nyelvre átültetni, majd élvezhető stílusban a női közönség számára is olvashatóvá tenni. Ez a cél már túlmutat a kizárólag kiadásra szorító Kéziratkiadó Társaság munkásságán. A haza történetének megismertetése nem redukálható csupán az írott történeti munkák népszerűsítésére, a történetírók és -fordítók serkentetésére, egy „erdélyi Kovachich” munkakörülményeinek megteremtésére. Az újabb elmélkedésben Aranka tovább bővíti a megvalósítandó célok körét: a magyar urak képmásainak megszerzése, régi pénzek gyűjtése, Erdélyben fellelhető római régiségek összegyűjtése és leírása, illetve a jelenkori hazai és európai történések bemutatása.

²⁷¹ Rajzolat, JANCsó 1955: 99.

Ha elfogadjuk azt az elképzelést, hogy az első kötetben megjelent, *A tárgyokról* című írás a Társaság munkásságát kritikával illetőknek szánt felelet, akkor azt kell látnunk, hogy az imént felsorolt tennivalók szintén a meg nem valósított célok körébe számlálhatók.

„Mások azt ajánlják, hogy a Társaság, aprosággal ne töltse idejét; ebből kevés haszon, ellenben sok idő vesztegetés következik. Egy Társaság tekintetéhez illő foglalatosság a volna: hogy a tudós Hazafiak által, elsöben eredeti munkák, de fö és jó munkák készittessenek. Irassanak-meg p.o. a Haza Történetei; a közönséges Történetek; Haza földje le-írása, Természeti Esmérete vagy Historiája, és más minden Tudományok.”²⁷²

Ekkor a válaszban még nem körvonalazódik, hogy a továbbiakban a Társaság valóban történeti munkák megírásával fog foglalkozni. A kötet szerkesztői, a Társaság tagjai belátják ugyan a munka szükséges voltát, helyzetüket azonban már ekkor nem látják kielégítőnek arra, hogy átfogó munkákat készítsenek. A történelem felé fordulás az első időszakban a forrásgyűjtéssel kezdődik.

A Társaság első és egyetlen kötetében Aranka György meg is jelenti a Társaság addigi munkásságának első történetileg is jelentős eredményét: 113 tétellel gyarapítva teszi közzé *Az erdélyi kézírásban lévő történetíróknak újabb és bővebb lajstromát*. Az eredményhez nagyban hozzájárultak Aranka György erdélyi és magyarországi forrásgyűjtő útjai, a Kovachich Mártonnal való személyes találkozás, valamint a Társaság munkatársainak levelei, kutatásai.

A listához csatolt bevezetőben Aranka összefoglalja a Kéziratkiadó Társaság történetét, ennek céljait és hasznát. Itt már körvonalazódni látszik egy olyasfajta szándék, mely szerint a forrásgyűjtés mellett szükség lenne a hazai történelem megírására is:

„Bizonyos az is, hogy az egész nemzet viselt dolgainak és az haza történeteinek illő pennával magyar nyelven való egész kidolgozása még hátra vagyon, és a kézírásoknak egybeszedések s kiadások a végre egy olyan eszköz, mint egy rakott tárháznak bégyűjtése és kinyitása egy pompás asztalnak készítésére.”²⁷³

Ennek haszna nem csupán az ősök életkörülményeinek, életük változásainak megismerése. A jozefinizmus utáni időkben ugyanis egyre inkább átértelmeződik a történelem feladata: oly módon jeleníti meg a régebbi időket, hogy annak a jelenre vonatkozó politikai célzatossága nyilvánvaló legyen.

²⁷² Első Darab, 13.

²⁷³ Első Darab, 180.

„Nem említem azokat a’ tudva való hasznokat, melyeket a’ viselt dolgoknak olvasása az ő barátaiban közönségesen akkor okoz: midőn a’ múlt idöket, embereket, viszontagságokat és fordulásokat mintegy Táblán le-festi, ’s azoknak szerentsés és szerentsétlen következéseket mint meg-annyi hathatos Letzkéket előnkbe teszi, hogy azokból a’ mi idönket meg-esmérni, ’s tanátskozásainkat és Lépéseinket a’ közönséges dolgokban vezérlni; vagy azon okos Lépésekkel segilleni tanullyuk.”²⁷⁴

Téves az az elképzelés, hogy Aranka György és a Társaság csak Schlözer szász történelmet tárgyaló könyve, és a szász oklevelek kiadása után kezdett volna a magyar oklevelek gyűjtéséhez, s hogy csak ezután fogalmazódott volna meg egy oklevélgyűjtemény kiadásának vágya. Aranka már az első kötetben felhívja a figyelmet ennek szükségzerű voltára, sőt azokat a kezdeményezéseket is számba veszi, melyek erre irányulnak. Felsorolja azokat a főúri könyvtárakat, ahonnan be lehetne gyűjteni ezeket, és kötetbe szerkesztve kiadni őket. Ezen a ponton mutatkozik eltérés a rajzolatokhoz képest, hiszen azokban nem beszél az oklevelek gyűjtésének szükségességéről, a Kéziratkiadó Társaság is kizárólag a narratív történelmet adta volna ki vagy fordította volna magyarra.

A módszertani elképzelések tehát már az első kötetben megjelennek, nyilvánvaló, hogy ezeket a Társaság munkásságának első szakaszában már megfogalmazta. Ennek ellenére magában a kötetben megjelent történeti tárgyú írások nem felelnek meg az általuk támasztott követelményeknek. Kísérletet tesznek ugyan arra, hogy leépítsék a legendákat, a nép körében élő babonákat: *A’ Földben találtató nagy csontokról meg-mutattatik, hogy nem Orjás-csontok, hanem Eléfantoké*,²⁷⁵ azonban a régiségek felsorolásában, a várostörténet megírásában maguk is a mítoszok népszerűsítéséhez járulnak hozzá. Két írásban is megemlítik a Tündér Ilona legendáját, míg az egyik szerző valóban kétkedéssel kezeli a hagyományt, a másik kiemelkedő szerepet szán neki Gyulafehérvár történetének megírásában.

„Honnan vette légyen magát éppen Erdélyben, és a’ mint hajdon hívták Dáciában a’ híres szép Aszszony emlékezete, meg nem foghatom: de hogy éppen az ő neve légen azt tartom abból meg-tetszik; hogy közönségesen Tündér Ilnának neveztetik; a’ melly szó Tündér, ha meg-nem csalom magamot a’ Görög szóval Tyndar mind egy.”²⁷⁶

A következő szöveg felsorolja azokat a regisztereket is, melyekben az idézett szöveg értelmezhetőnek tűnik: létezik egy allegorikus olvasat, amely segítségével Dácia római meghódítása megmagyarázható, másrészt

²⁷⁴ Első Darab, 181–182.

²⁷⁵ Első Darab, 103–118.

²⁷⁶ Első Darab, 137.

egy olyan lehetséges értelmezésre hívja fel a figyelmet, amely elsősorban az antik történetírók átértelmezésére irányul.

„Közönségesen a' tündér Ilona, és Argirus Historiája Költeménynek, és a' Versszerző Lélek álmadozásának tartatik. A' kik pedig tudosobban gondolkodnak, az alatt az egész Historia alatt titkot keresnek, azt az egész dolgot mint példát Erdélynek, a' Romaiaktól lett el-foglaltatására magyarázván; mintha Argirus Trájánus Császárt, Tündér Ilona Dáciát; annak arany szálu haja Dacia bőv Aranyját, és gazdag kintseit jelentenék. Ki tudja nintsen-é valóság benne? A' név Tündér Ilona leg-alább világosan Tyndaris Héléjárára mutat a' Léda Léányára, Castor és Pollus testvérekre, a' vak Homerus Enekeinek nagy Tárgyára. Ennek története Iroi ugyan azt mondják, hogy Troja veszedelme után az Urával Ménelaussal lakott, és ennek halála után Rhodus Szigetében ment egy Attyafia mellé, a' ki ötet azután fel-akasztatván a' szépség remeke egy zöld fának virágává lett volna. De az egész régiségek több Tyndárról a' Görög Helena Attyánál, és több Héléjáról az Iliomi hitetlen Királynénál nem emlékeztvén, talám semmi sem tilthat-meg hogy ugy ne gyanakodjunk, hogy a' híres Görög Tündér Ilona vagy mindjárt Ménélaus halála után, vagy azután Rhodusból ide huzta volna meg magát; és hogy a' Dácia Királynéja a' mi Tündér Ilonánk éppen a' híres Görög Ilona légyen.”²⁷⁷

A felhasznált módszer azonban nem felel meg a kötet szerkesztők által állított követelményeknek, hiszen *A' béküldött Czikkelyekkel valo bánásrol* című írásban felsorolják azokat az elvárásokat, melyek alapján egy munka tudományosnak tekinthető, céljaiban és eszközeiben megfelel a Nyelv-mívelő Társaság irányvonalának, és ezáltal vállalhatóvá, publikálhatóvá válik:

„Hogy a' nemes Nemzet elejébe tétendő Czikkelyeknek, a' Tudományoknak minden Czimereivel és illő keszületeivel fel-kell ruháztatva lenniük; az Eredeti Daraboknak ugy kell elé-adattatniak mint Eredetieknek; a' Fordításokban, az eredeti kútfejeknek meg-kell neveztetniük, a' bizonyításokban, a' bizonyító helyeknek, és kitől? honnan vétettek? a' mint illik, a' Tudosoknak szokások szerint, fel kel jegyeztetniük, hogy az Olvaso, a' Munkának érdeméről, 's elé hozott bizonyításoknak igasságáról tökéletesen ítélhessen; 's az igasságot, vagy gondolatot ha tetszik, tovább-is nyomozhassa.”²⁷⁸

A módszertani megfontolások tehát eltérnek attól, ami a gyakorlatban is megvalósult, a továbbiakban arra törekszenek, hogy módszer és gyakorlat ne váljon el egymástól.

²⁷⁷ Első Darab, 154–155.

²⁷⁸ Első Darab, 28–29.

Azt figyelhetjük meg, hogy a Társaság működésének második szakaszában csak az elsőben már megalapozott törekvéseknek lesz központi szerepük. Az 1796 utáni időkben nem csupán a történelemre irányuló figyelem nő meg, hanem módszertani kérdések is egyre inkább előtérbe kerülnek (ilyen például a várostörténeti monográfiák körül kialakult vita, mely már tudatos elfordulás a német területen íródott világtörténetektől).²⁷⁹

Egyed Emese részletesen is tárgyalja azokat a kérdésköröket, melyek mind Aranka, mind pedig általa a Társaság érdeklődésének központjában álltak.²⁸⁰ Ezek szerint tehát a tudósok különösen a Hunyadi János magyar eredetét bizonyító kutatásokra,²⁸¹ a Schlözer-vitára, valamint az 1533-as székely krónikára²⁸² fókuszáltak. Hozzátehető, hogy nagy hangsúlyt fektettek a székelyek történetének megírására is, ezt azonban a felsorolt három területtel ellentétben Aranka nem vállalta magára, hanem feladatul osztotta ki a Társaság tagjainak.

Ahhoz hogy árnyaltabban ítélhessük meg az elkészült szintetikus munkák keletkezéstörténetét és a külső hatásokra történt módosulásokat, szükségesnek tartom vázolni azokat a témaköröket, amelyek Arankát és társaságát már a Schlözer szász történetének megjelenése előtt foglalkoztatták. Az első kötet eredményei, illetve a tervezett második kötet tartalomjegyzéke alapján azt feltételezem, hogy Aranka György személyes érdeklődését csupán részben határozta meg a Nyelvmívelő Társaságon belül kifejtett tevékenysége. A megalakulás előtt elkezdett munkáit folytatni fogja a későbbiekben is, a Társaság struktúráját, a levelező- és kutatótársak segítségét felhasználva saját maga akar átfogó jellegű történelmet írni. Jancsó Elemér kutatásait kiegészítve ebben a kérdésben 1797-et tartom választóvonalnak. Erre az időre Schlözer szászokra és magyarokra vonatkozó írásai már széles körben ismertek lesznek, Aranka ekkor kezdi cáfolatai írását, s a különböző variánsok összeállításakor beépíti addigi kutatásai eredményeit is.

²⁷⁹ Bővebben JANCsó 1955: 57.

²⁸⁰ Lásd EGYED 2000: 159–162.

²⁸¹ Lásd 1796. évi, 15. gyűlés, JANCsó 1955: 203.

²⁸² Lásd 1796. dec. 23-i gyűlés, JANCsó 1955: 217.

4.2. Anonymus és a Brassai Magyar Krónika

Aranka egyik legfontosabb és talán legkorábról való kezdeményezése, hogy magyarra fordítja Anonymus *Gesta Hungarorum*-át. Már Kazinczy Ferenc 1789-es leveléből²⁸³ kiderül, hogy a munka készen áll, 1791-ben pedig a nyomdai munkálatok is mintha elkezdődtek volna. „Szebenbe... nyomtattatom a’ Bela Notarius fordítását.” – írja Aranka Ráday Gedeonnak.²⁸⁴ Kérdéses, hogy a szöveg napvilágot látott-e valaha. Az *imprimatur* jelzéssel ellátott fedőlap Bánffy György gubernátornak címzett ajánlással és előljáró beszéddel egy gyűjteményes kötet részeként maradt fenn, melynek második darabja a brassói fali krónika magyar fordítása.²⁸⁵ Ugyancsak megtalálható a teljes lefordított szöveg, a méretbeli eltérésekből kiindulva azonban arra következtethetünk, hogy ez nem a végső változat volt.²⁸⁶ Aranka azonos gesztusa, hogy lefordítsa a krónikát, több szempontból is magyarázható. Egyrészt a fordítás megkezdésekor még nem jelent meg Lethenyei István pécsi kanonok magyar nyelvű kiadása,²⁸⁷ másrészt eredeti, már vázolt terveinek is megfelelt, hogy a fontosabb szövegeket magyar nyelven a széles olvasóközönség elé tárja. Mivel fordítása kéziratban maradt (vagy csupán kis példányszámban jelent meg), nem épülhetett be a mára hatalmasra növekedett Anonymus-filológiába.²⁸⁸ Kétségtől fontos meglátásnak kell tulajdonítani, hogy Aranka egyike az első Anonymus-fordítóknak, hiszen a korai, a krónikára vonatkozó irodalom is többnyire latin nyelven jelent meg. Aranka viszont már az ajánlásban is tudatosan hangsúlyozza, hogy a nemzeti öntudat táplálása érdekében szükséges a szöveg magyar nyelvű megjelentetése, az ajánlás címzettje sem lehet más, mint az Aranka által legnagyobb hazafinak titulált Bánffy György gubernátor. Az előljáró beszédben pedig kijelöli azokat a pontokat, amelyek további vizsgálatra szorulnak: megvizsgálni, kit fed az általa méltatlannak tartott Anonymus megnevezés, a forráskutatás módszereivel feltárni azokat a részeket, amelyeket a szerző rangjából kifolyólag retorikai betétekként használ, összevetni Bíborbanszületett Konstantin írásával. A záró sorok szerint Aranka már ekkor készül a kritikai vizsgálat elvégzésére, önálló műben az ő tollá-

²⁸³ Kassa, 1789. dec. 21., KAZLEV. I, 520-521

²⁸⁴ Kolozsvár, 1791. július 10.

²⁸⁵ Aranka György, *Magyar Eredeti Történet Írók I. Darab. Bela Király Notariussa és Brassai Krónika*, Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Aranka György gyűjtemény, 7. csomó.

²⁸⁶ *Magyarok’ viselt dolgai az hét (első) Vezérek alatt*, Irta Béla Királyly Notariussa, Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms 563.

²⁸⁷ Lethenyei, 1790, Pest.

²⁸⁸ Ennek egyik összefoglalóját Kristó Gyula nyújtja. Lásd KRISTÓ 1994.

ból ez nem jelenik meg, viszont fontos szerepet fog játszani a Schlözer-vita szövegeiben.

Az Anonymus *Gestája* mellé kötött szöveg eredetileg a brassói Fekete-templom kórusának falán volt olvasható latin nyelven, négy oszlopba rendezve, 1143-tól 1571-ig tárgyalva az eseményeket.²⁸⁹ Ma már csak másolatokból ismert, 1689-ben a tűzvészben már megrongálódott, majd 1772-ben levakolták. Szerzőjéről csupán feltételezések vannak, Gernot Nussbächer s az ő nyomán Lőkös Péter Martin Oltard művének tartja.²⁹⁰ A szöveg klaszszikus formában készült, az *annales*ek hagyományát követi, évszám-esemény rendszerben, sem kommentárok, sem magyarázatok nem találhatóak benne. Az eseményeket a szászok betelepítésével kezdi, majd azokat az eseményeket sorolja fel, amelyek valamilyen szempontból kihatással voltak az erdélyi történelemre is. Lőkös az erdélyi szász öntudat megerősödésének kifejeződését látja a szövegben, nem csupán az események felsorolásában, hanem a történelmi tudat fejlesztésének kísérletében is, hiszen a krónika olyan közös tér falán látható, ahová a szász polgárság egészének bejárása van. Nehéz megítélni Aranka szándékát a fordítással kapcsolatban, ugyanis sem külön ajánlás, sem pedig előszó nem szerepel a magyar nyelvű változat előtt. Nyilvánvaló a megmentési szándék, hiszen abban az időben az eredeti szöveg már nem olvasható, illetve a megfogalmazott cél: síremlékek, oszlopok, templomok feliratainak lemásolása. Viszont a magyar nyelvre fordítással más céljai is lehettek. Úgy tűnik, már ebben az időben is tudatosan vonja be kutatásai körébe a különböző típusú, nyelvű és a különböző nációkhoz köthető forrásokat, mintegy megalapozva azt a későbbi fejleményt, hogy közös erdélyi történetet kíván megjelentetni.

4.3. Kászonszék Csíktól való elválása

Mivel időrendileg az 1790-es évek témakereséseikhez köthető Kászonszék Csíktól való elválása történetének Aranka munkásságában való megjelenése, magával a témaválasztással itt foglalkozom. A tematika komplex vizsgálata Aranka életében is későbbi fejlemény, viszont az információ-áramlás mikéntjéről, a kapcsolati hálók kiépítéséről, egyes tudósok előtérbe kerüléséről vagy mellőzéséről érdemesebb ebben a fejezetben szólni.

Az Aranka-kutatások körében szinte már közhelyszerű állításnak tűnik, hogy Aranka a Kéziratkiadó Társaság megbízásából szervezi első erdélyi utazását 1793-ban, amikor pontos feladatokkal felruházva indul úgynevezett hivatali gyűjtőútra.²⁹¹ Személyes feladatai között nem csupán

²⁸⁹ Modern fordítását lásd Lőkös 2005: 75–82.

²⁹⁰ Lőkös 2005: 15.

²⁹¹ Lásd Vass 1854: 401–426, FEKETE 2004: 27–54, KIRÁLY 2006: 128–130.

oklevelek, kéziratos történetírások és könyvek lelőhelyeinek feltérképezése szerepel, hanem „a Marosszék tisztségeinek nemek és ágak szerint való viselésének [...] kidolgozása”, illetve „Kászonszék eredete leírásának, a kiadásra való elkészítése a lajstromban legelől, hasonlóképpen reám bízattatván: annak eredeti kézírását felkeressem.”²⁹² Az első feladatból ezen az újtán semmit nem tud megvalósítani, a Kászonszék történetéről szóló eredeti kézíratra gr. Lázár Istvánnál akad rá,²⁹³ arra kéri tehát az előljárókat, hogy ezt a másolattal való összevetés céljából maguk kérjék el tulajdonosától. A továbbiakban nincs nyomtatott vagy kéziratos forrásunk arra, hogy mi lett a sorsa a Kéziratkiadó Társaság ezen törekvésének. Számomra kérdéses az is, hogy valóban külön intézményként működő Társaságtól kapta-e Aranka ezt a feladatot. A Nyelvmívelő Társaság első dokumentálható gyűlésére csupán 1793 decemberében kerül sor, nincsenek tehát adataink arra vonatkozólag, hogy miként működött ez a két társaság ezelőtt. A Kéziratkiadó Társaságnak mindössze két dokumentálható gyűléséről tudunk, és annak ellenére, hogy kezdeményezések történtek a társaság működésének feltárására,²⁹⁴ még mindig nem tudjuk világosan megítélni Aranka szerepét eme Bánffy György által vezetett kezdeményezésben. Bár egyetlen, Arankától származó levelet nem lehet megdönthetetlen bizonyítékként felhozni, mégis érdemes bemutatni a Nyelvmívelő Társaság titkáranak álláspontját arról, hogyan látja a különböző társaságok egymáshoz való viszonyát. 1795. április 14-én Aranka levelet küld Teleki Sámuelnek, amelyben röviden előadja a Nyelvmívelő Társaság megalakulásának történetét is.²⁹⁵ Előadásából az derül ki, hogy a Kéziratkiadó Társaság már az 1790–91-es országgyűlést követően megkezdte munkáját, akkor, amikor a célok és megvalósítandó elképzelések még nem körvonalazódtak.²⁹⁶ A

²⁹² FEKETE 2004: 43.

²⁹³ Ebben az esetben Aranka kifejezését használom, hiszen – ahogy a későbbiekben ki fog derülni – a szakirodalom mai állása szerint kétséges, hogy létezik-e korabeli eredeti kézirat.

²⁹⁴ F. CSANAK 1976: 333–349, UÓ. 1994: 18–22, ENYEDI 1984: 240–243, HUBERT 1989: 143–149, KIRÁLY 2006: 122–128, DÁVID kézirat.

²⁹⁵ Aranka György Teleki Sámuelnek, Marosvásárhely 1795. április 14, MOL, Teleki Sámuel osztály, 38. csomó.

²⁹⁶ „Hosszas vetélkedések és erőlködések után észre vévén némelly emberek hogy a mig én a dolog vezérlésének a fejin ülök, a Társaságot az ujj gondolkodás modjának szekerévé nem csinálhatták: elébb felállították Kolosvárt a Vadász Társaságot, mig a mult Fárságon tavaj t.i. Kolosvárt volt a Királyi Tábla; azután onnan haza jövé, és a Társaság neve alatt a Gyűlésekbe fel csöditvén minden ember, ugy vitték a dolgot, hogy ez az indult Társaság legyen semmivé, s a dolog mennyen a Vadász Társaság kezére. Az a Társaság mais meg van, Praesse Groff Lupus Bethlen és If. Bánffy Farkas; de alattomban Fekete Ferencz Ur a Directora, s Pátronussa Türi Ur s Társai. De az a dolog csak hamar szemet szurván, hogy meg maradhasson, az utozások fordítására adták magokat, és azon dolgoznak. A nyelv mívelő Társaság azomban a formáért mind folyt a mult esztendőbe Sz. János napig. A pénzbe szedtük mintegy 200 fl és semmit se csináltunk, ex conditio ugy vezérelvén némellyek a dolgot. Ezt én látván meg bu-

megalakuló társaságot az erdélyi ellenzék saját céljaira kívánja felhasználni, de mivel ez nem sikerül, megalapítják a Vadász Társaságot, melynek vezetője formálisan Bethlen Farkas és Bánffy Farkas, titokban azonban Fekete Ferenc és Túri László. Aranka úgy látja, hogy a két társaság egymásra épülése, a célok zavaros mivolta nem biztosíthatja a tudományos munkát, ezért dolgozza ki egy harmadik, a Nyelvmívelő Társaság tervét, amelybe átveszi a legelső társaság céljait is, azaz a történeti munkák kiadására, elkészítésére és terjesztésére helyezi a hangsúlyt, ugyanakkor a Társaság tagságából kimaradnak az erdélyi ellenzék képviselői. A kezdeti zavarok miatt így nem lehet eldönteni, hogy kinek a kezdeményezéséből születnek a kutatási javaslatok, de ezáltal érthetővé válik, hogy a nyelv-művelésen túl miért fordul a Társaság a kéziratkiadás és Erdély történetének megírása felé. Ez magyarázhatja azt is, hogy magát az utazásról szóló Jelentést a Nyelvmívelő Társaság iratai között találja meg Vass József, s minden további szakirodalmi hivatkozás arra nézvést, hogy Aranka a Kéziratkiadó Társaság megbízásából utazott volna, az ő tanulmányára vezethető vissza. Második erdélyi útjára, amely szerves folytatása az elsőnek, pedig nyilvánvalóan a Nyelvmívelő Társaság megbízásából kerül sor, az anyagi fedezetet ők biztosítják, a jelentést pedig egyik gyűlésükön olvassa fel Aranka.²⁹⁷

Ha a Kéziratkiadó Társaság megjelent kötetait tekintjük: Christian Schesaeus *Ruinae Pannonicae* című eposzát²⁹⁸ és Somogyi Ambrus történeti munkájának egy részét,²⁹⁹ sehogy sem tudjuk a koncepcióba illeszteni a kizárólag csak a székelység története szempontjából lényeges dokumentumok feltárását és közzétételét. Aranka munkásságának szempontjából viszont a későbbiekben nagy jelentőséggel fognak bírni, még akkor is, ha nyomtatásban nem sikerül kiadnia őket. Megfelelő források híján csak feltevézéseim lehetnek arról, miért kezd el foglalkozni Aranka Kászonszék történetével. A Kéziratkiadó Társaság ugyanis Vass József állítása szerint 1792 novemberében bízta meg ezzel a feladattal, Benkő József viszont már 1793. január 1-jén küldi a birtokában levő kéziratot Arankának.³⁰⁰ Gálos Rezső szerint ebben az esetben Aranka megfosztja Benkőt szellemi tulaj-

sultam, és el oszolván Sz. János nap után a K. Tábla az itt lévő Tudos Társaságokból fel vévén hatot hetet, meg próbáltam egy kicsiny Munkás Proba Társaságot.”

²⁹⁷ JANCsó 1955: 241–246.

²⁹⁸ *Scriptores rerum Transsilvanarum cura et opera Societas Philohistorum Transsilv.* editi et illustrati Tom I. Volumen I. complexvm *Christiani Schasaei Ruinas Pannonicas*. Adcvrante Iosepho Carolo EDER., Cibinii, Typus Sumtibusque Martini Hochmeister. M.DCC.XC.VII.

²⁹⁹ *Scriptores rerum Transsilvanarum cura et opera Societas Philohistorum Transsilv.* editi et illustrati Tomi II. Volumen I. complexvm *Abrossii Simigiani Historiam Rerum Ungaricar. Et Transsilvanic.* Adcvrante Iosepho Carolo EDER. Cibinii, Typus Sumtibusque Martini Hochmeister. M.DCCC.

³⁰⁰ BENKő 1988: 346–347.

donától anélkül, hogy legalább a megjelentetéssel elégtételt nyújtott volna neki.³⁰¹ Gálos az akkori Nemzeti Múzeum, ma pedig az OSzK állományában levő példányból³⁰² vonja le következtetéseit anélkül, hogy Aranka további kutatásait figyelembe venné. Benkő a kéziratához egy levelet is mellékel, amely nem szerepel a kiadott levelezésben, csupán Gálos közli az említett kéziratból:

„Kászon Szék állapotjáról küldöm im e' következő Írást, melly aránt háromszor is parantsolt volt nékem a' Méltóságos Ur. Szép Ritkaság. Ebben látjuk, miképen itélt a' két Itélő Mester asztag lábón ülve. Látjuk azt is, a' mit egyebűnnen is láttunk, t. i. mint osztattak régen a' Székellyek bizonyos Nemekre. Magam Fijammal, Jósefel irattam le, Kinek betűi hasonlok az enyimekhez. Hibás az Írás: de ő nem oka, mint a' ki betűről betűre írta. Én is így talaltom volt MVásárhellyen. Biztattak Csikbol engemet, hogy a' régi Írás szerént betűről betűre fogják velem közölni. Azért, ha valamit a' köz Jora akar belőlle a' Méltóságos Ur, talám jo lészen még egy kevésse várakozni. Kőzép Ajtán 1. Jan. 1793.”³⁰³

A levélből kiderül, hogy Aranka a Kéziratkiadó Társaság feladatkielölő ülése előtt már jó idővel tudomást szerzett a kéziratról, hiszen már három ízben felszólította Benkőt, hogy küldje át neki (a levelezésben ennek nem találjuk nyomát). Nem derül ki az sem, hogy Benkőnek céljai lettek volna ezzel a kézirattal, hiszen tudatában volt annak, hogy birtokában egy hibás változat van. A Benkő-féle másolat alapja egy 1700. május 13-án Gyulafehérvárott kelt oklevélátírat, amely Lázár Ferenc kérésére készült.³⁰⁴ Sem a levelezésében, sem a kiadott munkáiban nem találjuk nyomát annak, hogy fel akarta volna használni a kéziratot. Aranka azonban 1794. február 19-én újra kéri Bánffy György gubernátort:

„Ha Excelentziátok gróf Lázár István urtól Kászon szék eredetének leírását az eredeti írásban megkapják, instálom alázatosan méltóztassanak egyik káptalanbeli requisitor ural a kéz írásbeli írás módja szerint betűről betűre úgy iratni le, a' mint vagon, mert ez csak nem a' legelső magyar kézírás a' ma fennlévők között, és az írás módjára nézve a' magyar társaságot is illeti.”³⁰⁵

³⁰¹ GÁLOS 1907: 949–951.

³⁰² BENKŐ József: *Kászon Szék állapotjáról* 1793, OSzK Kézirattár, Fol. Hung. 457.

³⁰³ GÁLOS 1907: 949–950.

³⁰⁴ BENKŐ József: *Kászon Szék állapotjáról* 1793, OSzK Kézirattár, Fol. Hung. 457.

³⁰⁵ Kemény József a kézirat egyik variánsát beillesztette *Collectio Minor* gyűjteményébe. A szövegen kívül itt olvashatók Demjén Sámuel jegyzetei, illetve egy harmadik, azonosítatlan személy fordítása Kemény Józsefnek a forráshoz fűzött, Demjén által szintén lemásolt, latin nyelvű bevezetője. A bevezető a kézirat sorsát mutatja be röviden, ebből idézek. OSzK Kézirattár Quart. Hung. 1109.

Ebből a kitételből már nyilvánvalóvá válik, hogy a kézirat további felhasználását Aranka már a Nyelvmívelő Társaság keretein belül képzei el. 1794-ben Bánffy György közbenjárására Aranka végre hozzájuthat³⁰⁶ egy tisztább másolathoz, így korrigálja a Benkő-féle változat hibáit, a témát azonban az 1800-as évek elejéig pihenteti.

Aranka György, Benkő József és a Magyar Nyelvmívelő Társaság

Benkő József korának leghíresebb és legelismerőbb erdélyi történésze. Az eredetvita résztvevői őt tartják a legkompetensebb személynek, aki a kérdésben megszólalhat, feltűnő viszont, hogy a rendelkezésemre álló források szerint mégsem vesz részt a vitában. Erre a furcsa helyzetre keresve a választ, csupán az Aranka–Benkő-viszony alakulásával, módosulásával jutottam előbbre. Bár nem kapunk megnyugtató magyarázatot Benkő József megszólalásának elmaradására a Schlözer-vitában, érdemes felvázolni azokat a lehetséges okokat, amelyek miatt a Nyelvmívelő Társaság kihagyja Benkő Józsefet egy ily nagy fontosságú vitában a megszólalók köréből.

Aranka módszere a fennebb vázolt esetben kísértetiesen hasonlít arra a helyzetre, amelyet Éder Zoltán mutat be Benkő József és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság viszonyát elemző munkájában.³⁰⁷ Éder viszonylag reálisan ítéli meg Benkő József helyzetét, korábbi életrajzírói³⁰⁸ ugyanis folyamatosan a külső körülményeket tették felelőssé azért, hogy Benkő nem tudott kitörni a szűkös életformát biztosító falusi papságból, hogy hatalmas anyagot felölelő munkássága nem kapta meg életében az elismerést, illetve, hogy a Magyar Nyelvmívelő Társaság és különösen Aranka

³⁰⁶ „Végre az 1794-k évi nov 21-kén gróf Lázár István gróf Bánffy György főkörmányzónak e' tárgy iránt (áthúzza: többszöri) ismételt felszólítására válaszolá, hogy levéltárában ámbár az a' leg gondosabban kikutatott (áthúzza: levéltárában) az érdekelt kézirat eredetije még sem találtatott meg, de annak az 1663-k évi hiteles másolatára akadtak, melynek végén latin nyelven a következők valának felírva: Hogy e' másolat a' maga valodi hiteles eredetijéből, mely papirosra kis könyvformában, a' tizen ötödik évszázadnak alig olvasható betűjegyeivel és írásmódjával van írva, tek. és nagyságos Apor István ur Csik székely szék alkirálybirája parancsára általam leiratott, hittel bizonyítom az 1663-k évben januarius 6-kán Deák Tamás m. s. k E másolatot gróf Lázár István, mint (áthúzza: a' főkörmányzóhoz intézett levele mutat bizony mutatja) az gr. Bánffy György főkörmányzóhoz intézett levele mutatja, felküldötte volt, de hogy az későbbben hová lett? (áthúzza: nem tudhatni, közlő nem akadhatott) nem tudhatni, mindazáltal ámbár azon nevezetes kézirat eredetije és az említett 1663-k évi hiteles másolata is elveszett (áthúzza: találatnak) vannak még egyszerű másolatai, de azok mind hiba teljesekek. E' kéziratból egy töredéket (áthúzza: közlő) közlött Kálai Ferencz is »Historiai értekezés a' nemes székely nemzet eredetéről NEnyeden 1829« czimű munkájának 88-k lapján, s ugyanazon munkájában a 90-k lapon mondja, hogy azon kéziratnak egy 1700beli hiteles másolatát látta légyen.”

³⁰⁷ ÉDER 1978.

³⁰⁸ Különösen Mikó életrajza után terjed el ez a sztereotípiá. Mikó 1868. Ugyanebben a formában használja SZABÓ 1999.

György folyamatosan akadályozták Benkő írásai megjelenetésében. Ezzel szemben Éder azt bizonyítja, hogy Benkő életében megvoltak azok a lehetőségek, amelyek elősegítették volna a provinciális létből való kitörését, viszont

„az évek teltevel, életmenete állandósulása folytán már alig volt képes arra, hogy a részben maga által ácsolt korlátok közül kiszabaduljon. Súlyosan kötötték őt immár népes családja ellátásának gondjai. Fogva tartották a falusi – mondjuk ki: provinciális – életforma szokásai, amelyek valóban kevés biztositékot nyújtottak arra, hogy alkalmazkodni tudjon a városi viszonyokhoz, és megtalálja helyét az egyetemi életben.”³⁰⁹

Éder is annak a hagyománynak a folytatója, amely Aranka magatartását teljes mértékben elítéli a Benkővel való kapcsolatában. Könyvében nem tudja ugyan forrásokkal bizonyítani, de feltételezi, hogy Aranka volt az, aki Benkő egyik nyelvészeti tárgyú írásának kinyomtatását megakadályozta, hogy aztán az abban kifejtett gondolatmenetet saját munkásságában használja fel. Bizonyító erejű források hiányában nem célozom ennek az állításnak az ellenkezőjét tételezni, csupán röviden vázolom azokat a körülményeket, amelyek elgondolkodtatóak olyan szempontból, hogy meg lehet-e ily egyértelműen ítélni a két tudós, illetve a köröttük szerveződő Társaságok viszonyát.

Benkő József kortársai tisztában voltak azzal, hogy a tudóst a tökéletesség elérésére való törekvése gyakran akadályozta abban, hogy munkáit kiadja kezéből, ezáltal hátráltatja azoknak a dokumentumoknak a megjelenését, amelyek birtokában voltak (elegendő csupán a *Transsilvania specialis* kiadásának kudarcára gondolnunk). Hatalmas mennyiségű anyagot gyűjtött össze, melynek kiadására és rendszerezésére egy ember nem volt elegendő. Ezt maga Benkő is belátja, és több ízben is kéri a hatóságokat, majd később pedig a Kéziratkiadó Társaság vezetését, hogy íródeákokat biztosítsanak számára. Benkő 1792-ig nem dolgozott intézményi keretek között, meglátásairól, munkamódszeréről, illetve az egyes témák prioritásáról tehát senkinek nem kellett számot adnia, senkitől (a hagyományos mecénatúra működését itt most nem veszem figyelembe) nem is kapott említésre méltó fizetést munkájáért. Érthető tehát lelkes hozzáállása, amikor a Kéziratkiadó Társaság megalakulásáról értesül, hiszen elsősorban tőlük remélhette helyzete jobbra fordulását. Az Arankával való kapcsolatának kezdete korábbra tehető a társaságok megalakulásának idejénél, pontos adatunk nincs ugyan rá, hogy mikor és milyen körülmények között veszik fel egymással a kapcsolatot, Benkő azonban 1789 novemberében kelt levele arról tanúskodik, hogy már ekkor nem csupán egy ládányi, történetírásra

³⁰⁹ ÉDER 1978: 30.

vonatkozó anyagot akar küldeni Arankának, hanem rendelkezett arról is, ha hirtelen elhalálozna, Aranka szabadon válogasson hagyatékából.³¹⁰ Az írott dokumentumok megosztásának szándéka tehát személyes kapcsolatok gyümölcse, nem pedig egy intézményes keret nyújtotta kapcsolatháló kiépülésének eredménye. Ezt bizonyítják Benkő 1791. március 8. és 15. között írott levelei, amelyekben a birtokában levő könyveknek, kéziratoknak leírását küldi el Arankának.³¹¹ Aranka beadványaival az országgyűlés először 1791. március 18-án találkozik,³¹² tehát semmiképpen sem beszélhetünk arról, hogy a Benkő által küldött anyag bármelyik Társaság részére is készült volna. A Kéziratkiadó Társaság tagságának ügyében valószínűleg maga Bánffy veszi fel Benkővel a kapcsolatot,³¹³ pontos információi azonban annak működéséről még 1792. január 18-án sincsenek.³¹⁴ Már ekkor világosan látja azt, hogy két, hasonló célokkal létrehozandó intézmény az akkori körülmények között nem lesz működőképes Erdélyben, úgy tűnik azonban, hogy a Kéziratkiadó Társaságnak jósol fényesebb jövőt. Ekkor úgy gondolja, hogy Aranka befolyásos szerepet tölt be ennek vezetőségében, így őt szólítja meg az esetleges pénzbeli juttatás reményével:

„A Tks Társaság, a mennyiben tudom, szépen segíthetne: de onnan még tsak szót sem kaptam. Tudván azért a Mlgs Úrnak mind a T. Társaságban való tekintetes helyét, mind pedig mindenfelé való tehetségét; tsak oda panaszklok, ott zörgetek – méltóztassék el-szenvedni, s mint eddig, úgy tovább is, naponként való boldogulásomra szokott Kegyességgel figyelmezni.”³¹⁵

Aranka minden tőle telhetőt meg is tesz ennek érdekében, valószínűsíthető közbenjárása eredményeként Benkőt két alkalommal is kifizetik. Feltételezéseim szerint, és ahogyan azt a Kéziratkiadó Társaság történetével foglalkozó szerzők is állítják, Aranka kimarad ennek munkálataiból. A Nyelvvelő Társaság valóságos megalakításakor valószínűleg ezért akarja beépíteni a történetírást, a történeti források kiadására vonatkozó nézetait, mivel itt irányító szerepet tölthet be. Benkő azt a ténytet, hogy Aranka teljesen átvállalja egy már létező intézmény célkitűzéseit, világosan látja, azt azonban nem tudja, hogy Aranka a még nem működő társaságban fog központi szerepet betölteni.³¹⁶ Tehát továbbra is rendelkezésére bocsátja összegyűjtött anyagát annak reményében, hogy ezekért hasonló pénzbeli

³¹⁰ Benkő József Aranka Györgynek 1789. november 8., BENKŐ 1988: 294.

³¹¹ BENKŐ 1988: 311–321.

³¹² DÁVID 2007: 275.

³¹³ Benkő 1791. május 10-én írott válaszleveléből következtethetjük ki. BENKŐ 1988: 327.

³¹⁴ Benkő levele Arankának 1792. január 18., BENKŐ 1988: 331–333.

³¹⁵ Benkő levele Arankának 1792. január 18., BENKŐ 1988: 333.

³¹⁶ Benkő levele Arankának, 1792. február 28.–március 3., BENKŐ 1988: 339–340.

juttatásokban részesül, mint a korábban a Kéziratkiadó Társaság részére elküldött anyagból. 1793-ban ilyen meggondolások alapján küldhette el a Kászonszék történetéről szóló kéziratot Arankának, aki joggal hivatkozhatott arra, hogy megbízás miatt dolgozik a témán. Hogy mégsem e Társaság működési keretein belül használja fel a kéziratot, nem módosíthat a munkamódszer megítélésén, csupán amiatt a tény miatt kerülhet negatív megítélés alá, hogy Benkőt ezért a kéziratért nem fizették ki. Nem állíthatjuk azt sem, hogy Benkő teljesen kivonta volna magát a Nyelvmívelő Társaság munkálataiból, az a következtetés azonban a levelek gyakorisága és hangneme alapján levonható, hogy amikor tisztán lát abban a kérdésben, ki melyik Társaságban illetékes, maga is másként kezd el viselkedni: Arankának egyre kevesebb anyagot szolgáltat, míg saját munkásságáról Bánffy Györggyel levelezik gyakrabban.

Átgondolandók tehát azok az állítások, amelyek minden esetben Arankát állítják be negatív figuraként Benkő életművében. Nem az anyaggyűjtési módszerrel van elsősorban probléma, hiszen a korabeli viszonyokat világosan átlátva Benkő is hasonlókkal dolgozik *Transsilvániája* megírásakor. Aranka egy életben lévő hagyományt folytat, és a hozzá beérkező anyagot saját céljainak alárendelve akarja köteté szerkeszteni. De míg a Kéziratkiadó Társaság anyagi keretei megengedték, hogy ellenszolgáltatásokat nyújtson, a kezdetektől anyagi gondokkal küzdő Nyelvmívelő Társaság ezt nem tehette meg. Aranka elsősorban saját maga számára gyűjtötte be a dokumentumokat, még akkor is, ha a feldolgozás miéртje megfelelt felállított Társasága explicit céljainak. Benkő anyagait, sajnos, sem egyik, sem pedig a másik Társaság nem jelentette meg, viszont az Arankához beérkezett gyűjtemény része lett egy nagyszabású tervnek, így feldolgozhatóvá és értelmezhetővé vált.

4.4. Kutatási irányok a Társaságban

A történelmi kutatások eredményeinek nyilvános keretét a Társaság ülései képezték, itt olvasták fel a már kész szövegeket vagy pedig a folyamatban levő gyűjtések részeredményeit. A megalakulás utáni ülések fő napirendi pontjait természetesen a különböző szervezési problémák jelentették, de már a negyedik üléstől (1793. december 31.) kezdődően helyet adtak a tudományos eredmények bemutatásának is. Azt figyelhetjük meg, hogy a történelmi látásmód az irodalomról való gondolkozást is erősen befolyásolja, a szépirodalmi művek tematikája általában valamilyen történelmi eseményhez köthető.³¹⁷ Ugyanakkor fontosnak tartják a konkrét régiségek gyűjtését (sír feliratok, templomok falán olvasható feliratok), egyrészt az

³¹⁷ JANCsó 1955: 148.

arra érdemes emberek emlékének fenntartása végett, másrészt pedig a régiségek egy különös funkcióját is meghatározzák a Társaság tagjai: *ritkaságokra nézve gyönyörködtető*, ezért a szélesebb olvasóközönség elé kell bocsátani őket.

Az 1796. március 6-i gyűlésen „olvastatik egy újantan beadott cikkely arról, hogy az Erdélyben mind a vármegyék, mind a székely és szász székek számokban előforduló hetes szám honnan vette eredetét”.³¹⁸ A tematika fontos, hiszen Aranka fordítása a brassói templom falának krónikájáról az eddigi egyedüli olyan kutatás, amely különös hangsúlyt fektet a szászok történetére is. Mivel akkoriban sem előszót, sem elemzést nem írt a szöveghez, nem tudhatjuk, mi volt a célja vele. Ebben az esetben az adott írást felfoghatjuk valamiféle válaszként arra a szászok körében terjedő nézetre, miszerint Erdély német nevében a hetes szám a szászok várainak számából eredne.

A fenti címmel az Aranka hagyatékban nem találunk szöveget, viszont Kemény József *Collectio minor* gyűjteményében egy Arankának tulajdonított rövid írás található a következő címmel: *Honnan neveztetett Erdély németül Siebenbürgennek?*³¹⁹ Binder Pál szerint Schlözer könyvének következtében indulnak meg az Erdély névére vonatkozó kutatások, szerinte ő volt az, aki a *hét vár* elmélete helyett azt a feltételezést vetette fel, hogy a Siebenbürgen név egy Szeben várára vonatkozó Cibinburg megjelölésből származhat.³²⁰ A korábbi feltételezések két különböző ágra szakadtak. A magyar történészek Kézai és Thuróczy elméletét követve a hét erdélyi vármegyéből és az ezekben épült várakból eredeztetik a hetes számot, míg a szászok Heltaira és Oláh Miklóstra hivatkozva a szász kulcsos, azaz kerített városok számának megjelenítését vélik felfedezni a hetes számban. Emellett természetesen más elméletek is forgalomban voltak, Verancsics Antal a *septem castra* nevet a hunok hét sátorvárából eredezteti, míg a 19. század végi szász történészek nem a kerített városokban, hanem a régi Szeben megye (Altland) déli részén fekvő földvárakban (Rukor, Földvár, Gajnár stb.) keresték a hét várat. Friedrich Krauss szerint a szász bevándorlók a Cibin medencéjében Szeben (villa Hermanni) környékén hét várat találtak, s innen származna a Siebenbürgen név.³²¹ Kemény József a Kézai–Thuróczy-vonalat viszi tovább,³²² s mivel Aranka szintén ezt az elméletet fogadja el, beépíti írását későbbi szövegébe.

³¹⁸ JANCÓS 1955: 201.

³¹⁹ Aranka György, *Honnan neveztetett Erdély németül Siebenbürgennek?* In: Josephi Comitit Kemény, *Collectio Manuscriptorum minor*, Tomus XXX., kézirat, Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár, Ms Kl. 154

³²⁰ BINDER 1992: 355.

³²¹ Bővebben lásd BINDER 1992: 355–381.

³²² KEMÉNY 1845: 230.

Aranka négy bizonyítási pontot jelöl ki: felsorolja az erdélyi hét vármegyét, az ezekben épült hét várat,³²³ viszont a puszta felsorolást nem tartja bizonyító erejűnek. Véleménye szerint azért kiemelt jelentőségűek az említett várak, mivel úgynevezett *ország házai* voltak, a kincstárhoz tartoztak, s ha később más tulajdonba is kerültek, eleinte a vajdák és a király porkolábjai hatáskörébe tartoztak, így válhattak a terület névadóivá. Bár nem sorolja fel azokat a történészeket, akiknek az elméletet tulajdonítja, megerősítő funkcióban negyedik bizonyítási pontként említi, hogy a *régi Nemzeti Történet írók* így hagyták az utókorra a névadás történetét. Közlebb vezetett volna Aranka nemzetfelfogásának megértéséhez, ha pontosan fel is sorolja azoknak a nevét, akiket ebbe a kategóriába sorol, hiszen az előzmények alapján világos, hogy sem Heltai, sem pedig Oláh Miklós nem kerülhet így be a nemzeti történetírók körébe, a későbbiekben viszont más témakörökben gyakran hivatkozik rájuk is.

A források összegyűjtésének irányát Aranka a székelyek történetében való felhasználhatóságukban jelöli ki. Ezért osztja ki a munkatársak körében feladatként, ugyanis

„a Társaság célja lévén a székelyek történeteit kidolgozni, s erre a régi írókból is minden helyeket egybeszedni, ezek is tétessenek a Társaságnak több azon célra szolgáló gyűjteményei közé, hogy maga idejébe hasznokat lehessen venni; folytatása közönségesen ajánlatik, ki, hol a székelyekről mit talál, kijegyezni s beadni, ne sajnálja.”³²⁴

Az első beküldő Miklós István, aki Otrókócsi, Behamb, Oláh és Bonfini adott helyeit jegyzi ki és nyújtja át további felhasználás végett. Nem sokkal később, 1797. július 29-én már a székelyek *diplomatica históriájának* rövid rajzolatát olvassák fel a gyűlésen, pontosan meghatározva azokat az okleveleket, amelyek a teljes kidolgozáshoz még hiányoznak, és megnevezve azokat a személyeket, akiknek gyűjteményei között érdemes lenne utánanézni ezeknek.³²⁵ A székelység történetének kidolgozása tehát már folyamatban levő munka volt akkor, amikor Schlözer provokatívnak tartott könyve megjelenik. 1796-ban már a *Csíki Székely Krónikának* a szövege is ismertté válik, az erre vonatkozó kutatások is megkezdődnek, forrásként való felhasználása azonban csak a későbbi szövegekben válik fontossá.

³²³ „Hunyadban Déva, Fejérben Fejérvár, Küküllőben Küküllővár, Thordában Görgény, Kolosban Gyalu, Dobokában Gyerla, B. Szolnokban Csicsó.”

³²⁴ JANCsó 1955: 227., 1797. április 24-iki gyűlés.

³²⁵ JANCsó 1955: 237–238.

Hunyadi eredete

Aranka érdeklődési körét kisebb mértékben az is meghatározza, hogy milyen tematikájú szövegeket olvasnak fel a Társaság gyűlésein, illetve, hogy melyek azok a témakörök, amelyek a magyar közgondolkodást is befolyásolják. Észrevehető ebben a tájékozódásban egy olyasfajta tendencia, mely szerint Aranka azokhoz a kérdéskörökhöz nyúl előszeretettel, amelyekben legendákat, mondákat, félhivatalos álláspontokat kell megerősíteni történeti források segítségével. Jó példát nyújtanak erre a Hunyadi János eredetére vonatkozó kutatások. Mezei Márta a felvilágosodás irodalmának történelemszemléletét elemző könyvében hosszasan cáfolja azt a korábban igen elterjedt elképzelést, amely szerint a felvilágosodás történetietlen kor lenne.³²⁶ Ekkoriban ugyanis már magyar nyelvterületen is ismertté válik Voltaire történelemelmélete: a történelem szerinte nem több bűnök és szerencsétlenségek sorozatánál, amelyek alól csak a nagy jellemek mentesek, illetve csak ők tudnak felülemelkedni rajtuk. A magyar írók többnyire elfogadták ezt az elgondolást, szerintük a hősi korok felidézése fokozza a hazafias érzelmeket és ideálteremtő funkcióval is rendelkezik. Legszívesebben a Hunyadiak korát rajzolják meg, hiszen ez mind a nemzeti, mind a felvilágosult eszmék hordozására alkalmas időszak. A felvilágosodás történelemszemlélete és a magyar irodalmi hagyományok arra ösztönözték az írókat, hogy az emberiség sorsát irányítani és a történelem menetén változtatni tudó nagy egyéniségeket irodalmi művekben is megörökítsék. A téma szempontjából egyik legfontosabb alkotás Bessenyei György 1778-as *Hunyadi János élete és viselt dolgai* című írása,³²⁷ amelyben Beöthy Zsolt Voltaire *XII. Károly* című munkájának magyar megfelelőjét látja.³²⁸ Mezei fent említett munkájában azonban bebizonyítja, hogy a sok hasonlóság ellenére Bessenyei önálló munkát alkot, melyben nem csupán Hunyadi alakját emeli a magyar példaképek sorába, hanem igen jól kidolgozott történelemszemléletről tesz tanúbizonyságot, valamint aktuális politikai mondanivalója is van.³²⁹ Bár fő forrásai Bonfini és Heltai, nem követi Heltai anekdotizmusát, csupán a gyors cselekmények egymásutániségát veszi át művében. A téma szempontjából fontos megemlíteni, hogy Hunyadit páratlan jellemű emberként és hazafiként ábrázolja, olyan hősként, akit nem vezet tévútra a hatalomvágy. Nem tér ki azonban Hunyadi származására, a hős életrajzának ismertetését onnan kezdi, amikor Hunyadi már erdélyi vajda.

³²⁶ MEZEI 1958: 7–14.

³²⁷ BESSENYEI 1778.

³²⁸ BEÖTHY 1887: 260.

³²⁹ MEZEI 1958: 26–29.

A korszak másik nagy jelentőségű műve Pálóczi Horváth Ádám *Hunniása*, amely a hős bemutatására az eposzi formát választja, Voltaire-től az allegóriák alkalmazását veszi át. A dicső múlt és dicső ősfelmutatásával kívánja megnyerni az idegenek csodálatát a magyarok iránt, Hunyadi alakjával az utódoknak kíván példaképet állítani, a Hunyadi János – Hunyadi Mátyás viszonyában pedig a történelem fejlődésjellegét kívánja bizonyítani. (Pálóczi művében már megjelenik a származás kérdése is, hiszen ő elsősorban nemesi példaképet kíván nyújtani Hunyadi alakjával. Az eposzban Hunyadi előtt mindvégig rejtve marad származásának titka és tetteinek megannyi következménye. Halálos ágyán azonban Kapisztrán János elárulja neki, hogy ő Zsigmond és Mária királynő gyermeke.) Az eposz műfaji követelményeinek megfelelően Hunyadi tiszta királyi vérből származik, a nem nemesi születés ezen műfaj keretein belül nem elfogadható. Viszont már megjelenik az a Bonfinira és Heltaira visszavezethető kitétel, miszerint Hunyadi Zsigmond fia lenne. A választott műfajjal és az implicit komparációkkal (Pálóczi–Homérosz, Hunyadi–Akhilleusz) Pálóczi nem csupán magyar hőst kíván felmutatni, hanem ezt a hőst világirodalmi kontextusban is megpróbálja elhelyezni.

Hunyadi alakjának a hagyományba való beépítése előbb-utóbb a felmutatható ősök hiányának kérdéséhez vezetett. Ez a tény magyarázza talán, hogy a 18–19. század fordulóján a történészek figyelme erre a kérdéskörre irányul. Pray György jelentősen hozzájárult a források kiadásához, Schwandtner, Katona, Engel pedig már az új források ismeretében írták meg latin nyelvű történelmüket. Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság is foglalkozik a kérdéssel, 1796. május 28-án, a Társaság XVII. gyűlésén felolvassanak egy munkát Hunyadi eredetéről. Bár a szerző ebben az esetben nincs megnevezve, később Aranka György figyelme is erre a tematikára irányul, a következő gyűlések egyikén saját álláspontját is ismerteti. A későbbiekben önálló kötete is napvilágot lát. *Hogy gubernátor Hunyadi Jánosnak még két véle egy testvér egy atyától származott és János nevű atyafia volt, legalább egy bizonyoson. És nem volt Zsigmond császár fia* című munkája először 1811-ben Kolozsváron, majd egy gyűjteményes kötetben is megjelenik.³³⁰ 1825-ben ugyanis Ponori Thewrek József adja ki Aranka György, Kazinczy Ferenc és Kriebel János véleményét Hunyadi genealógiájáról.³³¹ Természetesen hosszasan sorolhatnánk azokat a történelmi vagy szépirodalmi munkákat, amelyek ezzel a kérdéskörrel foglalkoznak. Témánk szempontjából azonban az a tény bír jelentőséggel, hogy Aranka egy olyan kérdéskör vizsgálatához kezd, ahol a szójhagyomány és a dokumentálható történelmi tények ütköztetése kerül középpontba, valamint az

³³⁰ ARANKA 1811.

³³¹ PONORI THEWREK 1825.

eredetkérdés egy történelmi személyiség megítélésében válik fontossá. Bár történészként kevés munkát jelentet meg, ezen dokumentumok sokaságát halmozó írása nem csupán Erdélyben, hanem Magyarországon is ismertté teszik álláspontját és munkamódszerét.

Hunyadi eredetének kutatásakor Aranka azokkal is felveszi a kapcsolatot, akik a román eredet kérdésével foglalkoznak. A Társaság tagságához tartozik az ekkoriban Kolozsváron élő Bolla Márton, aki nem csupán piarista történelemtanár, hanem a gubernátor Bánffy György fiainak nevelője is.³³² Munkásságának legfőbb eredménye az iskolai oktatás számára írott világtörténelem. Arankával és körével nem ennek kapcsán veszi fel a kapcsolatot. Joseph Karl Eder mellett ő volt a másik szerzője a *Supplexre* írott jegyzéseknek, de az elért eredményen túl önálló kötetet is szentelt a témának, azaz, hogy bebizonyítsa, a románok követelései történetileg nem igazolhatóak.³³³ Fő kiindulópontja a dák–római eredet tézisének cáfolása, ehelyett a bolgár származás elméletét fogadja el. Szövege polémikus hangvételű, mind a *Supplexszel*, mind pedig azokkal a történészekkel vitatkozik, akik elfogadják a román érvelést. Mindemellett elfogult is az írás, azt kívánja bizonyítani, hogy ha még elfogadható is lenne a római eredet, akkor sem lenne legitimitásuk a követelményeknek, mert az Erdély területén élő románok soha nem rendelkeztek jogokkal, alárendelt sorsúak voltak, a politikai helyzet változásakor elvándoroltak Moldvába vagy Havasalföldre, így nem beszélhetnek állandó jelenlétről sem. Az oláh elnevezést különböző nyelvtörténeti fejtegetésekből vezeti le, de a megnevezés minden ilyen esetben pejoratív értelmet nyer, tehát már a megnevezésből is kiderül, hogy történelmük folyamán a románok „szolgaságra vetett” népcsoportok voltak: „[...] elterjedtebb volt az oláh elnevezés, hiszen már azelőtt is a kózsá és alantas népségek jelzésére szokták használni.”³³⁴ A fogalmak használatában azonban gyakran saját állításaival is ellentmondásba kerül a szerző. A románok folyamatos vándorlásával egyrészt azt próbálja bizonyítani, hogy jogtalanul hivatkoznak az első lakos sztereotípiájára, viszont ugyancsak ebből az indokból *jövevényeknek* nevezi őket, a kifejezés Erdélyben általában a betelepedett százságot jelölte, a megnevezéssel érvelve pedig nem lehet visszautasítani a kéréseket, hiszen a szászok is rendelkeznek privilégiumokkal. Munkája végén Bolla a hazaszeretetből származó tudós életmóddal járó köteleességekre hívja fel a figyelmet. Bevallja, hogy talán sok olyan dolgot írt meg munkájában, amelyek rossz színben tüntetik fel a románokat, de a hasznosságra hivatkozva kifejti, hogy mindezzel

³³² Bolla kolozsvári tevékenységéhez lásd Bodó 2007: 233–240.

³³³ BOLLA 1791. A munkát latinul fogalmazta, de akkoriban nem jelent meg. 1878-ban újra foglalkoznak vele a Történelmi Társulat gyűlésein, majd 1931-ben magyarra fordítva kétnyelvű kötetben is megjelentetik.

³³⁴ BOLLA 1791: 53.

hozzájárul ahhoz a szükséges paradigmaváltáshoz is, amely a jogokat kérve nem dokumentumokra, hanem a számbeli fölényre alapoz:

„Római eredet, Anonymus, kolosmonostori oklevél-töredékek? Mit használhatnak ezek? Népeesség-szám, gyarapodó műveltség, a közterheknek közös viselése, nyagyjaink oltalma érnek csak valamit. Az amazokba helyezett bizalmat csökkenteni akartam, hogy ezekbe helyeztessék.”³³⁵

Jancsó Elemér véleménye szerint a kéziratot Bolla átadja a Nyelvművelő Társaságnak, de az nehéz anyagi helyzete miatt nem vállalkozhat arra, hogy kiadja.³³⁶ Véleményem szerint viszont Aranka túl sok olyan állítást talált a munkában, amelyekkel nem értett egyet, és szerette volna rávenni Bollát, hogy dolgozza át szövegét. Bár Aranka erre vonatkozó levelét nem ismerjük, a Bollától származó válaszevél alapján rekonstruálhatónak vélem azokat a problémás pontokat, amelyeket Aranka talán cenzori pozíciójából adódóan megnevezett.³³⁷ Egyrészt kifogásolhatta a polemikus hangnemet, másrészt pedig a forrásanyag hiányosságaira hívhatta fel a figyelmet. A polemikus hangnem elutasítása Aranka részéről abból a munkássága és élete során gyakran megnyilvánuló toleranciaigényből származhat, amely szövegeire akkora hatással volt, hogy a nemzetek közötti békés együttélést próbálta bemutatni. Nem magával a vetélkedő hangnemmel lehetett tehát problémája, hanem azzal, hogy így viszálykodást szított a magyarok és románok között.

Ezzel szemben Bolla természetesnek és produktívnak képzelte az Erdélyen belüli vitákat:

„Az is igaz, hogy a Nemzeteknek egymás közt való tzivódása veszedelmes: de a fundamentomos, és sértegetés nélkül való ellenmondás, vagy is a mérséklett vetélkedés épen szeglet kőve akármi nagy társaság boldogságának. Jaj annak a Hazának, mellyben nintsenek vetélkedő felekezetek.”³³⁸

Annak ellenére, hogy a szöveg tulajdonképpen dokumentumgyűjtemény, azaz hitelesnek tekintett források alapján próbálja cáfolni a *Supplex* követeléseit, Aranka azt javasolja Bollának, hogy munkája címébe illessze be a *historia litteraria* megnevezést. Ez azért is érdekes, mert ezáltal láthatóvá válik, hogy műfajilag Aranka hol helyezi el az ilyen típusú szövegeket. A *historia litteraria* műfaja természetesen igen tág ahhoz,³³⁹ hogy bármilyen

³³⁵ Bolla 1791: 102.

³³⁶ Jancsó 1955: 396.

³³⁷ Bolla Márton levele Aranka Györgyhöz, 1798. február 18., in: ENYEDI 1991: 392–393.

³³⁸ Bolla Márton levele Aranka Györgyhöz, 1798. február 18., in: ENYEDI 1991: 392.

³³⁹ A *historia litteraria* fogalmához lásd KECSKEMÉTI 2006: 45–67.

következtetést levonhassunk a javaslatból, viszont Kecskeméti 18. századi vonatkozásban már letisztultabb fogalomként kezeli, Thimár Attila pedig teljesen leválasztja az egyháztörténetről és a világi történetírásról.³⁴⁰ Ebben az esetben Bolla könyve olyan szempontból követheti a historia litteraria hagyományát, amely szerint ezek a művek vindikatív jelleget is betöltenek, általában ugyan külföldi vádakra adott válaszok, ebben az esetben viszont belső követelések jogtalanságát bizonyítják.

Bolla értekezésének – bár akkoriban nem jelent meg – fontos szerepe van Aranka munkásságában, mivel olyan okleveleket sorakoztat fel állításai alátámasztására, amelyeket a későbbiekben Aranka is felhasznált történeti tárgyú írásaiban. De míg Bolla szövege utolsó bekezdésében lemond ezek (Anonymus, kolozsmonostori oklevéltörödédek, Ferdinánd 1552-es oklevele) használhatóságáról, Aranka fontos helyet szán nekik történelme megírásakor. Aranka György jegyzetei is bizonyítják, hogy felhasználta Bolla munkáit nem csupán a Hunyadi János eredete kérdésében, hanem Erdély történetének románokról szóló részében is.³⁴¹ A románok eredete és a magyar nemességet szerzett, eredetileg román származású családok viszonyának vizsgálata a későbbiekben igen jelentős szerephez jut Aranka munkásságában.

Schlözer szász történetének megjelenésével és a *Csiki Székely Krónika* alaposabb vizsgálatával módosulnak az addig felvetett kérdések. A Nyelv-mívelő Társaság még e munkálatok megkezdése előtt szerette volna kiadni második kötetét. A tervezett második darabban a vázolt témakörök közül helyet kapott volna *Az erdélyi három nemzetek pecsétjeknek igaz leírások, Hogy gubern. Hunyadi Jánosnak még két véle egy testvér egy atyától származott és János nevű atyafia volt, legalább egy bizonyoson. És nem volt a Zsigmond császár fia.*³⁴² Ezeken kívül, hasonlóan az első kötet szövegeihez, régiségeket, sírfeliratokat, várostörténeteket közöltek volna.

Ezek a témák képezik a Társaság munkásságának második szakaszát. A gyűléseken más témakörben beérkezett szövegek is elhangzanak, a döntés legtöbb esetben: vétessenek fel a második darabba, későbbi tárgyalás végett tétessenek a Társaság iratai közé.

A harmadik szakaszt Jancsó szerint a természettudományok iránti fokozott érdeklődés jellemzi. Szintén arról kell beszélnünk, hogy a filozófia elsősorban Aranka Györgyöt foglalkoztatja ebben az időszakban. Ez különösen filozófus-költő barátjának, Fekete Jánosnak köszönhető. Leveleikben hosszasan elmélkednek a kor nagy bölcséleti és társadalmi kérdései-

³⁴⁰ THIMÁR 2006: 68–85.

³⁴¹ Bolla Mártonra vonatkozó jegyzetek, Állami Levéltár Kolozsvári fiókja, Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Aranka György gyűjtemény, 88. csomó.

³⁴² JANCÓSÓ 1955: 345.

ról. A Társaság filozófiai érdeklődésének középpontjában az antropológiai, etikai és nevelési kérdések állnak. Ez Köteles Sámuel marosvásárhelyi előadásainak köszönhető.³⁴³ Az idős Aranka vendiakként hallgatja előadásait, azután pedig éveken át Kant és a német bölcselet tanulmányozásában merül el. A világot a „Sok” és az „Egy” viszonyában, a változó és az örökkévaló maradandó egységében ragadja meg munkáiban. A magyar bölcselet történetében Aranka nevét nem ismerik, ha szólnak is róla, ez csak negatív értelemben történik. Kérdéses persze, hogy feladatul tűzte-e ki a társaság a bölcselettel való foglalkozást, vagy pedig Aranka és néhány levelezőtársa (Feketén kívül Sipos Pál és Sombori József) egyéni érdeklődéséről van szó. A gyűléseken felolvassnak ugyan néhány írást, a szervezeti kérdések azonban egyre nyomasztóbbá válnak, ebben az időszakban inkább ezzel foglalkoznak.

Aranka ebben az időszakban sem mond le az addig megírt történelmi munkák rendszerezéséről, kötetbe szerkesztéséről. Kérdéses lehet, hogy a felvilágosodás filozófusainak olvasása mennyiben befolyásolta történetírói mivoltát? A kéziratban maradt, átfogó jellegű szövegeiből egyáltalán nem mutatható ki ilyesfajta hatás, sem radikális szemléletváltás, sem a történelem hasznáról való újabb gondolatmenet. Jegyzetei között csupán rövid feljegyzésekre bukkanhatunk, egyedül Herder *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* című művéről maradt fenn hosszabb, összefüggő és kommentált szövege.³⁴⁴ Úgy tűnik azonban, hogy szelektíven olvasott. A könyv olvasásának idején elsősorban olyan kérdések foglalkoztatták, hogy „mi az ember?, mi az ember sorsa és vége?”; így Herder szövegét is elsősorban az egyénre vonatkozó gondolatmenetét középpontba helyezve tanulmányozza. Az egyén mint organizmus működése érdekli,³⁴⁵ Herder filozófiáját szinte teljességében kizárja a történetírással kapcsolatos elméleteiből. Gyakorlatilag kizárhatjuk a filozófia hatását történelmi munkásságára nézve. Megerősíti ezt a Fekete Jánossal való levelezésük is.³⁴⁶ Leginkább filozófiai kérdésekről váltanak leveleket, Arankát azonban ekkoriban a Schlözer könyvére írott válasz is foglalkoztatja. A kérdésköröket azonban nem mossák össze, még akkor is külön bekezdésekben tárgyalják a két (különösen Aranka számára szétváló) terület kérdéseit, amikor Fekete

³⁴³ Aranka és Köteles viszonyához lásd ZUH 2010.

³⁴⁴ Aranka György, *Herder Gondolati az Emberiség (!) Történeteinek Philosophiájára*, kézirat, Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms 2908.

³⁴⁵ „Az Orgonás Test magból leszen. A magbann egészszzen meg van; ez a mag a nőstényé; ezt a him meg eleveníti; ez maga erejétől kezd dolgozni s az táplálás s emésztés játéka által; melyet életnek nevezhetünk magát fenn tartván az az a magához illendő s hasonló részeket a magán kívül lévő dolgokból magához vévén s magával egyesítvén, ki fejtődni, meg nőni, szaporítani s esmét meg halni; az az azokra a részekre melyből egybe rakatott volt vissza oszlni.”

³⁴⁶ ENYEDI 1980: 435–498., ENYEDI 1985: 939–955., ENYEDI 1989: 329–343.

saját – filozófiai betéteket is tartalmazó –, a magyarok történetéről szóló töredékét elküldi levelezőtársának (erre különösen jó példák az 1799-ben íródott levelek³⁴⁷). Be kell látnunk tehát, hogy Aranka korábban megfogalmazott célkitűzései nem módosulnak a filozófiai olvasmányok hatására, csupán néhány fogalom – nevelés, igaz-hamis állítások, szabadság és igazság – árnyaltabb használata figyelhető meg későbbi írásaiban.

4.5. Szász történetírás 1797 előtt

Az 1790–91-es országgyűlés, a szerveződő tudós társaságok, a szászok történelmi jogainak védelmezése arra készítették a szász literátorokat, hogy ne csupán röpiratok formájában, hanem tudományos munkák megjelentetésével is felhívják a figyelmet a történelem és eredetkutatás fontosságára. A 17. századi hagyomány³⁴⁸ a 18. században különböző fórumokon folytatták. Egyrészt az egyháztörténész Haner család munkássága,³⁴⁹ másrészt Bruckenthal Sámuel kéziratban maradt, de utólag a szászok által kiadott munkája³⁵⁰ bizonyítja, hogy beszélhetünk folytonosságról. Az összefoglaló jellegű szövegek mellett azonban felismerik annak szükségességét, hogy a kimondottan tudományos szféra tájékoztatásán túl szükség van nézeteik népszerűsítésére azokon a területeken is, amelyeknek képviselői nem befolyásolhatják közvetlenül a politikai élet eseményeit, de a közvélemény alakításában szerepük van. Így a már megindult magyarországi és erdélyi ügyekkel is foglalkozó folyóiratokba folyamatosan küldik írásaikat már az 1790–91-es országgyűlés előtt is. Egyik legbuzgóbb tudósító Johann Seivert, aki a Windisch által szerkesztett pozsonyi *Ungrisches Magazin* legtöbb erdélyi vonatkozású írásának szerzője.³⁵¹ Seivert többnyire rövid, szakszerű írásokban tudósít az erdélyi történelemről, numizmatikával, oklevéltannal és a szászok privilégiumainak védelmével foglalkozott, de az eredetkérdésre nem tért ki részletesen. Álláspontját elszórt megjegyzésekből rekonstruálhatjuk, a Töppelt-féle kontinuitásra alapozó felvetést teljes mértékben elvetette, és már az 1780-as években azt hangoztatta, hogy

³⁴⁷ ENYEDI 1980: 435–498.

³⁴⁸ Ennek alapos bemutatását lásd SZEGEDI 2006.

³⁴⁹ Georg Haner (1672, Segesvár–1740, Berethalom), evangélikus superintendens és egyháztörténész. 1691-től Wittenbergben tanul, 1692-ben a bölcséleti stúdiumokban magiszteri diplomát szerez. Munkásságához lásd TRAUSSCH, 1871. Fia, Georg I. Haner (1707, Kisd–1777, Berethalom), Jénában Martin Schmeizelnél tanul. Követi apja példáját az egyházi előmenetelben és tudományos munkában, az egyháztörténet mellett Erdély múltjának szenteli figyelmét.

³⁵⁰ Samuel von BRUCKENTHAL, *Denkwürdigkeiten zur Geschichte der Sachsen in Siebenbürgen, aus bewährten Urkunden im Jahr 1750 herausgezogen*, in: *Siebenbürgische Provinzialblätter*, Fünfter Band, 1824.

³⁵¹ Seivert tudósításait elemzi BERNÁD 2007: 97–118. Az *Ungrisches Magazin* írásainak szerzőjét azonosította és közli SEIDLER 2008: 260–269.

a szászok történelméről csak a II. Géza általi betelepítés után lehet beszélni.³⁵² Az ugyancsak szász származású Martin Schech szokatlanul hosszú tanulmányban írja le a szászok történetét, különösen nagy hangsúlyt fektetve az eredetkérdésre.³⁵³ A kézirat megjelenése körül kialakult vita³⁵⁴ felhívja a figyelmet egy olyan problémára, amellyel viszonylag keveset foglalkozik a szakirodalom. A szászok tudományos munkásságát elemezve általában elfogadják azt a ténytet, hogy a gyakran névtelenül megjelentetett szövegek a kollektív identitás megjelenítói, mintha a szász náción belül nem lehettek volna egymástól eltérő vélemények vagy kutatási irányok. Az 1790-es években, különösen azok második felében a történelmi írásokat illetően problematikussá válik a helyzet. Egyrészt ugyanis a 18. század első felében részben leépítik a géta–gót–dák–német folytonosságra épülő eredetmítoszokat, másrészt II. József törvényrendeletei, a szász ellenállás, az 1790–91-es országgyűlés intézkedései következtében a szászok már nem tartják elegendőnek a dokumentumokra épülő érvelést saját jogaik védelmében, hanem újra az első lakos mítoszának érvkésztetére alapozva próbálják legitimizálni követeléseiket. Blaskó Katalin is ilyen szempontból elemzi Schech szövegét, mint aki szintén ehhez az eredetmítoszhoz tér vissza, felhívja azonban a figyelmet arra, hogy a kollektív identitás egyik alapját képező protestantizmust nem említi a szerző.³⁵⁵ Ezzel nem csupán a kollektív identitást meghatározó tényezők köréből lép ki, hanem az aktuális tudományos állásponttól eltérően olyan populáris nézeteket terjeszt, amelyek csupán a közvélemény szempontjából jutnak jelentőséghez.

Ez az állítás Joseph Karl Eder munkásságával is bizonyítható. Korának egyik legelismertebb történésze, akit nem csupán Erdélyben, hanem külföldön is megbecsüléssel említenek.³⁵⁶ Benkő József mellett egyike volt azon történészeknek, akik követték a nyugati tendenciákat, és megpróbáltak szakszerű történelmet írni. Annak ellenére, hogy munkái kimondottan a tudós világ képviselőinek szóltak, felsorolja azokat az elméleteket, amelyek a géta–gót–dák–szász folytonosságra épülnek,³⁵⁷ később azonban a felsorolás után azt is hozzáteszi, hogy mivel nem bizonyítható az elmélet, nem szükséges tovább foglalkozni vele, és a szászok történelmét csupán a

³⁵² Johann Seivert, 1783, 202–207.

³⁵³ Martin Schech, *Das Alterthum der Sächsischen Nation in Siebenbürgen, und derselben verschiedene Schicksale*, Ungarisches Magazin, 1782, II. 2. Stück. A tanulmányt elemzi BLASKÓ 2009.

³⁵⁴ Windisch tanácsadója és levelezőtársa, Daniel Cornides értetlenül fogadja, hogy a lapban helyet kap a már többszörösen megcáfolt nézet. Windisch ugyan nem tudományos érveléssel, de megvédi Schech írását, amelyet véleménye szerint azért is meg kellett jelentetni, hogy másokat jobbításra ösztönözzön. Windisch erre vonatkozó leveleit lásd SEIDLER 2008: 69–71.

³⁵⁵ BLASKÓ 2009.

³⁵⁶ Ez a megbecsülés a továbbiakban az Eder–Schlözer-viszonyban is látható lesz.

³⁵⁷ EDER 1792.

12. századtól kell tárgyalni.³⁵⁸ Ezzel szemben Michael Lebrecht, aki munkásságával azt próbálta elérni, hogy a történelem olvasása és értelmezése kilépjen addigi kereteiből és a populáris szférában is helyet kapjon, továbbra is a mítoszok terjesztésének szolgálatát választja. Munkáiban nem csupán a szászok őstörténeti legendáit tárja olvasói elé, hanem a magyar és román eredetmondákkal is egyetért, részletesen bemutatja és kimondottan a szélesebb értelemben vett olvasórétegnek ajánlja elmékedéseit.³⁵⁹ Elméleti fejtegetéseiben szembeállítja a népet a tudós társadalommal, utóbbinak azt rója fel, hogy a történelem ismeretéből pontosan a tudományos módszerekkel zárja ki a tömegeket:

„Es sieht damit gerade so aus, als ob man das Volk nicht würdig achte, Ihm was rechtes in die Hände zu geben; als ob die wahre Geschichte von unserm Vaterland ein Heiligthum sey, an welches sich keiner wagen dürfe, der nicht in dem Tempel der Gelehrsamkeit dazu eingeweiht worden, und daß man alle übrigen, durch dicke Folio und Quartbände, durch schwerfällige oder der Menge unbekannte Schreibarten, durch ungeheure Citationen, und durch andere pedantisch affektirte Gelehrsamkeit, wegschrecken müsse! Gewiß das größte Unrecht, worüber sich die Bürger eines Landes gegen die Gelehrten, denen sie Unterstützung und Nahrung verleihen, allemal beklagen können!”³⁶⁰

Ugyancsak ez a tendencia fedezhető fel abban a Lipszében kiadott, névtelenül megjelent *Versuch einer Staats- und Religions-Geschichte von Siebenbürgen* című munkában, amely szintén tudatosan fordul el a hivatásos történelemszektáktól álló olvasótábortól, lemond a hivatásos történetírás módszertanáról, amely a szerző szerint az átlagolvasónak érthetetlen, és élvezhető formában tárja ezúttal a nyugati olvasóközönség elé Erdély történetét.³⁶¹

Ezekben az írásokban nem csupán a professzionális történelemtől való tudatos elfordulás a feltűnő, hanem a korábbi történetírási hagyományok továbbvitele is. Erdély és Magyarország történetének tárgyalását általában Noé fiainak szétszóródásával kezdik, és az erre alapuló történetírói hagyományt viszik tovább. Nem beszélhetünk arról, hogy politikai hatást

³⁵⁸ EDER 1796.

³⁵⁹ LEBRECHT 1791. Ennek elemzését Bódyné Márkus Rozália végezte el: BÓDYNÉ MÁRKUS 1999: 87–120.

³⁶⁰ LEBRECHT 1791: 3. „Úgy tűnik, mintha a népet nem tekintenék méltónak arra, hogy kezébe valami igazán jót adjunk, mintha hazánk igaz története olyan szentély lenne, melybe senki sem léphetne be, aki nem a tudomány templomában lett felszentelve, és mintha mindenki mást vastag ívrét vagy negyedréti kötetekkel, nehéz és érthetetlen írásmóddal, roppant hosszú idézetekkel és más pedánsan affektáló tudós módszerekkel ijesztenék el. Bizonyosan ez lenne a legnagyobb igazságtalanság, amit bármely ország polgárai azon tudósok szemére vethetnének, akiknek ellátását és táplálását ők maguk biztosítják.”

³⁶¹ VERSUCH 1796.

reméltek munkáiktól, az első lakos sztereotípiája gyakran ellentmondásosan jelenik meg, hiszen tulajdonképpen az Erdély területén élő összes nép eredetmondáját továbbadják. Ez a tendencia csak Schlözer könyvének megjelenése után kezd hanyatlani, addig viszont a tudományosnak tekintett folyóiratuk is ezt a hagyományt követi. Így ebben az esetben a tudományos és populáris regiszter összefonódik.

Az erdélyi tudományos folyóirat: *Siebenbürgische Quartalschrift*

A szászok 1790 és 1801 között, az erdélyi népcsoportok közül elsőként tudós folyóiratot jelentetnek meg. A lap önmagát erdélyi tudós folyóiratként határozza meg, amely a szűkebb hazában élő nemzetek kulturális és tudományos munkáinak kíván teret biztosítani.³⁶² Az erdélyi tudományosság terjesztésére legalkalmasabbnak a német nyelvet találják a szerkesztők, hiszen, amíg a magyar csupán a nyelvművelés legalsó fokán áll, a német, a nyugati tudományosságának köszönhetően, kiválóan alkalmas a tudomány művelésére és terjesztésére. Amíg ugyanis a publikum, a témák és a nyelv nem lesznek egységesek, nem találhatnak egyetlen közös pontot sem az egyes nemzetek, ezért kifelé sem tudják hatásosan erdélyiként definiálni önmagukat.³⁶³ Már a programadó írásban észrevehető egy olyasfajta tendencia, amely mind a magyar, mind a székely tudományosságot (mind pedig a románt, melyet el sem ismer igazán) a szászoké alá rendeli. Kérdéses, hogy lehet-e a lapot erdélyi tudományos folyóiratként kezelni, vagy csupán a szászok törekvéseinek görcsöve. Pozíciójából adódóan valóban a három erdélyi nemzet médiumának lehet tekinteni: ebben az időben a Hochmeisternél megjelenő német nyelvű hírlapon³⁶⁴ és egy rövid életű magyar nyelvű újságon kívül³⁶⁵ nem jelentek meg lapok Erdélyben. Magyar nyelvű tudományos folyóirat pedig csak 1814-ben indul (*Erdélyi Muzéum*). Ebből a szempontból lehet arról beszélni, hogy a *Siebenbürgische Quartalschrift* volt az egyetlen olyan közeg, amely a napi és politikai híreken túl az erdélyi tudományos eredményeket közvetítette olvasóinak. Kérdéses azonban, hogy az olvasótábor kikből állt (a második kötetben közölt előfizetői lista szerint csak kevés magyar nyelvű olvasó rendelte meg), hogy a lap szerkesztői mindhárom nemzet tagjait vagy csupán a szászokat akarták-e olvasótá-

³⁶² *Sieb. Quart.* 1790: 2–16.

³⁶³ „Das Publikum ist so getheilt, daß da einmal die Materie, das andermaal die Sprache jeden Vereinigungspunkt unmöglich macht.“; „A közönség olyannyira megosztott, hogy egyrészt az anyag, másrészt pedig a nyelv minden közös alapot lehetetlenné tesz.“ *Sieb. Quart.*, 1790: 16.

³⁶⁴ *Siebenbürger Zeitung* (1783–1787), 1788-tól *Der Kriegsbote*, 1792-től 1862-ig *Der Siebenbürger Bote*, Hochmeister, Szeben.

³⁶⁵ *Erdélyi Magyar Hírvivő*, 1790–1791, Hochmeister, Kolozsvár.

borrá szervezni. Az első kötetben megjelenő, programírásnak is tekinthető *Ueber die Lage und die Hindernisse der Schriftstellerei in Siebenbürgen*³⁶⁶ című szöveg szerzője nemcsak arra tér ki, hogy kik azok, akiknek jogában áll tudományos munkákat létrehozni, hanem a potenciális olvasótábort is kijelöli:

„Wir wünschen das Vaterland mit sich selbst bekannter, und unsere Landesleute auf wichtige Wahrheiten, die in moralischer, politischer wissenschaftlicher und ökonomischer Hinsicht ihnen nützlich seyn können, aufmerksamer zu machen.”³⁶⁷

Ebben az esetben tehát *Landesleutéról* („földiról”) beszél, ezen a kifejezésen a továbbiakban is mindig mindhárom nemzet tagjait értik a szerzők (és azokat a román egyházi elöljárókat, akik olvasni tudnak). Másrészt viszont azt látjuk, hogy a közölt írások inkább a szászoknak szólnak: többször azzal kezdik történeti tárgyú írásait, hogy egy szász polgárnak kötelessége saját alkotmányával és ennek történetével tisztában lennie, majd eköré építik fel a teljes szöveget. Tematikai szempontból némi megszorításokkal nevezhető a lap a három nemzet médiumának, általában mindenik nemzet történelmi és szellemi eredményeivel foglalkoznak. Ez a tendencia valószínűleg a főszerkesztő, Johann Filtsch (1753–1836)³⁶⁸ személyével és munkásságával magyarázható.³⁶⁹ 1775 és 1777 között Erlangenben és Göttingenben tanul, hazatérte után papi szolgálatokat teljesít, a *Siebenbürgische Quartalschrift* szerkesztésének ideje alatt prédikátor Szebenben, majd lelkész Nagydisznódon, az utolsó két évfolyam ideje alatt pedig Szászorban. Mindeközben folyamatosan Erdély és a szászok történelmével foglalko-

³⁶⁶ *Sieb. Quart.*, 1790: 1–27.

³⁶⁷ *Sieb. Quart.*, 1790: 25. „Az kívánjuk, hogy hazánk jobban megismerhesse önmagát, és fel kívánjuk hívni földieink figyelmét azokra a fontos igazságokra, amelyek morális, politikai, tudományos vagy gazdasági szempontból hasznosak lehetnek számukra.”

³⁶⁸ Életéhez lásd fia által írott életrajzát, FILTSCH 1837.

³⁶⁹ A szakirodalomban máig nem tisztázott, hogy kik voltak Filtsch szerkesztőtársai. Életrajzírója szerint: „Filtsch vereinigte sich im Jahre 1789 mit Lerchenfeld, Neugeborn, Löprich und Mohr zur Herausgabe der Quartalschrift. Den ersten Band davon besorgten sie zusammen, von den übrigen Bänden aber blieb Filtsch allein der Herausgeber.” In: FILTSCH 1837: 14; „Filtsch 1798-ban összefogott Lerchenfeld, Neugeborn, Löprich és Mohr tudósokkal, hogy kiadják a folyóiratot. Az első kötetet együtt szerkesztették, de a továbbiakban Filtsch egyedül maradt.” *Trausch lexikona* szerint: „Er besorgte dieselbe anfangs allein, nach seiner Entfernung von Heltau aber zugleich mit Abbe Eder und Conrector Johann Binder.” In: TRAUSCH 1868, I.: 320.; „Eleinte egyedül szerkesztette a köteteket, Nagydisznódról való távozása után viszont Ederrel és Binderrel dolgozott együtt.” A szerkesztői státust azonban sem Johann Binder, sem pedig Karl Joseph Eder szócikkében nem említi. A szakirodalom Trausch után általában hármójukat nevezi meg szerkesztőnek. Amennyiben Trausch információja pontos, akkor is csak két évfolyamot szerkeszthetnek hárman, hiszen Filtsch 1798-ban távozik Nagydisznódról. Lásd FILTSCH 1837: 25.

zik, 1800-tól a Göttingeni Tudós Társaság tagja. Folyóiratát nem egyoldalú szaklapnak tekinti, hanem teret biztosít minden tudományos törekvésnek.³⁷⁰ Hangsúlyosak azok a történelmi írások, amelyek Schlözernek forrásként szolgálhatnak, és amelyek a II. József által megszüntetett, majd pedig visszanyert szász privilégiumok jogosságát hangoztatják. Ezért a szakirodalomban is gyakran kiemelik, hogy érezhető a lap politikai irányvonala, de általában nem fejtik ki ezt a gondolatot. Friedrich Teutsch már viszonylag korán felhívja a figyelmet arra, hogy a tudományos munkák is politikai nézőpontokat sugallnak: „Die *Siebenbürgische Quartalschrift* nimmt auch an dem politischen Kampf lebendigen Anteil. [...] Hier tritt uns schon in der Form wissenschaftlicher Darlegung der politische Kampf entgegen.”³⁷¹ Ma igen kevesen foglalkoznak ezzel a lappal,³⁷² a rövid tanulmányt megjelentető Lidia Gross³⁷³ csupán az első két évfolyamról ír, ezek tematikáját az identitáskeresés, a felvilágosult uralkodó és a politikai hírek kérdéskörei szerint csoportosítja. A lap informatív jellegét a politikai hírek közlésének tulajdonítja, majd kitér arra, hogy ezeket a híreket nem kommentálták, a bécsi Udvar által bevezetett törvényekre való reakciókat csak sejteni lehet. Ezek alapján a tanulmány szerzője nem foglalkozik ezzel a kérdéskörrel. A politikai hírek kommentár nélküli közlése azonban érthető, hiszen a Magyarországi és Erdélyi Kancellária 1790 után utasítja a lapok szerkesztőit, hogy a híreket nem szabad egyéni megjegyzésekkel kísérni és különösen tilos az országgyűlési beszédekről elmélkedni.³⁷⁴ Annak ellenére, hogy a folyóiratok revíziója a könyvcenzor feladata (tehát cenzúrája enyhébb a hírlapokénál), és hogy a szászok szabadabban nyilatkozhattak a magyaroknál (1792 után ugyanis az uralkodó pártolta a nem magyar nemzetiségek mozgalmait a magyar nemesség gyengítése érdekében), Filtsch nem vállalhatta annak kockázatát, hogy lapját a politikai hírek kommentálása miatt szüntessék meg.

³⁷⁰ Bővebben lásd GÖLLNER–STĂNESCU 1974: 15–16. Fr. Teutsch szerint: „Die Reichhaltigkeit des Inhalts, eine wertvolle Reihe ernster geschichtlicher, auch sächsisch-sprachwissenschaftlicher Untersuchungen, zahlreiche zeitgenössische, namentlich und statistische Mitteilungen, bedeutende kritische Anzeigen und Besprechungen neuer wissenschaftlicher Erscheinungen machen das Werk zu einem Markstein auf dem Wege des aufsteigenden und erstarkenden geistigen Lebens unseres Volkes.” ARCHIV, XXIV, 435.; „A tartalom gazdagsága, a történelmi és szász nyelvtudományi kutatások értékes sorozata, számos kortárs statisztikai közlemény kritikai szemle, valamint az újonnan megjelent tudományos publikációk ismertetése teszik a munkát népünk megerősödő szellemi életének határkövévé.”

³⁷¹ TEUTSCH 1884. „A *Siebenbürgische Quartalschrift* a politikai harcban is jelentős szerepet vállal. Ebben az esetben tudományos dolgozatok formájában jelenik meg a politika.”

³⁷² Tartalmi sajátosságait röviden bemutatja Joachim Wittstock, in: WITTSTOCK–SIENERTH (Hrsg.) 1999: 42–45.

³⁷³ GROSS 1993: 55–62.

³⁷⁴ Lásd KÓKAY 1979: 120.

A folyóiratot tanulmányozva arra is választ keresek, hogy mennyire rejtett, illetve nyilvános a magyar–szász ellentézés, hogy az alá-fölé rendeltségi viszonyok milyen nyelvi megfogalmazásban jelennek meg, valamint, hogy milyen magyarsággépet közvetít a *Siebenbürgische Quartalschrift*.

Ehhez szükséges volt megvizsgálni a különböző nemzettipológiákat és államelméleteket. Debreczeni Attila felsorolja azokat a nemzettipológiákat, melyek a korban léteztek.³⁷⁵ Kérdéses, hogy elfogadható-e konstrukciós elvként az etnokulturális elven alapuló identitásképzés. Az etnokulturális elv ugyanis a MI és az ŐK oppozíciós logikája szerint működik. A MI-hez szorosan kapcsolódnak bizonyos attribútumok (nyelv, öltözet stb.), ezáltal egy befelé teremtődő egységet működtet, amely kifelé határozott idegenképpel társul. Ez az érvelésmód abban az esetben leghangsúlyosabb a lapban, amikor az Erdélyben fellelhető különböző (nyelvi, illetve vallási alapon elkülönülő) csoportok korabeli helyzetét tárgyalják. Kiemelt szerepet ebben az esetben az unitáriusok kapnak, hiszen

„[...] ursprünglichen Sächsischen Charakter der heutigen meisten unitarischen Ungarn in Klausenburg, ihre auffalend sanften Gesichtszüge, ihre häusliche Ordnung, Wirtschaftlichkeit, Meubeln, Kleider, Gebräuche und Lebensart, die dem Menschenkenner sogleich entdecken, wessen Ursprung sie sind.”³⁷⁶

A MI-hez tartozás azért fontos az unitáriusok esetében, mert a lappal a szászok elsősorban saját kulturális fölényüket (ill. történelmi elsőbbségüket) kívánták bizonyítani, a többi csoport kulturális/tudományos teljesítményét csak abban az esetben ismerték el, ha azt belsővé tudták alakítani. Így a cikksorozatban tárgyalt unitárius nyomdák és nyomdászoknak azért van létjogosultságuk, mert az aktuális közvéleménynek megfelelően azt állítja a szerző, hogy az unitáriusok a szászok köréből kerültek ki, ezáltal is igazolva a fennebb említett fölényt.

Pukánszky Béla a szász idegenséget (a szász a magyarok szemszögéből más, mint a szepességi vagy bánási német, a magyar szász szemszögéből negatív konnotációkkal „szeretetreméltó”³⁷⁷) abból vezeti le, hogy a szászok a nagynémet népegység egyik alkotóelemének tekintették magukat.³⁷⁸ Szerinte ez leginkább a széles rétegekben élő, tervszerűen működtetett történelmi tudat ápolásában jelentkezik. Pukánszky véleménye szerint e történelmi tudat szolgálatába állították a 18. század végétől kezdődően a

³⁷⁵ Lásd DEBRECZENI 2001: 513–552.

³⁷⁶ [A legtöbb ma Kolozsváron élő unitárius magyarról elmondható, hogy] „feltűnően szelíd vonásaik, háztartásuk, gazdaságuk, ruházatuk, szokásaik és életmódjuk, mind arra engednek következtetni, hogy tulajdonképpen szász eredetűek.” *Sieb. Quart.* 1797, 4.

³⁷⁷ PUKÁNSZKY 1943: 3–6.

³⁷⁸ PUKÁNSZKY 1943: 67.

szakszerű történetírást, a sajtót és művelődési intézményeiket. Véleményem szerint nem tekinthetjük ezt az ideológiát a lapszerkesztők tudatos választásának, hiszen a német kultúrához való szerves hozzátartozást csakis történeti szempontból tárgyalják, korabeli viszonyokra kiterjesztve azonban nem. A nagynémet mozgalom programja befelé a népi-nemzeti erők tudatosítása és felerősítése volt (ill. kiirtása és eltírása mindannak, ami fajilag vagy szellemileg nem német), kifelé a német kisebbségi szigeteknek a népi egység tudatában való összefogása, a maguk jelenére is kiterjesztve elképzeléseiket,³⁷⁹ ilyen szempontból mindenfajta kísérlet arra, hogy 18. századi kulturális törekvéseket magyarázzunk vele, anakronisztikus.

Sokkal inkább indokolt az a kérdés, hogy a birodalomban ekkoriban propagált állampatriotizmus eszméje hatott-e a lap szerkesztőire, és – ha igen – hogyan. A Bécsből irányított eszmék célja az volt, hogy a szászok politikailag legyenek lojálisak az udvarral szemben. Moritz Csáky szerint az 1790 és 1830 közötti időszakot egyetlen korszaknak kell tekintenünk,³⁸⁰ ebben az időszakban dolgozzák ki és próbálják megvalósítani az állampatriotizmus ideológiáját. A hazai szakirodalomban azonban többnyire Metternich személyéhez kötik ezen ideológiák kidolgozását és megvalósítását, ám Metternich csupán a módszereken fejleszt, hiszen az ideológiai alapozás korábbról ered. A felvilágosult abszolutizmus elképzelései is hozzájárultak a későbbi állampatriotizmus elméleti megalapozásához, ugyanis tanítása szerint az államnak és az államhatalom minden szervének, az uralkodótól kezdve a legalacsonyabb hivatalszolgáig, rendeltetése egyedül az, hogy a közösség érdekét, a köz javát (*bonum publicum, das allgemeine Wohl*) minél tökéletesebben szolgálja.³⁸¹ Ennek alapján a bécsi államismereti iskola teoretikusa, Sonnenfels lesz az első, aki kidolgozza az állampatriotizmus elméletét, és a Monarchia fennhatósága alá tartozó népek általa ideálisnak vélt viselkedési modelljeit. Az állampatriotizmus legfontosabb jegyei: minden lakosra egyformán érvényes törvények, egyforma hazaszeretet és mindent átfogó hűség az uralkodóház irányában.³⁸² A hazaszeretet azonban már a szász röpiratokban is gyakran átértelmeződik. A birodalom egészére vonatkoztatott elképzeléseket ugyanis a szászok csak saját universitásukon belül látják megvalósíthatónak:

„So müsse dann ein Gemeingeist, ein Gemeinsinn, alle unsre Gedanken beleben, und sich unsrer aller Herzen bemeistern, daß niemand unter uns auf das Seine allein sehe, vielmehr ein jeder sein eignes Beste mit dem Wohle des Ganzen verbinde, und demselben unterordne. Patriotismus würden wir es heißen,

³⁷⁹ Bővebben lásd PUKÁNSZKY 1936: 184–185.

³⁸⁰ CSÁKY 1981: 86.

³⁸¹ Bővebben lásd EMBER 1940: 80.

³⁸² SONENNFELS 1771.

wenn dieses geheiligte Wort in diesen Zeiten von Schwärmern nicht so sehr entweiht worden wäre.”³⁸³

Mind szász, mind pedig magyar részről a közös törvények megvalósítási kísérletei váltották ki a legnagyobb ellenkezést. Így II. József neve például csak visszavonó rendeletei és halála után eufemizálódik, nekrológjának címe: *II. József, a haza helyreállítója*.³⁸⁴ A polgárnak fel kell ismernie, hogy ok-okozati összefüggés van a jólét és az állam³⁸⁵ között, ezért hazaszeretetének nem csupán emotívna, hanem racionálisan motiválnak is kell lennie. A nemzeti érzelmek alacsonyabb rendűek a hazaszeretetenél, ezért annak csakis részei lehetnek, de nem emelkedhetnek föléje. Éppen ebben a pontban tér el a *Siebenbürgische Quartalschrift* elképzelése az állampatriotizmus ideológiájától. Egyetlen évfolyam lapszámában sem találkozhatunk összbirodalmi eszmékkel vagy az udvar említésével. *Vaterland* alatt minden esetben Erdélyt értik, e szűk hazaértelmezésen belül azonban felfedezhetőek olyan tendenciák, melyek az állampatriotizmus jegyeit viselik magukon: az erdélyi kultúrát német nyelvűvé tenni, közelíteni egymáshoz az egyes nációk hagyományait, a történelemnek egyetlen értelmezési regisztert jelölni ki.

A történelmi írások néhány történeti-kulturális szövegtől eltekintve (szász királybírók, iskolák, vallási vezetők teljesítményének vizsgálata) szinte kizárólag az erdélyi közös múlttal foglalkoznak. Az első szám első írása Hunyadi János életét tárgyalja, egyedüli olyan személyiségként ismerve el, akinek vezetése alatt virágzott az erdélyi magyar tudományosság. Hosszabb írásokban ezután leginkább azokkal az erdélyi fejedelmekkel foglalkoznak, akik valamilyen szempontból megsértették a szász privilégiumokat, ezáltal világitva rá arra a nem mindig könnyű helyzetre, melyben a szász tudományosság mégis fejlődni tudott.

Az eredetközösség beszédmódja vagy ennek elutasítása legmarkánsabban az eredetmítoszokban jelenik meg. Ezen írások keretein belül a szerzők teljesen feladják az ősi alkotmányra hivatkozás nyelvének rendszerét, és kutatásaik széttartóvá válnak, hiszen a magyar eredetközösségi paradigmába ők nem illenek bele. Ezért próbálják nyelvileg megsemmisí-

³⁸³ [MÜLLER] 1790. „Szívünket és lelkünket, minden gondolatunkat a közösségi szellemnek kell uralnia, hogy senki közülünk ne tekintse pusztán a saját javát, hanem mindenki egyéni boldogulását a közjével kösse össze, annak rendelje alá. Ezt az érzést patriotizmusnak neveznénk, ha a magasztos kifejezést manapság nem szentségtelenítették volna meg annyira a vakbuzgó rajongók.” Bevezető.

³⁸⁴ Joseph II, der Wiederhersteller des Vaterlandes, *Sieb. Quart.* 1790, 253.

³⁸⁵ Gondot okoz a *Vaterland* kifejezés fordítása, hiszen a korban különböző képzetek éltek a hazáról. Az ausztriai szerzők részéről a kifejezés általában a teljes Monarchiára vonatkozik, ám a magyarok például sokszor csak Magyarországot illették a kifejezéssel. Esetünkben a *vaterländische* jelző legtöbb esetben erdélyit jelent.

teni azt. Mivel magyarságképük ezekben az írásokban jelenik meg legelentmondásosabban, hosszabban foglalkozom velük.

Előzetes feltételezéseim szerint Erdélyben II. József rendeleteinek következtében kapott kiemelt szerepet az eredetkutatás. Hiszen azzal, hogy a császár megszüntette az egyes nemzetek privilégiumait, felerősödtek azok a hangok, amelyek e privilégiumok jogosságát kívánták bizonyítani (mind a szász, mind pedig a magyar oldalon). A szászok ekkor kérik fel Schlözert, hogy írja meg történetüket, amelyből világosan kiderülne, hogy ugyanolyan jogaik vannak Erdély földjén, mint a magyar nemeseknek. Ez az elgondolás már meghaladja az addig csak a szász privilégiumok jogosságát tárgyaló írások gondolatmenetét. A szepességi németekhez képest más érzelmi velejároi voltak az eredetkutatásoknak az erdélyi szászoknál. Náluk a korán adódott nemzeti érzékenység folytán az eredetkutatók fejtegetéseiben kezdettől fogva volt bizonyos elhárító és közvetve vagy közvetlenül támadó magatartás a másik két erdélyi nációval szemben.

A lapban Schlözer könyvének megjelenéséig az erdélyi német kontinuitás elmélete kap hangsúlyos szerepet. Ez az elképzelés nem újkeletű, alapja a gót–géta–dák–szász eredetmítosz. Ezen elmélet terjesztéséhez a szerkesztők Karl Joseph Edert használják fel, aki a nyugati tudományosságban is elismert történésznek számít. Hosszú recenziót közölnek *De initiis Iurisbusque primaevis Saxonum Transsilvanorum Commentatio* című könyvéről, melyben az erdélyi német kontinuitás elméletének főbb pontjait is közlésre érdemesnek találják. A hunok idejétől kezdve II. Géza szász betelepítéséig vezeti le Eder a németek jelenlétét Erdély földjén. Főbb tételei a következők:

1. A hunok idejében itt éltek a gótok, egy germán nép.
2. Nagy Károly legyőzi az avarokat, birodalmát kiterjeszti Pannóniára, ezért elképzelhető, hogy ide is küldött telepéseket.
3. A magyarok bejövetelkor nem kimutatható ugyan a jelenlétük, de
4. István és német felesége, Gizella ismét sok németet telepít a területre
5. A II. Géza idejében behívott szászok már teljes német településeket találtak itt.

Elméletét Eder különböző források felhasználásával alakította ki. Már Bonfini beszél arról, hogy a szászok tulajdonképpen a Nagy Károly által (772–804) Erdélybe telepített németek utódai lennének, holott semmilyen bizonyíték sincs arra, hogy Károly németeket telepített volna Pannóniába. A 16. században Christian Pomarius nagyszebeni városi írnok vezeti le a német kontinuitást az antik időktől II. Géza szász betelepítéséig. Ezt az elméletet átveszi Melancthon, aki a szászok gót eredetéről beszél, így a

nyugati világban is elterjed a mítosz. Hatására a szászok több munkát is megjelentetnek, leghíresebb Albert Huet 1591-es (*Grundaussführlicher Sermon von der Sachsen Ursprung, Leben, Handel und Wandel*), illetve Johann Tröster 1666-os (*Das Alt- und Neue Teutsche Dacia. Das ist: Neue Beschreibung des Landes Siebenbürgen*) munkái. Tröster az úgynevezett Teutsch-népek sorába sorolja a dákokat, gétákat, gepidákat, gótokat, vandálokat és longobárdokat, így tulajdonképpen a románok is német eredetűek nála, Decebalt valójában Dietwaldnak hívták.³⁸⁶

Kivételt képeznek Johann Honterus, illetve Valentin Franck von Franckenstein, akik tagadják a szász-dák kontinuitást. Franckenstein elméletének elterjedése után nyugaton nem beszélnek többet erről a mítosztól, a szászok azonban kizárólag Schlözer könyvének megjelenése után hagynak fel az elmélet terjesztésével.

A jogaikat ezután azzal kívánják bizonyítani, hogy Erdély földjét ők tették lakhatóvá. Schlözer művének megjelenése előtt csak a kulturális javak terjesztéséről beszélnek, majd a könyv megjelenésével egyidőben megindul a magyarok és székelyek eredetéről szóló diskurzus. *Chorographie von Burzenland* (IV. évf. 327) című írásuktól kezdődően II. Géza bölcs királyként jelenik meg, aki nem csupán határvédő szempontok miatt, hanem szociális és kulturális célokkal is hívta országába a szászokat. „Außer der Anbauung und Kultivierung des Landes, das größtentheils wüste war, wollte er durch dieselben feste Städte anlegen, um die Grenzen zu decken, und zu vertheidigen, Handlung und Manufakturen anlegen, und Künste und Wissenschaften in Aufnahme bringen.”³⁸⁷ – írja a tanulmányíró. A mítoszképzéshez hatásosan járul hozzá a II. Géza szavaiként titulált, versbe szedett indoklás is:

Mich ehrt der Sachs, der Schwab, und
Der ihm verwandte Bayer
Der Deutsche macht mich reich, durch sein
Geschenk und Steuer.³⁸⁸

A magyarok ebben a diskurzusban potenciális ellenségként jelennek meg, olyan civilizálatlan népként, melynek körében a kultúra terjesztése akadályokba ütközik. Koselleck az ellenségfogalmakról beszélve kifejti, hogy ami történetileg egykor a tapasztalatokat alakította, később struk-

³⁸⁶ Bővebben lásd HORVÁTH Sz. 2004: 81–89.

³⁸⁷ „Az ország felépítésén és a föld megművelésén túl, mely nagyrészt pusztá volt, az is célja volt a szászokkal, hogy ezek erős városaikkal megvédjék a határokat, elterjesszék a kézművességet és a kereskedelmet, meghonosítsák a művészetet és tudományt.”, *Sieb. Quart.*, IV. Jahrgang, 1795, 328.

³⁸⁸ *Sieb. Quart.*, IV. Jahrgang, 1795, 328. „Tisztel a szász, meg a sváb / bajor rokonával / jól tart engem a német / adó- s ajándokával.”

turálisán újra meg újra megismétlődik anélkül, hogy a fogalmak kialakulására és eltérő jelentésére bárki is reflektálna. A görögök és a barbárok közötti jelentéstani ellentétet új nevekkal helyettesítik – a barbárok viszont maradnak.³⁸⁹ A szászok szemszögéből a magyarok vadak, civilizálatlanok voltak, a Schlözer által gyakran hangoztatott nyersesség is barbár mivoltukhoz tartozik. Ahol még nyers erkölcsök uralkodnak, nem fejlődhetnek a tudományok, ezért a szászok bejövetele nélkül Erdély elveszett volna.

A történelmi tárgyú írások már sok olyan utalást tartalmaznak, amelyek a szász privilégiumok jogosságát hangoztatják, de ezeket általában a múlt ideálisnak vélt rendszerében tárgyalják. Ezekben az írásokban nem igazán van lehetőség arra, hogy saját jelenük politikai jogairól szólhassanak. A leggyakrabban hangoztatott jogok a concivilitas, valamint annak elismertetése, hogy a Királyföld ugyanolyan birtoka a szászság egészének, mint egy magyar nemesnek a saját földje, tehát amilyen jogokkal a nemes birtokán rendelkezik, ugyanolyan jogok illetik meg a szász nemzet egészét saját területén.³⁹⁰

Nem találtam információkat arra vonatkozólag, hogy a folyóirat miért szűnt meg 1801-ben. Nem zárható ki a felsőbb utasításra történt megszüntetés sem, többször jelentetnek meg olyan írásokat, amelyeket az Udvar nem nézhetett jó szemmel. Ennek egyik legjellegzetesebb példája Martin Schwartner statisztikájának recenziója, amelyben Eder nem csupán a könyvet dicséri, hanem arra is felhívja a figyelmet, hogy a cenzúra által kihúzott részek egy hallei kiadványban olvashatók (Ekkoriban Johann Christian Engel az Erdélyi Kancellária alkalmazottjaként cenzori feladatokat is ellát, így a kéziratot már a megjelenés előtt megkapja. Az általa veszélyesnek ítélt részeket még a hivatalos cenzori vizsgálat előtt elküldi Gebauer hallei könyvkereskedőnek, sejtje ugyanis, hogy a kézirat csak szövegrészek kihúzása árán jelenhet majd meg). A hallei kiadvány ugyan nem árusítható Erdélyben, Eder viszont megnevezi azt a kolozsvári könyvgyűjteményt, ahol mégis megtalálható. Ez után az írás után ugyan megjelenik még egy évfolyam, viszont a herderi recenzió kívül alig foglalkozik történelemmel vagy politikai jogokkal.

A folyóiratot recenzáló Johann Christian Engelnek már az utolsó kötet ismertetésekor³⁹¹ tudomása van arról, hogy a továbbiakban nem fog megjelenni a lap. Ő maga ezt az érdektelenséggel magyarázza, az utolsó évfolyam első füzeté tanúsága szerint ugyanis már csupán 28 előfizetője van. Egyrészt elítéli az erdélyi közömbösséget, másrészt viszont azzal magya-

³⁸⁹ KOSELLECK 1998: 12–23.

³⁹⁰ Ezeket a kérdéseket és ezek következményeit a hosszabb tanulmányokban csak sejtetni lehet, addig a recenziókban, az újonnan megjelent könyvek kommentárjaiban szabadon hangozthatják őket, így részletesebben a recenziókról szóló részben foglalkozom velük.

³⁹¹ ALZ, Jena, 1803, 104, 89–95.

rázza, hogy a lap nagyon lokális jellegűvé vált, az eleve szűk olvasótábor pedig azért csökkent radikálisan, mivel a lap egyre inkább a szász priviligiumok szószólójává és a szász érdekeltségű történeti kérdések megjelenítőjévé vált. Véleménye szerint tágítani kellene a kérdésköröket, fontos lenne, hogy a megcélzott olvasóközönség ne csupán a szász lelkészekből, hanem az erdélyi magyar nemesség képviselőiből is álljon.

Azért tartom fontosnak a *Siebenbürgische Quartalschrift* eredetmítoszainak vizsgálatát, mert ebből világossá válik, hogy Aranka György és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság nem csupán Schlözerrel száll vitába akkor, amikor saját történelmük hiteles változatát kívánja megírni. Készülő Erdély-történetükben ezért kap kiemelt szerepet az országban élő egyes nemzetek korai történetének megírása, azoknak a pontoknak a cáfolata, amelyek mind a Schlözer könyvében, mind pedig a szász tudományos diskurzusokban hangsúlyosan szerepelnek.

4.6. Létezik-e kommunikáció a szász és magyar szövegek között?

Látható tehát, hogy az 1790-es évek elején Erdélyben mind a magyar, mind pedig a szász tudományosságban fontos szerepet kap a történelem, a népek eredetének kérdése. A magánlevelezésen túl kérdésessé vált számomra, hogy milyen szinten beszélhetünk szász–magyar kulturális kapcsolatokról, hogyan kommunikálnak a szövegek egymással, léteztek-e közös törekvések, vagy a natiók elsősorban saját szövegeik terjesztésével voltak elfoglalva.

A szász–magyar kulturális kapcsolatokat talán túlságosan is behatárolom azáltal, hogy csakis szövegekkel foglalkozom, nem térek tehát ki az intézményes keretek között zajló kapcsolatokra,³⁹² nem vizsgálom a kérdés jogi aspektusait, illetve a szövegeket is oly módon szelektálom, hogy választ tudjanak adni arra az általam meghatározónak vélt kérdésre, hogyan írja le a két fél a közöttük levő különbségeket, milyen eszközökhöz nyúl azokban az esetekben, amikor közös történeti múltjukat a külföld előtt kell reprezentálni, és milyen módon reagál a külső (tehát nem erdélyi) vádakra, amelyek a békés együttélést kérdőjelezik meg. A kultúra ebben az esetben az assmanni értelemben vett kulturális emlékezet részeként jelenik meg.³⁹³ A kulturális emlékezet eszerint a múlt szilárd pontjaira irányul, a múlt szimbolikus alakzatokba olvad, mítosz és történelem ebben az értelemben nem válik el egymástól. Jelentős szerephez jut az őstörténet, az államalapí-

³⁹² A mindennapi élet kölcsönhatásaira sem térek ki. A téma ezen aspektusáról lásd POZSONY 1998.

³⁹³ ASSMANN 1999.

tás, a honfoglalás, ezeket egyrészt megünneplik, másrészt pedig rögzítés által a kollektív identitás részeivé teszik. Minden kultúra hajlamos azonban az elutasítás-elfogadás rá jellemző és mindenfajta értelemadás alapjául szolgáló fekete-fehér ábráját implicit szabályok és jelentések láthatatlan és megfoghatatlan szürkességébe süllyeszteni, ahol sem viták, sem változások nem érik. Ebből kiindulva fogalmaztam meg a kérdést, hogy nyelvileg hogyan konstituálódik mindkét nemzet belső, önmagáról alkotott képe, illetve külső, a másik nemzetről alkotott képe.

Ezeket a kérdéseket imagológiai szempontból veszem szemügyre, a vizsgálat erősen szövegközpontú, hiszen a nemzetkarakterológiai kérdésekre, a sztereotípiák alakulására nem kaphatunk választ a jogtörténetből vagy a kimondottan forrásközpontú, az adatok elemzését hanyagoló történeti tárgyú írásokból.

Jakob Müller írása, amelyet korábban a népszerű írások kategóriájába soroltam, gyakran használja a később Schlözernek tulajdonított sztereotípiákat. Ő maga is a német kontinuitás elméletét hangoztatja, bár nem feltételez közvetlen kapcsolatot a keleti gótok és szászok között. Hiszen elsősorban azt kell bebizonyítania, hogy a szászok beköltözésekor Erdély földje pusztához hasonlított, hogy azt csakis a szászok segítségével tudták a magyarok megőrizni.³⁹⁴ Nem emeli ki azonban a szászok történeti elsőségét, sokkal nagyobb hangsúlyt fektet annak bizonyítására (és ebben tér el Schlözertől), hogy a három nációnak közösen tudta megvédeni Erdély földjét a különböző támadásoktól. Ezen a helyen jelenik meg a harcos nemzet sztereotípiája is, melyet Schlözertől eltérően pozitív jellemvonásként állít olvasói elé. Hasonlóan a többi szász szerzőhöz, elítéli az egyneműsítés gondolatát, a szászok nem kívánnak a magyarok attribútumaival sem jellemvonásaikban, sem pedig törvényeikben azonosulni:

„Wir ehren, wir schätzen, wir lieben unsre Landesleute die Ungarn, als eine edle, kriegerische, heldenmüthige, großmüthige Nation; sechs Jahrhunderte über haben wir mit ihnen gemeine Lasten getragen; gemeinschaftlich mit ihnen ein gemeinsames Vaterland vertheidigt, und auf dem Schlachtfelde hat sich ihr Blut mit dem unsrigen, wenn es zur Vertheidigung des gemeinen Besten floß, vermischt. Kann das Vaterland mehr Einheit fordern? Warum sollten sie nun noch eine Nation mit den Sachsen ausmachen, da sie doch im Wesentlichen ihrer Grundeinrichtungen so sehr von ihnen unterschieden sind? Die Un-

³⁹⁴ „Daß um die Zeit der Einwanderung der Sachsen in Siebenbürgen der größte Theil des Landes wüst und unbewohnt war, darauf weisen die päbstliche Bullen, die in den ersten Zeiten der Niederlassung unsers Volkes im Lande erlassen worden, und in welchen die Wohnsitze der Sachsen ausdrücklich Wüsteneien (desertum) heißen.“ [MÜLLER] 1790: 5–6.; „Hogy a szászok bevándorlásának idején Erdély legnagyobb része lakatlan pusztaság volt, azt a népünk letelepedése utáni első időkben kibocsájtott pápai bullák tanúsítják, melyekben a szászok lakóhelyeit kifejezettek pusztaság (desertum) névvel illetik.“

garn sind von Adel, oder Unterthanen; der Mittelstand des freyen Landmanns und des Gewerbe treibenden Bürgers ist unter ihnen beynahe unmerklich. Die Sachsen dagegen machen gleichsam eine einzige Familie des von beyden Auentheilen gleich weit entfernten Mittelstandes aus.“³⁹⁵

A szöveg első felében tehát alapvetően nemzetkarakterológiai szó-készletet használ, saját nemzetére azonban már nem vonatkoztatja ezt a szóhasználatot, hanem a polgári és nemesi berendezkedés különbségeire hívja fel a figyelmet. Retorikája azért figyelemreméltó, mert bár céljai hasonlóak a Schlözeréihez (a nemzeti jogok legitimálása), nem kérdőjelezi meg a történeti békés együttélést, illetve nem hangsúlyoz semmiféle felsőbbrendűséget egyik oldalon sem. Talán ebből tűnik megmagyarázhatónak, hogy a magyar literátorok nem tekintették provokációnak a hasonló szövegeket, annak ellenére, hogy ezekben sok minden megfogalmazódik a későbbi vádakból: Erdély a szászok betelepülésekor lakatlan, pusztá terület volt, a magyar alapvetően harcos nemzet, amely igen kevésbé érdek-lődik a polgáriasodás iránt. Sokkal hatásosabbak lehettek azok a metaforikus megfogalmazások, amelyek elfedték a hasonló, talán nem is tudatos negatív konnotációkat.

Az erdélyi *natiók* nemzetkarakterológiai bemutatása legmarkánsabban a szász tanár, evangélikus lelkész, Michael Lebrecht által névtelenül kiadott *Über den National-Charakter der in Siebenbürgen befindlichen Nationen* című munkájában jelenik meg.³⁹⁶ Ebben az esetben az imagológia elméleti megalapozóját (Franz K. Stanzel) továbbgondoló S. Varga Pál elképzelését tartom hasznosíthatónak, aki a népek egymásról alkotott képeire nem feltétlenül fikcióként tekint. Azt állítja ugyanis, hogy a társadalmak az általuk konstituált világot valóságosként élik meg, ha pedig ezek a képek a valóságosként elképzelt világ képei, ugyanúgy részei a kollektív tudásnak, mint az írásban rögzített tudásanyag.³⁹⁷ Az egyes sztereotípiák szívósságát S. Varga az idegenségképzettel hozza összefüggésbe, hiszen a konkrét tapasztalatok esetlegesebbek, a beszerezhető információk csak ritka esetben lépik túl azt a határt, amelytől egy sztereotípiá adott esetben megváltozhat

³⁹⁵ [MÜLLER] 1790: 39–40. „Tiszteljük, becsüljük, szeretjük magyar honfitársainkat, mint nemes, harcos, hősiés, nagylelkű nemzet tagjait; hat évszázadon át velük közösen viseltük terheinket, együtt védtük velük közös hazánkat, a közjő védelmében a csatatéren elhullott legjobbjaink vére egymással keveredett. Kívánhat-e a haza szorosabb egységet? Miért kellene a szászokkal egy nemzeté kovácsolódnunk, mikor alapvető berendezkedésük olyanira különbözik egymástól? A magyarok vagy nemesek, vagy szolgák, a közbülső rend, a szabad parasztoké és a polgárságé – az iparosoké, kereskedőké mesterembereké –, csak elenyésző nagyságú náluk. Ezzel szemben a szászok olyan családot alkotnak, amely középen, a nemesektől és a szolgáltól egyenlő távolságra áll.”

³⁹⁶ [LEBRECHT] 1792.

³⁹⁷ Bővebben lásd S. VARGA 2005: 188–189.

vagy eltűnhet. A kérdés problematikussága azonban már a korabeli szerzők írásaiban is megjelenik. Esetünkben nem feltétlenül beszélhetünk a személyes tapasztalat hiányáról vagy azoknak a kritériumoknak a hiányáról, amelyek egy szerzőt feljogosítanak arra, hogy nemzetkarakterológiát írjon. Elméleti szinten a *Tudományos Gyűjtemény* munkatársa, Thaisz András³⁹⁸ fogalmazza meg ennek kritériumait, azért fontos erre hosszabban kitérnem, mert a fennebb említett szerző szinte valamennyi elvárásnak eleget tesz, mégsem beszélhetünk arról, hogy ne használna több évszázados sztereotípiákat. A nemzetkarakterológiát író szerző tehát: tökéletesen beszélje annak a népnek a nyelvét, amelyről ír; legyen rálátása annak literatúrájára (a literatúrát ebben az esetben korábbi értelmében, vagyis a tudományokat és szépirodalmat magába foglaló fogalomként kell értenünk); ismerje a nemzet szokásait, ünnepeit, ételeit és italtait; legyen tisztában a földrajzi fekvéssel, illetve időjárási viszonyokkal; nem utolsósorban pedig tökéletesen ismerje a nemzet alkotmányát, jogrendszerét és történelmét. Nem zárja ki a külföldi szerzők legitimitását, de olyan követelményrendszert állít fel, amely a legtrikább esetben megvalósítható. Érvelésének zárómondata:

„Az, és egyedül tsak az, által fogja látni, mi a' Nemzetnek gyök bélyege (Grundcharakter, Charakter radicalis) mi hozzá járult 's mi jelenvaló állapata; mert a' Nemzetnek jelenvaló állapata nem mindenkor bélyege és ellemben.”³⁹⁹

A múlt és jelenbeli állapotok különböző voltát a nemzeti jellemzők esetében Michael Lebrecht sem tagadja, érvelése szerint azonban az írónak kötelessége mind a kezdeti, mind pedig a saját jelene szerinti állapotokat rögzíteni ahhoz, hogy az olvasó szabadon eldönthesse, a kérdéses népcsoport változott-e valamit a történelem folyamán. Szövege erősen provokatív, mielőtt figyelmeztetne erre az írói kötelességre, metaforikusan a megvalósíthatóság lehetetlenségére hívja fel a figyelmet. Ahogyan a márvány a gondos megmunkálás ellenére is márvány marad, úgy az egyes népek alaptulajdonságai sem tűnnek el a civilizáció különböző szintjein sem:

„Zwar ist der Marmor noch immer Marmor, wenn er gleich vom Meißel des Künstlers in die feinste Bildung geschnitten ist: aber wäre es auch nicht Schade, wenn man ihn über den Bildung in Kalk verwandelte. Doch wir wollen ihn so schildern, wie wir ihn heut zu Tage finden, und dann dem Auge des Kenners die Entscheidung überlassen, ob und wie viel er bei der Bildung gewonnen habe.”⁴⁰⁰

³⁹⁸ THAISZ 1819: 32–56.

³⁹⁹ THAISZ 1819: 49–50.

⁴⁰⁰ [LEBRECHT] 1792: 20–21., „Márványnak nevezik a márványt azután is, miután a művész vésője nagy műgonddal megmunkálta. Dehát az sem lenne szégyen, ha a (ki)képzés után puszta mésszé válna. Ezért a [nemzetet] abban az állapotában írjuk le, amilyenben ma talál-

A későbbiekben látni fogjuk, hogy a százok esetében viszont elfogadhatónak tartja a változást, vagyis azt, hogy a művelődés segítségével a nemzeti karakter is változzék (bár ez a változás egy előzetes készséget is feltételez). Az ilyesfajta viszonyulásmód azonban már a Thaisz által felsorolt hibák körébe tartozik, amelyek szerint a szerző legnagyobb hibája az elfogultság, attól függetlenül, hogy ez más nemzetekkel szembeni negatív, vagy az önmagáéval szembeni pozitív elfogultság.⁴⁰¹ Ez alól viszont ő maga sem kivétel, elméleti írását ugyanis azzal a (többször is tételszerűen megfogalmazott) mondattal zárja, amely szerint „Egy Nemzet sinszen anynyi sok sületlen Itéleteknek ki téve, mint a’ Magyar – mert egy Nemzet sem ád anynyi idegen ingyen élőknék kenyeret, mint a’ Magyar.”⁴⁰²

Michael Lebrecht nemzetkarakterológiai művében azt az előfeltevést próbálja meg lebontani, hogy az Erdélyben lakó nemzetek egységesen jellemezhetőek lennének. Az általa ismert művekben ugyanis a magyar fennhatóság alatt levő területek népeit egyetlen nemzetként jellemzik, senki nem tér ki a lehetséges különbségekre. Lebrecht ezt azzal magyarázza, hogy a jellemzések leggyakrabban a klímaelméletből indulnak ki, amely szerint a hasonló földrajzi fekvésű, hasonló éghajlat alatt élő és egységes törvénykezés alatt álló nemzetek nem különbözhetnek egymástól. Véleménye szerint az erdélyiekben csak a saját szokásaikhoz, vallásukhoz, ruházatukhoz, gondolkodásmódjukhoz való feltétlen ragaszkodás közös vonás, viszont ebből ered annak az igénye is, hogy egyenként kell megvizsgálni a nemzetiségeket.⁴⁰³ E közös vonásból eredeztetni azt az összefogást is, amelynek segítségével a nációk közös erővel ellenálltak II. József egységesítő politikájának, egyetértettek ugyanis abban, hogy a közös törvények sem fogják rávenni arra az egyes nációk tagjait, hogy egymással házasságot kössenek, ezáltal pedig idővel egyneműsődjenek.⁴⁰⁴ Bevezetőjében arra is kitér, hogy jelentősége van a jelenkori helyzet vizsgálata kontextusának. Véleménye szerint a városi polgárság sok esetben a falusi lakosságtól eltérő képet mutat, ahol a nemzeti jegyek a maguk heroikus voltában lelhetőek fel.

juk, és a művelt olvasóra bízunk, döntse el, mit és mennyit nyert képzése során.”

⁴⁰¹ THAISZ 1819: 51–53.

⁴⁰² THAISZ 1819: 54.

⁴⁰³ „Diese Festigkeite und Vorliebe zur Fortpflanzung der eignen Nationssitten, Kleidung, Religion, Denkungsart, bey einem solchen Gewirre von Charakteren, unter dem nämlichen Flecken und Dorfe, ist der Hauptzug des Siebenbürgers.”; [LEBRECHT] 1792: 8. „Az erdélyi fő jellemvonása az a határozottság, az az előszeretet, amellyel az országában található nemzeti sokszínűség nyüzsgésében a maga sajátos nemzeti szokásainak, viseletének, vallásának és gondolkodásmódjának a továbbörökítéséhez ragaszkodik, ugyanabban a mezővárosban vagy faluban [amelyben született].”

⁴⁰⁴ [LEBRECHT] 1792: 10.

Minden esetben az egyes nemzetek eredetével kezdi vizsgálódásait. A magyarok esetében a De Guignes által⁴⁰⁵ ismertetett és kifejtett hármas honfoglalás híve. Röviden összefoglalva elképzeléseit: 376 körül hun név alatt (amelynek eredetét ő a Hiong-nu megnevezésben látja) jelennek meg először Európában, Attila halála után ismét eltűnnek. 533-ban ogorok vagy avarok nevezet alatt hódítanak, e népcsoport Pannónia területén marad, majd 862-ben összekeveredik az ezúttal magyar név alatt megjelenő népcsoporttal. Mindhárom népcsoport jellemzését is megadja, ezekben egyáltalán nem tér el a már ismert sztereotípiáktól: a hunok a legriasztóbb barbárok, farönkhöz hasonló alacsony, kövér emberek voltak, hatalmas, kerek fejjel. Az anyák a fiúgyermekük orrát születésükkor benyomták, hogy biztosabban álljon a sisak a fejükön. Csakis nyereg alatt puhított nyers húst ettek, legfőbb szenvedélyük a harc volt, ami alól asszonyaik sem vonták ki magukat. Vallásukra az volt jellemző, hogy őseik szellemét tisztelték, minden meggyilkolt embert szolgálíknak tekintettek a másvilágon. Vallásuk erkölcsöket mellőző voltából fakadt a többnejűség és szexuális szabadság. Nem vetették meg az iszákosságot sem, amíg a bort nem ismerték, erjesztett kancatejet ittak.⁴⁰⁶

Az avarok valamivel szelídebbek voltak, ezáltal furfangosabbak is, így maradhattak meg mai lakhelyükön. A magyarok viszont teljes mértékben a hunokkal mutatnak közös vonásokat, talán még vérszomjasabbnak ábrázolja őket a szerző, mint elődeiket:

„Ihr moralischer Charakter war nicht weniger wild: stolz, aufrührisch, hitzig, eher fertig zum schlagen als zum reden, mürrisch und grausam. Ihre Gefangenen entwürdigten sie, tranken ihr Blut, und assen ihr Herz, welches sie als ein Mittel für viele Krankheiten verzehrten.”⁴⁰⁷

⁴⁰⁵ Joseph De Guignes francia történész 1756-ban megjelent *Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mongols, et des autres Tartares occidentaux* (A hunok, a türkök, a mongolok és más nyugati tatárok általános története) című művében kínai nyelvű források alapján az európai hunokat az ázsiai xiongnukkal azonosította. De Guignes könyve általános feltűnést keltett Magyarországon Pray György jezsuita történész az *Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum* (A hunok, avarok és magyarok régi évkönyvei) című, 1761-ben megjelent művében ismertette az új elméletet, munkájának kiindulópontjává téve, és pontosan követve a francia szerző minden megállapítását. Állításainak elterjedtségét és ismertségét talán leginkább Dugonics Andrásnak köszönheti, aki *Etelka* című munkájában alapvető forrásként használta. Lásd DUGONICS 2002: 497.

⁴⁰⁶ Bővebben lásd [LEBRECHT] 1792: 17–20.

⁴⁰⁷ [LEBRECHT] 1792: 20. „[a magyarok] erkölcsse sem volt kevésbé vad: büszke, lázadó, forróvérű, inkább ütni, mint tárgyalni kész, mogorva és kegyetlen. Foglyaikat meggyalázták, vérüket megitták, a szívüket megették, mivel úgy hitték, hogy számtalan betegség gyógyítására alkalmas.”

Kegyelmet egyáltalán nem ismertek, az ellenséget teljesen kiirtották. A jelenbeli állapotok jellemzését azzal a felkiáltással kezdi a szerző, hogy legfőbb szenvedélyük még mindig a háború. Eltér azonban a korban szintén elterjedt *hűtlen, áruló* sztereotípiától, amely majd inkább a hun–magyar azonosságot tagadó Schlözer könyvében jelenik meg nyomatékosan. Lebrechténél viszont a királyhoz való feltétlen hűség, a harcokban tanúsított büszkeség és bátorság ezúttal pozitív attribútumként jelenik meg, nem fedve a hunoktól származtatható bátorság és merészség képét. Ugyancsak pozitív vonásként említi a vendégszeretetet, bár ehhez szerinte valamilyen nyers udvariasság is társul. A magyar nem könnyen enged fel, nem járatos a sokszor negatív viszonyulást álcázó társalgási szokásokban, aki azonban megismeri, meg fog lepődni emberszeretétén. A Völkertafel attribútumaihoz – a magyarok értelme: (az európai nemzetekhez képest) még kevesebb – igazodva Lebrecht megemlíti ugyan, hogy semmilyen szellemtudományhoz nincs tehetségük, elismeri viszont, hogy a költészetben, nyelvtudományban előre jutottak. Thaisz szövegében azonban ez nem pozitív vonás, hiszen „ha a’ Költés uralkodik a’ többi Tudományok felett, gyermeki esztendejít éli a’ Nemzet.”⁴⁰⁸ Az akár herderi parafrázisnak is beillő kijelentés ebben az időben már ismert lehetett a magyar olvasók körében, hiszen az *Urániában* megjelenő *A’ Nemzet Tsinosodása* című szöveg egyik alapvető fejtegetése, hogy a poézisre azért van szükség, hogy a nemzet gyermekkorára jellemző természeti vadságot megszelídítse és előkészítse a terepet a tudományok művelésére.⁴⁰⁹

A székelyek ugyancsak a hunok leszármazottjaként jelennek meg Lebrecht művében, mind külső jellemvonásaik, mind szenvedélyességük és nyelvük a magyarokéval azonos. Érdekes módon mégis szelídebb népcsoportként írja le őket, visszafogottabb, ugyanakkor nyersebb nemzetként. Meglepőnek tartja, hogy bár szinte minden szokásuk, öltözetük, nyelvük, táncuk azonos a magyarokéval, sehol nem tapasztalt „féltekenység” uralkodik a két nemzet tagjai között, gondolkodásmódjuk teljes mértékben különbözik. Véleménye szerint ez a székely szabadsággal, a kegyetlenebb időjárási viszonyokkal, valamint a vallással magyarázható.⁴¹⁰

A szászok jellemzésére rátérve szintén a gótok német népcsoportként való definiálásából indul ki, röviden bemutatva a német betelepítéseket Nagy Károlytól Mária Teréziáig. A gótok jellemrajzát Tacitustól veszi át, elhagyva azonban az iszákos német nemzet attribútumát, annak ellenére, hogy ezt a vonást a német szerzők műveikben egyáltalán nem tagadják, a nyilvánvalóan német szerzőségű Völkertafelen pedig háromszor jelenik

⁴⁰⁸ THAISZ 1819: 42.

⁴⁰⁹ Az *Uránia* monografikus feldolgozását Szilágyi Márton végezte el. SZILÁGYI 1999. Az említett szöveg alapos bemutatása, SZILÁGYI 1999: 404–424.

⁴¹⁰ [LEBRECHT] 1792: 44–48.

meg jellemvonásként. Alapjában véve csak külső megjelenítésüket veszi át Tacitustól, ezen túl békés, istenfélő népként állítja be őket. A 18. századi állapotok leírásában szintén a németek civilizatorikus hatását hangsúlyozza: „Man sagt nicht zuviel, wenn man behauptet, daß sie dem Lande alle die Kultur gegeben haben, die es wirklich besitzt.”⁴¹¹ A később Schlözernél is hangsúlyosan visszatérő vonásokat emeli ki: ők honosították meg Erdélyben a városi életmódot, terjesztették el a kézműves foglalkozásokat, a német kultúra eredményeit átplántálták Erdély földjére. Többször is kiemeli, hogy a szászok nem foglalkoznak az akkori értelemben vett szépirodalommal, leginkább a történelem, matematika és filozófia kérdéskörében munkálkodnak. Thaisz érvelésében pedig ugyancsak e három tudomány jellemzi a legfejlettebb nemzeteket.⁴¹²

Aranka György és az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság tagjai nem válaszolnak ezekre a szövegekre, nyomtatott formában nem jelenik meg egyetlen olyan munka sem, amely cáfolná a szász állításokat, de még a magánlevelekben sem találunk olyan utalásokat, hogy sérelmezték volna a szász szövegek állításait. Annak ellenére, hogy a *Siebenbürgische Quartalschrift* hasábjain már megjelennek azok a tendenciák, amelyek Schlözer könyvében felerősödve a magyar tudósok ellenkezését váltják ki, a Társaság örömmel fogadja Edernek azt a javaslatát, hogy a gyűlések jegyzőkönyveit kivonatos formában megjelentesse a lapban. Valószínűleg a tudományos kezdeményezést értékelték, s a jegyzőkönyvek megjelentetésével nem csupán a szászok terjesztették ki a lap érdeklődési körét, hanem a magyar tudós társaság számára is előnyt jelentett, hogy tevékenységéről nem csupán az Erdélyben lakó szászok, hanem a német tudományos világ is tudomást szerez. Az erdélyi alkotók közül Aranka nem a populáris írások szerzőivel, hanem a tudományos munkák alkotóival veszi fel a kapcsolatot, és már az 1790-es évek közepétől azon fáradozik, hogy közösen dolgozzák ki Erdély történetét. Egy ismeretlennek, vélhetően Kovachichnak⁴¹³ írott levele szerint a történetírás sikerességéhez két dolog szükséges: az elődök munkájának ismerete és megbecsülése, illetve az együttműködés, a közös kutatások:

⁴¹¹ [LEBRECHT] 1792: 55. „Nem mondunk sokat, ha azt állítjuk, hogy az országban levő kultúrát ők adták hazájuknak.”

⁴¹² [LEBRECHT] 1792: 62., THAISZ 1819: 42.

⁴¹³ Király Emőke jelöli meg Kovachichban a címzettet. KIRÁLY 2006: 84. Jelen esetben nem az általa megjelölt másolatból, hanem az Állami Levéltárban fellelhető eredetiből dolgozom.

„[...] akik dolgoznak vagy dolgozni akarnak egyetértéssel légyenek s egy más világossítsák, segítsék. Senki maga erejítől messzse nem mehet. Egygyik messzsebb mehet mint a másik: de ugyan senki nintsen hogy a más ember világának valami hasznát ne végye.”⁴¹⁴

A már említett kapcsolatokon kívül (amelyek tulajdonképpen a Társaság keretein belül alakulnak ki) az 1790-es évek közepén Aranka szélesíti az együttműködők körét is. A Társaság kötetének kiadása, példányainak szétküldése jó alkalmat teremt arra, hogy a szász tudósokkal is felvegye a kapcsolatot és bevonja őket a munkálatokba. A szebeni történészsel, Ederrel korábban is együttműködtek már, de 1797-ben Aranka konkrét feladatokkal is ellátja a szász literátort. Egyrészt felkéri, hogy tegye meg kritikai észrevételeit a *Csíki Székely Krónikára*, másrészt a szorosabb együttműködés szükségességére is felhívja a figyelmét. A kritikai munkára nem csupán a székelyek eredetével foglalkozó kézírás esetében van szükség, hanem Anonymus értelmezésében is. Aranka úgy látja, hogy ezen a területen a külföldi szerzők sokat ártottak nem csupán a tudós világnak, hanem az Erdélyen belüli közhangulatnak is. A megoldást abban látja, hogy kifelé egységesnek mutatózó képet kell nyújtani, azaz az erdélyi szerzők összefogásával közös álláspontot kell létrehozni és felmutatni. Ezáltal nem csupán a tudományosságának használnak, hanem a nemzetek egymáshoz való viszonyát is pozitív irányba tudják elmozdítani. Az Edernek írott szavait idézem:

„Vallyon nem lehetne é nekünk meg próbálni, ezeknek a kérdés alatt lévő dolgoknak vizsgálásába hideg vérrel ereszkedni, s midön talám érdemünk felett az Egektől arra hivatattunk, hogy Hazánkban s a Hazába levő Nemzetek közt forgo Világosságnak csomóját nevellyük, ezt a Hivatalunkat úgy vinni: hogy az háboruságok és vetélkedések helyett, a különböző Vallásu, Nemzetü, Rendü és állapotu emberek közé, az Atyafiságos és Hazafi Szeretetnek magvait hintsük?”⁴¹⁵

A szász, székely, magyar történészek összefogására lenne szükség Erdély közjogának kidolgozásában, illetve az erre vonatkozó dokumentumok kiadásában. Arankának tudomása van róla, hogy Schlözer ekkoriban már dolgozik a szászokén, ezért azt javasolja, hogy a Társaság kezdje a munkát a székely oklevelek kiadásával. A fennálló közjogi rendszer ugyanis csupán a hiteles források kiadásával ismerhető és ismertethető meg, ehhez

⁴¹⁴ Aranka György levele ismeretlennek (véltetően Kovachichnak), 1796. december 4., Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Aranka György gyűjtemény, 87. csomó.

⁴¹⁵ Aranka György levele Karl Joseph Edernek, 1797. július 25., Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Aranka György gyűjtemény, 87. csomó.

kéri nem csupán Eder segítségét, hanem azoknak a szász történészeknek az elérhetőségét is, akik segítségére lehetnének. A levelezés hasznosnak bizonyult, Arankának sikerült elérnie azt, hogy a szász tudósok egy része bizalommal forduljon a Társaság felé, ezek pedig hisznek abban, hogy a történelmi kutatások előrehaladtával a politikai életre is hatással lehetnek. A medgyesi Krauss András így ír erről:

„Meg vagyok arrol gyözetetve, hogj ha mássut mások 's most ugj gondolkoz-nának Nemzetemről, jobb végét várhatnánk a velünk vagj inkább ellenünk kezdett Plánumoknak. Kérem szivesen a Mlgs Urat, hogj igaz Bruderi és Keresztény szokása szerent, a hol tsak lehet, Nemzetem Jussai, Szabadságai Constitutioi és Törvényei meg és fenn tartását eszközzeni és fel segélyleni ne sajnálljon.”⁴¹⁶

Ugyanekkor veszi fel a kapcsolatot más szász tudósokkal is, legfontosabb közülük a brassói könyvtáros, Teutsch, a szebeni tanár, Binder, de próbálja Filtsch és Lerchenfeld lapszerkesztőket is bevonni a munkába.⁴¹⁷

Ugyancsak hosszasan tart a medgyesi Michael Heydendorffal folytatott levelezés, annak ellenére, hogy történelmi kérdésekben gyakran különböző álláspontokat képviselnek. Már 1796-ban is arról leveleznek, hogy a betelepülő szászok milyen mintára alkották meg saját jogrendszerüket és milyen privilégiumokat kértek a magyar királytól. Heydendorf azon lite-rátorok sorába tartozik, akik nem foglalkoznak a szász eredetmítoszokkal, hanem dokumentumok és a logika alapján próbálnak történelmet írni. Bár ő nem látogatott külföldi akadémiákat, tehát nem kapott szakszerű törté-nészi képzést, az általa viselt hivatalok lehetővé tették, hogy a források-hoz közvetlen hozzáférése legyen.⁴¹⁸ Különösen a szászok alkotmányának eredete foglalkoztatta, Arankának címzett leveléből az derül ki, hogy úgy gondolja, a szász alkotmányt a székely mintájára alakították ki a betelepüléskor. Mivel a magyar nemesi rendszer nem volt összeegyeztethető a betelepülők korábbi helyzetével, a székely minta vált követendővé, vagyis azonos szabadsággal bíró polgárság és katonai szolgálatok, ennek fejében

⁴¹⁶ Krauss András levele Aranka Györgynek, 1797. július 8., Román Nemzeti Levéltár Ko-lozs Megyei Igazgatósága, Aranka György gyűjtemény, 91. csomó.

⁴¹⁷ A Johann Michael Ballmann-nal folytatott tudós levelezés is ebben az időszakban kezdődik, nagyobb jelentősége azonban a Schlözer könyvére írott cáfolat összeállításánál lesz, ezért erre akkor térek ki részletesen.

⁴¹⁸ 1761-ben a medgyesi városi tanácsba lépett be mint jegyző; 1775-től tanácsos volt ugyan-ott, később királybíró 1784-ig. Ezután Szeben megye alispánja lett. 1786-ban főtörvényszéki tanácsossá nevezetett ki. Később medgyesi polgármesternek választották meg. Kevés kiadott munkája van, de naplóját megjelentették az Archivban, kéziratait pedig később Eder és Ball-mann használták fel kutatásaikban.

viszont zárt terület és meghatározott adózási mód.⁴¹⁹ Látható tehát, hogy Aranka még Schlözer könyvének megjelenése előtt felveszi a kapcsolatot a szász tudósokkal, és közös munkára próbálja serkenteni őket. A Társaság céljai között tehát számon tarthatjuk a tudományos szféra kiépítésének igényét, egy olyan intézmény létrehozását, amely minden Erdélyben élő tudósnak kutatási célokat fogalmazhat meg. Mielőtt ez az intézmény kiépülhetett volna, a szászok már felkérik Schlözert a szászok történetének megírására, ennek elkészültével pedig módosulnak az addigi törekvések, de az alapgondolat, mely szerint közösen kellene kidolgozni Erdély történetét, nem változik.

⁴¹⁹ Michael Heydendorf levele Aranka Györgynek, Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Aranka György gyűjtemény, 84. csomó.

5. A KÍVÜLÁLLÓ AUGUST LUDWIG SCHLÖZER

5.1. Schlözer munkássága

August Ludwig Schlözer⁴²⁰ alakja ismert a 18. század végének kutatói számára, hiszen nem csupán a göttingai egyetem egyik legelismertebb történelemtanáráról van szó, hanem a modern államtudomány megalapítójáról is: egy-egy jelenség komplex tárgyalásakor nem csupán a történeti tényeket, hanem az aktuális politikai helyzetet, a statisztikának nevezett államismeretet, a kulturális jelenségek összességét és a nyelvi meghatározottságot is figyelembe vette. Világtörténetével, illetve bizonyos országok történetének alaposabb bemutatásával a felvilágosult abszolútizmus korának egyik legismertebb történészévé vált, folyóiratai által pedig megpróbálta a nyilvánosság fórumának olyasfajta átalakítását, hogy ne csupán a közvélemény meghatározó területe, hanem a politikai eseményeket is befolyásolni képes intézmény legyen. Azzal, hogy az erdélyi tudós körök vitába szállnak elképzeléseivel, többirányú folyamat indul meg: egyrészt a Schlözer módszereit és világlátását kritizálók sorába illeszkednek (ilyen szempontból például Herderhez csatlakoznak, igaz, erre való reflexió nélkül), másrészt fenntartják azt a képzetet, mely szerint a magyar történetírás vonatkozásában csupán negatív hely illelheti meg. A kulturális különbségek ebben az esetben a meg nem értés fő forrásaivá válnak, véleményem szerint a vita akkor sem lett volna produktív, ha Schlözer tudomást szerez a cáfolatokról és válaszolni kíván rájuk. A 18. század végi erdélyi tudósok

⁴²⁰ Schlözer 1805-ben orosz nemességet kap, ettől kezdve nevében a von szócskát is használja. Nincs konszenzus arra nézve, hogy minden esetben ki kell-e ezt tenni, a névhasználatban életrajzírójához, Martin Petershez alkalmazkodva elhagyom. A névalak mellett szóló másik, történeti érv, hogy az általam tárgyalt időszakban nem volt még nemes.

sok olyan kritikát megfogalmaznak, amely még a kurrens szakirodalomban is érvényesnek számít.

August Ludwig Schlözer alakjával magyar vonatkozásban leginkább a nyelvtörténet kutatói foglalkoztak, hiszen egyike volt azon külföldi szerzőknek, akik elsőként fogadták el a finnugor elméletet.⁴²¹ Magyar tanítványainak nagy száma, folyóiratainak magyar tematikájú írásai, illetve a százszok történetének megírása következtében a történettudomány is felfedezi alakjának meghatározó mivoltát és a magyar történészek egyre gyakrabban vizsgálják munkásságát magyar kapcsolatainak fényében.⁴²² A tanulmányok nagy része viszont úgy mutatja be őt, mint aki teljes mértékben elítéli a magyar nemesi törekvéseket, különösen folyóiratai vonatkozó cikkeinek elemzésével bizonyítják azt, hogy „a magyar politikai magatartást a 80-as évek végén a konzervatív nemesi magatartással azonosította. Az általa is bírált jozefinizmussal szemben Magyarországon megfogalmazódó fenntartásokat a rendi ellenállás turbulens hangjaiként kezelte s propagálta Európában.”⁴²³ Annak ellenére, hogy a Schlözer magyar kapcsolatait tematizáló tanulmányok röviden vázolják azt a szellemi környezetet, amelyben Schlözer alkotott, azokat az áramlatokat, amelyek hatással voltak rá,⁴²⁴ a magyarok magatartásáról, illetve annak elítéléséről szóló értekezéseket nem helyezik el a teljes életműben, vagy pedig nem térnek ki azokra az elméletekre, amelyek fényében Schlözer nem feltétlenül magyargyűlölőként jelenne meg. Az írások elszigetelt vizsgálata valóban indokolja az ilyesfajta konklúziók levonását: „A felvilágosult abszolutizmus igazságosító ideológusa szerint a nemesség akadályozza meg, hogy az ország (polgár, paraszt) objektív érdekei az azokért felelősséget érző uralkodó által felkarolva érvényre jussanak”,⁴²⁵ azonban az árnyaltabb megítéléshez szükséges megvizsgálni, hogy pontosan mit ítél el Schlözer a magyar politikai magatartásban, illetve a magyarokra vonatkozó írásai, majd a későbbiekben megjelenő százsz történelem hol helyezkedik el Schlözer államfilozófiájában, történelemképében, illetve elméletének milyen sajátosságai jelennek meg ezekben.

A német nyelvű szakirodalom is igen megosztott Schlözer munkásságának megítélésében. Halála után (1809) rögtön megindul levelezésének összegyűjtése, részpublikációk jelennek meg belőle, viszont a mai napig hiányzik egy teljes levelezéskiadás, amely mind a kapcsolattörténetet, mint a történelemfilozófiát kutató szerzőknek megkönnyítené a dolgát. Biográfiai

⁴²¹ Schlözer magyar nyelvtörténeti irányultságú recepciójához lásd KESZTYÜS 1991: 357–362; FARKAS 1952: 1–22.

⁴²² H. BALÁZS 1976: 252–269.; POÓR 1985: 133–143.; GULYA 2002: 179–184.

⁴²³ POÓR 1985: 135.

⁴²⁴ Lásd H. BALÁZS 1976.

⁴²⁵ POÓR 1985: 136.

adatainak nagy része fellelhető a fia által kiadott monográfiában,⁴²⁶ a munkásságára vonatkozó első monográfia azonban csupán száz évvel később, 1928-ban jelenik meg. Ennek szerzője a felvilágosodás eszmerendszerének követőjeként azonosítja Schlözert, munkásságát homogénnek tekinti, csupán a fogalomhasználat következetlenségeire hívja fel a figyelmet.⁴²⁷ Sokáig csupán munkásságának bizonyos aspektusaival foglalkoztak, a 18. század végének német tudósai között kapott kiemelt figyelmet, legnagyobb érdeklődést az orosz és északi népek történetére vonatkozó írásai váltották ki, de gyakran tárgyalták a göttingai iskola jeles képviselőjeként, publicistaként vagy kultúrtörténeti kuriózumként, aki először bizonyította be, hogy lehetséges a nők (esetében a lánya, Dorothea Schlözer) magas fokú képzése.⁴²⁸ Megítélése mégis ambivalens, egyrészt az új német történetírás megalapítójaként tárgyalják,⁴²⁹ másrészt elmarasztalják a Herderrel folytatott vitában, melyben a romantika szempontjából konzervatívnak tekintett álláspontot képvisel. Elismerik lapjainak korabeli politikai hatását, másrészt politikai elemzéseinek aktualitását folyamatosan aktuálpolitikai szempontok szerint vizsgálják, Werner Hennes ilyen szempontból magyarázza a Schlözer-kutatás fellendülését a napóleoni Franciaország tárgyalásának idejében, a Weimari Köztársaság, illetve a modern Német Szövetségi Köztársaság megalakulásakor.⁴³⁰

Legújabb monográfiája arra hívja fel a figyelmet, hogy az ellentmondások leépítéséhez Schlözer munkásságát a maga teljességében kell vizsgálni, és abból kell kiindulni, hogy a korszak, amelyben alkotott, a felvilágosult abszolutizmus ideje volt.⁴³¹ Így nem csupán a változó megítélésű szellemi beállítottság felől kell vizsgálnunk a létrejövő irodalmat (ráció, intellektus, képzés és nevelés), hanem az ugyanabban az időben egymás mellett létező, egymásnak gyakran ellentmondó politikai, államjogi, kulturális és társadalmi pozíciók figyelembevételével. Garber meglátása szerint a felvilágosodás melegágya volt a liberalizmus, a demokratizmus, sőt a korai szocializmus eszméinek, viszont a felvilágosodást egyáltalán nem tartja összeegyeztethetőnek azzal a konzervatív magatartással, amely sok esetben Schlözerre is jellemző.⁴³² A kutatók nagy része a konzervatív magatartáson azt érti, hogy a liberális vagy demokrata elképzelések helyett Schlözer kitart a montesquieu-i álláspont mellett és a monarchiát tekinti az ideális államformának még akkor is, ha ez elkerülhetetlenül bizonyos ki-

⁴²⁶ SCHLÖZER 1828.

⁴²⁷ FÜRST 1928.

⁴²⁸ Műveinek recepcióját lásd PETERS 2000: 467–502.

⁴²⁹ WESENDONCK 1876.

⁴³⁰ HENNIES 1985: 78–79.

⁴³¹ PETERS 2000: 8–11.

⁴³² GARBER 1992: 31–76.

váltságos csoportok privilégiumainak megszilárdításához vezet. Ha Schlözer munkásságát más történetírókkal szembeállítva tárgyalják, mindig bizonyos negatív megítélést kap, Voltaire-rel szemben nyilvánvaló lesz konzervatív álláspontja, a skót Robertson mellett pedig elmarasztalható lesz történelmi munkáinak nem eléggé kidolgozott megformáltsága okán. Ezért Peters azt javasolja, hogy az európai áramlatok figyelembevételével, de a belső összefüggésekre koncentrálva vizsgáljuk az életművet. Központi elemmé pontosan az összefüggés (*Zusammenhang*) fogalmát állítja, Schlözer életművében ugyanis az összefüggésrendszer különböző megjelenéseit fedezi fel, melyek segítségével a teljes rendszer is könnyebben magyarázhatóvá válik. Három összefüggésrendszert különböztet meg: időbelit, mely a későbbi szakirodalomban az *idő kontextusa* megnevezést kapja, politikait, mely esetben az egyes események minden alkalommal európai és világtörténelmi kontextusban vizsgálhatók, kulturálisat, amely lehetővé teszi a népek rokonságának vizsgálatát.⁴³³ Ennek fényében Schlözer magyarokra vonatkozó írásai nem vizsgálhatóak elszigetelten, az erdélyi szászok története pedig egy kiépített rendszer egyik utolsó alkotásaként jelenik meg. Ahhoz, hogy érthetővé váljék Schlözer álláspontja, szükségesnek tartom rendszere főbb elemeinek ismertetését.⁴³⁴

August Ludwig Schlözer 1735-ben született értelmiségi családban, melynek tagjai arra nevelték, hogy később a szülők és nagyszülők által felállított modell szerint maga is lelkésszé képezze magát. A wittenbergi egyetemen eltöltött rövid idő után azonban letér erről az életpályáról, és az akkor már híressé vált göttingai egyetemen tanul tovább, ahol különösen Johann David Michaelis filológiai előadásai hatnak rá, aki a bibliai szöveghelyeket tanulmányozva eltér a hagyományos exegézistől és pusztán szövegi mivoltában tanulmányozza a Szentírást. Érdeklődése azonban fokozatosan a keleti nyelvek és kultúrák irányába fordul, sokáig dédelgetett arab utazása pénzhiány miatt mégsem jöhet létre, így magántanítóként Svédországba utazik. A Michaelistól elsajátított szövegkritikát a történész Johann Ihre hatására (aki az elsők között hangoztatja a finn–magyar rokonságot) mindinkább történelmi szövegekre kezdi alkalmazni, és addigi filológiai, etimológiai és teológiai érdeklődését a történelmi forráskritika módszerének kidolgozására használja. Ehhez járul a biológus Carl Linné rendszerének elsajátítása, melynek következtében a nyelveket a növények rendszeréhez hasonlóan látja tárgyalhatónak.

Ekkor azonban még filológusként definiálja magát, hivatásos történelemszé csupán oroszországi tartózkodása alatt lép elő, ugyanis itt ismeri fel, hogy Oroszország története nem írható meg a források kritikai kiadása

⁴³³ PETERS 2000: 12.

⁴³⁴ Az összefoglalásban nagy segítségemre volt a Schlözer-monográfia. Lásd PETERS 2000.

nélkül. Julius von Farkas hosszasan tárgyalja azokat a hatásokat, amelyek itt érik a fiatal Schlözert, s amelyek arra készítetik, hogy figyelmét a nyelvészetben akkoriban kialakulóban levő finn–magyar rokonság elméletére irányítsa.⁴³⁵ Az 1768-ban megjelent *Probe Rußischer Annalen*⁴³⁶ című munkájában már behatóan foglalkozik a finnugor népek eredetével, viszont elmélete ebben az időben még nem letisztult. 1766 óta dolgozik azonban a hallei kiadó, Johann Justinus Gebauer felkérésére az északi népek történetén. Gebauer kiadója volt annak a mai kifejezéssel élve közös európai vállalkozásnak, amelynek eredményeként hatvanhat kötetből álló világtörténetet adtak ki.⁴³⁷ Bár a későbbiekben Schlözer tanítványa, a szepességi Johann Christian Engel dolgozza ki a magyarok történetét, Schlözer *Allgemeine Nordische Geschichte*⁴³⁸ című munkájában teret enged a magyarok eredetkérdésének is.

A munka nem tekinthető kizárólag Schlözer írásának, ő csupán össze-szerkeszti a témában addig megjelent szövegeket, természetesen az már az ő kritikai hozzáállásának eredménye, hogy korának legkorszerűbb eredményeit helyezi előtérbe. Európát földrajzi szempontból két részre tagolja, választóvonalakat az Elba és Duna képeznek. Bár a magyarok történetét ebben az esetben a szlávokról szóló részhez kapcsolja, ez nem nyelvtörténeti vagy történeti megfontolások miatt történik, hanem a területek földrajzi fekvése a meghatározó. Megdönthetetlennek tartja a finn–magyar rokonság elméletét, és már ebben a viszonylag korai írásában kitér a hunok és avarok szerepére, és leszögezi, hogy nincsenek források annak megállapítására, hogy ezek a népek pontosan honnan jöttek, elveti a magyarokkal való rokonság lehetőségét is. Felállítja a finnugor népek rendszerét is, amit a későbbiekben Johann Christoph Gatterer és más német történetírók is felülvizsgálat nélkül átvésznek. Ugyan a magyarokat nem nevezi ősnépnek (*Stammvolk*), viszont ahhoz, hogy ezt az eljárását helyesen ítéljük meg, meg kell vizsgálni azt a korszak más történészeitől némileg eltérő értelmezést, amellyel Schlözer a fogalmat kezeli. Ősnépen nem bizonyos területek őslakosait érti, azaz nem releváns nála az a kérdés, hogy ki népesítette be és lakta először a földterületet.⁴³⁹ Ősnépként azt a népcsoportot fogadja el, amely forrásokkal tudja igazolni bizonyos területek fölötti uralmát. Eb-

⁴³⁵ FARKAS 1952: 1–22.

⁴³⁶ SCHLÖZER 1768.

⁴³⁷ Siegmund Jacob Baumgarten (1706–57) a Londonban kiadott *Universal History* mintájára jelenteti meg saját világtörténetét *Allgemeinen Welthistorie* címmel. A fordításon túl egyéni kommentárokkal is ellátta a szöveget. Halála miatt nem tudta befejezni munkáját, ezért később Johann Salomo Semler, Johann Christoph Gatterer, August Ludwig Schlözer és Johann Christian von Engel dolgoztak rajta.

⁴³⁸ SCHLÖZER 1771.

⁴³⁹ SCHLÖZER 1771: 263.

ből a szempontból válik majd kérdésessé számára a magyarok szerepe is Erdély meghódításában. Az egyes népek világtörténeti jelentőségét nem természetes körülményeikből vezeti le, hanem politikai helyzetek függvényének tekinti. Ennek a helyzetnek a függvénye, hogy az egyes népek ki tudták-e fejleszteni erőiket. A politikai és természeti hatások eredménye lehet egyes népek fennmaradása, illetve eltűnése is, ezért a népek történetének megírásakor a korai történetre vonatkoztatva elsősorban ezeknek a körülményeknek a vizsgálata szükséges.

A felvilágosodás gondolkodói számos olyan alapkérdést vetettek fel, amelyek tekintetében napjainkban is megoszlik a tudósok véleménye: nevezhető-e tudománynak a történetírás, ha elbeszélő, „irodalmi” formában jeleníti meg érvelését, ha a történések magyarázata olyan egyedi tényekre épül, amelyek kiválasztásában és felsorakoztatásában meghatározó a történetíró személye. Ekkoriban mind francia, mind pedig német földön világtörténelmek írásával foglalkoznak,⁴⁴⁰ ezekben szoros egységben jelentkezik a tudományosság három területe, a történetírást ugyanis irodalmi műfajnak tekintik, amely azonban a filozofikus gondolkodás alkalmazásán alapul.⁴⁴¹ 1765-ben Voltaire megalkotja a történetfilozófia terminust, és kijelöli a világtörténetek irányát: a történelemnek az erkölcsök, szokások, ismeretek változásait kell megjelenítenie, a világtörténelem tárgya így az emberi szellem története.

Penke Olga világfilozófiákról szóló könyvében arra is felhívja a figyelmet, hogy a világtörténeteknek a német területeken a francia mintától eltérő változata alakult ki. A francia művek ugyanis nevelő céllal születtek, szerzőik egyfajta utilitarista álláspontra helyezkedtek: a történelem tanulságait felhasználva lehetségesnek vélték a múltban elkövetett hibák elkerülését.⁴⁴² Schlözer – ettől kissé eltérően – a történelem hasznát abban látta, hogy bizonyos jelenbeli kérdésekre választ tud adni (a múltban ugyanis magyarázatot látott a jelenre vonatkozóan). A szászok történetét tárgyalva pontosan azért kap olyan fontos szerepet a korai magyar múlt történetének vizsgálata, hogy kiderítse, miképpen lehetséges egyes nemzetek gyors fejlődése, ezzel egyidőben más nemzetek beolvadása nagyobb nemzetekbe, és ezáltal részleges vagy teljes eltűnésük. A vitában az a tény is fontos szerepet fog kapni, hogy a göttingai professzor a történelem tudományos funkcióját teljesen elváltotta a vallásától. Véleménye szerint a történelemnek többé nem egy teológiailag motivált társadalmi rend jogosságát kell bizonyítania, sokkal inkább a fennálló társadalmi rend kritikáját kell elvégeznie.⁴⁴³ Így pedig minden olyan utalást, amely a transzcendenciát

⁴⁴⁰ Schlözer világfilozófiája 1775-ben jelenik meg.

⁴⁴¹ A világfilozófiákhoz bővebben PENKE 2000.

⁴⁴² PENKE 2000: 72.

⁴⁴³ Schlözer történetírói módszeréről bővebben lásd WARLICH 1973.

a történelemben befolyásoló tényezőként tárgyalja, Schlözer értetlenül fogad. A vallás története azonban csupán a történetírás keretein belül érthető, a korábban művelt vallás- és egyháztörténetet teljesen elhibázottnak tartja, mivel az egyház mint intézmény ezek megírásába túlságosan is beavatkozott és tartalmukat saját tetszésének megfelelően alakította.⁴⁴⁴

A korban igen gyakran feltett kérdés, hogy egyirányú, haladó-e (progresszív) a történelem, vagy pedig ciklikus. Míg a francia történetírás felváltva fogadja el igaznak, illetve hamisnak a két elméletet,⁴⁴⁵ a német iskola (lásd pl. Isaak Iselin, Schlözer) a haladáselméletet fogadja el. Herdernek azonban már az *Abhandlung über den Ursprung der Sprache* című írásában is az a munkamódszere, hogy, bár a történelem összefüggéseit, haladását keresi, nem tekint el annak diszkontinuitásától sem. Arra a következtetésre jut, hogy a fejlődés és a haladás bonyolult és korántsem oly ellentmondásmentes, mint azt a francia felvilágosodás néhány képviselője vélte (pl. Millot abbé, Raynal abbé⁴⁴⁶). Nem lineáris, hanem bizonyos fokozatokra oszló és társadalomfüggő, immanens szabályai pedig a különböző társadalmakban különbözőképpen érvényesülnek.⁴⁴⁷ Míg Herder a történelmet az emberiség eposzaként fogta fel, Schlözer rendszernek tekintette, amelynek egységét az emberiség biztosítja.

Az antropológia, irodalom, politika és történetírás viszonyáról vallott elmélete leginkább a közte és Herder között zajló vitából rajzolódik ki. Herder ugyanis kritikával illeti Schlözer *Vorstellung einer Universalhistorie* című munkáját, Schlözer pedig saját világtörténetének függelékében válaszol rá.⁴⁴⁸ A különböző nézőpontok már a vitapartner megnevezéséből is kitűnnek, míg Schlözer elítélő hangnemben belletristának nevezi Herdert, utóbbi a szkeptikus schlözeri álláspontot pyrrhonizmusnak kereszteli. Schlözer megértette, hogy álláspontjaik sohasem találkozhatnak, nem csupán a személyes ellentétek, hanem a módszerek és kulturális meghatározottság különbsége miatt sem. Megkülönbözteti ugyanis a római katolikus és protestáns kultúrát, míg az előbbi esetében úgy látja, hogy maga a történetíró sem tudja kivonni magát a Róma által meghatározott világkép alól, a protestáns történetíróban elsősorban a német kultúra propagálóját látja. Nem fogadja el Herder organikus nemzetszemléletét, az államban gépezetet lát, amely minden elemének jól kell működnie ahhoz, hogy az államforma fennmaradjon. Ezzel az elmélettel nem csupán Herdertől távolodik el, hanem a Kant által képviselt idealizmustól is, amelyben Schlözer a transzcendenciára való folyamatos utalást fedezi fel. Véleménye szerint

⁴⁴⁴ SCHLÖZER 1802: 303.

⁴⁴⁵ PENKE 2000: 98.

⁴⁴⁶ Lásd pl. *Éléments d'histoire générale, 1772–1773*.

⁴⁴⁷ Bővebben RATHMANN 1983.

⁴⁴⁸ HERDER 1772: 473–478. A köztük zajló vitáról PETERS 2000: 188–200.

ezt ki kell zárni a tényekre és forrásokra alapozott történetírásból. Hasonló megfontolások miatt kívánja teljes mértékben eltávolítani a történelmet az irodalomtól. Míg Herder javaslata szerint a történelemben teljes képet kell nyújtani az olvasóknak, kizárva a száraz jegyzékeket és osztályozásokat, Schlözer szerint a történetírás nem érett meg a retorikus előadásmódra, gyakran ismételt metaforája szerint a történetírás egy ház felépítéséhez hasonló: amíg az egyes helyiségek rendszere nincs kialakítva, nem a festésre és díszítésre kell helyezni a hangsúlyt. Így amíg a népek rokonsági foka, ennek rendszere nem tisztázott, nem lehet esztétikai élményt is nyújtó történelmet írni.⁴⁴⁹ Nem utasítja el tehát a történetírás szépírói megvalósíthatóságát, csupán arra hívja fel a figyelmet, hogy még nem érkezett el az idő, egyelőre gyűjtőkre és feldolgozókra van szükség.

Sokkal hangsúlyosabb a politika jelenléte szövegeiben. Míg az idealizmus képviselői többé-kevésbé politikamentes történelmet kívántak írni, Schlözer – világtörténeti vázlatait leszámítva – általában konkrét privilégiumokat és jogi berendezkedéseket véd íásaiban. A politika primátusa gyakran a fogalomhasználatában is nyilvánvalóvá válik. Justin Stagl többször is felhívja a figyelmet arra, mennyire sokrétű például a nép (*Volk*) fogalma Schlözer szövegeiben.⁴⁵⁰ A földrajzi nép fogalma természetes határai által körülvevett népcsoportot jelöl, vagyis az egy ország – egy nép fogalmának feleltethető meg. A politikai nép fogalma az állami homogenitást jelöli, azaz a közös uralkodó alatt álló népcsoportokat, akik eredetükben különbözhetnek egymástól. Mindezeket kiegészíti a genetikus népfogalom, mely már valóban a közös eredeten alapszik. Schlözer viszont folyamatosan azt hangoztatja, hogy a professzionális történetírásban kizárólag a politikai népfogalomnak lehet relevanciája, hiszen elsősorban az államiság játszik szerepet a világtörténeti események bemutatásakor.⁴⁵¹ A különböző népeket aszerint ítéli meg, hogy milyen szerepet játszottak az államok kialakulásában és alkotmányos rendszerük megteremtésében. Az államiság megteremtéséhez a kultúra és civilizáció kialakításának lehetőségét köti, véleménye szerint ugyanis létezik fejlődés az emberiség történetében, az állati sorból csupán a kultúra és a megfelelő közigazgatási forma képes kiemelni a népcsoportokat. Ezzel mintegy visszajára fordítja Rousseau negatív viszonyulásmódját a civilizációhoz, a társadalmi szerződés következtében létrejövő értéket nem az egyes egyének boldogságában keresi, hanem a közösség jólétében. Ilyen értelemben szabadságfogalma is behatárolt, az általa (is) megjelentetett Leopold Alois Hoffmannhoz hasonlóan nem hisz az abszolút szabadság eszményében, csupán törvények alapján látja elkép-

⁴⁴⁹ SCHLÖZER 1772: 298.

⁴⁵⁰ STAGL 1974: 73–91.

⁴⁵¹ SCHLÖZER 1792: 115.

zelhetőnek azt. Az egyénnek pedig abban az esetben is a közjó elérésén kell fáradoznia, ha az hátráltatja a személyes boldogság elérésében.

Ha tehát a magyar politikai beszédmódok felől próbáljuk magyarázni Schlözer fogalomhasználatát, arra a megállapításra jutunk, hogy nem írható le egyetlen beszédmód részeként. A fejlődés, illetve hanyatlás gondolata a republikánus szótár elemeit tartalmazza, hasonlóan ahhoz, ahogyan az uralkodó és a nemesség között szerződés jött létre, melynek értelmében a nemességnek joga, sőt kötelessége kivenni részét a kormányzásból. A közjó elérésére irányuló elképzelések, az egyéni boldogság feláldozása az általános jólét érdekében viszont a felvilágosult kormányzás beszédmódjának jegyeit viseli magán. Véleményem szerint tudatosan és céljainak megfelelően váltogatja a különböző beszédmódok használatát. A magyar nemességről szólva néha elveti a republikánus beszédmód elemeit, hogy bizonyítani tudja a nemesség túlkapasait és a felvilágosult kormányzás teljes vagy részleges hiányát.

Amíg Schlözer nem kezd el a magyar államforma kialakulásával és aktuális helyzetével foglalkozni, nem különösebben érdekli a magyar honfoglalás témaköre sem. Korai felismeréseit a finnugor rokonságról fenntarthatónak tartja, de miután egyre inkább eltávolodik a nyelvészeti kutatásoktól, ezzel a kérdéskörrel sem foglalkozik tovább. Folyóiratainak kiadása, az erdélyi szászok történetének publikálása, valamint a *Nestor-krónika* szerkesztése újra felhívják a figyelmét erre a – szerinte még kidolgozatlan – témakörre.

Politikai álláspontja, az alkotmányos monarchia mint tökéletes államforma propagálása legtisztább módon az általa szerkesztett *Briefwechsel, meist statistischen Inhalts* és *Staatsanzeigen* című folyóiratokban kristályosodik ki, melyeket 1775 és 1794 között adott ki.

5.2. Schlözer folyóiratai

Annak ellenére, hogy a göttingai könyvtár a korszak egyik legtudatosabban összeállított gyűjteménye volt, a tudományos kutatáshoz kimeríthetetlen alapot nyújtott, Schlözer úgy érezte, hogy tanítványai és ő maga is elszigetelt marad az aktuálpolitikai eseményektől. A hírek begyűjtésének két módszerét dolgozza ki: egyrészt úgynevezett államismereti utakat szervez (Franciaországba és Itáliába), másrészt pedig kiépíti levelezőpartnerei hálózatát.⁴⁵² Korán felismeri az olvasóközönség igényeit, a hétéves háború

⁴⁵² Lásd PETERS 2000: 216–220.

után ugyanis megnő a kereslet a statisztikai,⁴⁵³ politikai és történeti hírek iránt, és ezt a német területeken a cenzúra sem akadályozza. Így az addigi kizárólag mai értelemben vett szépirodalmi lapok is profilváltásra szorulnak, hogy olvasóközönségüket megtartsák. A nyilvánosság egyik fóruma Schlözer szerint az egyetemi oktatás, ezért történeti tantárgyai mellett kidolgozza az államismeret egyetemi szintű oktatását is, úgy gondolja, hogy a göttingai egyetemre járó nemesek és későbbi államférfiak, hivatalnokok oktatása által befolyásolni tudja a politikai helyzet alakulását. Az általa indított folyóiratok is ezt a célt szolgálhatnak. Peters számítása szerint az átlagosan 3000 példányban kiadott lapoknak mintegy 30 000 olvasója lehetett, ezek között nem csupán a korabeli tudományos világ képviselőit kell számon tartanunk, hanem a politikai elit tagjait is.⁴⁵⁴ Christian von Schlözer szerint a lapokat Mária Terézia és II. József is alaposan átolvasták, és olyan anekdota is közzájön forog, mely szerint Mária Terézia a tanács egyik törvénytervezetét azzal utasítja vissza, hogy erről Schlözernak rossz véleménye lenne.⁴⁵⁵ Elérte, hogy folyóiratai megkerülhetlenné váljanak mind az akkori olvasóközönség, mind pedig a 18. század végi eseményeket kutatók számára.⁴⁵⁶ Ideális olvasóként a tanult réteg tagjait képzelte el, akik több nyelvet beszélnek és érdeklődnek az európai (az amerikai eseményeket általában brit szempontból tárgyalja) politikai helyzet iránt.⁴⁵⁷ Az elemző írások mellett forrásokat, rendeleteket, jegyzőkönyveket, naplókat, leveleket és útleírásokat is megjelentetett, saját véleményét általában csupán lábjegyzetként közölte. A középpontban az amerikai, svájci, hollandiai és franciaországi, svéd és német birodalombeli események álltak, de a *Staatsanzeigen* utolsó periódusában a magyarországi híradások száma rögtön a francia forradalomról írott szövegek után következik. Teret adott különféle vitáknak is, mindkét fél véleményét megjelentette lapjában,

⁴⁵³ A statisztika Schlözer esetében és a korszakban nem a mai értelemben vett tudományt, a szociológia aldiszciplináját jelenti, hanem az államismeret egy formája: adatok, földrajz, népesség, gazdaság, politikai helyzet együttes megjelenítése.

⁴⁵⁴ PETERS 2000: 219.

⁴⁵⁵ SCHLÖZER 1828: 221.

⁴⁵⁶ Mind a magyar, mind pedig a német nyelvű szakirodalom elfogadott tényként kezeli, hogy Schlözer folyóiratai igen elterjedtek voltak. Egyetlen dokumentum ugyan nem bizonyítja ennek ellenkezőjét, mégis elgondolkodtató, hogy a pozsonyi tudományos élet jeles képviselője, Karl Gottlieb Windisch sem jut hozzá mindig az aktuális lapszámokhoz. 1783 októberében ezt írja Franz Schweitzernek: „Unerwartet kommen mir Schlözers Briefwechsel in die Hände, ich suchte diese schon durch geraume Zeit“. In: SEIDLER 2008: 173. „Váratlanul megkaptam Schlözer Briefwechselfjét, igen régen keresem már.”

⁴⁵⁷ *Briefwechsel, Vorrede.*

meggyőződése az volt, hogy neki nem tiszte igazságot tenni, ezt az olvasók józan ítéletére bízta.⁴⁵⁸

Mivel mind a szász, mind pedig az ausztriai szerzőktől származó szövegekben felmerült, hogy mit értettek saját németiségükön, Schlözer esetében is fontos kitérni erre, ahhoz, hogy a szász történetíraskor bevallott elfogultságot tisztábban lássuk. Ez elsősorban a nemzet és nép fogalmával kapcsolható össze az ő esetében is. Horst Möller a különböző német államformákat tárgyaló könyvében felteszi a kérdést, hogy miben is áll ebben az időben a német nemzet fogalma.⁴⁵⁹ Válaszában felhívja a figyelmet arra, hogy a kérdést csupán az egyes államok alattvalóira lebontva lehet vizsgálni, ebben az időben ugyanis nem létezett az egységes német állam fogalma. Nem fogadja el azt a tényt sem, hogy többen az egységes nemzeti karaktert vagy a nemzeti szellemet teszik a németiség ismertetőjegyévé, szerinte ez nem felel meg a korabeli politikai realitásnak. Mivel a nemzetet kizárólag politikai entitásként kezeli, arra a megállapításra jut, hogy a német birodalmon belül a különböző territoriális különbségek és a császárság egyetemessége miatt nem beszélhetünk nemzetről. Ha azonban a politikai nemzet fogalmát a sorsközösség által jellemzett kultúrnemzet fogalmával váltjuk fel, közelebb kerülhetünk azokhoz az elképzelésekhez, amelyek a korszak nemzetfogalmát értelmezték. Bár az államnemzetet a kultúrnemzettől elválasztó Friedrich Meinecke szerint az utóbbi létrejöttétől sem választható el a territoriális egység, azaz a haza körülhatárolása,⁴⁶⁰ a magyar és német álláspontok talán ezen a ponton közelíthetők leginkább egymáshoz.

Fennebb volt szó róla, hogy Schlözer szövegeiben a nép fogalmának használata sem egységes, annyi mégis megállapítható, hogy amennyiben nemzetről ír, legtöbbször az egy államban élő, azonos törvények alá tartozó lakosságot érti, vagyis az úgynevezett politikai nép fogalmát. Mivel a nemzetet nem a polgársággal azonosította, hanem az állammal, gyakran nem tesz különbséget nemzet és állam vagy magának a nemzetnek a különböző rétegei között. A nemzeti karakter vagy nemzeti szellem létét csak fenntartásokkal fogadja el, viszont azt elismeri, hogy létezhet mentalitásbeli különbség a különböző nemzetek között. A német népet etnológiai, történeti és antropológiai megfontolások alapján „utazó népnek” nevezi, amely kereskedőként, misszionáriusként és hódítóként jelent meg a történelem színpadán. Schlözer nem csupán a német nép etnikai mibenlétét kí-

⁴⁵⁸ „Wer Recht hat, da sehe der Leser zu: meine Pflicht war es beide reden zu lassen.” A. L. Schlözer an Herrn v. G. Göttingen, 10 September 1784, Brief-Copier-Bücher. „Hogy kinek van igaza, azt döntsék el az olvasók: az én kötelességem megengedni, hogy mindkét fél szóhoz jusson.”

⁴⁵⁹ MÖLLER 1994: 46–48.

⁴⁶⁰ MEINECKE 1919: 3.

vánta olvasói elé tárni, hanem a birodalom szuverenitását is megkísérelte bizonyítani. Mivel a császár csupán a választófejedelmek és az országgyűlés által meghatalmazott autoritás volt, ez eleve nehézségekbe ütközött. Véleménye szerint a tökéletes államforma eléréséhez arra lenne szükség, hogy a porosz uralkodó a német birodalom császára vagy királya is legyen. Értelmezésében az Aranybulla⁴⁶¹ olyan szerződésként jelenik meg, mely a birodalom társadalmát uralkodóra és alattvalókra osztja, akik kölcsönös függésben állnak egymással. Ilyen szempontból nincs különbség a saját és a magyar rendek értelmezése között, felhívja viszont a figyelmet egy harmadik csoportra, amelyet a szabad emberek alkotnak, akik elfogadják ugyan a fennálló rendszert, de nem alárendeltjei annak. Ezt a kategóriát főleg az értelmiségiek alkotják. Ha bármelyik réteg kilép természetes határai közül, vagy a társadalmi szerződés szabályaitól eltérően viselkedik, megbomlik az egység, ez pedig lázadáshoz vagy forradalomhoz vezet.⁴⁶² A forradalom vagy lázadás összeegyeztethetetlen volt elképzeléseivel, a későbbiekben látni fogjuk, hogy ilyen szempontból ítélte meg negatívan mind az amerikai függetlenségi törekvéseket, mind pedig a francia forradalmat. A német birodalomra vonatkoztatva az volt a vágya, hogy egy egységes birodalom jöjjön létre, ezért mind az egyes fejedelmek autokratikus intézkedéseit, mind pedig a katolikus fejedelmek egyesülési törekvéseit elítélte. Emellett elítélte azon területek arisztokrata rétegeit is, ahol ez a réteg politikailag inaktív maradt, vagy amelyek fejedelmei nem vetették alá magukat a közös német törvénykezésnek. Martin Peters összefoglalása szerint Schlözer képe a birodalom fennmaradásáról és megújulásáról négy előfeltevésen alapul: léteznie kell egy szuverén monarchikus uralkodónak a császár személyében; a birodalom egy és egységes még akkor is, ha abban a pillanatban reformokra szorul; meg kell szüntetni az integritást veszélyeztető belpolitikai és társadalmi jelenségeket (partikuláris felségjogok, jezsuiták, jobbágyság); távol kell tartani a fennmaradását fenyegető külföldi hatásoktól (katolicizmus és Róma, amerikai függetlenség, fran-

⁴⁶¹ Ebben az esetben a Római Birodalom 1356-ban életbe lépett dokumentumáról van szó.

⁴⁶² „Die Obrigkeit hat ihr ehrwürdiges Amt nur Gedingsweise (Ausdruck der Goldnen Bulle): sie hat Rechte, sie hat Pflichten, wie der Untertan; alles ist reciproque. Untertanen, die ihre Pflichten vergessen, werden RaubTiere, und erregen BauernKriege. Obrigkeiten, die ihre Pflichten vergessen, werden Tyrannen; und freie Menschen, die nach dem Zwecke ihres Schöpfers hienieden glücklich, nicht Werkzeuge und Opfer des Frevels Eines oder wenigen Menschen seyn sollten, werden dadurch zu LastTieren.“ *Staatsanzeigen*, Heft 36, 502. „A feljebbvalók csak bizományba (az Aranybulla kifejezése ez) kapják tisztüket és hatalmukat. Mind a feljebbvalóknak, mind az alattvalóknak vannak jogaik és kötelességeik, amelyek egymással kölcsönösek. Azok az alattvalók, akik megfelelkeznek kötelességükről, ragadozókká válnak és parasztháborúkat robbantanak ki. Azok az előljárók, akik megfelelkeznek kötelességükről, zsarnokká válnak, és teherhordó állatokká aljasítják azon szabadokat, akik Teremtőjük rendelése szerint mindezidáig boldogan éltek, sem egyesek, sem bizonyos embercsoportok eszközei vagy áldozatai nem voltak.“

cia forradalom).⁴⁶³ Némileg meglepő módon igen kemény kritikával illeti az amerikai függetlenségi törekvéseket.⁴⁶⁴ Ebben az esetben azonban arra kell felhívni a figyelmet, hogy a birodalmon kívül eső területek eseményeit Schlözer mindig belső szemszögből tárgyalja, azaz ebben az esetben nem csupán azért ítéli el a függetlenség kikiáltását, mert véleménye szerint az angol fennhatóság a legideálisabb államforma volna, hanem azért is, mert a tömeges kivándorlás gazdasági károkat okoz a birodalomnak. Ugyanakkor tartott mindennemű autonómiatörekvéstől, különösen a birodalmon belüliektől, az amerikaiak pedig – véleménye szerint – jó példával szolgálhattak a magyar törekvéseknek. Ebben az esetben nem csupán a birodalom belső integritását féltette, az ausztriai–magyar közös államformában látta az egyetlen lehetőségét a keletről periodikusan érkező expanzió elhárításának. Ebből a nézőpontból válik érthetővé, hogy nincs affinitása az önálló nemzeti törekvésekhez, ezeket másodrangú kérdésként kezeli, és minden olyan esetben kemény kritikával illeti, amikor a nemzeti törekvések veszélyeztetik az európai békét. Másrészt a fennálló alkotmányos államok jogait is legitimként kezeli, a felvilágosult angol államformában pedig Amerika egyetlen lehetséges berendezkedését véli felfedezni. Annak ellenére, hogy Aranka szövegével kapcsolatosan Angliát pozitív példaként emlegeti ő maga is, kereskedelmi politikájában elítéli korábbi mintaképét, kizárólagos jogaik megszerzésével ugyanis hátráltatják a német gazdaság fejlődését, Hannover és Anglia kereskedelmi kapcsolatában pedig az ausztriai–magyar kereskedelemhez hasonló megszorítások fedezhetők fel.⁴⁶⁵

Az 1789-es évtől kezdődően figyelme egyre inkább a francia forradalom eseményei irányába terelődik, lapjában nagyrészt francia tematikájú szövegek jelennek meg. Ekkoriban változik meg a magyar alkotmányról és törekvésekről vallott nézete is. Magyar hallgatóira gyakorolt hatásáról több írás is született, ezek általában abban keresik Schlözer érdemeit, hogy az egyes országok pozícióját európai kontextusban tárgyalta, alapvetően a liberális szellemet közvetítette, és a francia felvilágosodás jeles képviselőivel ismertette meg hallgatóit.⁴⁶⁶ Egyetérthetünk ebben Gönczi Katalinnal, viszont arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy a francia eseményeket 1789 októbere után egyre kritikusabban tárgyalja, a forradalmat elítélendőnek tekinti (a későbbi kritikusok is csupán 1793 után távolodnak el a forradalomtól), mert az új államformában nem látja biztosítékát a zökkenőmentes működésnek. Bár a francia rendek 1788-as összehívását még pozitívan ítéli meg, a fejleményekből azt a következtetést vonja le, hogy a francia despotizmust a forradalom kirobbantói nem képesek megszüntetni, áthágják

⁴⁶³ PETERS 2000: 239–240.

⁴⁶⁴ *Briefwechsel*, Heft 8, 130–132.

⁴⁶⁵ *Briefwechsel*, Heft 5, 77–80.

⁴⁶⁶ Lásd pl. GÖNCZI 2004: 99–116.

az egyéni és vagyoni jogok védelmére szolgáló törvényeket, ezáltal pedig diszkreditálják saját egyenlőségen alapuló jelszavaikat. A forradalom kitörésének egyik legfőbb okát a király és a rendek konfliktusában látja, véleménye szerint a fennálló struktúrában kellett volna megoldást találni a helyzetre.⁴⁶⁷ Úgy gondolom, ebben a kontextusban kell tárgyalni az ausztriai és magyar viszonyokról megjelentetett írásait is.

Magyarokra vonatkozó írások a folyóiratokban

A *Staatsanzeigen*ben 1788-tól nő meg a magyar vonatkozású szövegek száma, többek között *Von und aus Ungarn* cím alatt az egykori tanítvány, Ráth Mátyás kommentált tudósításait közli a szerkesztő. Politikai elképzeléseinek megfelelőek voltak II. József reformjai, különösen a türelmi rendelet kibocsátása (1781), a „közérdeket nem szolgáló” szerzetesrendek feloszlata, javaik államosítása és a Vallásalapba olvasztása (1782), valamint a jobbágyrendelet (1784) nyerték el tetszését.⁴⁶⁸ 1785 után azonban II. József intézkedéseiben egyre inkább a belső koherenciára káros despotikus megnyilvánulásokat látja, mélyen elítéli a német nyelv hivatalossá tételét, az ország megyékre való felosztását, az új adózási rendszer bevezetését.⁴⁶⁹ Felemeli hangját azon magyar nemesek érdekében, akik a nyelvrendelet miatt veszítették el hivatalukat,⁴⁷⁰ felhívja a figyelmet arra is, hogy Magyarország gazdasága nem lesz fejlődőképes addig, amíg lakói nem alapítják meg nemzeti bankjukat.⁴⁷¹ Monográfiájában Peters nem tematizálja Schlözer szemléletváltását a magyar nemesség szerepét illetően, mindössze annyit jegyez meg, hogy Schlözer az 1780-as évektől kezdve pozitív példaként állítja a magyar felvilágosult nemességet olvasói elé.⁴⁷² Az ideális állam megteremtésében fontos szerep jut ezen rétegnek, a társadalmi egyensúlyt, az uralkodó és a nemzet közötti egyetértést tudja megteremteni:

„Diese große würdige Nation befindet sich dermalen in dem glücklichen Falle Frankreichs, daß sie sich, beinahe nach Behag, eine RegirungsForm erschaffen kann: sie hat dieses Glück nicht durch Pariser KannibalenWut errungen; sie wird es mit ihrer Weisheit, und mit dem Bedacht, der ihren Charakter ausmacht, zu nützen wissen!”⁴⁷³

⁴⁶⁷ *Staatsanzeigen*, Heft 55, 324.

⁴⁶⁸ Lásd FÜRST 1928: 88.

⁴⁶⁹ H. BALÁZS 1976: 264.

⁴⁷⁰ Pl. Skerlecz Miklós esetét közli, *Staatsanzeigen*, Heft 47, 37.

⁴⁷¹ *Staatsanzeigen*, Heft 52, 52.

⁴⁷² PETERS 2000: 391.

⁴⁷³ *Staatsanzeigen*, Heft 54, 183. „Ez a nagy, tiszteletre méltó nemzet jelen pillanatban Franciaországhoz hasonló helyzetben van, mivel képes tetszése szerinti kormányformát létrehozni: ezt a szerencsét nem a párizsi kannibáli dühvel, hanem lakóira jellemző bölcsességükkel

Elismeréssel adózik Széchenyi Ferencnek, aki 1802-ben könyv- és kéziratgyűjteményét a magyar nemzetnek adományozta. Schlözer Széchenyinek e tettében a magánvagyonról való lemondás egyik szép példáját látja, ezzel pedig korábbi álláspontját látja igazolhatónak, amely szerint az egyéni boldogságot megteremtő feltételekről (így a magánvagyonról is) le kell mondani az ország boldogságának javára. Mivel a könyvállomány katalógusáról szóló recenzió csupán 1804-ben jelent meg,⁴⁷⁴ korrigálásra szorul H. Balázs Éva állítása, amely szerint Schlözer a magyar politikai identitást a 80-as évek közepétől a konzervatív nemesi magatartással azonosította, és nem vett tudomást arról, hogy különböző nemesi csoportok léteznek, és hogy egykori tanítványai pontosan az ő szavai felhasználásával érvelnek bizonyos politikai-jogi állítások alátámasztásakor.⁴⁷⁵ Hiszen még 1792-ben is átlátja azt, hogy ha a magyar nemesség a felvilágosult abszolutizmus szabályainak betartásával lép a reformok útjára, elkerülheti a francia példát, és az angol nemességhez hasonlóan egyensúlyhelyzetet alakíthat ki az arisztokrácia, a polgárság és a parasztság között, így pedig elérheti azt, hogy az uralkodó szintén a törvényeknek megfelelően cselekedjen.⁴⁷⁶ Poór János véleménye szerint az 1780-as évek közepétől Schlözer Magyarországot a romlás és elfajulás jelzőivel illette, s a kritika csupán kis részben érintette II. Józsefet, nagyrészt a konzervativizmusa miatt a boldogítást elfogadni nem akaró állampolgárt tette felelőssé.⁴⁷⁷ Poór véleménye szerint a konfliktusok abból származnak, hogy a Schlözer által ideálisnak tekintett felvilágosult abszolutista államberendezkedés fenntartja az alattvalói kiskorúságot, így ebben a rendszerben senki nem protestálhatna az uralkodói rend ellen. Amennyiben a magyar nemesség jogos ellenállásával próbál élni, kilép ebből a struktúrából és Schlözerben értetlenséget vált ki.⁴⁷⁸ Itt félreértésről lehet szó, Schlözer modelljében ugyanis a nemesség nem passzív résztvevője az államhatalomnak, hanem aktívan kell felügyelnie azokat az uralkodói intézkedéseket, amelyek a köz boldogítására szolgálnak. Véleményem szerint a kritikák mindkét felet egyaránt érték, az elutasítás formái pedig koherensek a göttingai történész korábbi álláspontjaival. Schlözer azokban az esetekben szólal fel, amikor a felvilágosult állam érdekeivel ellentétes intézkedéseket foganatosítanak bármelyik részről. II. Lipót trónra lépésének évét fontos eseménynek ítéli, mert a toscanai államot a felvilágosult abszolutizmus egyik mintaképeként tartja, a toscanai főherceg személyében pedig biztosítékát látja annak, hogy olyan uralkodó

és megfontoltságukkal fogják elérni.”

⁴⁷⁴ GAS, 137 Stück, 1804, 1361–1362.

⁴⁷⁵ H. BALÁZS 1976: 266.

⁴⁷⁶ *Staatsanzeigen*, Heft 54, 184.

⁴⁷⁷ POÓR 1985: 134–135.

⁴⁷⁸ POÓR 1985: 134.

kerül hatalomra, aki a társadalmi szerződés pufendorfi értelmezésének szabályait figyelembe véve fogja vezetni az országot.⁴⁷⁹ Poór annak ellenére, hogy felsorolja azokat a szövegeket, amelyekben Schlözer a progresszív nemesi rétegek érdemeit is elismeri (a kassai *generalis congregatio* cenzúra elleni fellépése, a Pálffy kancellárt és Lányi udvari tanácsost támadó levél vagy a *Babel* című röpirat túlzásaira vonatkozó írás), továbbra is azt hangoztatja, Schlözernek az volt a hibája, hogy nem ismerte el a magyarok követeléseinek jogosságát az uralkodóval szemben, nem vett tudomást II. Lipót elitélhető módszereiről, és nem vette figyelembe, hogy a magyar rendek konzervativizmusa nem minden esetben gátolja a reformok bevezetését.⁴⁸⁰ Tény az, hogy a göttingai publicista 1790-ben *Vorgehabte Verschwörung in Ungern* címmel jelentet meg írást, a következő két évben pedig egyre gyakrabban jelenik meg a magyarokról szóló tudósításokban az *Intoleranz* kifejezés.⁴⁸¹ Ha azonban ezeket a szövegeket alaposan megvizsgáljuk, azt kell látnunk, hogy ezekben az esetekben sem általánosít. Az *Intoleranz* nem a magyarság egészét jellemzi, hanem különösen a katolikus klérust és a katolikus nemességet, amely az 1790–91-es országgyűlésen újra vissza akarja szorítani a protestáns értelmiségi réteget. Az *Intoleranz in Ungern* című írást valójában a protestánsok eredményeit felsoroló vindikatív írásként is felfoghatjuk, a súlypont ugyanis nem annyira a katolikus vezető réteg negatív bemutatásán, hanem a protestáns nemesség felvilágosult intézkedéseinek előadásán van: az országgyűlésen való felszólalások bemutatásán, könyvtárak és folyóiratok alapításának dicséretén, a hivatalokban betöltött szerepek szükségességének magyarozatán.⁴⁸² A magyar nemességet teljes egészében azokban az esetekben támadja, amikor azt látja, hogy előzetes elvárásaival ellentétben (tudniillik, hogy képesek és hajlandók az angol nemességhez hasonlóvá válni, létrehozni és fenntartani a társadalmi rétegek közötti egyensúlyt) nem hajlandók a parasztság helyzetén változtatni, sőt II. József erre vonatkozó kísérleteit is teljesen eltörlik. Ekkor nyilvánvalóvá válik számára, hogy a nemesség nem az ő értelmében használja a nemzet fogalmát (nem a politikai nép fogalmával dolgozik, vagyis nem vállalja a többi réteg valós érdekképviseletét), ezért hangoztatja egyre inkább, hogy a magyarok esetében a nemzet csupán egyetlen privilegizált réteget jelöl, ami pedig a francia forradalomhoz hasonló elégedetlenséghez vezethet. Ez pedig nem csupán a belpolitikai helyzetet veszélyezteti, hanem Európa békéjére is káros hatással lehet. A *Staatsanzeigen* 1794-es megszűnte után Schlözer írásaiban a magyarokra vonatkozó aktuálpolitikai fejtegetések sem jelennek meg többé expliciten, és kérdésessé válik, hogy a történeti

⁴⁷⁹ *Staatsanzeigen*, Heft 6, 32; Heft 7, 61.

⁴⁸⁰ POÓR 1985: 136–137.

⁴⁸¹ *Staatsanzeigen*, Heft 64, 385–406; Heft 69, 52.

⁴⁸² *Staatsanzeigen*, Heft 64, 385–406.

szövegekben vázolt kép mennyire a német történész aktuális fenntartásának lecsapódása, illetve milyen mértékben kell neki politikai jelentőséget tulajdonítani.

Szász röpiratok megjelentetése a *Staatsanzeigen*ben

A *Staatsanzeigen* című folyóirat 64. füzetében összevont és kommentárokkal ellátott formában két, 1790-ben megjelent szász röpirat jelenik meg, a *Die Siebenbürgen Sachsen* és a *Der Verfassungszustand der sächsischen Nation* című, az 1790-es országgyűlésre íródott szövegek.⁴⁸³ A folyóiratban nincs explicit utalás arra, hogy Schlözer miért jelenteti meg a szász privilégiumokat védő írásokat. Mindez azért különösen érdekes, mert az egyes népcsoportok privilégiumait, ha azok az államberendezkedés fejlődőképességét hátráltatták, általában elítélte. Ha azonban azt vesszük figyelembe, hogy a legitim állapotok fenntartása, még ha az rendi előnyökkel is jár, az állam javát szolgálja, érthetővé válik a több évszázados fennálló rend védelmezése. Különösen azért, mert a szászok alkotmányában, még ha az nem is a nemes-uralkodó kettősére épült, a nemzet egészének képviseleti rendszerét láthatta megvalósulni. Mivel ugyanebben a füzetben vehemensen elítéli a katolikus egyházat és az arisztokraták követeléseit, a protestáns kultúra államalkotó tényezőként való bemutatása azt a célt is szolgálhatja, hogy mintát adjon az ideális berendezkedésre. Azon kívül azonban, hogy lerövidíti a két szöveget, illetve lábjegyzetekkel látja el, Schlözer nem foglal állást a kérdésben, sőt gyakran a szász szerzők történelmi nézeteit is korrigálja. Mivel a röpiratokról már egy korábbi fejezetben szó esett, ebben az esetben csak Schlözer kommentárjait mutatom be, ezek ugyanis már nem sokat módosulnak a későbbi kidolgozás folyamán.

Schlözer fogalomhasználatára jellemző módon a szász bevándorlásra vonatkoztatva is megjelenik a *horda* kifejezés, amelyet a magyar vitapartnerek sértőnek éreznek a honfoglaló magyarokra vonatkoztatva. Viszont a göttingai történész hitt az emberiség fejlődésében, vagyis abban, hogy a kezdetben vad népek a civilizáció, kultúra és megfelelő államberendezkedés hatására megszélidülnek, így a kifejezést sem a magyarokra, sem a németekre vonatkoztatva nem tartotta sértőnek, hiszen értelmezésében az egy korábbi állapot jellemzője. Sőt ennél tovább menve azt is elismeri, hogy a területfoglalások természetes velejárója volt a kegyetlenség, melyet csupán a korai időszak kontextusa magyarázhat.⁴⁸⁴ Schlözer már ebben

⁴⁸³ *Staatsanzeigen*, Heft 64, 468-507.

⁴⁸⁴ „Alle diese Occupationen machen der deutschen Tapferkeit Ehre; aber die wenigsten geschahen mit Recht; wol aber wurden, bei vielen, solche Grausamkeiten verübt, die nicht als das wilde ZeitAlter entschuldigen kann.” *Staatsanzeigen*, Heft 64, 468. „Mindezek a hódítások a német bátorság dicsőségére válnak, ámde jogszerűnek aligha voltak nevezhetők, mivel leg-

az írásában figyelmeztet arra, hogy szükség lenne egy helyesen megszerkesztett oklevélgyűjteményre, a két röpirat hibásan és pontatlanul közli a forrásokat. Oroszországi tartózkodása alatt pontosan ezzel a kifogással hátrította a felkérést, hogy megírja az oroszok történetét, szerinte amíg nincs kifogásolhatatlan forrásgyűjtemény, nem lehet összefoglaló történelmet írni. A német–szász megnevezés kérdéskörét csupán vázlatosan érinti, tulajdonképpen ebben az esetben is a finnugor rokonság elképzelésének helyességére kívánja felhívni a figyelmet: azzal, hogy a magyarok a területükre betelepülő németeket egységesen szásznak nevezték, egy meglévő finn nyelvi szokáshoz igazodtak, ahol a németek megnevezése szintén Saxa vagy Saxanmaa.⁴⁸⁵

A röpiratokban csak érintőlegesen megjelentetett gót–szász folytonosság elméletét saját világtörténetére utalva utasítja el, de megkérdőjelezi a szász szerzők azon állítását is, mely szerint az Erdélybe betelepült németek Alsó-Szászországból jöttek volna, ahol a Harz-hegységben olyan népcsoportok élnek, amelyeknek nem csupán nyelvjárási sajátosságai egyeznek meg a szászokéival, hanem a bányászokra jellemző életmód sajátosságait is felfedezhetik körükben és táplálkozási szokásaik is megegyeznek. Schlözer történelmi tényekkel igazolja, hogy a Harz-hegység bányászai maguk is bevándorlók, és különböznek az alsó-szász lakosságtól és az említett nyelvjárások sem mutatnak hasonlóságot egymással. Nem határolja körül a pontos kivándorlási helyet, de arra hívja fel a figyelmet, hogy az alkotmányok, jogok és történelmi dokumentumok is segíthetnek a meghatározásban, amennyiben figyelembe veszik a szabad német városok jogtörténetét.⁴⁸⁶

Bár nem részletezi, határozottan visszautasítja azt az állítást, hogy a székelyek a hunok leszármazottai lennének, és felhívja a figyelmet arra is, hogy az Andreanum szavainak ellentmond az a szász állítás, miszerint betelepedésükkor nem lettek volna románok Erdélyben.⁴⁸⁷

Csupán egyszer tér ki hosszabban arra a szászok által legfontosabbnak tartott kérdésre, hogy milyen jogi státus illeti meg a Királyföldet, vagyis, hogy megállja-e a helyét a szászok által propagált nézet, amely szerint területük egésze a nemesi birtokhoz hasonlatos, amelynek belső ügyeibe az uralkodónak nincs joga beleszólni, hiszen azt a birtokra vonatkozó törvényekkel (katonák biztosítása, Márton napi adó) kiváltották. Ekkor még nincs határozott álláspontja a kérdésben, de jó érzékkel sorolja fel azokat

többjük során olyan kegyetlenkedéseket követtek el, amelyeket nem ment más, csak maga a korszak vadsága.”

⁴⁸⁵ *Staatsanzeigen*, Heft 64, 469.

⁴⁸⁶ *Staatsanzeigen*, Heft 64, 472.

⁴⁸⁷ *Staatsanzeigen*, Heft 64, 475–476.

a királyi okiratokat, amelyek a szászok igazát támasztják alá.⁴⁸⁸ A szöveg kontextusát is figyelembe kell venni ahhoz, hogy a Schlözer álláspontjából érthető legyen, miért állítja szembe már ebben az írásában is a magyarokat és a szászokat. A füzetben megjelenő írásokban ugyanis pontosan azt akarta bizonyítani, hogy a magyar rendek és a király hatékony együttműködése nélkül nem lehetséges a reformok végrehajtása, ellenállásba ütköznek az újítások és végső soron lázadás alakulhat ki az országban. Szerinte a szászok *ad retinendam coronam* betelepítésével a magyar királyok ezt a korábban is fennálló helyzetet kívánták elkerülni, és nem csupán a külső ellenségektől akarták megvédeni területüket:

„Siebenbürger Deutsche waren also ware KronHüter der ungrischen Könige, in weit reellerer Bedeutung, als die dermalen dieses Wort in Ungern hat. Man fült die Kraft diesen EhrenTitels, wenn man aus der ungrischen Geschichte weiß, wie fast immer die dortigen Könige mit rebellischen Landsleuten zu kämpfen hatten, deren sie sich nicht anders, als mit Hilfe dieser treuen weiland Ausländer erwerben, und ihren Thron behaupten konnten.“⁴⁸⁹

Ismertek lehettek tehát azok az elképzelések, amelyek Schlözert a szászok történelmének megírásában befolyásolhatták. A göttingai peregrinus diákok jóvoltából Erdélybe is eljutottak nézetei, folyóiratainak pedig széles olvasóközönsége lehetett. A szász értelmiség nem tartotta elegendőnek saját hasonló tárgyú írásainak megjelentetését, így nem sokkal a szöveg megjelenése után a göttingai történezt kérik fel történelmük hiteles megírására.

5.3. Schlözer szászokról szóló könyvének keletkezéstörténete

Schlözer *Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*⁴⁹⁰ című könyvének keletkezéstörténete a szászok által 1897-ben kiadott levélgyűjteményből rekonstruálható.⁴⁹¹ Bár erről a témáról már többen írtak,⁴⁹² szükségesnek tartom egy újabb elemzés elvégzését, hogy árnyaltabb képet kaphassunk arról, milyen különböző szándékok körvonalazód-

⁴⁸⁸ *Staatsanzeigen*, Heft 64, 482–483.

⁴⁸⁹ *Staatsanzeigen*, Heft 64, 492. „Az erdélyi németek tehát a magyar király valódi koronaórei voltak, a kifejezés mostani magyar jelentésénél sokkal szűkebb értelmében. A megtisztelő cím ereje akkor válik igazán érezhetővé, ha a magyar történelemre gondolunk, amelynek során a magyar királyoknak folyamatosan lázadó honfitársaikkal kellett megküzdeniük, koronának megőrzése pedig csupán ezen hajdani külföldiek segítségével sikerülhetett.”

⁴⁹⁰ SCHLÖZER 1797.

⁴⁹¹ ARCHIV 1897: 283–330.

⁴⁹² Lásd pl. POÓR 1985: 133–143, PETERS 1999/2000: 32–55.

nak a felkérésben, a felkérés elfogadásában, a tematika megváltozásában, illetve a magyar olvasók korai reakcióiban.

A szász értelmiségiek a *Staatsanzeigen*beli írás megjelenése után levelezni kezdenek Schlözerrel. A kapcsolat kezdeményezője az egykori göttingeni diák, aki azonban nem volt Schlözer tanítványa, akkoriban nagydisznódi lelkész és a *Siebenbürgische Quartalschrift* szerkesztője, Johann Filtsch. Az ötlet érdemi szerzője azonban nem ő, hanem Samuel von Bruckenthal, aki felkéri Filtschet, hogy levelezést kezdeményezzen a göttingai történésszel.⁴⁹³ Csupán Schlözer válaszeveleit és azokat a leveleket ismerjük, amelyeket a szász értelmiségiek írtak Filtschnek, de ezekből is viszonylag egyértelmű kép rajzolódik ki. A levelezés nemcsak a történelemtudomány megírásáról szól, hanem bonyolult politikai háttere is van, amely az írás saját és egyben sajtóságosnak is nevezhető politikai irányultságát is meghatározza. A könyv ugyanis csak részben a szászok történelme, ahogyan ez a cím alapján elvárható volna, részben a magyarok korai történetével foglalkozik.

A szakirodalom elfogadott tényként kezeli, hogy Schlözer a könyvet a szász nép hivatalos felkérésére írta.⁴⁹⁴ Ezzel kapcsolatban azonban több kérdés is felmerül: miért volt szüksége egy olyan elismert történésznek, mint Schlözer, hivatalos felkérésre; értelmezhető-e Friedrich von Rosenfeld levele hivatalos felkérésként; miért kéri a szász értelmiségiek ennek elhallgatását, illetve miért nem ismeri el a későbbi szász szakirodalom sem ezt a nemzet nevében történt felkérést? Befolyásolhatta-e a munka megítélését a szász felkérés ténye, vagy érthette volna-e bármiféle szankció a szász nemzetet, ha a nyilvánosság is tudomást szerez a felkérésről?

A hivatalos felkérést maga Schlözer javasolja Filtschnek.⁴⁹⁵ Levelében ugyanakkor kifejti, hogy ő maga is gondolt a szászok történetének megírására, a szöveg önálló megjelentetése viszont anyagi károkat okozna a *Staatsanzeigen* kiadóinak. Mégsem világos, hogy miként javíthatna a helyzeten a felkérés. Valószínűsíthető, hogy Filtsch már első levelében megfogalmazta a szászok elvárásait, hiszen Schlözer pontokba szedve válaszol ezekre: nem látja semmi akadályát annak, hogy ő maga azokat a részeket is kinyomtathassa, amelyeket a *Die Siebenbürger Sachsen* című munkából a cenzor felkérésére kihagytak, viszont azt sem tartja megvalósíthatónak, hogy a románokat szolganépként fesse le, amelynek nem lehetnek jogi-

⁴⁹³ Filtsch visszaemlékezéseit a keletkezéstörténetre vonatkozóan Ernst Weisenfeld adta ki, WEISENFELD 1939: 141–143.

⁴⁹⁴ Ezt a kérdést a magyar szerzők mellett a német szakirodalom is így tárgyalja, lásd pl. Harald Zimmermann előszavát az 1979-es faksimile kiadásban, ZIMMERMANN 1979: XII.

⁴⁹⁵ Hofrath Schlözer an Filtsch, Pfarrer in Heltau, Göttingen, 12 Okt. 1792., in: ARCHIV des Vereines, 285.

lag alátámasztott követelései. Következő levelében⁴⁹⁶ bővebben is kifejti, mit kínál, mit tart megvalósíthatónak. A felkérés alapján jogosan tekintené magát a nemzet történetírójának, amely egyben azt is jelenti, hogy a jogaitól megfosztott nemzet védelmezője lehetne.⁴⁹⁷ Ez a kitétel azért is fontos, mert a későbbiekben Schlözer tagadja, hogy bármiféle politikai célja lett volna ezen pusztán történeti munkával. Ebben a korai levelében viszont azt ígéri, a tényeket úgy állítja olvasóközönsége elé, hogy ezek jogi vonatkozásait mindenki megérthesse belőlük.⁴⁹⁸ A politikai hatás szándékára utal az olvasóréteg, amelyre Schlözer hatni akar: a monarchia nagyjai, nemesei és felvilágosult rétege, illetve a közvéleményre hatással levő külföldiek.

Ő maga is említi, de főleg Martin Peters hívja fel a figyelmet arra,⁴⁹⁹ hogy hasonló céljai lehettek ezzel a munkával, mint az 1785-ös holland törekvésekre adott válaszával.⁵⁰⁰ Akkor Schlözer a Braunschweig–Lüneburg dinasztia érdekeit védte, történetileg és jogilag bizonyította Ludwig Ernst herceg eljárásának helyességét a holland republikánus törekvésekkel szemben. Míg Németországban elismerték a munkát és az évszázados német jogok érvényességét, a holland közvélemény elítélte Schlözert amiatt, hogy az arisztokrata család szolgálatába állt. A herceg a nyilvánosság szerepét nem értékelte különösebben, ám amikor sem jogi, sem katonai úton nem tudta igazát érvényesíteni, mégis ezt a megoldást választotta.⁵⁰¹ Schlözer azonban hitt az írott szó által közvetített igazságban, bízott abban, hogy munkáival nem csupán a nyilvános megítélésen változtathat, hanem a politikai döntéseket is befolyásolhatja. Amikor elvállalja a szász privilégiumok védelmét, ugyanúgy az igazság bajnokának szerepében lép porondra. Talán ezzel is magyarázható, miért ragaszkodott a hivatalos felkéréshez: a braunschweigi herceg esetében sem egyetlen személy jogait kívánta védelmezni, hanem a terület integritását féltette, megpróbált a forradalmi állapot kialakulása ellen hatni, véleménye az volt, hogy a felfordulás károkat okozna, a fejlődést is hátráltatná.

⁴⁹⁶ Schlözer an Filtsch, 3 März 1793., ARCHIV, 285–287.

⁴⁹⁷ Schlözer an Filtsch, 3 März 1793., ARCHIV, 286. „ein ehrenvoller Auftrag bevorstehe Ihr Geschichtschreiber, und welches fast einerlei ist, der Vertheidiger Ihrer unerhört gekränkten Rechte zu werden.“; „Megtisztelő felkérésre vár az önök történetírója és – mely szinte ugyanazt jelenti – a hallatlan módon megsértett jogaiknak védelmezője.”

⁴⁹⁸ „Das Thema der ganzen Schrift wäre Geschichte Ihrer Nation, in nackten, aber mit Beweisen belegten Factis, und diese Facta dergestalt immer zusammen und dargestellt, daß der unbefangene Leser von selbst daraus Jura deducirte.” Uo. „Az írás tárgya az önök nemzetének története lenne, nyersen, ám bizonyító erejű tények segítségével előadva oly módon, hogy az elfogulatlan olvasó maga tehessen igazságot.”

⁴⁹⁹ PETERS 2000: 406.

⁵⁰⁰ SCHLÖZER 1786.

⁵⁰¹ Bővebben lásd PETERS 2000: 355–363.

A szászok esetében viszont nem dinasztikus jogokról, hanem egy náció privilégiumairól van szó – ennek a nyilvánvaló ténynek a fedezékében biztonságban tudhatná magát mindazon támadásokkal szemben, amelyek újfent egyéni érdekek kiszolgálójaként minősíthetnék. Mégsem vállalja azt az eljárást, amelyet 1785-ben alkalmazott: tudniillik részletekben elküldeni a megrendelőnek a munkát, hogy azok még a nyomdai munkálatok előtt változtathassanak rajta. Egyrészt a távolság hátráltató hatásával magyarázza, másrészt pedig nem akarja szavai felelősségét a szász előjárókkal megosztani.⁵⁰² Amit Schlözer hivatalos felkérésként ítél meg, az Friedrich von Rosenfeld 1793. november 20-án kelt levele (amelyben Rosenfeld implicite pártatlanságra is felszólítja Schlözert). Állítása szerint azért nem ők írják meg saját történelmüket, mert a nemzeti jogok védelmezése miatt az Erdélyben lakó másik két nemzet azzal vádolná őket, hogy elfogultak saját nemzetükkel szemben.⁵⁰³ Rosenfeld ebben az időben Szeben polgármestere, így a szebeni provincia polgármestere is. Igaz ugyan, hogy a szászok tanácsa választja és így a szászok egyik legmagasabb rangú hivatalnok, de kérdéses, hogy jogában állt-e a nemzet nevében megbízásokat fogalmazni. A polgármester hatásköre ugyanis leginkább a pénzügyi igazgatás volt, bizonyos esetekben elsőfokon bíraskodott is, személyét azonban csupán egy, legfennebb két évre választották. Kifelé a szász főispán képviselte a szász nemzetet, így jogosan merülhet fel az a kérdés, miért nem Michael von Bruckenthal kéri fel Schlözert a könyv megírására. A szászok által kiadott levelezésben csupán két levelét olvashatjuk, mindkettő Filtschnek küldött utasítás, hogy bocsássák Schlözer rendelkezésére a forrásokat, de ne küldjék el neki a legutóbbi országgyűlési végzéseket, azok ugyanis egyelőre nem hozzáférhetőek a nyilvánosság számára.⁵⁰⁴

Múltjukkanatban a szászok nem bíznak mindent Schlözer szabad ítéletére, a háttérben ugyanis komoly levelezés folyik arról, milyen végkicsengést várnak el a készülő műtől. E levelekből világosan kiderül, hogy nem pusztán a szász történelem tárgyilagos előadását kívánják Schlözertől, bíznak abban, hogy a könyv nagy hatással lesz a nyugati tudós világra, ebben pedig eszközt látnak a bécsi politika befolyásolására is. A Kolozsváron guberniumi titkárként dolgozó Seivert világosan megfogalmazza azokat az elvárásokat, amelyeket a szászok a könyv megjelenéséhez fűztek:

⁵⁰² Schlözer an Filtsch, 3 März 1793., ARCHIV, 287.

⁵⁰³ Provinzialbürgermeister Fr. v. Rosenfeld an Hofrath Schlözer, 20 Nov. 1793., ARCHIV, 287–289.

⁵⁰⁴ Mich. v. Bruckenthal an Filtsch, 6 April 1796, ARCHIV, 303, Mich. v. Bruckenthal an Filtsch, 2 August 1796, ARCHIV, 312.

„Wieder auf das Schlözerische Werk zu kommen, so dächte ich, das Resultat desselben in Absicht auf das Besitzungsrecht der Sachsen müsse am Ende dahin ausfallen, daß der den Sachsen verliehene Grund und Boden nichts mehr und nichts weniger, als ein wahres bonum Feudo-censiticum sei.”⁵⁰⁵

Seivert esetében nem világosak azok a fogalmak, amelyeket a felvilágosodás eszmeköréből vesz át. A nemzet legnagyobb ellenségét a bécsi vezető rétegben látja, amely azonban egyben a *fény és igazság* ellensége is.⁵⁰⁶ A hagyományos rendi jogok védelmét összeegyeztethetőnek tartja a Schlözer által képviselt nézetekkel, bár abban kételkedik, hogy a német történész helyesen fogja-e megítélni a concivilitás kérdését, hiszen kozmopolita szempontból valóban nehezen átlátható a nemzeti és területi egység védelme: „Wie Herr Schlözer über die Concivilitaet denkt, die mir so nahe am Herzen liegt, weiß ich nicht; aber vermuthlich als Kosmopolit; weil er nicht den wahren Gesichtspunkt hat, und die Localität nicht kennt.”⁵⁰⁷ Filtsch legfontosabb feladatát abban látja, hogy pontosan elmagyarázza Schlözernek a concivilitás és kizárólagos tulajdon fogalmát, jelentőségét, történeti érvekkel igazolja ennek legitimitását, hogy végre bizonyítást nyerjen, nem abszurdum a száz nemzet követelése, és a publikum, az erdélyi nemzetek és a nyugati olvasóközönség is világosan lássa, miért érzik veszélyeztetve integritásukat. A tervezett példányszámokból viszont azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Schlözer nem feltétlenül a nagyközönségnek szánta munkáját, a tervezett 500 példány az akkoriban 3000 példányszámban megjelenő *Staatsanzeigen*hez képest igen kevés, inkább csak a beavatott tudósoknak szól(hatna). A külföldiek érdeklődését szerinte nem a forráskiadvány-jelleg növelné, hanem a statisztikai adatok, ebben és a hiányzó történeti munkák elküldésében kéri a levelezőtársak segítségét.⁵⁰⁸

1796-ra mind Schlözer előtt, mind pedig levelezői előtt nyilvánvalóvá válik, hogy a készülő könyvben a magyar történelem hangsúlyos szerepet fog kapni, hogy a magyar történelem *megreformálása* nélkül nem tudja megírni a százszokét. Ezt a szót ő maga többször is használja leveleiben, a munka elkezdésekor ugyanis még nem láthatta előre, hogy a magyar történelemben mennyi homályos pont van, az eddig megjelent művek pedig javításra és forráskritikára szorulnak: „hier müßte vor allen Dingen die un-

⁵⁰⁵ Seivert an Filtsch, Klausenburg, 20 Januar 1796., in: ARCHIV des Vereines, 293. „Újra a schlözeri műre visszatérve, úgy gondolom, hogy a százszok birtoklási jogára vonatkozó rész végkicsengése az kellene legyen, hogy a százszoknak adományozott földterületek igazi *Feudum-censiticum*ok voltak.”

⁵⁰⁶ Uo.

⁵⁰⁷ „Nem tudom, Schlözer úr hogyan gondolkodik a concivilitásról, amelyek hozzám oly közel áll, de valószínűleg kozmopolitaként, mivel sem a helyes szempontot, sem a helyi viszonyokat nem ismeri.” Uo.

⁵⁰⁸ Schlözer an Rosenfeld, Göttingen. Januar 1794., ARCHIV, 289.

grische Geschichte *reformirt* werden.”⁵⁰⁹ Tervezetet küld Filtschnek arról, hogy melyek azok a véleménye szerint téves struktúrák, amelyeket mindenképpen le fog építeni munkájában.⁵¹⁰ Nem igaz az, hogy a magyarok és székelyek első lakosai lennének Erdélynek, nem a szászok köszönhetik lakhelyüket a magyaroknak, hanem fordítva, a szászoknak nincs közülük a hamelni patkányfogó legendájához, Anonymus és Thuróczy János művei merő ostobaságok. Ezután a levelek nagy része e kérdéskör körül mozog. Filtschnek már ekkor megírja tételszerű mondatát, amely mind könyvében, mind pedig a körülötte kialakult vitában a legtöbbször hangzik el:

„Daß Ungarn nicht nur ihre Menschheit (Cultur), sondern auch ihre Existenz, den Deutschen zu verdanken haben, ist ein factum, auch das habe ich bewiesen, ohne Deutsche würde kein Madjar auf Gottes europäischem Boden sein, so wenig Petschengen und Kumanen, ihre Drillingsbrüder.”⁵¹¹

E tétel olvasásakor rögtön felmerülhet a herderi jóslattal való összehasonlítás lehetősége, és a kontextusból kiragadva talán párhuzam vonható a két kijelentés között, de míg a herderi jóslat a magyarság lehetséges, de nem valószínű eltűnését jósolja, addig Schlözer pragmatikus érveket sorakoztat fel annak érdekében, hogy érvelését megerősítse. Így a két kijelentés elviékben és hangzásában hiába látszik rokonnak, párhuzamba állításuk nem vezet eredményre.

A szász munkatársak (akik nemcsak felkérlik Schlözert a könyv megírására, hanem a hiányzó dokumentumokat is elküldik neki) pontosan az ilyen és ehhez hasonló kijelentésektől tartottak, hiszen ők sem a cenzúrával, sem pedig az erdélyi magyarsággal nem akartak konfliktusba keveredni, ezért Schlözert többször és nyomatékosan felszólítják, hogy a más nemzetekre vonatkozó nézeteit ne ebben a könyvében fejtse ki.⁵¹² A háttérlevelekben már ekkor többen kifejtik, mennyivel jobb lenne, ha a nyilvánosság nem értesülne a megbízatásról – hiszen a szászság képviselői is felelőssé tehetőek, ha kiderül, hogy könyvét Schlözer a szász nemzet

⁵⁰⁹ Schlözer an Filtsch, Göttingen, 29. Febr. 1796., in: ARCHIV des Vereines, 298. (kiemelés az eredetiben)

⁵¹⁰ Uo.

⁵¹¹ Schlözer an Filtsch, Göttingen, 29. Febr. 1796., in: ARCHIV des Vereines „Tény az, hogy a magyarok nem csak emberi mivoltukat (kultúrájukat), hanem egzisztenciájukat is a németeknek köszönhetik, és azt is bebizonyítottam, hogy németek nélkül nem lenne egyetlen magyar sem az Isten teremtette európai földön, eltűntek volna, akár ikertestvéreik, a besenyők és kunok.”

⁵¹² „[...] klug und rathsam es sei, mit aller Vorsicht und Behutsamkeit darauf zu sorgen, daß in dieser Schrift kein Ausfall in die andern Nationen geschehe, kein bitterer, beleidigender Ausdruck.” In: ARCHIV des Vereines, 306–307. „bölcös és tanácsos lenne minden elővigyázatossággal és óvatossággal arra törekedni, hogy ebben az írásban ne jelenjen meg egyetlen keserű, bántó megjegyzés sem a másik két nemzetre vonatkozólag.”

felkérésére írja. Amennyiben viszont sikerült ezt titokban tartani, a könyv tartalmáért egyedül az író tehető felelőssé. Ismét a szász partnerek szavait idézem: „daß es rätlich sei, eines Auftrag von den Repräsentanten der Nation nicht zuerwähnen.”⁵¹³ Az írás megjelenése után négy évvel még mindig ez a probléma a levelek központi kérdése (ekkorra inkább már csak érzelmi összefüggésben). Schlözer 1802-ben még mindig azt sérelmezi, hogy senki nem köszönte meg neki nyilvánosan a munkát, sőt még azt is le akarják tagadni, hogy azt a szász nép felkérésére írta.⁵¹⁴ Filtsch visszaemlékezései azonban a köszönet hiányát a politikai konfrontáció fennállásával magyarázzák.⁵¹⁵ A szász nemzet ugyanis a közös vagyomból szeretett volna pénzt elkülöníteni Schlözer kifizetésére, ám ezt a magyar nemesség a bécsi udvar segítségével megakadályozta. Revízió alá vették a szász nemzet vagyonát, és úgy ítélték, hogy egy ilyen kiadás szükségtelen és nem kellőképpen indokolt.

Az érzelmi probléma megnevezést csak a szász oldal perspektívájából tartom elfogadhatónak, Schlözer ugyanis már tisztában van a szerzői felelősség jelentőségével. A német területeken ekkorra már kialakult az az elképzelés, hogy a mű a szerző tulajdona, egyedi darab, megváltoztatására csakis ő jogosult, így az abban leírtakért egyedül a szerző vonható felelősségre. Ehhez képest Magyarországon és Erdélyben még sokáig él az a módszer, hogy külső személyek is alakíthatják, csinosíthatják az irodalmi produktumokat. Másrészt látnunk kell, hogy egy történeti munka megjelenése ebben az időben már eseményszámba megy, politikai hatása nem elhanyagolható. Schlözer tisztában volt vele, hogy könyvét befolyásos rétegek fogják olvasni, nem kizárólag annak sokat ígérő címe, hanem a szerző személyének ismertsége miatt is. Annak ellenére, hogy az elkészült első két kötetet elküldi a szászoknak átolvasás és az esetleges javítások végett, kételkednünk kell abban, hogy valóban hajlandó lett volna bármiféle változtatásra. Rosenfeld ugyanis megkéri, hogy az előszóból vegye ki azokat a részeket, amelyek arra vonatkoznak, hogy a szász nemzet felkérésére írta könyvét. Schlözer nem csupán azzal érvel a kérés elutasításakor, hogy a nemzetet nem érheti bántódás a felkérés miatt, hiszen a külső személy fekérese Európában bevett szokás pontosan a részrehajlás elkerülése végett, hanem azzal is, hogy a kérdéses két oldal újranyomtatása tetemes anyagi károkat okozna a kiadónak.⁵¹⁶ Nem ismerjük ugyan Filtsch válaszlevelét, de valószínűleg pontokba szedve elküldte a szerzőnek azokat a helyeket, amelyeken változtatni kellene. Schlözer csupán annyit fogad

⁵¹³ ARCHIV, 307. „tanácsos lenne, hogy a nemzet képviselői részéről eredő megbízást ne említsük.”

⁵¹⁴ Schlözer an Filtsch, Göttingen, 1 Nov., 1802, in: ARCHIV des Vereins, 326–327.

⁵¹⁵ WEISENFELD 1939: 141–143.

⁵¹⁶ Schlözer an Filtsch, Göttingen, 29. Febr. 1796., 299.

el, hogy nem teszi publikussá a felkérést, de a kritikákat nem fogadja el, hozzáértő kritikusként a szebeni történészt, Karl Joseph Edert nevezi meg, szükségesnek és elengedhetetlennek tartja a magyar történelem újrafogalmazását, a dokumentumgyűjtemény kiadását és a kolóniák betelepítésének összehasonlító elemzését.⁵¹⁷ Filtsch továbbra is ragaszkodik ahhoz, hogy nem ért egyet azzal, miszerint a szászoknak lenne köszönhető Erdély elfoglalása, a német szerző viszont minden kritikát visszautasít.

Amikor a könyv már sajtó alatt van, Schlözert felszólítja a hannoveri cenzúrahivatal, hogy egy olyan kényes kérdéssel foglalkozó írást, mint a magyarok privilégiumai és jogai, ne jelentessen meg előzetes cenzúra nélkül. Schlözer feltételezése szerint a bécsi udvar vette fel a kapcsolatot a hannoveri vezetőséggel és félretájékoztatta azt a munka jellegéről: olyan politikai elemzésnek állítva azt be, mely negatívan ítéli meg a monarchiát. A könyv politikai hatása tehát már akkor nyilvánvalóvá válik, amikor az még meg sem jelent. Christian von Schlözer idézi a cenzori levelet, mely többször is kitér arra, Schlözernek számolnia kell a könyv politikai hatásával, és nem csupán saját személyére vonatkozóan, hanem a hannoveri uralkodó érdekeit is figyelembe véve:

„[...] daß ihr selbst mit schriftlichen Ausführungen von einer so häcklichen Art, und solchem weitem aussehen auch ohne vorgängige Anzeige bei uns, nicht werdet befassen wollen, da ihr nicht wissen möget, in wiefern dieses vielleicht Sr. Königl. Majestät Verhältnissen entgegen seie, und also mit euer Eigenschaft, als allerhöchst Ihro Diener [...] streitend sein könne.“⁵¹⁸

Bár a hannoveri cenzúrahivatal korántsem volt olyan merev, mint a bécsi, úgy tűnik, ebben az esetben nem akarnak vitába keveredni a bécsi udvarral. Schlözer könyve ugyanis több ponton is vét a Hägelin által megfogalmazott és ekkor érvényben lévő cenzori elvek ellen, melyek szerint egy irodalmi mű (ahogyan Schlözer saját könyvét nevezi) akkor vét politikai értelemben az állam érdeke ellen, ha a demokráciát dicsőíti, bírálja az uralkodót, vagy pedig az egyes népek ellen lázít.⁵¹⁹ Schlözer ekkor elküldi munkáját a bécsi cenzoroknak, Zinzendorfnak és Johann Christian Engelnek, volt tanítványának, akiknek hatalmában állt volna a könyv szabad árusítását megakadályozni. A kísérő levél egyik legjellemzőbb része az a mondat, amely felhívja a figyelmet a történelmi fogalmak vulgáris aktua-

⁵¹⁷ Schlözer an Filtsch, 6. März 1796., ARCHIV, 300–301.

⁵¹⁸ SCHLÖZER 1828: 401. „hogy ön nem foglalkozik írásban ilyen kényes témát taglaló, ilyen nagy hatást kifejtteni képes kérdéssel anélkül, hogy előzetesen konzultált volna velünk, hiszen megeshet, hogy okfejtése ellenkezik Ófelsége politikájával, erre pedig önnek mint Ófelsége legmagasabb szolgálatában álló személynek nincsen felhatalmazása.”

⁵¹⁹ MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR 1985: 6.

lizálásának, a korabeli diskurzusokban jelenkoriként értelmezett használatának képtelenségére, így hangzik: „meine Schrift durchaus keine rechtliche Deduktion sondern ein Kommentar über eine ungrische Urkunde aus dem XIII. Saeculo, folglich eine bloß literarische Diskussion sei.”⁵²⁰ Az idézet abból a szempontból is vizsgálható, hogy a cenzúrahivatal milyen mértékben tiltotta a történelmi-politikai vonatkozású, illetve a szépirodalmi műveket. A cenzúra által betiltott könyvek sorában az előbbieket túlnyomó többségét megállapíthatjuk az azóta kiadott tiltási listák alapján is. Irodalomtörténeti szempontból érdekesebbnek tűnik az a mód, ahogyan Schlözer könyve irodalmiságát, majd az e körül kialakuló néhány problémát kezeli.

Miért ilyen érveket használ (jogi és irodalmi diskurzus szembeállítás) Schlözer a cenzor jóindulatának megnyerésére? Tudnunk kellene, hogy a jogi diskurzus milyen szerepet játszott a 18. században kialakuló új művészet- és irodalomfelfogás létrejöttében, mivel az e diskurzusban bekövetkezett változások többek között olyan fogalmak, kategóriák ki- vagy átalakulásához vezettek, mint a *szerző* és a különböző *műformák*. A kérdésre azonban még akkor sem tudnánk kielégítő választ adni, ha pontosan el tudnánk helyezni a jogi textusait a kor diskurzusaiban, hiszen a mondat második része egyúttal egy lényegileg más problémára is felhívja a figyelmet: a kor német nyelvű szövegeiben (így a megjelenő könyvben is) olvasható „Literatur” és melléknévi alakjainak az „irodalom”, „irodalmi” kifejezések (és az ehhez társuló mai képzeteink) nem pontos fordításai. Míg ugyanis Bessenyeiél és az utána következőknél az irodalom fogalma természetszerűleg magába foglalta a tudomány fogalmát (így a jogtudományét is), és így e szélesebb értelemben vett „irodalom” tehát műveltségi szintet, tudományos felkészültséget jelölt, látnunk kell, hogy erre a szövegre ez nem áll, hiszen Schlözer nyilvánvalóan leválasztja a jogot az irodalom fogalmáról. Tehát kérdéses marad a fogalom magyar nyelvre való áttöltése, sőt az is kérdésessé válik, hogy a fogalom ugyanazt jelentette-e német kontextusban, mint a magyarban. Illetve, hogy ugyanabban az időben történt-e meg a fogalom differenciálódása a magyar és a német diskurzusokban, mivel ha ez nem egyidőben történt (és ez tűnik valószínűbbnek) a félreértések ebből a tényből is levezethetőnek tűnnek. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy Schlözer védekező technikát alkalmaz, amikor a 13. századi oklevél magyarátat leválasztja az aktuálpolitikai jelentésről, és irodalmi, tudományos irányultságot szab művének. A fejezet elején ugyanis kiderült, hogy tudatosan alkotta olyanra munkáját, hogy

⁵²⁰ Schlözer an Zinzendorf, Göttingen, 1. Mai 1797., in: ARCHIV des Vereins, 316. „ezenkívül írásom nem jogi levezetés, hanem egy XIII. századi magyar oklevél tárgyalása, ebből kifolyólag pusztán irodalmi [?] beszéd.”

abból a szászokat ért, 18. század végi jogtalanságok kiderüljenek. Martin Peters mégis igaznak fogadja el Schlözer Zinzendorfnak, majd pedig Gyarmathi Sámuelnek és Edernek szóló levelei állításait, a későbbi konfliktusokat is azzal magyarázza, hogy Schlözer tisztán történelmi munkát írt, de a szászok, magyarok és a bécsi udvar propagandairatot láttak benne.⁵²¹ Állítása szerint Schlözer nem csupán ebben a munkájában, hanem egyetemi előadásában, államtudományokról írott műveiben is szisztematikusan szétválasztja az oklevélkiadást és -magyarázatot az aktuális jogi helyzettől, a teóriát történelemtudományként, a politikát pedig államtudományként magyarázva. Elfogadhatjuk, hogy a II. András szászoknak adott 1224-es privilégiuma kiadásában és magyarázatában a már jól körülhatárolt módszerekkel dolgozik, de a teljes munkából nem zárhatók ki az aktuálpolitikai következtetések, még ha expliciten nem jelennek is meg. Zinzendorfhoz írott levelében a bécsi udvar érdekeinek megfelelően érvel, azaz megnyugtató a cenzort, hogy könyve csupán a magyar oligarchák megnyilatkozásai ellen szól, nem pedig a bécsi udvart támadja.⁵²²

5.4. Tudásáramlás Göttinga és Marosvásárhely között

A peregrináló diákokat vizsgáló szakirodalom mára már nem csupán a külföldi egyetemen szerzett tudás milyenségére koncentrálnak, vagy pedig arra, hogy a felhalmozott tudást a diákok hogyan kamatoztatták visszatérük után, hanem próbálja felderíteni azt az információs hálózatot is, amelynek keretében az ismeretek a különböző területek között áramlottak.⁵²³ A peregrinációnak tehát nem csupán az egyes egyének kiművelésében volt haszna: az aktuális információk továbbadásával már akkor javára válnak a küldő társadalomnak, amikor még csupán leveleken keresztül továbbítják az első kézből származó információt. Ennek a ténynek egy érdekes adaléka a Göttingában tartózkodó Gyarmathi Sámuel és Bethlen Imre Arankához küldött leveleiből is körvonalazódni látszik. Ők ugyanis már akkor értesítik Arankát és ezáltal a körülötte szerveződő tudós társaságot Schlözer munkájáról, amikor arról Erdélyben csupán a szász levelezőtársaknak van tudomásuk.⁵²⁴ Mindketten elismeréssel szólnak a göttingai tanárról, Bethlen pedig bizonyos értetlenséggel fogadja Aranka érdeklődését, véleménye szerint ugyanis nem tekinthető veszélyesnek Schlözer könyve, személyes beszélgetésből tudja, hogy ismert forrásokból dolgozik, így tulajdonképpen az évszámok újragondolásán túl nem juthat az eddigiektől

⁵²¹ PETERS 1999/2000: 46.

⁵²² Schlözer an Zinzendorf, Göttingen, 1. Mai 1797., in: ARCHIV des Vereins, 316.

⁵²³ Lásd pl. GÖNCZI 2004.

⁵²⁴ JANCÓSÓ 1944: 214–224, 359–365; 1950: 61–65, 153–158, 247–250; ENYEDI 1994a: 209–216.

eltérő álláspontra. Schlözer szavait tolmácsolja Aranka felé, amelyek szerint munkájával nagy hasznára lesz a magyar történetírásnak.⁵²⁵

Gyarmathi Sámuel egészen másként viszonyul mind Schlözerhez, mind pedig munkásságához. Mivel a göttingai tanárban nyelvészeti munkásságának gyámolítóját, segítőjét és kritikusat is látja,⁵²⁶ részletesebben és nagyobb tudás birtokában számol be Arankának a készülő szász történetről. A tudományos munkák születésének legideálisabb állapotát a vitahelyzetben látja, hasonló módszerei vannak tehát, mint Schlözernek. Két egymásnak ellentmondó álláspont egyidejű megjelentetése felszínre hozhatja azokat a rejtett gondolatokat, amelyek egyetlen koherens szöveg megjelentetésével nem válnának láthatóvá. Ezért az a terve, hogy a magyarok őstörténetét Schlözerrel írassa meg, ismert előtte az tény, miszerint a göttingai tanár a finnugor elmélet híve, tehát északról származtatná a magyarokat. Ugyanakkor nem önálló munkában szeretné megjelentetni, hanem Kőrösi György elképzeléseivel együtt, aki a keleti eredet híve, mivel „melly gyönyörű dolog leszz illy két tudos vélekedéseket egy könyvbe mellesleg olvasni és fontolgatni.”⁵²⁷ Véleménye szerint a történészek közül Schlözer a legkompetensebb személy az őstörténet megírására, hiszen ahhoz nem a magyar nyelvű forrásokat kell ismerni, nem a magyar jogtörténettel kell tisztában lenni: az orosz krónikák alapos áttanulmányozása szükséges hozzá, ezzel a kompetenciával pedig a korban csupán a német történész rendelkezik. Ugyancsak ebben a levelében tájékoztatja Arankát arról, hogy már egy éve elküldte neki Schlözer könyvének kivonatát, amelyet nagy valószínűséggel az erdélyi literátor nem kapott meg. Gyarmathi azt is belátja, hogy a könyv nagy port fog kavarni, talán tiltólistára is kerül, ezért a gubernátornak kellene elsősorban elküldeni, hogy a tudós körök is megismerhessék állításait. Ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy szükséges lesz megcáfolni az állításokat, és amennyiben lehetséges, minél hamarabb, a göttingai történész ugyanis rendelkezik akkora hírnévvel, hogy a tudós világ az ő állításait fogadja el igaznak. A korábbi levélben ugyancsak a már említett vitahelyzet fontosságára hívja fel a figyelmet, egyúttal implicit módon azt is kifejezi, hogy hasonló helyzet csupán két egyenrangú fél között állhat fenn. Schlözer állításainak kivonatát Arankának csak olvasásra küldi el, a német történész szavaiból azt a következtetést vonja le, hogy „nem sok legényt képzél a ki vele szembe mérne állani, és ötet megczáfolni. Jo leszz leiratni, és T. Benkö Uramnak által küldeni. Ha az emberek így nem köszörülik egymást soha az igazság ki nem jö

⁵²⁵ Bethlen Imre levele Aranka Györgyhöz, 1797. január 15., ENYEDI 1994a: 213–214.

⁵²⁶ Gyarmathi és Schlözer kapcsolatához lásd FARKAS 1952, KESZTYÜS 1991.

⁵²⁷ Gyarmathi Sámuel levele Aranka Györgyhöz, 1797. május 25., in: JANCsó 1944: 220–222. Jancsó nál tévesen szerepel az 1795-ös keltezés.

világosságra.”⁵²⁸ Ő maga érzi ugyan, hogy a korábbi magyar történészek és Schlözer álláspontja nem fedik egymást, de a logika törvényei alapján nagyon sok esetben ez utóbbinak ad igazat. A cáfolat megírását tanult történészekre bízta, a könyvben kritikával illetett Benkő József lehetne talán a legadekvátabb személy ennek megvalósítására. Arról is tudomása van, hogy a végső kiadás előtt Schlözer elküldi a szászoknak munkáját, így ő maga sem juthat újra hozzá, hogy a legfontosabb állításait elküldje Arankának, arra azonban már ekkor felhívja a figyelmet, hogy a magyar történelmet is megreformálni készülő szerző nem fogadja el Anonymus szövegének forrásértékét, azt csupán *Fabulának* deklarálja.⁵²⁹ Későbbi levelekből tudjuk, hogy bár hosszadalmas késéssel, de Aranka mégis hozzájut Gyarmathi jegyzeteihez,⁵³⁰ lehetősége van tehát még azelőtt felkészülni a cáfolati pontok kialakítására, mielőtt magát a munkát teljességében megismerné. Ez azért is fontos, mert a főbb cáfolati pontok gyakran fedik addigi kutatásait, és Gyarmathi elképzeléseitől eltérően nem tartja szükségesnek Benkőt felkérni a kritika megírására. Nem tisztázott, hogy milyen mértékben fogadja el Gyarmathi elképzelését, amely szerint a tudományos munkák értéke a vitahelyzetekben derülhet ki igazán, az viszont tény, hogy a kibővített cáfolat megjelentetésének gondolata élete végéig elkíséri.

A Schlözer könyvéről szóló információt Aranka igen hamar továbbadja, Prónay Sándor 1796. július 29-én kelt leveléből⁵³¹ arról értesülünk, hogy Aranka már felhívta a báró figyelmét a nevezetes munkára, aki azonban ebben az időben nem tudja még megszerezni. Prónay reakciója hasonló Gyarmathiéhoz: ismervén Schlözer addigi munkásságát, vannak elképzelései a könyv állításairól és kritikus viszonyulásáról a magyar történetíráshoz, az általa gerjesztett provokációt azonban hasznosnak tartja a magyar tudományosság felsekmentésére: „[...] gondolom hogy erőssen jadzatja az eszét és schvadronirozz. De ez éppen nem árt, sőt szeretem! – Bár ötven Schlöczer állana fel s korbacsolna marna minden Erdélyi Irókat és Irókat. E jó orvosság volna! Meg elevenednék mindjárt az ország literaturája s az irok meg lelkesítettének.” Megkérdőjelezi azonban Benkő József kompetenciáját a cáfolat megírását illetően. Véleménye némileg eltér Schlözerétől, aki az esztétikai kritériumot egyelőre kizárja a történeti munkákból hangsúlyozván a források kiadásának szükségességét. Prónay viszont úgy gondolja, hogy a forráskiadáson túl (amelyre Benkő tökéletesen alkalmas) a történeti munkákban világos ítéletekre, esztétikai érzékre és pragmati-

⁵²⁸ Gyarmathi Sámuel levele Aranka Györgyhöz, 1795. július 25., in: JANCSÓ 1944: 361.

⁵²⁹ Gyarmathi Sámuel levele Aranka Györgyhöz, 1796. december 23., in: JANCSÓ 1944: 361–365.

⁵³⁰ Gyarmathi Sámuel levele Aranka Györgyhöz, 1797. január 19., in: JANCSÓ 1950: 61–63.

⁵³¹ Prónay Sándor levele Aranka Györgyhöz, 1796. július 29., Jancsó Elemér hagyatéka, OSzK, Fond 399.

kus meglátásokra is szükség van.⁵³² Arankára nagy hatással voltak a tudós báró levelei és meglátásai, valószínűleg saját cáfolatában a levelezésből levont következtetéseket is felhasználta.

5.5. A *Kritische Sammlungen* álláspontja

A korban „szász könyv” nevezet alatt elhíresült könyv három kötetből áll, az első kötet a szász történelemre vonatkozó okleveleket tartalmazza (*Erstes Stück: Urkunden*), a második történelemkritikai fejtegetéseket a különböző népek történetéből, különös tekintettel a betelepülések különböző módjaira és ennek jelentőségére a népek fennmaradásában, illetve eltűnésében (*Zweytes Stück: XII. Kritisch historische Untersuchungen zur Geschichte der Madjaren, Petscheneger und Cumaner oder Polowzer – ingleichen das Coloniewesens überhaupt und der deutschen Colonien in Ungarn und Siebenbürgen insbesondere.*), a harmadik kötet pedig II. András privilégiumlevelét tárgyalja (*Privilegium Andreae II. vom J. 1224. mit einem Commentar*).

Schlözer abból az alapállásból indul ki, hogy Erdély földjét csupán a szász betelepülők segítségével lehetett a magyar királyság részévé tenni. A szabadság, nemzet, egyenlőség fogalmai esetében nem ideák szintjén jelennek meg, hanem konkrét privilégiumokat jelentenek, amennyiben pedig ezek az előjogok dokumentumokkal nem bizonyíthatók, nemlétezőknek titulálja őket. II. Géza betelepítésétől kezdve tárgyalja a szász történelmet, ezáltal leépíti azokat a szász kísérleteket, amelyek ebben a korszakban még mindig a géta–gót–dák–szász kontinuitásra építettek. Főbb állításai a következőképpen foglalhatók össze: nem fogadja el Erdély Töhötöm általi meghódításának gondolatát, és azzal sem ért egyet, hogy Szent István elfoglalta volna Erdélyt. Szerinte Erdély csak a szászok behozatala után tartozott valóban Magyarországhoz, addig tulajdonképpen a besenyők legelőnek használták Erdély földjét. Ezzel azt bizonyítja, hogy a szászoknak ugyanolyan a helyzetük Erdélyben, mint a magyaroknak Európában: „Für das neure Europa sind die Ungern eben so hospiter, wie die Deutschen für das heutige Siebenbürgen.”⁵³³

A szászok terjesztették el a civilizáció különböző formáit is ezen a területen. A magyarok ezzel szemben az irokézekhez hasonló vad államformát alapítottak meg, amely eleve jogtalanságra épült, ugyanis nem bizonyítható, hogy az erdélyi nemesség képviselői valóban vérük ontásával szereztek volna meg Erdélyt. A szászok és magyarok közötti kapcsolat a

⁵³² „Benkö Josef tagadhatatlan hogy a leg érdemesebb iroja Erdélynek s magaba is egy derék tudos ember; de a mellett még-is nem artana egy kis több Crisis;– Aestheticarol pedig és Pragmarol rea való nézve szó sem lehet.” Uo.

⁵³³ SCHLÖZER 1797: 168. „A mai Európában a magyarok ugyanolyan jövevények, mint a németek a mai Erdélyben.”

kezdetektől fogva ellenséges volt. A gyűlölködést Schlözer a magyarok vadságából vezeti le, azt állítva, hogy minden újat gyűlölte, mivel vadságukat nem szívesen vetették le: „Jede wohltätige Neuerung [...] war ihnen schon an sich, als Neuerung verhasst: denn welcher Wilde legte je seine Wildheit ungezwungen ab?”⁵³⁴ Anonymus és Thuróczy János elfogadhatatlan források, állításaik cáfolandóak, a magyarok a szász betelepedés idején ugyanolyan vad állapotban voltak, mint a besenyők és a kunok.

Az önálló fejedelemség korát a szászok esetében szenvedéstörténetként mutatja be, amikor nem csupán privilégiumaik és kultúrájuk volt veszélyeztetve, hanem teljes nemzeti létük is.⁵³⁵

Munkájának szükségességét több szempontból is megindokolja, ezek közül az egyik legfontosabb az, hogy véleménye szerint az 1790-es évekig nem lehet professzionális történetírásról beszélni. Nem csupán a szászokra vonatkoztatja ezt, hanem az erdélyi magyarokra is, akiknek krónikáit nem fogadja el autentikus forrásként, hanem szükségesnek tartja ezek kritikai vizsgálatát, amely csak akkoriban kezd tematizálódni az általa is elismeréssel olvasott magyar történetírók körében. A szászok első történeti tudattal rendelkező személyiségét Albert Huetben (a magyarok gyakran Süveges Albertnek nevezik) látja, akinek Báthori Zsigmond előtt tartott beszédét retorikailag értékeli. Véleménye szerint előadásmódjában hatásosan érvel amellett, hogy a munka nemesebb, mint a rablás, ezáltal azt tételezve, hogy Erdélyben csupán a szászok végeztek kultúrateremtő munkát. A géta–dák–szász kontinuitásra vonatkozó részeket és az ebből levezetett gondolatot, hogy Erdély földjének őslakosai tulajdonképpen a németek, teljesen elveti.⁵³⁶ A 17. századi szász történetírókra vonatkozó fejtegetései is ebből az alapállásból indulnak ki: nem veszi figyelembe az eltérő nézőpontokat, azt feltételezi, hogy minden történeti munka csupán a Huet által már megfogalmazott német őslakos premisszáját kívánja bizonyítani, ezáltal pedig politikai követeléseiknek is történeti alapot teremteni.⁵³⁷ Professzionális történetírásról csupán II. József halála után beszél, az 1790-es években megjelent röpiratoknak már nagy jelentőséget tulajdonít, egyben a korábbi korok hiányosságára is mentséget kíván találni: *a nemzet elnémult a rettegéstől*,⁵³⁸ hangját csupán a korszakalkotónak tekintett 1790–91-es országgyűlés ideje alatt merete újra hallatni.

A magyarok történetére vonatkozó nézeteit a második kötetben fejti ki, amelynek tematikáját a következőképpen határozza meg:

⁵³⁴ SCHLÖZER 1797: 178. „Minden jótékony újítás, az újításért magáért, gyűlöletes volt számukra: mert melyik vad vetközi le önként vadságát?”

⁵³⁵ SCHLÖZER 1797: IX.

⁵³⁶ SCHLÖZER 1797: 9–11.

⁵³⁷ SCHLÖZER 1797: 11–13.

⁵³⁸ SCHLÖZER 1797: 17. „vor Schrecken stumme Nation”.

„Wie ist die Colonie von Deutschen im heutigen Siebenbürgen, in der 2ten Hälfte des XIIIten Jarhunderts, entstanden?; Wie erhielt sie Freiheit und Eigentum, oder MunicipalRegirung, unter königl. Ungrischer OberHerrschaft, - völlig nach dem Muster der FreiStaten, die sich eben damals in Deutschland, unter der OberHerrschaft der deutschen Kaiser, bildeten? ;Was hat sie der ungrischen Nation, und was diese ihr, zu danken; und was für gegenseitige Rechte und Pflichten ergeben sich daraus?“⁵³⁹

A magyar honfoglalás kezdetétől tárgyalja az eseményeket, ezért egyik fő kérdése a magyarok, kunok és besenyők egymáshoz való viszonyának tisztázása. A százszokkal folytatott levelezésből már kiderült, hogy hasonló nemzeteknek tartja őket, a könyvben viszont meg is magyarázza a nyelvrokonsági szempontból téves állítást: nem eredetükre vagy nyelvükre nézve rokonok, hanem ázsiai kulturátlanságuk tekintetében.⁵⁴⁰ A már korábban, a világtörténeteiben kifejtett állásponthez tér vissza, mely szerint a népek kezdetben ugyanolyan vad, civilizálatlan állapotban vannak, egyes népcsoportok korábban eljutnak a civilizáció egy magasabb fokára, mások később, egy harmadik csoport pedig soha nem éri el, de vadsága arra predesztinálja, hogy kihaljjon. Mivel a magyarokat a legvadabb népekhez hasonlítja, folyamatosan azt a kérdést teszi fel magának és olvasóinak, hogyan lehetséges az, hogy míg a hozzá hasonló népek eltűntek Európából, a magyar megmaradt és nagy nemzetté fejlődött. Ezt csupán az állandó betelepítésekkel tudja magyarázni, a magyar királyok bölcsességével, akik nem csupán a kereszténységet vették fel, hanem gondoskodtak arról is, hogy területükre kulturált népeket telepítsenek, akik fejlett hadi technikájuknak, építkezési szokásaiknak köszönhetően hozzásegítik a magyar nemzetet ahhoz, hogy Európa földjén megmaradjon. Erre a visszatérő gondolatra épül a második kötet egésze. Nem csupán a hun–magyar rokonság gondolatát építi le, hanem a székelyeket a kunok leszármazottjaként definiálja, és azt is bizonyítani kívánja, hogy Erdély földjének őslakosai a 18. században még létező népek közül a románok. Az összehasonlító elemzések célja bebizonyítani, hogy mind az európai, mind pedig a világtörténelemben van példa a százszok jogaira, mindezek a betelepítés módjától függenek.

Könyve tulajdonképpen történeti érvelésen alapszik, végkicsengése mégis aktuálpolitikai konnotációkat hordoz. A százsz és magyar történelem bemutatásával az volt a célja, hogy bebizonyítsa a betelepítők alapjait

⁵³⁹ SCHLÖZER 1797/B: III. „Hogyan keletkeztek a német telepek a 12 század második felében a mai Erdély területén? Hogyan kaptak a németek szabadságjogokat, hogyan szereztek tulajdont, hogy alakították ki a magyar királyi uralom oltalma alatt önkormányzatukat, azoknak a szabad államoknak a mintájára, amelyek akkoriban a német császár uralma alatt keletkeztek? Mit köszönhet nekik a magyar nemzet, és mit köszönhetnek ők a magyaroknak; milyen kölcsönös jogok és kötelességek származnak ebből a viszonyból?”

⁵⁴⁰ SCHLÖZER 1797/B: IV.

és azt, hogy a területük megtartása által jogosan fejezik ki akaratukat a kizárólagos polgárjogra és tulajdonjogra. A mondanivaló előre meghatározott: a magyar történelem funkciója abban merül ki, hogy bemutassa azt a tényt, miszerint kezdetektől fogva hátráltatták a civilizációs fejlődést és az Andreanum által meghatározott jogokat minden adódó alkalommal megpróbálták leszűkíteni. Legfontosabb eredményének az Andreanum magyarázatát tekintette, saját értelmezésében az oklevél érdemei a következők: polgári szabadságot, önkormányzatot és autonómiát biztosít a német betelepülőknél, akik a király személyes védelme alatt állnak. Előjáróikat ők maguk választják saját nemzetükből, akik azonban nem életfogytiglan, hanem csupán egy meghatározott időszakra viselik e tisztségüket, ők választják papjaikat, és köreikben nem létezik jobbság vagy nemesség.

Schlözer meglátásaira a vita elemzésekor bővebben is visszatérek, ebben a fejezetben csupán általánosságban mutattam be könyvének főbb állításait. A tudományos módszer mellett azonban kevésbé explicit eljárásokat is alkalmaz mondanivalója alátámasztására. A németek bemutatásában csak a már korábban kifejtett elképzeléseihez tér vissza: szelíd ábrázat, munkaszeretet, szorgalom és alázatosság, ezeket viszont éles ellentétbe állítja az akkori magyarok jellemzésével, a párhuzamból pedig, noha többször hangoztatja, hogy csupán egy korábbi időszak vázlatos bemutatásáról van szó, a magyarok kerülnek ki vesztesként.

A magyarokra vonatkozó sztereotípiák Schlözer könyvében

Schlözer könyvének vizsgálata elkerülhetetlenné teszi bizonyos sztereotípiák vizsgálatát. Ezekben az esetekben a Franz K. Stanzel vezette kutatócsoport módszereit használom. A csoport szerint ugyanis a történeti diskurzusok egyedülálló lehetőséget biztosítanak annak alátámasztására, hogy a nemzetkarakterológiák Európa történetének elején nyelvi formát kaptak, a későbbiekben pedig az így kialakult sztereotípiák általában nem tudatosan működtek. A nemzetkarakterológiát imagológiai értelemben a sztereotípiák fogalmával egyenértékűnek tekintik, egy általánosításra törekvő, a személyes megismerésnek ellenálló megjelenítésformaként definiálják.⁵⁴¹

Az elemzendő szövegekben főleg német részről releváns a kérdés ilyen-fajta vizsgálata (ez magyarázható esetleg a személyes tapasztalat hiányával). Benda Kálmán a magyar hivatástudat történetének megírását ilyen évszázados sztereotípiák és klisék értelmének változásaként tartja elképzelhetőnek.⁵⁴² A téma szempontjából az a megállapítása tűnik fontosnak,

⁵⁴¹ STANZEL 1999.

⁵⁴² Lásd BENDA 1937.

hogy a 17. század első felére lehanyatlik a hősiés/harcos magyar nemzet toposza,⁵⁴³ ehhez képest látnunk kell majd, hogy a magyarok hogyan próbálják meg az ilyen elavult klisék aktualitásának bizonyítását.⁵⁴⁴ Schlözer néhány állításával különböző nemzetkarakterológiai vonásokat törölt, így esetében pontosan megragadhatónak tűnnek a nemzetkarakterológiai kép változásai. Abban a pillanatban, amikor például mind a székelyeket, mind pedig a magyarokat gyengének nevezte, egy olyan sztereotip vonást tagadott, amelyet a magyarok, nem explicit módon, de elfogadtak jellemvonásként: a hős, harcos nemzet fogalmát. Ezt azért is fontos megjegyezni, mert Tarnói László azt állítja például, hogy ez a sztereotípa különösen felerősödik ebben a korban, és mai napig is változatlanul él.⁵⁴⁵

A kereszténység védőbástyája toposzt korábban többen is megkérdőjelezték. Egyrészt a Magyarországon soha nem járt Martin Zeiler,⁵⁴⁶ másrészt már Vitéz János és Aenas Sylvius Piccolomini bizalmatlanul kezelték szövegeikben. Schlözer még korábbra helyezi a magyarok alkalmatlanságának bizonyítását. Azt állítja ugyanis, hogy bár a magyarok levetették pogányságukat, az új vallást bemocsokolták életmódjukkal, a papok példátlan kegyetlenségeket hajtottak végre:

„Die Madjaren waren nicht mehr Heiden, sondern Christen; die neue Religion war bereits im ganzen Reiche allgemein: aber die Diener dieser Menschenglückenden Religion zerstörten durch ihr schändliches Leben alles das Gute, was allenfalls noch ihre Leren hätten wirken können. Die Ausschweifungen der damaligen Pfaffen in Ungern sind beinahe Beispiellos.“⁵⁴⁷

Ebben implicite az is benne van, hogy egy életmódjában még pogány nép nem lehetett sem Európa, sem pedig a kereszténység védője. Schlözer azt állítja, hogy az erdélyi magyarok még a királyuk ellen is lázadoztak, amíg az a Szentföldön harcolt; ebben felfedezhető egyrészt egy olyan elképzelés, amely a magyarok hűtlenségét bizonyítva az abszolutista rendszer jogosságát támasztja alá, másrészt viszont egy tudattalanul működő sztereotípa is. Ötvös Péter tárgyalja bővebben, hogy ez a 16. század elején

⁵⁴³ BENDA 1937: 101.

⁵⁴⁴ A *Magyarország panasza* toposz alakulásának történetéhez lásd IMRE 1995.

⁵⁴⁵ TARNÓI 1996: 31–45.

⁵⁴⁶ Martin Zeiler, *Neue Beschreibung Des Königreichs Vngern*, Vlm, 1646, 14–15, idézi TARNAI 1969, e sztereotípa átalakulására lásd V. fejezet, 63–84. Martin Zeiler forrása Veit Marchthaler útleírása volt. Erre lásd NÉMETH S. 2002. Köszönöm Ötvös Péternek, hogy a tanulmányra felhívta a figyelmemet.

⁵⁴⁷ SCHLÖZER 1797: 542. „A magyarok már nem voltak pogányok többé, felvették a kereszténységet, és az új vallás már országszerte elterjedt, ám mindazt a jót, ami tanítása nyomán kibontakozni látszott, ennek az emberboldogító vallásnak a papjai gyalázatos életvitelükkel leromboltak. Isten e korban élt szolgálóinak kicsapongásai példa nélkül valók.”

kialakult megnevezés sokáig megmarad a magyarok jellembrázolásában.⁵⁴⁸ A legfontosabb ebben az esetben mégis az, hogy a sztereotípiák használata nem spontánul működik, Schlözer egy aktuális politikai elképzelést akar alátámasztani használatával. Visszatérhetünk itt a *Staatsanzeigen*-ben megjelent korábbi évekbeli írások címére is. Világosan látszik, hogy az *Intoleranz*, valamint *Verschwörung* fogalmak használata nem holmi kétszáz éves klisé tudattalan működése, hanem a fennálló társadalmi rend legitimizálására szolgál. Hatása nyilván fokozottabb azzal a többlettel, hogy a szerzőnek nem kell hangsúlyt fektetnie fogalmainak bizonyítására, a kortársak tudatában ugyanis olvasásukkor valószínűleg működésbe lép a sztereotípiák hatása. Schlözer könyve és megírásának módszere viszont több szempontból is ellentmond annak az állításnak, hogy a sztereotípiák kialakulásuk és elterjedésük után tudattalanul is működtek és hatottak volna. Úgy tűnik ugyanis, hogy Schlözer nagyon is tudatosan szelektál, a sztereotípiák használatát alárendeli könyve mondanivalójának. Megőrzi például a gazdag magyar föld sztereotípiáját, de csakis azért, hogy bizonyítani tudja a magyarok alkalmatlanságát annak megművelésére, valamint azt, hogy csakis a szászok segítségével tudták megművelni a valóban termékeny földet. Elfogadhatónak tartom Tarnai Andor azon magyarázatát, miszerint az irodalmi közhelyek továbbhagyományozódásának szabályszerűségein belül nyomot hagyhat a politikai, társadalmi és gazdasági fejlődés,⁵⁴⁹ ennél továbbmenve azonban úgy látom, hogy a szöveges műfajok differenciálódása is szerepet játszik benne. Míg az irodalmi művekben funkciójuk abban állhat, hogy ne kelljen hosszasan leírni egy népet vagy annak egy képviselőjét, elég néhány sztereotipikus vonást működésbe hozni, egy politikai irányultságú történelmi munkában a nemzetkarakterológiai vonások tudatos használatára van szükség, különösen olyan esetekben, amikor egy népcsoport jogait a másikkal szemben kell bizonyítani. Ebből a perspektívából válik érthetővé Schlözer sztereotípiák-kezelése is.

5.6. A *Nestor-krónika* és a magyar eredetkérdés végső tisztázása

Schlözer életének utolsó nagy vállalkozásában visszatér ifjúkori érdeklődése tárgyához, az orosz történelemhez. 1802 és 1809 között öt kötetben jelenteti meg a *Nestor-krónikát*,⁵⁵⁰ amelynek előszavában a krónika kiadásra való előkészítésének történetét és saját addigi munkásságának mozgatórugóit tárja olvasói elé. Az eredeti szöveg és annak német fordítása ugyanis

⁵⁴⁸ ÖTVÖS 1999: 266–268.

⁵⁴⁹ TARNAI 1969: 17.

⁵⁵⁰ SCHLÖZER 1802–1809.

csak egy kis részét teszik ki a munkának, a nagyobbik részt Schlözer kritikai észrevételei, a variánsok összehasonlítása után levont következtetései, tudományos levelezésének részletei és elméleti kiegészítések adják, amelyekkel a német történész nem csupán egyre növekvő számú vitapartnereinek kívánt válaszolni, hanem azokat a kérdéseket is tisztázni szerette volna, amelyek munkásságából még nem derültek ki nyilvánvalóan. Többek között a magyar eredettörténetre vonatkozó kutatásait is e munkájában fejteti ki legrészletesebben. Julius von Farkas és az ő nyomán tanítványa, Kesztyüs Tibor is úgy gondolja, hogy a magyar őstörténet alaposabb kidolgozásához nem csupán a szász történelem negatív fogadtatása, hanem magyar munkatársaihoz való egyre rosszabb viszonya is hozzájárult.⁵⁵¹ Joseph Hager bécsi történész 1794-ben a magyar–finn nyelvrokonságot bizonyító könyvet jelentet meg *Neue Beweise der Verwandtschaft der Hungarn mit Lappländer* címmel, amelyben Schlözer korábbi álláspontjaival egyetértve a magyarok legközelebbi nyelvrokonaként a vogulokat nevezi meg. Farkas véleménye szerint ennek következtében a nyugati tudós világ megfélemezik Schlözer csupán részleteiben kidolgozott állításairól, és a helyesnek elfogadott ítéletet teljes mértékben Hagernek tulajdonítja.⁵⁵² Két évvel később Beregszászi Pál jelenteti meg a török nyelvrokonság tézisést védő munkáját, amelyet Schlözer szintén sérelmez, egy magánlevélben kifejtette ugyanis a kéziratot elküldő Beregszászinak, hogy elképzelései tarthatatlanok,⁵⁵³ majd a *Nestor-kiadás*ban álmodozásnak és bizonyítatlan hipotéziseknek nevezi munkáját.⁵⁵⁴ Egyedül Gyarmathi Sámuel volt az, aki Schlözer segítségét és bizonyos mértékben irányítását is elfogadta, ő viszont nem történeti, hanem nyelvészeti kérdésekkel foglalkozott, Schlözernek tehát még tere nyílt kifejtetni történeti álláspontját. Farkas szerint azonban vele is megromlott a kapcsolata, amikor Gyarmathi tudta nélkül a göttingai tudós társaságnak küldte el munkáját.⁵⁵⁵ Véleményem szerint azonban ez nem magyarázható azzal, hogy a „szász könyv” megjelenése miatt Gyarmathi elfordult volna korábbi mentorától, hanem csupán azzal a ténnyel, hogy felvételt szeretett volna nyerni a tudós társaságba. Hiszen a könyv körül kirobbanó vitában Schlözer egyedül Gyarmathit tartja méltónak arra, hogy megossza vele gondolatait. Ugyancsak válasz ez a tőle szakmailag és emberileg is eltávolodott volt tanítvány, Christian Engel munkásságára, aki 1802-ben kiadja Cornidesnek az Anonymus *Gestáját* magyarázó szövegét, ezáltal a vita során keletkezett konfliktus tovább mélyül.

⁵⁵¹ FARKAS 1952.; KESZTYÜS 1991.

⁵⁵² FARKAS 1952: 17.

⁵⁵³ FARKAS 1952: 14.

⁵⁵⁴ SCHLÖZER 1805: 119.

⁵⁵⁵ FARKAS 1952: 14–15.

A tematikából adódóan is kénytelen Schlözer hosszasan kitérni a Nestor által leírt területen élő népek őstörténetére, hiszen Nestor több helyen is tárgyalja a magyarok vándorlását. A finnugor népek története a 2. kötetben tematizálódik, de ebben az esetben már nem a nyelvtörténeti fejtegetéseken van a hangsúly, mint amikor a témával foglalkozni kezdett, hanem történeti tényeket próbál bizonyítani. A magyarok őstörténetére a 3. kötet közepe táján hosszú fejezetben ismét visszatér, és megpróbál megoldani minden olyan kérdést, amely munkásságának több évtizede alatt benne vagy vitapartnereiben felmerült. Cáfolja azt a hipotézist, amely szerint a magyar és ujjur népek azonosak lettek volna, és a vogul és magyar nyelvrokonság tézisére épít. Gyarmathi kutatásait is felhasználva arra a következtetésre jut, hogy a finn világ (*Finnenwelt*) idején a magyarok a vogulok közvetlen szomszédai voltak, a mai Baskíria területén éltek az Ural jobb oldalán, a cseremiszek és mordvinok közvetlen szomszédságában.⁵⁵⁶ Több kérdés azonban megválaszolatlanul marad: hogy a magyaroknak a besenyők támadása miatt kellett-e területükről kiköltözniük, hogy a baskírok az ősmagyarok leszármazottai-e, vagy egy később beköltözött tatár nép maradványai, illetve hogy a vogul tényleg legközelebbi nyelvrokona-e a magyarnak. A szerinte tényekként kezelendő megállapításai után belehelyezkedik egy számára eleve eldöntött vitaszituációba: bebizonyítani, hogy Anonymus állításai tarthatatlanok, hogy *Gestája* nem tekinthető történelmi forrásnak, hogy a névtelen jegyzőnek nem csupán földrajzi, történeti tudása hiányos, hanem tudatosan szerkeszti művét anekdotikussá. A szász történelemtől eltérően, ahol egyáltalán nem használja a bizánci császár szövegét, ebben az esetben már Bíborbanszületett Konstantin görög császár magyarokra vonatkozó írását is elsődleges forrásként használja, eljárása mégis problémákat vet fel. Könyvének bevezető fejezetébe, de a munka során többször is módszertani elmélgedéseket iktat be, amelyek arra vonatkoznak, hogyan lehet egy középkori krónikát hiteles forrásként használni. Némileg érthetetlen tehát, hogy miután a középkori orosz szerzetesről (akinek munkája nem maradt fenn eredetiben) úgy gondolja, hogy megfelelő forráskritika és történelmi elemzés segítségével az őstörténet-kutatás forrásaként használható, Anonymus esetében az erre vonatkozó kísérleteket (Cornides és Engel) teljes mértékben elutasítja. Eljárására nem találunk magyarázatot, nem fejt ki, hogy egyik krónika miben különbözik a másiktól. A végletekig menő elutasításon túl egy érdekes felvetéssel is él Anonymus esetében: azt állítja, hogy a magyar szerzőt patriotizmusa hajtotta, amikor egy reprezentatív őstörténetet gyártott királyának és nemzetének; az anakronizmusoktól magát tudatosan távol tartó és azokat gyakran kritizáló Schlözer nem fejt ki, mit ért ebben az esetben patriotiz-

⁵⁵⁶ SCHLÖZER 1805: 120.

muson. Nem zárja ki azt sem, hogy a munkának politikai céljai is lehettek, de nem bocsátkozik ennek kifejtésébe.

Ugyancsak önellentmondásba bonyolódik akkor, amikor Nestor alapján bizonyítja, hogy Pannónia földjén a magyar betelepedéskor románok és szlávok éltek. A románokat a géták és dákok őseinek tekinti, a rómaiaknak azonban nem tulajdonít jelentőséget a románok őstörténetében.⁵⁵⁷ Ebben az esetben nem bír számára jelentőséggel, hogy az első forrás, amely az Erdély területén élő románokat vlachoknak nevezi, csupán a 11. századból való, a székelyeket azonban nemlétezőknek titulálja az első dokumentumbeli említés előtt. A *Nestor-krónika* megírása idején már sokkal kézzelfoghatóbb Schlözer negatív viszonyulása a magyar nemzet történetéhez. Igaz ugyan, hogy célja a legendáktól, egyháztörténeti spekulációktól, szépirodalmi fogásoktól mentes, tiszta tényekre alapozó történelem megírása, viszont az általa bizonyított állításoknak ellentmondva továbbra is „turfáni”, vad hordának nevezi a honfoglaló magyarokat, 18. századi történéseit is elítéli.

A 18. század végi, 19. század eleji vitákon túl, tanítványai tiszteletén és tanításainak felhasználásán, Kazinczy sohasem szűnő rajongásán túl, Schlözernek nem volt jelentős magyar recepciója. Egyetlen, rövidebb művét fordították magyar nyelvre,⁵⁵⁸ bár az nem elhanyagolható tényező, hogy a fordító a soproni és erdélyi magyar tudományos társaságok tagjaként nevezi meg magát, így fordításának abban a szövegegyüttesben is szerepe lehet, amely inkább a cáfolatok mentén strukturálódik.

⁵⁵⁷ SCHLÖZER 1805: 143–145.

⁵⁵⁸ NÉMETH 1795.

6. A PUBLIKUS VITA

Aranka György és a Nyelvmívelő Társaság tagjai már Schlözer könyvének megjelenése előtt foglalkozni kezdenek a cáfolat megírásával. Írásaik azonban soha nem kerülnek át a publikus szférának abba a részébe, amelyet a nyomtatott szövegek, különösen pedig a recenziók alkotnak. Ez egyrészt azzal is magyarázható, hogy – amint a korábbiakban is jeleztem – 1795 után nem volt olyan magyar nyelvű sajtóorgánium, ahol cáfolatokat megjelentethették volna, másrészt a recenziók-ellenrecenziók struktúrájának, a polémia írott és íratlan szabályainak sem volt olyan hagyománya, mint amely a német nyelvterület recenziós termékeit jellemezte. A Schlözer könyvére született első reakciók azonban a német nyelvterületen már kialakult és rögzített szabályokhoz kötött recenziókban jelennek meg, és a magyar kéziratos szövegek viszonyulását is nagyban meghatározzák. Ahhoz, hogy a Schlözer könyvére született, nyomtatott válaszok struktúráját, a nyilvános szférában betöltött pozícióját és a megjelent szövegek hatásmechanizmusait világosabban meg tudjuk ítélni, szükségesnek látom azoknak a folyóiratoknak a rövid bemutatását, amelyekben az eddig tárgyalt szövegeket említik, ahol recenziókat vagy tudósításokat közölnek róluk.

6.1. Folyóiratok és recenziók

A recenzióírás és a magyar orgániumok

A magyar sajtótörténet tanulmányozói számára ismert az a tény, hogy a recenzió műfaját magyar nyelvterületen legelőször Ráth Mátyás próbálta meghonosítani a *Magyar Hirmondó* általa szerkesztett első évfolyamaiban. Ez a tény azért is fontos, mert Ráth Göttingában Schlözer tanítványa volt

és Schlözer újságíró kollégiumán is részt vett. A göttingai tanár 1777-ben kiadta az *Entwurf eines Zeitungs Collegii*⁵⁵⁹ című művét, melyből világosan kiderül, melyek azok az elvárások és módszerek, amelyek az újságírást meghatározzák. Ez azért nagyon fontos, mert Ráth hasonló elveket próbál gyakorlatba ültetni a *Magyar Hirmondó* szerkesztésekor, ám a hazai körülmények miatt kevésbé radikálisan.

Schlözer nem tér ki a recenziók, könyvismertetések fontosságára, hiszen a német gyakorlatban ez a műfaj nem a napi vagy heti sajtóé, hanem az irodalmi folyóiratoké, vagy a később megalakuló, kimondottan recenziós sajtóorgánumoké. Hász–Fehér Katalin a felvilágosodás korának folyóiratkritikáját tárgyalva viszont kitér arra, hogy az újság elindításának elején Ráthnak szándékában állt könyvismertetéseket is közölni.⁵⁶⁰ Ugyanakkor felhívja a figyelmet arra is, hogy ezek a tudósítások nem haladták meg az ismertetést, céljuk ugyanis a tudósoknak nyújtott segítség, művelődésterjesztés, regisztrálás volt, nem pedig a bírászkodás vagy az irodalmi élet irányítása. A Rájnis Józseffel kialakult vita⁵⁶¹ kapcsán azonban ki kell fejtenie a recenzió műfajáról és a recenzáló személy kompetenciájáról, megszólalásának módjáról vallott elképzeléseit. Ráth belátja, hogy ideális esetben minden egyes könyvről tudósítania kellene, saját lapjának profilját és az olvasói igényt figyelembe véve viszont arra a következtetésre jut, hogy szelektálnia kell. A hasznos könyveket röviden bemutatja, az elitelendőkről inkább hallgat, a teljesség igényét pedig azért sem tudja kielégíteni, mivel a könyvterjesztési szokások még nem vették figyelembe a recenziók reklámjellegét, így a lapkiadók nem kapnak a kiadóktól recenzálható kiadványokat. Ugyanakkor a recenziók etikai vonatkozásaira is kitér, amennyiben lehet, kerüli a bírászkodást, és dicséretet is csak szűkmarkúan osztogat:

„[...] az alábbvalókat, melyeket jó lelkiismerettel nem lehetett dicsérnem, hacsak elkerülhettem, teljességgel elő sem hoztam: ahol mi jót találtam, azt egy-két szóval megdicsértem, szorgalmasan őrizkedvén, hogy senki méltán hízelkedés eránt való gyanúba ne vehessen. Ahol különböző értelemmel voltam, azt vagy elhallgattam, vagy ha ugyancsak előhoztam, úgy intéztem, hogy ez másnak ne lenne kisebbségére.”⁵⁶²

⁵⁵⁹ *Entwurf eines Zeitungs Collegii. - Entwurf zu einem Reise-Collegio* von A. L. Schlözer. Göttingen, 1777. Id.: KÓKAY 1983: 98–99.

⁵⁶⁰ HÁSZ-FEHÉR 1999: 801–814.

⁵⁶¹ A *Magyar Hirmondó* 68. számában *A magyar Helikonra vezérlő Kalauz* című munkáról írva Ráth eltér addigi gyakorlatáról és bírálja a munka előszavának személyeket sértegető modorát. Rájnis 1782-ben *A magyar Helikonra vezérlő kalauzhoz tartozó megszerzés* című munkában válaszol a vádakra és egyben összefoglalja saját gyakorlatáról szóló nézeteit.

⁵⁶² KÓKAY (s.a.r.) 1981: 391–398.

Hász–Fehér Katalin szerint a 18. században felerősödött a kritika etikai szerepköre, ugyanakkor az irodalomról folytatott, már nem csupán szakmabeli ítélkezés céljaira fenntartott irodalmi eszmecsere (társalgás) formájává vált. Előtérbe került a nyilvános megszólalás retorikája, etikai kódexe és az irodalmi műszemlélet közmegegyezésre váró problematikája.⁵⁶³ Ráth eljárása tehát nem irodalmi, retorikai, poétikai, hanem társadalmi normákhoz igazodik, amikor az ítéletalkotásból kizárja a dicséret eszközeit. Ugyanakkor arra is reflektál, hogy sem a magyar irodalmi élet, sem pedig a társadalom nem érett meg a német nyelvterületen szokásos, kemény hangú bírálatra. A recenziókról szóló viták magyar nyelvterületen csupán a reformkori folyóiratok megjelenésével egyidőben erősödnek fel, így a nyugaton már lezajlott viták eredményeit figyelembe véve tudják kialakítani a magyar kritikai gyakorlatot.

Ráth az erdélyi vonatkozású történeti munkák közül Bethlen Farkas történeti munkájának újrakiadásáról tudósít,⁵⁶⁴ arról az igényről, hogy az erdélyiek (ebben az esetben nem nevezi meg, de valószínűleg Benkő József felhívásáról van szó) össze kívánják gyűjteni a történelmi emlékeket,⁵⁶⁵ és hosszasan tárgyalja Benkő *Milkovia* című könyvét. Bár a lap jóval a Schlözer könyve körül kialakult vita előtt jelent meg, szükségesnek tartottam bemutatását, hiszen ebből válik láthatóvá, milyen eltérő gyakorlattal rendelkeztek a magyar, illetve a német nyelvű vitatkozó felek. A magyarok körében ebben az időben még nem kezdődtek el azok a viták, amelyek arra is válaszlehetőségeket kínálnak, ki jogosult kritikát írni (egyreszemélyek-e vagy az akadémiai jellegű intézmények képviselői), melyek a kritikaírás szabályai és etikai vonatkozásai. Természetesen az ilyen jellegű viták csak akkor jelenhettek meg, miután megnőtt mind a magyar nyelvű, mind pedig a magyar vonatkozású recenziók száma.⁵⁶⁶

Kimondottan recenziós orgánum ebben az időben a Molnár János által kiadott *Magyar Könyv-ház* című sorozat,⁵⁶⁷ amelyben Molnár az általa olvasott könyveket veszi számba. Molnár azonban nem kimondottan kriti-

⁵⁶³ HÁSZ-FEHÉR 1999: 801–814.

⁵⁶⁴ *Magyar Hírmondó*, 1781, 122.

⁵⁶⁵ *Magyar Hírmondó*, 1781, 244.

⁵⁶⁶ A recenziókról szóló egyik első elméleti igényű munka csupán a *Tudományos Gyűjtemény* 1818. évfolyamának VI. kötetében jelenik meg (3–32.). A szöveg szerzője, Kisfaludy Sándor (Füredi Vida álnév alatt) hét kérdésben próbálja megfogalmazni azokat a problémás helyeket, amelyek a korábbi recenzióírás gyakorlatából adódnak, de magyar nyelven még nem született kielégítő válasz rájuk: „1. Mi az elmemíveknek recenziója? 2. Kinek vagyon jussa az elmemíveket recenzálni? 3. Mely nyelven kell az elmemíveknek recensáltatniok? 4. Mennyire hasznos, mennyire káros a recenzió a Literaturának? 5. Milyenek illik az Antirecenzióknak lenniük? 6. Milyenek a magyar elmemíveknek eddig való magyar recenziói? 7. Kik a magyar elmemíveknek német Recenzensei?”

⁵⁶⁷ MOLNÁR 1783, 1793–1804.

kát kíván írni, hanem szubjektív szelektálás alapján meg akarja ismertetni a közönséget a hazai és a külföldi könyvtermékekkel. Az előszavakban megfogalmazott célok szerint nem polemikus munkát kíván kiadni, hanem a felvilágosodás egyik központi fogalmának megfelelően hasznára lenni nemzetének:

„Haszon tudniillik a régi, és mostani világ ismerete a példára, igyekezetre, útválasztásra, elé-menetelre: haszon a tudomány a lelki fényesb látásra, az értelem ékességére, messzebbre való indítására, szükségünk segedelmére: haszon a különbözőféle válogathatás, az olvasás, tanulás, elmélkedés, keresgélés unalmának könnyebbitésére.”⁵⁶⁸

A válogatás szükségességét az egyre nagyobb számban megjelenő könyvek indokolják, Molnár szerint az olvasóközönség nem képes átlátni a hazai és külföldi kiadványok egészét, így szükség van a szelektálásra – ilyen értelemben átvállalja a nyugati recenziós orgánumok feladatát. El is tér tőlük, csupán azokat a könyveket mutatja be, amelyeket ő maga jónak ítél, sem azt az általa ismert és megvetett hagyományt nem szolgálja, amely ellenvéleményeket egymás mellé állítva mutat be, sem pedig a negatív kritika műfaji elvárásainak nem akar megfelelni. Szerinte a jó munkák bemutatása szükséges. A válogatás alapelvei is a felvilágosodás fogalmi készletéből vezethetők le: hasznosság, széles látókör, a tudományokban való jártasság, a népek szokásainak megismertetése:

„Én a sokból a keveset úgy igyekszem elé méltatni, hogy a történetek, külső-belső tartomány-beli népek, szokások, találmányok, mesterségek, a természet sokféle tulajdonaival, s több a félivel együtt rövideden meg-ismertessenek, és a példa el-hitesse közönségesen: hogy jó tollat tartani újjaink közt, midőn jóra való munkákon legellyük szemeinket...”⁵⁶⁹

Köteteiben már nem csupán a magyar történészek (Benkő, Pray, Kátona) érdemeyeire hívja fel a figyelmet, hanem Schlözer *Probe russischen Annalen* című munkáját is bemutatja. Az átláthatóság kedvéért lapszéli jegyzeteléssel jelzi a különböző tematikákat, szövege azonban mégis az ismertetés szintjén marad. A könyvek körül kialakuló vitákban nem vesz részt.

Magyar nyelvterületen a rendszeresen megjelentetett könyvrecenziók német és latin nyelvű folyóiratokban kapnak helyet. Míg a Schedius által szerkesztett *Literarischer Anzeiger für Ungern* (1798–1799) a honismeretre vonatkozó munkákról tájékoztat, az ugyancsak általa kiadott *Zeitschrift*

⁵⁶⁸ MOLNÁR 1783, IV. szakasz, Elő-beszéd.

⁵⁶⁹ MOLNÁR 1783, IV. szakasz, Elő-beszéd.

von und für Ungern (1802–1804) a különböző tudományágak keretei között megjelent munkák mellett már a szépirodalmi termékekről is olvashatunk.⁵⁷⁰ Balogh Piroska részletesen elemzi Schedius koncepcióját, illetve azokat a német elméleteket, amelyekhez foyóirataiban igazodni próbál. Véleménye szerint Schedius a kritikai közelítést megismerési aktusként írja le, és abban tér el a követendő mintát nyújtó Nicolai-féle elképzelésektől, hogy kettős teleologikus fejlődési folyamatot feltételez, tudományos, illetve nemzeti kulturális evolúciót.⁵⁷¹ Ezért kap kiemelt szerepet a folyóiratokban a nemzet, illetve a haza kifejezések, az Ungarn–Ungern megnevezések körüli vita. Mindemellett Schedius ismertetői is inkább tartalmi kivonatok, hosszás bírálatot, kritikai megjegyzéseket csak ritkán közöl, mivel (ugyancsak Balogh Piroska kutatásainak nyomán tudhatjuk) a folyóiratok szerkezete nem a jénai *Allgemeine Literatur-Zeitung*ot, hanem a Johann Georg Meusel által 1788-tól Zürichben kiadott *Historisch-literarisch-bibliographisches Magazin* hármas felosztását és rövid ismertetőit követi.⁵⁷² Fried István arra hívja fel a figyelmet, hogy sem a magyar íróársadalom, sem a csekély számú olvasóközönség, sem a politikai-társadalmi helyzet nem tette lehetővé az álláspontok nyílt konfrontálását, az elemző recenzióra még később is felszisszent a megbírált személy (és megannyi híve), ám a recenziók jellege azt sugallja, hogy a szerkesztő a göttingai szellemiséget szeretné Magyarországon is elterjeszteni.⁵⁷³

Működése idején a legtöbb könyvismertetést a budai latin nyelvű újság, az *Ephemerides Budenses* közölte.⁵⁷⁴ Igen inspiratív az a tanulmány, amely a könyvismertetések (és statisztikai bemutatásának) elemzése nyomán általános folyóirat-szerkesztési elvekre is rávilágít, illetve a kötetek nyelvének, tartalmi vonatkozásainak és a róluk szóló kritikák vizsgálatának eredményeképpen arra a megállapításra jut, a lap recenziói koncepciójában fontos szerepet játszott, „hogyan szinte valamennyi, az olvasási szokások alapján más nyelvekhez kötődő tematikai csoportban hangsúlyosan jelen legyenek magyar nyelvű művek is.”⁵⁷⁵

Láthattuk tehát, hogy voltak kísérletek magyar nyelvterületen a recenziók meghonosítására, a magyar nyelvű szövegek hiánya azonban igen csak feltűnő. Azért lesz ennek jelentősége, mert Aranka és köre kizárólag magyar nyelven kíván a német nyelvű szövegekre válaszolni, ezáltal viszont a publikussá válás lehetőségétől fosztják meg válaszaikat.

⁵⁷⁰ Schedius Lajos munkásságához lásd BALOGH 2007.

⁵⁷¹ Bővebben lásd BALOGH 2007: 187–189.

⁵⁷² Lásd BALOGH 194.

⁵⁷³ FRIED 1981: 86.

⁵⁷⁴ Balogh–Szilágyi megállapítása szerint mintegy 488 kötetről jelent meg ismertetés. Lásd BALOGH–SZILÁGYI 2005: 24.

⁵⁷⁵ BALOGH–SZILÁGYI 2005: 63.

Recenziók a *Siebenbürgische Quartalschrift*ben

Az erdélyi *Siebenbürgisches Quartalschrift* a kezdeti útkeresés és a műfaj meghonosítása után nem a magyar hagyományt követi, hanem inkább a példaképnek tekintett német recenzióírás elvárásai alapján kritikailag elemzi az ismertetésre kerülő munkákat.

Az első lapszámokban ezek a recenziók még igen rövidek és inkább tudósító jellegűek, ahogyan ennek intencióját már az első lapszámban meg is fogalmazzák. Nem követik teljes mértékben a német hagyományt, hiszen figyelembe kell venniük a hazai viszonyokat és a műfaj viszonylag kialakulatlan voltát:

„Es sollen und können nicht Recensionen seyn in dem Verstande, wie man sie in den Göttingischen Anzeigen, in der Jenaischen allgemeinen Literaturzeitung, in der Deutschen Bibliothek u.a.m. findet. Wir wollen die Schriftsteller weder loben, noch bessern, noch verdammen. Unser Beifall und unser Tadel käme zu spät. Höchstens werden wir uns erlauben unsere Mitbürger zu erinnern, was sie der Wahrheit und dem guten Geschmacke schuldig sind. Wir wollen einem Bedürfnisse unsers lesenden Publikums, das nicht Gelegenheit hat, jene gelehrten Tagebücher zu befragen, durch kurze Anzeigen empfehlungswürdiger Schriften abhelfen.”⁵⁷⁶

A kritikai hozzáállásról tanúskodik azonban az a meglátásuk, mely szerint szabályozni kellene a megjelentethető munkákat. Nem a cenzúrára gondolnak ebben az esetben, hanem arra a tényre hívják fel a figyelmet, hogy gyakran hozzá nem értők írnak tudósnak nevezett munkákat, a képzett emberek ezzel szemben nincsenek olyan helyzetben, hogy alkotni tudjanak: „nicht alle Gelehrte Bücher schreiben; so wie im Gegentheile nicht alle Bücherschreiber gelehrt sind.”⁵⁷⁷ A magyar hagyományhoz közelítenek akkor, amikor elhatárolódnak a szerkesztők által rossznak ítélt munkák ismertetésétől, ezekre csak abban az esetben térnek ki, ha figyelmeztetni

⁵⁷⁶ *Sieb. Quart.* I., 1790, 82., „Nem akarunk és nem tudunk olyan recenziókat hozni, mint amilyenek a *Göttingische Anzeigen*, a *Jenaische Allgemeine Literaturzeitung*, a *Deutsche Bibliothek*, és más hasonló folyóiratok lapjain találhatóak. Mi nem akarjuk az írókat sem dicsérni, sem helyesbíteni, sem elítélni. Mind tetszésünk, mind egyet nem értésünk kinyilvánítása kései lenne. Legfeljebb annyit engedünk meg magunknak, hogy figyelmeztessük *polgártársainkat* arra, mivel tartoznak az igazságnak és a jó ízlésnek. Mivel tudjuk, hogy olvasóközönségünk nem minden tagjának áll módjában a fent említett tudós lapokat konzultálni, rövid ajánlásokkal hívjuk fel figyelmüket azon könyvpiaci újdonságokra, amelyeket erre érdemesnek tartunk.” (kiemelés az eredetiben)

⁵⁷⁷ *Sieb. Quart.* I., 1790, 5. „nem minden tudós ír könyveket, és fordítva, nem minden szerző tudós.”

akarják a közönséget a veszélyre.⁵⁷⁸ A ritkább megjelenés (negyedévente) lehetővé teszi a csoportosítást, így az egyes tudományterületek összevontva és egymással szembeállítva jelenhetnek meg.

A magyar nyelvű könyvek tárgyalásakor általában a nyelv állapotára hívják fel a figyelmet, illetve arra, hogy az adott könyv mennyire felel meg a jóízűségnek, hogy fejlődhet-e általa a nemzet olvasórése. Hasonló a helyzet akkor is, ha románul megjelent könyveket recenzálnak, azonban ezekben az esetekben nem csupán a nyelv szegényes voltát emelik ki, hanem a román nyelvű népesség kulturálatlanságát is:

„Schade! daß von dieser so zahlreichen Nation in Siebenbürgen die wenigsten Menschen lesen können. Daher wäre es zu wünschen, daß dieser Abschnitt täglich in ihren Schulen möchte vorgelesen werden. Kinder tragen doch auch ihren Eltern oft etwas Gutes nach Hause, und ihr erworbener Schulnutzen verpflanzt sich auf ihre Nachkommenschaft. Selten wird ein alter Barbar sanftmüthig werden zumal, wenn ihn keine Noth drückt.“⁵⁷⁹

Többször is hangoztatják, mennyire elmaradottak, ám Erdély lakosságának felét alkotják. Ezért nem csupán az erdélyiek számára, hanem a külföldi tudományosságban is fontos szerepet játszik korai történetük. A románok az 1790–91-es országgyűlésen kérik az uralkodótól, hogy ismerje el őket Erdély negyedik bevett nemzetének. II. Lipót elutasítja kérésüket, a dákoromán elméletet hangoztató írás azonban nyomtatásban is megjelenik, így a szerkesztők tudósítani is kívánnak róla. A *Supplex Libellum Valachorum*ot recenzáló szerző⁵⁸⁰ nem hajlandó hosszasan bizonyítani a kérés jogtalanságát, csupán a szöveget kísérő kommentárra hívja fel a figyelmet, mivel az fontos adatokat tartalmaz Erdély korai történetére nézve. A kommentárt viszont a szász történész, Karl Joseph Eder írta, ilyen szempontból tehát még ez az írás is a szász jogokat juttatja érvényre, hiszen Eder a kommentárokból elsősorban azokat a dokumentumokat emeli ki, amelyek a szász betelepedést és a fennálló jogszokást legitimálják.

⁵⁷⁸ *Sieb. Quart.* I., 1790, 83. „Schlechte Bücher sollen nur auf den Fall in Betrachtung kommen, wenn die Gefahr eine Warnung vor denselben nothwendig macht.“; „Rossz könyveket csak abban az esetben vizsgálunk, ha azoknak veszélyes mivolta megkívánja a figyelmeztetést.“

⁵⁷⁹ *Sieb. Quart.* V. 1797, 377. „Mily kár! hogy ezen nagyszámú erdélyi nemzet tagjai közül csak kevesen tudnak olvasni. Ezért kívánatos lenne, hogy ez a rész naponta felolvastassék az iskolákban. A gyerekek gyakran igen fontos tudnivalókat visznek haza szüleiknek, amelyeknek azután minden leszármazott is hasznát veszi. Ritkán fordul elő, hogy a megrögzött barbár pallérozódjon, hacsak nem viszi rá a szükség.“

⁵⁸⁰ *Sieb. Quart.* II., 1791, 311–314.

Ugyanebben az időben, 1792-ben egy német tudós társaság pályadíjat tűz ki Trajanus Dáciájának, ill. a románok eredetének megírására. A két díjazott pályamű Conrad Mannert *Res Traiani Imperium ad Danubium gestae*, ill. Johann Christian Engel *Commentatio de expeditionibus Traiani ad Danubiam et origine Valachorum* című munkája, ezekről a *Siebenbürgische Quartalschrift* recenziót közöl.⁵⁸¹ Amíg Mannert írását csak röviden ismertetik és többnyire egyet is értenek vele, Engel erős bírálatban részesül, nem csupán forráshasználata, hanem fiatal kora és az ebből származó felületesség miatt is. A recenzens szerint nem arról van szó, hogy Engel a későbbiekben ne válhatna jó történésszé, javasolja viszont, hogy a gyakorlatban is használja a Schlözertől tanult forráskritikát. Elfogadják elméletét, amely szerint a románok a bolgárok szolgálainak utódai is lehetnek, azonban kikelnek az Engel által használt források ellen. Katona művét tárgyalva nehezményezik, hogy Anonymust használja, akit ugyanúgy, ahogyan hőst, Álmost, szintén a Szentlélek inspirált. Látnunk kell tehát, hogy nem Schlözer az első, aki keményen kritizálja a magyar történetírás forrásait, a szászok is megteszik ezt, annak ellenére, hogy nem Engel következtetéseit kritizálják, tehát nem a mondanivaló hamisságát kívánják bizonyítani a források elítélésével, hanem csupán a történetírói gyakorlatot. Tény azonban, hogy Engel elítéli az erdélyi szászok és magyarok elutasító magatartását a románokkal szemben, akiket ő Erdély őslakosainak tart, munkájában pedig gyakran felhívja a figyelmet kéréseik jogosságára. A szász recenzens talán azért olyan elutasító a munkával szemben, mert a szász privilégiumok veszélyeztetését látja benne.

Eddigi kutatásaim alapján megállapítható, hogy magyar szerző tollából nem jelenik meg a magyarok eredetére vonatkozó írás a lapban, így a magyar eredetmítoszok csakis negatív példaként, illetve kritikaként fogalmazódnak meg itt. Mivel ezen eredetmítoszok politikai nyomás hatására jöttek létre (bár a nyomás megszűntével korántsem marad abba a mitológiai gyártása), beszélhetünk politikai mitológiáról. Kiss Endre ír arról, hogy mai megítélésünk szerint ez a modern európai nacionalizmus áll legközelebb a politikai mítosz fogalmához.⁵⁸² A kor szereplői számára azonban egyként volt pragmatikus szükségszerűség, történeti igazság, sőt utólagos igazságosság is, amennyiben a jelenben konstituált közösséget abban a meggyőződésben akarták újratemetni, hogy a történelem számukra szerencsésebb lefolyása esetén a nemzeti közösség pontosan olyan lett volna, mint amilyennek ők elképzelték, s végül olyan stratégia, amely a szűkebb nemzeti tartalmakon kívül állami, kulturális, sőt szociális tartalmakat is kellett, hogy hordozzon. Az V. évfolyamtól kezdődően a szász szerkesztők

⁵⁸¹ *Sieb. Quart.* V. 1797, 52–161.

⁵⁸² Kiss 2004: 46–66.

erősen kritizálják a magyar eredetmítoszokat. Tulajdonképpen ezt nem egyetlen nagy és kritikus írásban valósítják meg, hanem megjegyzéseiket különböző recenziókban, ismertetésekben, illetve a szász történetírás eredményeit tárgyaló írásokban teszik, egyszersmind követendő példaként konstituálva a szász tudományosságot.

Hosszasan foglalkoznak a magyar eredetmítoszok nevetségessé tételével, azokat az elemeket emelvén ki, amelyek semmiképpen nem elfogadhatóak. A Magyar Nyelvmívelő Társaság munkáinak első kötetét recenzálva leginkább Tündér Ilona mítoszánál időzik a szerző. Szerinte ugyanis a magyarok azt állítják, hogy a magyar tündér a szép Tyndaristól vagy Helénától származik, aki az erdélyi népmonda és az 1796-ban megjelent tudós Erdély-kutató tollából származó mű szerint egy és ugyanaz a személy a híres erdélyi Tündér Ilonával, aki Trója eleste után Dácia királynője lett, és Feketevárbán (ma Gyulafehérvár) lakott.⁵⁸³ Elsősorban a dolog történeti lehetetlenségét bizonyítja, majd rátér minden olyan magyar történész kritikájára, aki bármilyen szempontból is Anonymus művét forrásként használja. Így mind a Nyelvmívelő Társaság tagjainak munkáját, mind pedig Katona, Engel, közvetve pedig Kézai Simon és Thuróczy munkáinak hitelességét kérdőjelezi meg.

Az első kötet további szövegeit röviden és szakszerűen ismerteti a recenzió szerzője, arra azonban felhívja a figyelmet, hogy a Társaságnak különbséget kellene tennie a valóban tudományos tárgyak és a népszerűségnek örvendő, de egy tudományos munkában helyet nem érdemlő tematikák között. A kezdeményezést, azaz hogy a Társaság sorozatot indít, mégis üdvözli, különösen a nyelvészeti és történeti munkákra tér ki részletesen.

A kor tudományos folyóirataihoz hasonlóan a szász szerkesztők is tág teret engednek a megjelent tudományos munkák recenziójának. Leggyakrabban Benkő József munkáit recenzálják. Általában elfogadják, hogy Benkő kutatásai igen fontosak, azonban nem tekintik őt többnek forrásközlőnél. Már az első évfolyamban Benkő országgyűlési naplója kapcsán arról beszél a recenzens, hogy a magyar történészeknek egyelőre kizárólag a források kiadására kell szorítkozniuk. Benkő könyve ugyanis azt támasztja alá, hogy a szorgalmas munkával összegyűjtött dokumentumokat nem volt képes élvezhető formában a közönség elé tárni. De a forráskiadást folytatni kell, hogy, amikor majd egy Robertson vagy Schmidt kaliberű történész születik, könnyebben meg tudja írni az átfogó jellegű és élvezhető történetet.⁵⁸⁴ Érdemes felfigyelnünk azokra a szöveghehelyekre, amelyek már e korai írásokban megjelennek, elterjedni pedig Schlözer könyve kap-

⁵⁸³ *Sieb. Quart. V., 1797, 161.*

⁵⁸⁴ *Sieb. Quart. I., 1790, 91–92.*

csán fognak. Benkő József *Imago inclytæ in Transsilvania Nationis Siculicæ historico-politica*⁵⁸⁵ című művének ismertetésében, amelynek szerzője Karl Joseph Eder, megjelenik az a mondat, amely a magyarok körében később a legnagyobb tiltakozások egyikét váltja ki, egyelőre azonban nincs visszhangja: „Wer bürgt dafür, daß die Nationen der Hungarn und Sekler in Siebenbürgen entsprungen und daher originæ nationes Siebenbürgen sind? Unseres Wissens sind sie es nicht mehr und nicht weniger als die Spanier von Amerika.”⁵⁸⁶ Nem lehet őket Erdély *originæ nationes*ének nevezni. Ugyanakkor nem fogadja el Benkő elméletét a székelyek eredetének kérdésében, a hunok által hátrahagyott 300 harcos, aki a hegyekben megmenekült, majd ezekből lettek volna a mai székelyek, számára csupán bizonyítást nem nyert mendemonda.⁵⁸⁷ Látható tehát, hogy egyre inkább a mítoszok leépítésének, a szakszerű történetírás megteremtésének előmozdítói a recenziók szerzői.⁵⁸⁸

Leghosszabban a szászok által az 1790-es évek után megjelentetett, a szász alkotmánnyal és a II. András király által adományozott Andreamum kommentárjaival foglalkoznak.⁵⁸⁹ Ezekből ugyanis világosan kiderülnek az évszázados szász privilégiumok, és azok az elképzelések is megfogalmazódnak, amelyek szintén Schlözer könyvének alapmondandóját képezik: ha nem is korábbiak a szászok Erdély földjén a magyaroknál, ezt a területet csakis az ő segítségükkel tudták megőrizni, a kultúráját és tudományokat pedig ők terjesztették el. A mondanivaló ilyesfajta kicsengésében következtetések, nem zárkoznak el viszont a bírálattól, ha a szász szerző nem megfelelőképpen érvel:

„Und überhaupt, wozu dienet die ganze einem Compendium eines Deutschen Publicisten nachgeschriebene Feudal-Terminologie; statt dessen hätte lieber nach den Grundsätzen des Ungrischen Feudalsystems die Verbindung der

⁵⁸⁵ *Sieb. Quart.* II., 1791, 215–220.

⁵⁸⁶ „Ki szavatolja, hogy a magyarok és a székelyek Erdélyből származnak, így tehát őshonos erdélyi nemzeteknek tekinthetők? Tudomásunk szerint a magyarok sem többek, sem kevesebbek, mint a spanyolok Amerikában.”

⁵⁸⁷ *Sieb. Quart.* II., 1791, 220. „Aus der Geschichte des Magister Thuroz, seiner Hauptquelle, welcher erzählte, daß drei tausend Hunnen, die Stammväter der Sekler, aus Furcht vor andern Nationen sich unter einem fremden Namen an der Gränze Pannoniens unbemerkt niedergelassen haben, (Vergl. S. 27) konnte man eine so prachtvolle Behauptung wirklich nur mit Mühe heraus bringen.“; „Fő forrásából, Thuróczi mester krónikájából, valóban nem lehetett egyszerű dolog olyan pompás állítást kihámozni, mint azt, hogy a székelyek törzsének elődei, háromezer hun, idegen nemzetek támadásától tartva észrevétlenül letelepedett Pannonia határán, mégpedig más néven.”

⁵⁸⁸ Legtöbb esetben a névtelen szerzők mögött Eder személyét sejtethetjük. Ilyen szempontból nem lehet általánosítani, nehéz megítélni, hogy a népszerű íráskor szerzői hogyan vélekedtek a magyar történetírás termékeiről.

⁵⁸⁹ [GRÄSER] 1790, [MÜLLER] 1790, *Sieb. Quart.* 1790, [TARTLER] 1791., [FRONIUS] 1792.

Sächsischen Nation mit den Königen rein, und ohne fremden Zusatz ausgeführt werden sollen.”⁵⁹⁰

A szász jogok legitimitásának bizonyításában a recenziók szerzője szerint az eredetkutatás szerepe a legfontosabb. A 17. századi előzmények felsorolása után felhívja a figyelmet arra, hogy igen kevés munka született ebben a tárgyban, a kéziratos történetek (első helyen Bruckenthal szász történetét említi) nem hozzáférhetőek a nagyközönség számára. Ilyen szempontból üdvözik a szász röpiratok megjelentetését, a szövegeket azonban kemény bírálóban részesíti. A recenzens nem pusztán a röpiratok politikai funkciójára koncentrál, hanem tisztában van azzal is, ilyen fontos tematikát, amely nem csupán a szászokat érdekli, hanem a közvélemény alakítására is hatással lehet, nem lett volna szabad retorikailag és nyelvileg tökéletlen formában kiadni. Daniel Gräser szövege kapcsán nem csupán az alapvető nyelvi hibákra, hanem a megfogalmazás, az argumentáció visszásságaira is felhívja a figyelmet:

„[...] da nicht nur Stil und Sprache äußerst fehlerhaft und unrein ist; ungefähr in dem Geschmack der Deductionen zu Anfang dieses Jahrhunderts; da ferner gleich in den ersten Paragraphen der Zusammenhang fehlt, und besonders der dritte Abschnitt so mager und mangelhaft ausgefallen ist, daß man dem Verfasser Vorwürfe darüber machen kann; denn wer die innere Verfassung der Sächsischen Nation nur aus diesem Abschnitte will kennen lernen, wird eine sehr seichte Kenntniß davon erlangen.”⁵⁹¹

A szász röpiratokat tárgyalva ugyan még nem kapcsolódik be a vitába, de a recenzens néhány megjegyzése már az alakulóban levő nyilvánossági szféra működésére is reflektál. A recenzió valószínűleg azért is szigorú, hogy a lapot ne vádolhassák elfogultsággal: a recenzió szerzőjének be kellett bizonyítania a kritikai hozzáállást ahhoz, hogy jogosan ítélhesse el az *Ephemerides Budenses* szerzőit, akik lapjuk 15. számában a szász recenzens szerint szakszerű könyvismertetés helyett a szász nemzet lejáratását vitték véghez:

⁵⁹⁰ Sieb. Quart. I., 1790, 321., „És egyáltalán, mire szolgál az egész – egy német publicista kézikönyvből átvett – idegen feudalizmus-szakszókincs, sokkal egyszerűbb lett volna a magyar feudális rendszer alapelvei szerint tárgyalni a szász nemzet viszonyát a magyar királyokkal.”

⁵⁹¹ Sieb. Quart. I., 1790, 320–321. „nemcsak a stílus rendkívül kevert és a nyelv igen hibás (mindkettő a századunk elején dívott nehézkes ízlést idézi), továbbá nemcsak mindjárt az első paragrafusból hiányzik minden összefüggés, hanem főleg a harmadik rész az, ami annyira szűkös és hiányos, hogy joggal vethetjük a szerző szemére: ha valaki a szász nemzet belső állapotát ennek alapján kívánná megérteni, felszínes ismeretknél egyebet aligha szerzhetne.”

„Zum Schlusse dieser Anzeige theilen wir unsern Lesern noch die sonderbare Recension mit, die in den Ofner Lateinischen Zeitungen N. 15 über den Verfassungszustand erschienen ist; worin statt einer Beurtheilung des Buches die Nation selbst auf die beleidigende Art öffentlich angegriffen wird.“⁵⁹²

Az *Ephemerides Budenses* lapszámait elemző Balogh Piroska és Szilágyi Márton által írott figyelemre méltó tanulmány nem tér ki ugyan ezen szöveg sajátosságaira, viszont a lap koncepciójában elhelyezi a német nyelvű kötetekről szóló recenziókat, ezáltal árnyaltabb képet kaphatunk arról, hogy ezeknek milyen funkciója lehetett a megcélzott olvasóközönséget is figyelembe véve.⁵⁹³

Szintén bírálatban részesülnek azok a szász írók, akik a politikai jogokat nem történetileg magyarázzák. Annak ellenére, hogy Michael Lebrecht nem történeti munkát ír, hanem nemzetkarakterológiát, recenzense erősen bírálja, történetírói elveit általános érvényűnek tartja, és elvárja, hogy a történeti módszertan a nemzetkarakterológiai munkában is alaposan kidolgozott és következetes legyen:

„Alle Urtheile über politische Gegenstände sind Kannengießerei, wenn sie ohne genaues Aussuchen, gegeneinander halten und abwägen der historischen Daten und Verhältnisse der Partheien gefällt werden, folglich kannengießert jeder Mensch der, ohne jenes thun zu können, von politischen Angelegenheiten spricht; er gehöre zu welcher Nation und zu welchem Stand er will.“⁵⁹⁴

A recenzens szerint Lebrecht eltért munkája tárgyától és nemzetkarakterológia helyett olyan kényes témához is hozzászólt, mint az egyes nemzetek eredete. Nem tartja elfogadhatónak az egyes népcsoportok leírásában a korábbi állapotok megjelenítését, ugyanis a recenzens a fejlődés híve, azaz nem lát kapcsolatot az ősök és a jelenleg élők tulajdonságai között. Argumentációjában azonban nem a hun–magyar azonosítást sérelmezi, hanem Tacitus felhasználását a németek leírásában.⁵⁹⁵ A recenzens tehát teljes mér-

⁵⁹² *Sieb. Quart. I.*, 1790, 324–325. „Végezetül szeretnénk olvasóinkkal megosztani az alkotmányos rendről szóló különös recenziót, mely a budai latin nyelvű lap 15. számában jelent meg, melyben a könyv megítélése helyett a nemzetet a legsértőbb módon nyilvánosan támadják.”

⁵⁹³ BALOGH–SZILÁGYI 2005: 23–70.

⁵⁹⁴ *Sieb. Quart. IV.*, 1795, 198. „Szélhámosságnak kell minősítenünk minden olyan politikai tárgyban hozott ítéletet, amely a felek történelmi adatainak és viszonyainak ütköztetése és gondos mérlegelése nélkül hozatik, így tehát mindenki szélhámos, aki eképp cselekszik és politikai ügyben így nyilvánít véleményt, bármilyen rendű és nemzetiségű is.”

⁵⁹⁵ *Sieb. Quart. IV.*, 1795, 197. „Der Verfasser würde sich seine Leser mehr verbunden haben, wenn er sich der Untersuchungen über den Ursprung dieser Nationen enthalten, und das geleistet hätte, was der Titel verspricht, ohne die Stammältern der in Siebenbürgen befindlichen Nationen (wie die Deutschen nach Tacitus) zu schildern. Dieses wirft freylich auf den Cha-

tékben elhatárolódik azoktól az írásoktól, amelyeket populáris munkáknak tekintek, és amelyek a korábbi történetírási hagyományt folytatták, anélkül, hogy kritikai szempontból közelítettek volna tárgyukhoz. Ezzel a folyóiratot tudományos írásként definiálja, viszont nem reflektál azokra az ellentmondásokra, amelyek például Eder munkásságában is fellelhetők, aki ugyan a tudományos történetírás képviselője, korai munkáiban azonban mégis a géta–gót–dák–szász kontinuitás volt a kiindulópontja.

1798-ig a folyóiratban megjelenő recenziók általában a szász nemzet-tudatot erősítették, mintegy előkészítve Schlözer könyvének befogadását. Az 1798 utáni két évfolyam pedig mind hosszabb írsaival, mind pedig recenzióival Schlözer elméleteit terjeszti. Annak ellenére, hogy nyilvánvalóak a prioritások, és hogy a lapnak politikai jellege is van, a recenziók pedig ennek rendelődnek alá, látható, hogy megpróbáltak az erdélyi könyvtér-més minden aspektusáról tudósítani, illetve kritikai attitűddel közelíteni. A magyar vonatkozású recenziók ebben az esetben kutatási irányok kijelölésére is szolgálnak, Benkő munkái kapcsán felhívják a figyelmet az átfogó történeti mű hiányára. Nem találunk ismertetést azokról a magyar nyelvű politikai röpiratokról, amelyek az 1790-es országgyűlés idején jelentek meg. Ez nem csupán azért sajnálatos, mert így nem tudjuk lemérni a szász befogadói hozzáállást, hanem azért is, mert a folyóirat a nyugati tudományos világ érdeklődését is felkeltette, segítségével tudomást szerezhettek volna a nyelvi okok miatt nehezebben hozzáférhető szövegekről is. A *Siebenbürgische Quartalschrift* a nyugati recenzáló folyóiratokban ki-robbant vitában is részt vehetett, ami azért is nagyon jelentős eredmény, mert a vitát elindító folyóirat a jénai *Allgemeine Literatur Zeitung*, a korszak egyik legjelentősebb recenziós orgánuma.

rakter der Nationen, wie er jetzt ist, manches Licht; man sieht aber einen mit so viel Beobachtungsgeist und Gabe der Darstellung, als der gegenwärtige hat, versehenen Verfasser ungern bei Sachen verweilen, deren Erörterung ohnedem mehr Zeit und gelehrtes Nachforschen bedarf, als auf diese Schrift verwenden werden konnte; und dafür manches jetzt noch vorfindliche Charakteristische mit Stillschweigen übergehen.“; „A szerző sokkal jobb szolgálatot tett volna olvasóinak, ha megtartóztatta volna magát ezen népek eredetének, különösen az erdélyi nemzetek őstörténetének a vizsgálatától (mint a németekének Tacitus nyomán), és csak annyit teljesített volna, amennyit a címben megígért. Vizsgálódásai ugyanakkor érdekes fényben mutatják be ezen nemzetek jellemét. Mégis azt kell mondanunk, hogy nem szívesen látunk olyan nagyszerű megfigyelő- és ábrázoló-készséggel megáldott tehetséget, mint szerzőnk olyan dolgokban elveszni, melyek felderítése mindenképpen több időt és tudós kutatást igényel annál, mint ami erre az írásra fordítható volt – ráadásul azon az áron, hogy emiatt mellőznie kellett néhány, már ma is ismert és igen jellemző adatot.”

6.2. A német recenzióírás: *Allgemeine Literatur Zeitung*

Német nyelvterületen a legsikeresebb recenziós orgánium a Jénában megjelenő *Allgemeine Literatur Zeitung*⁵⁹⁶ (1785–1803), a korszak legnagyobb példányszámban megjelenő és legbefolyásosabb folyóirata. Kiadója a jénai Friedrich Justin Bertuch, a szerkesztőség vezetősége a jénai professzor, Christian Gottfried Schützből és a weimari költőből, Christoph Martin Wielandból állt, de a lap munkatársai között ott találjuk Goethét, Kantot, Fichtét, Schillert és A. W. Schlegelt is, ha csak a leghíresebb recenzenseket akarjuk felsorolni. A lapalapítók célja az volt, hogy a lehető legteljesebb képet nyújtsák az összes tudományágban megjelent könyvekről (eredeti szándékuk szerint a lipcsei könyvkatalógus minden tételéről készült volna recenzió), a naponta megjelenő lapszámokat pedig kiegészítették a melléletek: az *Allgemeine Repertorium der Literatur* rovatban szisztematikus általános bibliográfiát kínáltak, *Revision der Literatur* megnevezés alatt pedig enciklopédikus irodalomtörténetet próbáltak összeállítani. Mindezekhez a napi sajtótermékeknél szokásos úgynevezett *Literarische Intelligenzblatt* csatlakozott, amely híreivel és felhívásaival kimondottan a tudós olvasótábor igényeit elégítette ki. Nem csupán jelentéseket és hirdetéseket tartalmazott, itt adtak teret a számtalan antikritikának, a szerkesztőség itt foglalt állást egy-egy vitára okot adó kérdésben, így tehát az addig csupán rövid híreket tartalmazó műfaj átalakult a kritikáról való mindennapi társalgás fórumává. Radikális szemléletváltásról tanúskodik a lap külső megjelenítése, a szerkesztők ugyanis már nem alkalmazkodnak a bevett gyakorlathoz, azaz nem nyomtatott gótikus betűkkel adják ki a szövegeket, hanem a könnyebb olvashatóság kedvéért áttérnek a latin betűs nyomtatási képre. Ez a váltás gyakorlati hasznú, és a megcélzott olvasóközönségre nézve is következtetéseket vonhatunk le belőle. A recenzensek és a közönség viszonyát elemző Stephan Pabst megállapítja, hogy ezzel a szemléletváltással kiiktatja az olvasók sorából azt a réteget, amely csupán szórakozni kíván, és megpróbálja megvalósítani azt a tudós társadalmat, amelynek létéről addig csak hipotetikusán beszéltek, de egyetlen folyóirat sem volt képes tudatosan befolyásolni az olvasótábor kialakulását.⁵⁹⁷

A recenziós orgánium természetesen nem új a német sajtótermékek között, a göttingai és berlini hagyományba ágyazódva a jénai kezdeményezés is abból indul ki, hogy a könyvtermés robbanásszerű növekedése egyre inkább megnehezíti az átláthatóságot és a tájékozódást. Így elsősorban

⁵⁹⁶ 1804-ben a lap szerkesztősége átköltözik Halléba, ott 1849-ig adják ki a lapot. Ugyanakkor Goethe *Jenaische Allgemeine Literatur Zeitung* címmel jelenteti meg Jénában a további lapszámokat 1841-ig.

⁵⁹⁷ PABST 2004: 46.

szelekciós segítséget nyújt, és a tájékozódást segíti, a korábbi példaktól eltérően azonban hármast fogalmaz meg a szerzők: teljesség, megbízhatóság és a lehető legkorábbi tájékoztatás a megjelent könyvekről.⁵⁹⁸ A szerkesztők az olvasótábor kijelölésében vállalnak szerepet, és a recenziók íróit is tájékoztatják a konkrét elvárásokról. A lap több egykori munkatársa hagyatékából is előkerültek, majd a lapot legújabbban elemző csoport tanulmánykötete függelékeként közölte azokat a normákat, amelyeket a recenzenseknek be kellett tartaniuk.⁵⁹⁹ Eszerint tilos volt saját művet recenzálni, de még a szűk baráti kör vagy munkatársi közösség tagjainak a műveit sem ismertethették. A dicséretet vagy elmarasztalást minden esetben indokolni kellett, amennyiben lehetőség volt rá, pontos szöveghelyek idézésével. Ha felkérés érkezett, de a recenzens úgy ítélte meg, hogy nem illetékes az elfogulatlan vélemény megfogalmazásában (személyes érintettség vagy szakmai kérdések miatt), ezt minden esetben jeleznie kellett a kiadóknak. A lehetőségekhez mérten összehasonlító elemzést kértek: amennyiben újdonságnak ítélt munkáról volt szó, az előzmények felsorolásával kellett indokolni az újdonságot, a külföldi munkák esetében pedig az adott ország irodalmi termésében is el kellett helyezni a művet, fordítás esetén nem a célszöveg tárgyat, hanem a fordítás milyenségét kellett megítélni.

A szabályok betartása indokolt volt, a szerkesztők ugyanis az addigi gyakorlattól eltérően nagy összegeket áldoztak a recenzensek fizetésére, így tehát egy állandó jelleggel publikáló, szűk, de hozzáértő társaság priviligiumává tették a bírálatok megfogalmazását. Az egyik leggyakrabban tárgyalt probléma a lappal kapcsolatosan az anonimitás. A kiadók Lessing alapelveihez igazodva úgy gondolták, hogy a kritikák név nélkül jelenjenek meg azért, hogy a kritikus személye ne befolyásolja az olvasót, másrészt pedig azért, mert Lessing szerint a kritikus nem személyes véleményt közöl, hanem az olvasóközönség véleményének hangja és tolmácsolója.⁶⁰⁰ (Az anonimitással a szerkesztők egy korábbi hagyományhoz nyúlnak vissza, ugyanakkor az elfogulatlanság kritériumát csupán ennek megvalósításával tartják fenntarthatónak.) Az eljárás nem csupán a későbbi

⁵⁹⁸ A recenziós sajtótermékek hagyományáról és az ALZ újításáról, valamint az ebben megjelenő vitákról lásd KALL 2004.

⁵⁹⁹ *General Norm für die in die Allgemeine Litartur-Zeitung einzureichenden Recensionen*, in: MATUSCHEK (Hrsg.) 2004: 231–239.

⁶⁰⁰ „Wir wissen nicht, ob Lessing in allen Fällen recht hatte zu sagen: dass der Kunstrichter, der sich nennt, das Publicum stimmen wolle, aber darin hat er wohl unstreitig recht, dass der Recensent, der sich nicht nennt, bloß eine Stimme aus dem Publicum seyn wolle. Wenigstens kann er vernünftiger Weise nicht anderes wollen.“ ALZ, Vorbericht; „Nem tudjuk, hogy Lessingnek minden esetben igaza van-e, amikor azt mondja: a műbíráló, aki megnevezi önmagát, befolyásolni kívánja a közönséget. Abban azonban minden bizonnyal igaza van, hogy az a recenzens, aki megnevezi magát, csupán egyetlen hang akar lenni a közönségből. Józan ésszel nem is kívánhatna mást.”

szakirodalom viszonyulását határozta meg, hanem már a korszakban is vitákat generált. Schelling a lappal való szakításakor közli az összes olyan recenzió címét, amelyet ő maga írt, és a szerkesztőket azzal vádolja, hogy az anonimitás fenntartásával gátolják a kritika intellektuális önállóságának kialakulását. Más vélemények szerint a névtelenség despotizmushoz vezet: ha a recenzensnek nem kell vállalnia leírt szavainak hatását, akkor nyílt terepet kaphat a nem túlságosan etikus megnyilatkozásokra, anonim véleményét pedig úgy állíthatja be, mintha az valóban az olvasóközönség egészének meglátásait tartalmazná.⁶⁰¹ A szerkesztők viszont azon a véleményen vannak, hogy a recenziós orgánumnak bizonyos mértékben át kell vennie a cenzúrahivatal feladatait. Bár nem tilthatja meg a munkák megjelentetését, figyelmeztethet azok veszélyes voltára. Ugyanakkor a recenzens gyakran olyan kijelentéseket is megengedhet magának, amelyeket a politikai vezetők nem néznek jó szemmel: egyes könyvek bizonyos politikai kérdésekben való elfogultságára is felhívhatják a figyelmet, ezáltal politikai konstrukciókat ellenezhetnek, amiért akár veszélybe is kerülhetnek. A szerkesztők tehát nem csupán az elfogultlanságot kívánták biztosítani a névtelen recenziókkal, hanem a szerzők politikai védelmét is.

A korábbi szakirodalom arra helyezte a hangsúlyt, hogy azonosítsa a recenziók mögött rejtőző szerzőket, azaz feloldja az általa hiányosságnak tekintett névtelenséget, és a recenziókat elhelyezze az adott szerzők életművében. A legutóbb megjelentetett tanulmánykötet azonban már arra fókuszál, hogy az anonimitás funkcióit és a felvilágosodás és preromantika határán elhelyezkedő funkcióváltást vizsgálja.⁶⁰² A magyar vonatkozású recenziók esetében a szerzők kilétét, illetve a megjelent szövegek rövid elemzését Karl-Heinz Jügel végezte el doktori disszertációjában.⁶⁰³

Az erdélyi vonatkozású szövegekről megjelent recenziók újra azt bizonyítják, hogy a nyugati tudós világ olvasói számára a szász nézőpont sokkal erőteljesebben volt jelen, mint a magyarok álláspontja. A lapban ugyanis nem csupán a *Siebenbürgische Quartalschrift* összes megjelent számát recenzálják, hanem a szász röpiratok nagy részét és Lebrecht népszerűsítő történelmi munkáit is. Ezen recenziók szerzője legtöbbször Johann Christian Engel,⁶⁰⁴ a személyes érintettségnek ebben az esetben azért van nagy jelentősége, mert a Schlözer könyve körül kialakult vitában nem minden esetben a cáfolat kijelentései lesznek lényegesek, hanem maga a személy. Másrészt pedig Engel gyakran nem tartja be a lapszerkesztők elvárásait, így a recenziókban saját nézeteit propagálja, a szász nézőpontot

⁶⁰¹ Az ALZ anonimitásvitájáról lásd PABST 2004: 23–54.

⁶⁰² MATUSCHEK (Hrsg.) 2004.

⁶⁰³ JÜGELT 1975.

⁶⁰⁴ Jügel szerint Engel 1792 és 1803 között mintegy 90 recenziót írt a lap számára. JÜGELT 1975: 80.

pedig többször is elítélendőnek tekinti, ezzel pedig a nyugati tudományos közvéleményt is befolyásolja. A röpiratok bemutatásában⁶⁰⁵ nagyrészt a tematika pontos körülhatárolása jellemzi, vagyis azokat a történelmi eseményeket adja vissza, amelyek a szövegekben megjelennek, de a bécsi udvar álláspontját képviseli, és gyakran elítéli az általa túlzásnak ítélt követeléseket. A népszerű történelmi munkákat elemezve (Lebrecht, Gottschling)⁶⁰⁶ a történetírás szakszerűtlen voltára hívja fel a figyelmet, és ekkor már saját meglátásait is közli, azaz a munkákat saját történelmi kutatásainak eredményeivel korrigálja. Ezekben az esetekben főleg az erdélyi népek eredetmítoszaira tér ki, megpróbálja azokat a románokra vonatkozó állításokat lebontani, amelyeket ő tévesnek ítél, és a dák–bolgár–román kutatásokra hívja fel a figyelmet. Karl Joseph Eder munkásságát azonban már 1798 előtt is kritizálja, különösen a Schesäus-kiadás kapcsán.⁶⁰⁷ Szerinte ugyanis Erdélyben nem újrakiadásokra van szükség, hanem a kéziratban maradt történelmi források megjelentetésére. A recenziót egyben arra is felhasználja, hogy Edert cáfolva kifejtse véleményét a székelyek nevének eredetéről.

Ebből is láthatóvá válik, hogy az eredetkérdés azokban az esetekben is központi szerephez jut, amikor történelmi kérdésekről van ugyan szó, de nem politikai legitimitást kívánnak alátámasztani a kérdéssel. Leghosszabban azonban a *Siebenbürgische Quartalschrift* számairól értekeznek.⁶⁰⁸ Minden egyes megjelent írásról rövid tartalmi kivonatot ad, a szászok eredetére vonatkozólag újra saját kutatásainak eredményeivel javítja ki a szász szerzők értekezéseit, ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy a lap legtöbb írása túlságosan lokális jellegű ahhoz, hogy a nyugati tudós világ érdeklődésére is számot tarthasson. Egyáltalán nem reflektál viszont arra, hogy az erdélyi kutatások háttérben politikai események állnak, azaz a megjelentetett művekkel politikai döntésekre kívánnak hatással lenni. Ezzel szemben a bécsi recenziós lap, az *Annalen* recenzense a *Siebenbürgische Quartalschrift*-ről írva felismeri, hogy Erdélyben a történelmi kutatások nem öncélúak, hanem sok tekintetben politikai állapotokat támasztanak alá:

„[...] weil man in Siebenbürgen die gelehrten Forschungen nicht so sehr auf müßige, folgenleere Recherchen von Alterthümern, als auf praktische, staatsrechtliche, für das Wohl und Weh der Einwohner wichtige Erörterungen geleetet, und eben dadurch lebhafter aufgereggt, mehr Interesse und mehr

⁶⁰⁵ ALZ, 1794, nr. 189, 633–636; 1792, nr. 228–230.

⁶⁰⁶ ALZ, 1796, nr. 261, 468–469; 1795, 535.

⁶⁰⁷ ALZ, 1797, nr. 338, 339, 201–211.

⁶⁰⁸ ALZ, 1792, nr. 47, 372–376, 1793, nr. 72, 573–576, 1797, nr. 191, 705–707, 1800, nr. 203, 137–149, 1803, nr. 104, 89–95.

Muth gehabt hat, alle Nebenansichten der Aufklärung historischer Angaben aufzuopfern.”⁶⁰⁹

Egészen más hozzáállásról tanúskodik a Nyelvmívelő Társaság kiadványáról szóló recenzió.⁶¹⁰ A szövegnek ugyanis csupán az egyharmada szól magáról a kiadványról, amelynek szövegeit egyenként röviden és kommentár nélkül mutatja be. A bevezetés és az elemzés nagyobb terjedelmű része azonban a nyelvkérdésről és a Társaság megalakulásának körülményeiről értekezik. A recenzens abból a tételből indul ki, hogy Magyarország csak akkor válhat valamivé (nem világos a fogalom használata, a szerző nem konkretizálja, hogy önálló államiságról, fejlődésről vagy az európai országokhoz való felzárkózásról van szó), ha végre önálló nyelve lesz. Nem evidens azonban, hogy melyiket szánja az ország nyelvének. A szerző leépíti az összes olyan struktúrát, amely meghatározó volt a korszak diskurzusaiban, sem a nyelvalapú nemzet, sem a nemesi társadalmi struktúra, sem az összbirodalmi elképzelések jegyei alapján nem lehet szövegét értelmezni. A latint mint államnyelvet teljesen kizárja vizsgálódásai köréből, egy holt nyelv ugyanis nem válhat a feléledő nemzet jelképévé, amennyiben ez esetben elfogadható a nyelv mint a nemzet szimbóluma struktúra. A németet nem azért zárja ki, mert az összbirodalmi törekvések egyik meghatározó eleme lenne a közös német nyelv elképzelése, hanem pragmatikus érveket sorol fel: megemlíti ugyan, hogy a műveletlenebb rétegek nem beszélik a nyelvet, de nem ebben látja az elutasítás fő indokát, hanem abban, hogy a két nép nemzeti karaktere nem egyeztethető össze, alkotmányuk eltérő, a német katonai és állami hivatalnokok miatti ellenkezés pedig azt a hatást váltotta ki, hogy a nyelvet a nemzet tagjaival azonosítják, ez pedig gátolja a befogadást. Nem utolsósorban a magyar nyelvterületek dél-német területekkel határosak, így féltő, hogy valamely nyelvjárás, nem pedig az északi területekre jellemző nyelvforma válna uralkodóvá. A recenzens érvelése felvet néhány problémát: hogyan kapcsolódik egymáshoz az alkotmány és a nyelv, lehetséges-e olyan elképzelés, hogy a nyelvváltással alkotmánymódosításra is szükség lenne? Miként viszonyul egymáshoz a nemzeti nyelv és a nemzeti karakter? A szövegből alig kaphatunk választ kérdéseinkre, az a rész, amely a magyar nyelv hivatalossá tételét fontolgatja, hozzásegít azonban ahhoz, hogy árnyaltabban láthassuk a lehetséges válaszokat. A recenzens szerint a magyar

⁶⁰⁹ *Annalen der Literatur und Kunst in den Österreichischen Staaten*. VII. Stück, Januar 1804, 49–50. „azért sikerült felpelzsdíteni a kutatást, mivel Erdélyben bátran, friss érdeklődéssel inkább a gyakorlati, államjogi, a lakosok javát szolgáló kutatásokat helyezték előtérbe, nem áldozták fel a lényeges témák tudós vizsgálatát a régiségek fölösleges, semmi gyakorlati hasznót nem hajtó felderítése céljából.”

⁶¹⁰ ALZ, 1797, nr. 248, 329–336.

nyelv hivatalossá tétele hatással lehetne az alkotmányra, az életmódra, a szokásokra. Mivel pedig a nyelv a többi európai nyelvekhez képest izolált és kívülálló, azaz nem rokon, így önálló, eredeti nemzetkarakter jöhetne létre. A nemzethez ebben az esetben azonban a területen élő minden más népcsoport is hozzátartozik, amelynek a szöveg logikája szerint tehát nem csupán nyelvet kellene váltania, hanem a nyelvvel együtt a magyar alkotmányt és a magyar szokásokat is el kellene fogadnia. Ez az elképzelés annyiban különbözik a hungarustudattól, hogy abban az esetben a beszélt nyelv nem volt kritériuma a nemzethez való tartozásnak, itt viszont az óslakosoknak (recenzens szerint a szlávok és románok) nyelvileg is hasonlónak kell válniuk a magyar nemzethez. A továbbiakban a magyar nyelv alkalmasságát tárgyalja és szépirodalmi példákkal igazolja, hogy alkalmas az államnyelvvé válásra: „Die Sprache an sich ist gewiss simpel, schön, der grössten Vervollkommung fähig. Was konnte nicht ein Petzeli, was kann nicht ein Batsanyi aus ihr machen?”⁶¹¹

A társadalmi és kulturális állapotokra helyezett hangsúly arra enged következtetni, nem volt kialakult hagyománya annak, hogy egy idegen nyelven írott, lokális kutatásokat előtérbe helyező kötetet miként lehet bemutatni a német közönségnek. Engel azt a módszert választja, hogy nem csupán a kötetet magát, hanem annak az erdélyi tudományos életben betöltött funkcióját is bemutatja, ezáltal a német olvasók könnyebben megítélhetik a munka jelentőségét. Ezzel szemben az Erlangenben tartózkodó Beregszászi Pál úgy látja, nem lehet megvalósítani a német nyelvű recenziót, mivel hiányzik a célközönség. A recenzió célja szerinte a hibák és eredmények taglalása, ez viszont lehetetlen abban az esetben, ha a célközönség nem ismeri magát a munkát. A Nyelvmívelő Társaság munkaközössége az addigi magyar gyakorlattól eltérően nagy hangsúlyt fektet a recenzió megírására. Beregszászit a tagok megbízásából maga Aranka kéri fel kritikáírásra, a Társaság gyűlésein pedig azokat a kritériumokat is meghatározzák, amelyek alapján megvalósíthatónak tartják a recenziót:

„[...] az egész első darab recenseáltassék s ítéltessék meg nem vetélkedés formájában, hanem igaz logikával és helyes principiumokból mind az egészre, mind a cikkelyeire nézve külön-külön, az institutum céljához képest a dátumokra, tárgyokra és nyelvre nézve, a hibákat kitévén és megjobbítván, a fogyatkozásokat pedig kipótolván.”⁶¹²

⁶¹¹ ALZ, 1797, nr. 248, 331. „A nyelv önmagában egyszerű, szép és a legteljesebb szintre tökéletesíthető. Mit ki nem tudott hozni belőle egy Pétzeli vagy mit ki nem tud hozni egy Batsányi!”

⁶¹² JANCsó 1955, 238–239. A Társaság nem csupán Beregszászit kéri fel a recenzióírásra, hanem hatalmas akciót szervez annak érdekében, hogy többen, több előre leszögezett szempontból vizsgálják meg a munkát. A kritika műfajának kialakulása szempontjából nagyon fontos állomás ez, amikor felismerik annak szükségességét, hogy kívülálló is ítéletet mond-

Beregszászi azonban nem látja hasznát német nyelvterületen a részletekbe bocsátkozó kritikának. Véleménye szerint nem elegendő az olyan magyar olvasók száma, akik a német recenziós orgánumokat olvassák, megoldásként csupán annyit tud javasolni, hogy a kritikákat a következő darabban kell megjelentetni, így lehetőség adódik a kritikai olvasásra és az esetleges korrigálásra.⁶¹³ Az ALZ viszont nem csupán a magyar nyelv állapotáról, hanem a könyvet kiadó Társaság megalakulásáról is tudósítja olvasóit, így tulajdonképpen a Társaság tagjai által megfogalmazott kontextualizációs kritériumnak is megfelel. A Nyelvmívelő Társaság megalakulásáról szóló pontos információk is arra engednek következtetni, hogy a recenzió szerzője a Teleki Sámuel kancellár köréhez tartozó Johann Christian Engel.⁶¹⁴ Az érvelés is tipikusan jellemzi Engel gondolkodásmódját, amely majd a Schlözer könyvéről szóló recenzióban is nyilvánvalóvá fog válni. Ő maga szepességi német volt, német egyetemeken tanult, az Erdélyi Kancellárián lett előbb titkár, majd pedig cenzor is. Olyan pozíciót töltött tehát be, amely a törvények szerint egy erdélyi százszt illetett volna meg. A későbbiekben magyar nemességet szerzett és mindvégig Teleki Sámuel kancellár pártfogoltja maradt.

Az ALZ számaiban az idő teltével a szerzők egyre kevésbé tartják be a kezdeti elvárásokat. Fenntartják ugyan a pártatlanság látszatát, de egyre gyakoribbak lesznek a viták, a különböző csoportokba való tömörülések, a kritikairás etikai vetülete is mindinkább előtérbe kerül. A kezdeti kiindulópont a recenziók hangnemére vonatkozóan már különbséget tesz a megítélendő művek között is. Azaz nem ugyanazok az elvárások a kezdő és a már hivatásos szerzők munkáinak esetében, a megítélés hangneme

janak, amiből a szerzők és szerkesztők következtetéseket vonhatnak le a további alkotói munkára vonatkozóan.

⁶¹³ „Mert mit használna itt annak a Munkának rostálása, az hol azt nem értik s nem olvasák? A két Magyar Hazában pedig, gondolom, nem igen olvassák a' Német Tudós ujságokat. Minthogy pedig még, fájdalom! Magyar Tudós ujság nintsen, tehát jó volna, itéletem szerént, ezenn első darabot magyarul recensealni, és a recenziót a' második darabban ki nyomtatni; a másodikét pedig a harmadikban és úgy tovább. Az sokat tenne mind a munka tökéletesítésére, mind a nyelv pallérozására.” Beregszászi Pál levele Aranka Györgynek, 1797. május 30., in: Csúry 1935: 34–58.

⁶¹⁴ Aranka György 1797 decemberében megköszöni Engelnek a recenziót, egyben arra is felhívja a figyelmét, hogy ő maga csupán a Nyelvmívelő Társaság tagja, a Kéziratkiadó Társasághoz már nincs köze: „Mivel bizontalanságban voltam eddig: hogy ki volt az a Tudos Hazafi vagy Erdélynek s Nemzetünknek jo Idegen Barattya, a ki a Jenai Tudos Ujsagok rendiben a két Nemzeti és Hazai Instituomnak már ki jött első sengéjit a Tudos Világgal meg ismertetvén, mindenikről ditséretesen szollott. És éppen tegnap Postával tudositatom hogy az a jo Barátunk a Tekéntetes Ur légyen. Sietek azért ezt a nagy és szives Hajlandóságát a Tekintetes Urnak mindanyjiunk Képiben meg köszönni. Magamat nem is említem Tekintetes Ur, mert én csak gyenge eszköz vagyok még eddig a Nyelv Mívelő Társaságban, a Kéz Írások kiadása Társaságában pedig csak addig voltam, míg fel állott.” Aranka György levele Johann Christian Engelnek, 1797. december 19., Jancsó Elemér hagyatéka, OSzK, Fond 399.

változhat, ha „kontárok” vagy „rebellisek” munkáiról van szó: „Geline und schmeichelnd gegen den Anfänger, mit Bewunderung zweifelnd, mit Zweifel bewundernd gegen den Meister; abschreckend und positiv gegen den Stümper, höhnisch gegen den Prahler, und so bitter als möglich gegen den Kabalenmacher.”⁶¹⁵ Mivel azonban nem rögzített szabály az, hogy ki tekinthető felforgatónak vagy járatlannak az adott témában, gyakorlatilag a recenziók hangneme is szabályozhatatlanná vált, különösen olyan esetekben, amikor egy-egy nagyobb vita részleteiként jelentek meg.

Schlözer könyvének recenziója az ALZ-ban

Nem volt szokatlan tehát, hogy olyan éles hangú kritika jelenjék meg, mint amilyen a Schlözer szász történetére írott recenzió.⁶¹⁶ A témával foglalkozó magyar szakirodalom egyik legnagyobb problémáját a névtelenül megjelenő szöveg szerzőjének azonosítása okozza. Bár a lap szerkesztői elvárták az anonimitást, vagyis a recenzió maga ebből a szempontból is elemezhető lenne, a vitához tartozó szövegekben egyre inkább felerősödő személyesség megkívánta, hogy hosszabban foglalkozzunk a szerzőségi kérdéssel.

Poór János Engelt nevezi meg a recenzió szerzőjeként, bizonyításként a Schlözer–Engel-viszonyt elemzi, amely hozzájárulhatott ahhoz, hogy az egykori tanár–diák viszony megromoljon, és Engel ennyire elutasító módon viszonyuljon tanárához.⁶¹⁷ 1788 és 1790 között Engel Göttingában tanult, Schlözer tanítványa volt. 1797-ben jelent meg *Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer* című munkája, melyet Schlözer egy magánlevélben alaposan megkritizált. A kritikát azonban maga a tanítvány kérte. Csupán a Schlözer válaszlevelét és a kritikai jegyzéseket ismerjük,⁶¹⁸ de abból az derül ki, hogy Engel arra kéri egykori tanárát, írna recenziót a munkájáról. Schlözer ezt elutasítja, mivel a göttingai recenziós orgánnummal történt konfliktusa óta nem közölt kritikákat, és a tanítvány esetében sem tesz kivételt. Mind a levél, mind pedig a hozzá csatolt kritikai jegyzetek szakszerűen, de Schlözer ismert, igen nyers modorában vannak megfogalmazva. Mindazonáltal nem ellenséges hangulatú, felhívja Engel figyelmét az etimologizálás veszélyeire, a forráskritika szükségességére, valamint Anonymus ellen érvel. A tanítvány a várható kritikákat professzora addigi munkásságából is ismerhette. Ugyanakkor az Erdély területét

⁶¹⁵ In: MATUSCHEK (Hrsg.) 2004: 12. „Enyhén és behízelt módon a kezdőt, elismerően, ám nem kritikátlanul, hanem kritikus csodálattal a mestert, elrettentően és határozottan a kontárt, gúnyosan a hengegőt, és amilyen kíméletlenül csak lehet, a szélhámost.”

⁶¹⁶ ALZ, 1798, nr. 53, 54, 55.

⁶¹⁷ POÓR 1985: 140.

⁶¹⁸ Schlözer an Engel, 1797. december 22., in: THALLÓCZY (Hrsg.) 1915: 41–46.

benépesítő korai népcsoportok pontosabb differenciálásának szükségességére figyelmeztet, és nem ért egyet Engel felosztásaival. Schlözer barát-ságosan, de a tanár és történész magabiztosságával zárja a levelet: örül a tanítvány kezdeményezésének és történeti kutatásainak, reménykedik abban, hogy idővel azokat az elképzeléseket is közelíteni tudják egymáshoz, amelyekben még nem értenek egyet.⁶¹⁹ Poór szerint Engel megsértődhetett, és ezért írhatta éles támadását Schlözer ellen. A Dobrovskyhoz írott levél valóban erről tanúskodik.⁶²⁰ Ebben Schlözert szörszálhasogató történésznek nevezi, aki tudós recenziójában túlságosan szigorúan ítéli meg munkásságát, és nem mutat semmiféle engedékenységet. Nem cáfolja azonban kijelentéseit, a konkrét ellenvetések közül csupán az avarok tatár eredetével nem ért egyet. Engel kiadott levelezésében a továbbiakban nem találunk utalást a recenzióra.

Tény azonban, hogy Schlözer a recenzió szerzőjének Engelt tartotta, nyomában pedig a német literátusi körök is (Heyne, Christian Schlözer). Julius von Farkas⁶²¹ és szövegének hatására Pach Zsigmond Pál⁶²² viszont Arankát véli szerzőnek, emellett a Göttingában tartózkodó Gyarmathi Sámuel leveleivel érvelnek. Gyarmathi ugyanis még 1796-ban elküldi jegyzéseit Arankának Schlözer könyvének első két kötetéről, azzal a felhívással, hogy jó lenne megcáfolni őket, valamint egy későbbi levéllel, melyben arról tudósítja Arankát, Göttingában mindenki Engelt tarja a recenzió szerzőjének, ebben a levélben pedig olyan megjegyzést tesz, hogy egyedül neki van tudomása arról, hogy a recenziót nem Engel írta.⁶²³ A levelekből azonban nem következik az, hogy a kritikát Aranka írta volna, még ha el is fogadjuk, hogy Gyarmathinak tudomása lehetett egy titokzatos másik szerzőről. A cáfolat megírására ugyanis Gyarmathi eleve nem Arankát szólítja fel, neki a következő kommentárral küldi jegyzéseit: „[...] ide szerkesztém ezen Schlözer százszok mentő irásából kiszedegetett vagdalodzásokat, olvassa meg az Ur, és mulassa magát mig egy pipa dohánynya ki

⁶¹⁹ „Mit Stolz und Freunde bemerkte ich von jeher, dass wir beide in der ganzen historischen Denkart so sehr harmonierten: mit der Zeit vereinen wir uns auch wohl in den jetzigen Differenzen.“ THALLÓCZY (Hrsg.), 1915, 42.; „Büszkeséggel és örömmel eltelve látom, hogy mennyire harmóniában áll a történeti gondolkodásunk: idővel azokban a kérdésekben is egyet fogunk érteni, amelyekben most eltérő a véleményünk.”

⁶²⁰ Engel an Dobrovsky, 1798. jan. 30. in: THALLÓCZY (Hrsg.) 1915: 47.

⁶²¹ FARKAS 1952.

⁶²² PACH 1972: 849–891.

⁶²³ Gyarmathi Arankának 1798. június 14., in: JANCsó 1950: 153–158. „De bezzeg most van dolog a Schlözer Szász-könyvinek Engel által (képzelt) Recenziójával! Bezzeg ő is szegény jól meg fizet érte, hogy gesztenye kikaparo matskává engedte magát tétetni! Előre kikurékolja, hogy ő akarja recensálni a Szász könyvet, már most Schlözer, még is azt hiszi hogy igazán ő is recenseálta, pedig csak az ő lelke tudja (s meg a Gyarmatijé). Ám lássa, tartsa a hátát, hogy kopogtassák minden felölli. Maga huzta magára. Othon erről commentariusokat kell beszélnem. Én nekem sok nevétségére adott alkalmatosságot.”

ég.” (1796. május 29.) Ugyanebben a levélben megnevezi az illető személyt is, aki érdemben hozzá tudna szólni a kérdéshez: „Ebből hát az láttzik ki, hogy nem sok legényt képzel a’ ki vele szembe mérne állani, és ötet megcáfolni. Jó leszsz leiratni, és T Benkő Uramnak által küldeni. Ha az emeberek így nem köszörülik egymást soha az igazság ki nem jö világosságra.”

Aranka cáfolatainak hangneme, érvelése, a cáfolandó pontok megrajzolása egyértelmű bizonyítékai annak, miszerint nem ő a jénai kritika szerzője, egyébként sincs tudomásunk arról, hogy kapcsolatban állt volna a lappal, a szerkesztők pedig általában csak általuk ismert szerzőkkel dolgoztak. A recenzió szerzőjének kinyomozása azonban nem zárult le az ellenrecenziók megjelentetésével. Az Erdélyben meginduló intenzív levelezésben a tudósok között ugyanis időről időre felvetődik a szerzőség kérdése. Mártonffi püspök 1799-ben beszámol Arankának arról, hogy ő maga is írt néhány gondolatot a recenzióra (a műfaj magyar recepciójának egyik érdekes szelete ez a vita, Schlözer könyvének ugyanis nincs akkora hatása, mint magának a recenzióknak), de fölöslegesnek tartja a cáfolatot, mivel rájött, a recenzió szerzője olyan hatalommal bíró személy, akinek nem érdemes ellentmondani.⁶²⁴ A következő levélből pedig az is kiderül, hogy a szerzőt Teleki Sámuel személyében látja, Engelnek pedig csupán a recenzió hatásának következményeit kell viselnie: „Ki légyen az az nagy Emberrünk, a kinek igazán a dolog veleje a munkája? Sub rosa: az udvari Cancellarius Ur Ő Excellentiája: de Engel tartozik magáénak mondani.”⁶²⁵ Sem a Mártonffi hagyatékából,⁶²⁶ sem pedig Teleki Sámuel többfelé szóródott hagyatékából⁶²⁷ nem kapunk megerősítést Mártonffi sejtésére. Schlözer és a göttingai tudósok meg vannak győződve Engel szerzőségéről, az ellenrecenziót író Eder kimondottan Engelt cáfolja (tehát nem csupán állításait, hanem a szerző kompetenciáját is), így tehát az az elképzelésünk lehetne, hogy a szászok is elfogadták ezt a szerzőséget. Újabb kételkedésre adhat okot Samuel von Bruckenthal levele, amelyet egyenesen az ALZ szerkesztőségének címez: kéri, hogy nevezzék meg a recenzió szerzőjét, hogy az őt ért vádakra megfelelő személynek válaszolhasson.⁶²⁸ A válaszlevél, sajnos, sem a jénai, sem pedig a szebeni hagyatékokból nem került elő.

⁶²⁴ Mártonffi József levele Arankának, 1799. február 22., Jancsó Elemér hagyatéka, OSzK, Fond 399.

⁶²⁵ Mártonffi József levele Arankának, 1799. április 19., Jancsó Elemér hagyatéka, OSzK, Fond 399.

⁶²⁶ György Lajos félbemaradt Mártonffi-életrajzát Fejér Tamás kolozsvári történész rendezte sajtó alá. Az anyagból az derül ki, hogy Mártonffinak nem voltak bizonyítékai elképzelései alátámasztására. György 2009.

⁶²⁷ A teljes Teleki-hagyatékot nem sikerült átnézni, viszont az életrajzokból és munkásságából kiderül, hogy ebben az időben nem lett volna lehetősége ekkora munka megírására.

⁶²⁸ Samuel von Bruckenthal an Heinrich K. A. Eichstädt, 1799. jan. 16., in: DATHE 1998: 110.

A vita elemzésekor azt fogadom el, hogy a recenziót Engel írta. Egyrészt az ennek megcáfolására történt kísérletek nem meggyőzőek, a kéziratok és a megjelent recenzió összevetéséből pedig világosan kiderül, Aranka semmiképpen sem lehet a jénai recenzió szerzője. A vitában megszólalók közül legtöbben Engelnek tulajdonították az írást, így a körötte kialakult szövegek struktúrájába és érvkészletébe nagymértékben beépült Engel személye is. Ugyanakkor pedig a recenzió retorikája és érvelése összevethető Engel más szövegeinek állításaiival, ebből pedig eléggé meggyőzően kiderül, hasonló álláspontok dominálnak a szövegekben. Nem kizárt, hogy a kancellárián dolgozó Engelnek segített Teleki az érvek felsorakoztatásában, az Engel-recenziókat elemző Jügel azonban meggyőződéssel állítja, magának a szövegnek a hangneme is a gyakran indulatosan megnyilvánuló fiatal történészt jellemzi.⁶²⁹ Tudomásunk van arról, hogy Engel részéről is történtek kísérletek annak a kollektív tudásnak a leépítésére, melyben ő jelenik meg a recenzió szerzőjeként. A Thallóczy által kiadott levelezésből kimaradtak ugyan azok a levelek, amelyeket a *Siebenbürgische Quartalschrift*ben megjelent cáfolat szerzője, Eder írt a bécsi történésznek, ezek eredeti példányai azonban megtalálhatók az OSzK kéziratárában.⁶³⁰ Ezekből az derül ki, hogy Engel a szász Bindert kéri fel, Erdélyben terjessze annak a hírnek a cáfolatát, hogy az elmarasztaló szöveget ő írta volna. A hír Ederhez is eljut, ő azonban nem fogadja ezt el.⁶³¹ Nem ismerjük Engel válaszleveleit, az viszont tény, hogy 1803 és 1806 között a két történész közös vállalkozásba kezd Erdély történetének megírására vonatkozólag, melyben Eder a forrásanyag szállítója, Engel pedig a narráció megfogalmazója lenne.⁶³² Ez azonban nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a szebeni történész eltekintett a múltbeli sérelmekről, és a hasznosnak tartott közös cél érdekében megbocsátott az akkoriban ifjú heveskedőnek tartott Engelnek. Az az elkötelezettség, mellyel Engel az erdélyi történelem feltárása és a szélesebb olvasóközönséggel való meg-

⁶²⁹ JÜGELT 1975: 79.

⁶³⁰ Eder elhatalmasodó szembetegsége miatt a szövegek nehezen olvashatók, ám a legfontosabb információk mégis kiderülnek belőlük.

⁶³¹ Eder an Engel, Hermannstadt den 23 Jänner 1798. „Sie haben Herrn Binder gebetten, er soll sagen, Sie seyen nicht der Recensent in der ALZ das ist für ihn ein verzweifelter Auftrag, Niemand will ihm glauben.“; „Ön Binder urat kérte meg arra, hogy azt mondja, nem Ön az ALZ-ben megjelent recenzió szerzője, az ő részéről ez egy kétségbeesett próbálkozás, és senki nem fogja elhinni ezt neki.”

⁶³² Eder an Engel 19 April 1803., Eder an Engel, 8 März 1805., Eder an Engel 10 Jänner 1806, OSzK, Levelestár.

ismertetése irányába kötelezte el magát, az időszűk Edert elismerő sorok megfogalmazására sarkallta.⁶³³

Mindezeket számba véve úgy gondolom, hogy elfogadható tényként kezelhetjük (és a továbbiakban ezt is teszem), hogy Engel a jénai recenzió szerzője. Aranka György kéziratának ismeretében biztosan állíthatjuk, a szöveget nem ő írta, Gyarmathi kételkedő megjegyzése pedig nem elegendő bizonyíték arra, hogy nem Engel lett volna a szerző. A recenzió elemzése és Engel addigi tevékenysége pedig azt támasztják alá, Engelnek a különböző szövegeiben megfogalmazott álláspontjai hasonlóak, a vitában pedig szerepet játszik a bécsi történész korábbi munkássága is.

Cáfolati pontok

Engel kritikáját röviden összefoglalva a következők állapíthatók meg: nem fogadja el Schlözer azon állítását, miszerint a betelepülő németek lettek volna a fejlődés előmozdítói Erdélyben. A magyar uralkodási formát nem lehet vad irokézvezetéshez hasonlítani, hiszen a hét vezér vérszerződése arra enged következtetni, a letelepedés pillanatában megalapítják a patriarchális berendezkedési formát. A korai állapotokat elemezve nem ért egyet Schlözerrel abban, hogy a magyarok és székelyek ellenségei lettek volna a betelepülő németeknek, és azok a negatív viszonyulás miatt kezdeményezték volna II. Andrásnál a privilégiumok megerősítését. Schlözer megkérdőjelezi a magyarok örökösödési jogát Erdélyben, ezzel szemben a szászok kizárólagos tulajdonjogát legitimnek tartja, Engel viszont a magyar–székely örökösödési jog szószólójává válik. Ugyancsak vita tárgyát képezi a székelyek és románok eredete. Míg Schlözer a székelyeket a kunok leszármazottainak, így a magyaroktól eltérő népcsoportnak tartja, Engel hosszasan bizonyítja, hogy a székelyek is magyar eredetűek, nem pedig a magyarságba beolvadt eredetileg idegen népcsoport. A románokkal, más írásaihoz hasonlóan, hosszasan foglalkozik, egykori tanárával szemben azt állítja, hogy a románok őslakosai Erdélynek, a szász betelepülés előtt már megtelepedett lakosok voltak a besenyők egy részével együtt, nem pedig nomádok, ahogyan azt Schlözer állítja. Ugyanakkor újra felmerülnek a forráshasználat kérdései. Engel használható történeti forrásként ítéli meg Anonymus *Gestáját*, így nem csupán Schlözerrel vitázik, hanem Ederrel is, aki szintén megkérdőjelezi a *Gestában* megjelenített történeti események hitelességét, valamint a románok követeléseiinek jogosságát. Így válik Eder

⁶³³ Eder an Engel 10 Jänner 1806., „Wahrhaftig Sie sind ein ausserordentliches Phänomen der Thätigkeit: Wie Sie sind so lebhaft um die Gesch. Siebenbürgens interessiren? Sie wären im Stande, auch einen Todten noch zu elektrisieren.“; „Ön valóban rendkívüli jelensége a munkálkodásnak: Miért érdekli Önt oly élenken Erdély története? [Az a szenvedély] amivel ön Erdély történetét tárgyalja, még a holtat is felvillanyozná.”

a recenzens szerint a szász nemzeti jogok legfőbb védelmezőjévé, aki románellenes felindulásában az alapvető történeti igazságoknak is ellentmond.⁶³⁴ Az Andreanum szavaiból kiindulva azt bizonyítja, hogy mivel a besenyők és a románok szász földterületen éltek, a szabadságlevél azon kitétele, hogy a területen élő emberek egy népet alkossanak, erre a két népcsoportra is vonatkozik, tehát eleve szász kiváltságjogokkal kellene rendelkezzenek. Az adózási rendszerre áttérve (Schlözer ugyanis sérelmezi, hogy számbelileg a szászok igen kevesen vannak, mégis az adó egyharmadát kell fizetniük), Engel támadja Bruckenthal bárót, hiszen ő volt az, aki kidolgozta az adórendszert, ebben az esetben pedig nem a magyar rendek konstituálódnak potenciális ellenségként, hanem az egykori szász gubernátor. Az alapvető különbség Schlözer könyve és Engel recenzója között az, hogy míg Schlözer többször is hangoztatja, nem kíván aktuálpolitikai kérdésekben állást foglalni, szövege csupán történeti elemzés, Engel olyan pontokat támad, amelyek az aktuális állapotokra is kihatással vannak. Ő ugyanis a fennálló államigazgatási rend elleni támadásként fogta fel a munkát, recenzóját pedig a magyar nemesi törekvések és a román kezdeményezések apológiájaként konstituálja. A recenzio ilyesfajta aktualizáló tendenciái világosak voltak olvasói számára is. Mivel ezekben a részfejezetekben csupán a kinyomtatott német nyelvű válaszreakciókkal foglalkozom, itt hívom fel a figyelmet arra, hogy fennmaradt egy olyan kéziratos ellenrecenzió, mely kizárólag Bruckenthal személyével, az adózási rendszer bemutatásával és az aktuális szász nemzeti jogok apológiájával foglalkozik. Nem tudjuk, a szöveg maga miért nem jelent meg, feltételezhető azonban, amennyiben kinyomtatták volna, újabb politikai pengeváltásra adhatott volna lehetőséget, míg a többi szöveg valóban próbál visszatérni a történeti források kiadásának kérdésköréhez.⁶³⁵

Identitásképző stratégiák

Annak ellenére, hogy az ALZ alapszabályzata megkívánta az anonimitást, így tehát a recenzio szerzőjének erre egyáltalán nem kellett volna reflektálni, Engel igen érdekes és a továbbiakban vitára okot adó identitásképző stratégiákat működtet. Kérdésessé válhat, Engelnek miért volt

⁶³⁴ ALZ, 1798, nr. 53, 418.

⁶³⁵ A recenzio Eder gyűjteményében maradt fenn, OSzK Kézirattár, Fol. Lat, 318. Nem világos azonban, ki írta a szöveget, a cím azt sugallja, hogy maga Bruckenthal báró, ám a kéziratban Bruckenthal mindvégig egyes szám harmadik személyben emlegetik. A szöveg abból a szempontból is érdekes, hogy a megírás okaira vonatkozólag azt az információt kapjuk, miszerint nem történeti tényeket akar cáfolni, hanem az aktuális politikai helyzetet helyes megvilágításba helyezni. Ennek félreértése ugyanis rossz fényben világíthatja meg a nemzetet. A nemzetet azonban a szövegben kizárólag Bruckenthal báró képviseli, a teljes szöveg az ő politikai pályafutásának apológiája.

arra szüksége, hogy erdélyi lakosként, ezen belül pedig kolozsváriként határozza meg önmagát. Erre a kérdésre úgy próbálok választ találni, hogy a szövegen belül megkeresem azokat a helyeket, ahol szükségesnek látja nyomatékosítani identitását. Már a recenzió első soraiban „megnevezi magát”, amire a lap profiljához igazodva egyáltalán nem lenne szükség. Érthető azonban, ha azt vesszük figyelembe, hogy szövege első bekezdésében külföldinek (Ausländer) nevezi Schlözert, tehát olyasvalakinek, akinek nem lenne joga erdélyi dolgokról írni, mert nem ismeri sem a nyelvet, sem pedig a körülményeket (könyve teoretikus politikus melléfogása egy idegen ország gyakorlati viszonyait illetően).⁶³⁶ Ebből az állításból is világossá válik, a könyvben nem elméleti munkát látott, hanem gyakorlati politikai kérdésekre kereste a választ. Ezzel a – könyv megírása szempontjából – illegitim állapottal szemben kell meghatároznia önmagát. Ha tehát egy külföldi semmiképpen sem ítélhet az erdélyi viszonyokról, mindenképpen olyasvalakinek kell mutatkoznia, aki ezekben a viszonyokban él, vagyis erdélyinek, ha pedig ezt az identitást tovább akarja erősíteni, a centrumba kell helyeznie önmagát, így Kolozsvárra vagy Kolozsvár közelébe. Hiszen a megsértett erdélyi magyarok számára ebben az időben Kolozsvár jelentette a centrumot. Érdekes csupán az, hogy itt még nem stabilizálja a helyet, ahonnan ír, csak annyit mond ki konkrétan, hogy az ország fővárosából vagy ennek közeléből jobban meg lehet ítélni azokat a dolgokat, amelyeket elhibáztottnak tart Schlözer könyvében, ebből kifolyólag érzi jogosnak, hogy pontosan ő írja a recenziót. A jogosság viszont abban a pillanatban válna kérdésessé, amikor kimondaná, hogy ő tulajdonképpen Bécsből ír, még akkor is, ha Bécsben az Erdélyi Kancellária alkalmazottja és Teleki Sámuel egyik legközelebbi munkatársa. A szöveg retorikája nem engedi meg, hogy szerzője explicite is kimondja kolozsváriságát. Ezekről a dolgokról mindig egyes szám harmadik személyben ír, vagyis így: egy kolozsvári helyesebben tud ítélni ezekről a dolgokról, vagy hogy egy kolozsvárinak érthetetlen a szászok viselkedése.

A következő oldalon viszont már a szászokkal szemben határozza meg önmagát. A könyv megírásának okait keresve ugyanis arra a megállapításra jut, hogy a szász földön az utóbbi időben igen divatos lett az erdélyi magyarok ellen a bécsi udvarnál panaszkodni, ezt rögtön Schlözer kifejezésével, az *Alt-Madjaren* leírásával kötve össze, akik szörnyetegek, farkasok, és a jó, szorgalmas szász nemzetet szorongatják. (Egyébként folyamatosan ezzel a módszerrel dolgozik: nem tesz különbséget az időintervallumok között, írásában legtöbbször nem lehet tudni, a történelmi múltról vagy pedig a jelenről beszél.) Ebben az esetben Szeben lakosságát állítja szembe a kolozsvárral (a lakosság mentalitását tekintve), itt azonban nem csu-

⁶³⁶ ALZ, 1798, nr. 53, 417.

pán ellentétekkel manőverezve, mint az előző esetben, hanem a hasonlóságokra is támaszkodva. Az ellentét alapja ebben az esetben az, hogy egy kolozsvári számára érthetetlen, miként állíthatnak illet Szebenben a magyarokról, efelett azonban elsiklik. Sokkal fontosabb, hogy a szebenieknek (ebben implicite a szászoknak) ugyanolyan jól kellene tudniuk, hogy minden kellemetlen újítás kizárólag a szászok nem megfelelő viselkedése miatt történt. Így tehát megteremti a közös tudásalapot, a szöveg további passzusaiban ezt ki is használja: amit a szászok ugyanolyan jól tudnak, mint a magyarok, amellet nem szükséges argumentumokat felhozni. Ezáltal azonban nemcsak hiányos lesz érvelése, hanem a külföldiek számára érthetetlen is. Ebben az esetben azért nem vállalhatja bécsi lakos voltát, mert akkor megkérdőjeleződne ez a kollektív tudás, amely érvelésének gyakorta alapjává válik.

A következő identitásképző momentumban nem a hely legitimál, hanem a foglalkozás, illetve az, hogy erdélyiként ki melyik bevett nemzet tagja. Ebben az esetben ismét Schlözerrel szemben kell meghatározni önmagát. Nem kérdőjelezheti meg annak jogtudós voltát, hiszen ez nem csupán erdélyi körökben, hanem az európai tudományos életben is köztudott (és pontosan ezért nem tehet semmit ellene). Így érvelésének téves voltát (amely kizárólag a jogtudós hibája) abból eredezteti, hogy tudása nem specifikus, vagyis nem minden elképzelése vonatkoztatható a magyarországi viszonyokra.⁶³⁷ Fontos szerepet kap tehát az *ungarischer Advocat* kifejezés, mivel a nemzetiségből eredő tudás lehetővé teszi Engelnek, hogy megcáfoljon egy nagyobb tudással rendelkező szakembert.

Láthatjuk tehát, az identitásképző stratégiák mindig olyan esetben jelennek meg a szövegben, mikor a szerző fontosnak érzi bizonyítani, hogy Schlözerrel ellentétben neki több joga és nagyobb kompetenciája is van a magyarok történetének megírására. Úgy tűnik azonban, hogy azok, akik tisztában voltak a recenzió szerzőjének kilétével, nem tartották fontosnak, hogy rákérdézzenek arra, miért volt szükség e kolozsvári identitás megteremtésére. Egyedül Eder tér ki rá ellenrecenziójában, *nyomorult maszknak* nevezve e megkreált identitást. Ő is fontosnak tartja e hamis identitás leleplezését, hiszen a cáfolat megírása előtt, már az írásról szóló tudósításban megemlíti.

Az sem elhanyagolható körülmény, hogy a recenzió szerzője ezen identitásteremtő gesztus révén nem csupán saját írását legitimizálja, hanem biztos alapot nyújt Arankának és körének a cáfolat megírásának jogosságára. Hiszen ő/ők, ha nem is Kolozsvárról, de Erdélyből ír/nak, ezenki-

⁶³⁷ Ebben az esetben a *fundusok* osztályozásáról van szó. Az elemzésnek nem az a célja, hogy igazságot szolgáltatson történelmi és jogi kérdésekben, elsősorban az érvelésmódra és beszédmódokra figyel, illetve ezek nemzettudathoz való viszonyára.

vül megfelel/nek annak a kitételnek is, miszerint magyar jogtudósok, akik *személyes* jelenlétükön túl, a *személyes* tapasztalat segítségével helyesebben ítélheti/k meg a helyzetet.

Nyelv és nemzet a jénai recenzióban

A korábbiakban már volt szó róla, hogy Engel nem megszokott módon használja a nyelv és nemzet egymáshoz való viszonyát. Az elterjedt nézet ugyanis az, hogy a 18. század végére a nemzet elsődleges és legfontosabb jele a nyelv lett. Bíró Ferenc ugyan kitér arra, hogy a nemzeti ellenállás politikai megvalósításában a nyelv ügye alá van vetve a politika érdekeinek, s hogy a nemességnek más, saját jelei is voltak (korona, zászló, öltözet),⁶³⁸ Engel állítása azonban mégettől is sokban különbözik. A tárgyalt passzust teljes egészében idézem, ugyanis a korabeli szövegek nemzetrepresentációs stratégiáitól sok helyen eltérő stratégia kifejezője:

„Zur Widerlegung seines Satzes hätte Hr. S. wieder auf die Clausenburger, oder auch auf Zipfer Deutsche blicken sollen, die, ohne ihre Deutschheit und Cultur bey aller Vermischung mit Ungarn, Slaven, etc. aufzugeben, doch meist ungrisch gekleidet gehen, ungrisch sprechen, und bey der ungrischen Nation unter dem Namen felföldi emberek (Oberländer) als ehrliche, fleissige und wohlhabende Leute, ohne lächerlichen Nationalstolz und Anmassung beliebt und geschätzt.“⁶³⁹

A szöveg annyiban illeszthető az ismert nemzetrepresentációs szövegekhez, hogy ugyanazon dolgokat nevezi meg egy nemzet jeleként: a nyelvet és az öltözetet, de mindezt nem fogadja el, hanem kimondottan tagadja. Pontosan ezért olyan nehéz elhelyezni a szöveget, hiszen mindenféle szempontból érthetetlennek bizonyul érvelése. A Debreczeni Attila által felvázolt nemzettipológiák közé sem illeszthető be.⁶⁴⁰ Érvelésmódját követve az etnokulturális elvű identitásképzésnek felelné meg,⁶⁴¹ ha ezt az elvet nem tagadná. A MI-hez szorosan kapcsolódnak a már említett attribútumok (nyelv, öltözet stb.), ezáltal egy befelé teremtődő egységet működtet, amely kifelé határozott idegenképpel társul. Engel ugyan következetes,

⁶³⁸ Bíró 1984: 568.

⁶³⁹ ALZ., 426. „Tétele magától megdőlt volna, ha S. úr akár csak egy pillantást vetett volna a kolozsvári németekre vagy a szepességiekre, akik a magyarokkal, szlávokkal stb. való mindenféle keveredés ellenére németségüket és kultúrájukat nem adták fel, mégis általában magyarosan öltözködnek, magyarul beszélnek, és a magyar nemzet köreiből felföldi emberek megnevezés alatt becsületes, szorgalmas, jómódú embereként szeretik és becsülik őket, akikből hiányzik mindenféle neveléses nemzeti büszkeség és gőg.”

⁶⁴⁰ Lásd DEBRECZENI 2001: 513–552.

⁶⁴¹ Lásd DEBRECZENI 2001: 545.

amikor megteremti az egységet, ő ugyanis mind megkreált, mind pedig valódi identitása szerint a MI-hez tartozik (kolozsvári, illetve szepességi német), azonban ez az egység pontosan az összetartó erők tagadása révén hullik darabjaira.

Mivel egyetlen, Debreczeni Attila által felsorolt nemzetrepresentációs stratégia szerint sem értelmezhető az idézet passzus, arra a következtetésre jutottam, hogy vagy léteztek még ezeken kívül más megszólalási módok is, vagy pedig egy teljesen önálló esettel van dolgunk, mely érvelésmódját aláveti az írás politikai elvárásrendszerének. Teszi ezt annak ellenére is, hogy valóban elterjedt nézeteket tagad, hiszen a megtagadott identitásképző eszközök helyett nem kínál semmit. Olyan jelzőket állít párhuzamba a nyelv és öltözet által elveszített identitással, amelyek ugyan jellemezhetik a más nemzethez tartozó személyt, de semmiképpen sem biztosíthatnak neki nemzeti identitást. Egy olyasfajta tendenciát is felfedezni vélek az írásban, amelyet Debreczeni teljesen kizár a lehetséges magyarázatok köréből, az államnemzet, illetve kultúrnemzet kettősségén alapuló identitásképződéseket.⁶⁴² Elképzelhető ugyanis egy olyan magyarázat, miszerint Engel a nemzethez tartozók kifejezésen mindazokat értette, akik egy állam vezetése alatt élnek, azaz az S. Varga Pál által későbbinek titulált államközösségi elképzelések⁶⁴³ képviselője lett volna, de ez sem teljesen ellentmondásmentes, mivel akkor állami nyelvként meg kellett volna őriznie a németet (különösen, hogy ő a bécsi udvar szolgálatában állt, de azt sem feledve el, hogy magyar nemességet szerzett).

Szűcs Jenő olyan irányzatról is beszél, amely a *nation* régi értelmezésének tagadásán alapul. A nemzet így nem más, mint egy meghatározott elvek szerinti társulás és politikai akarategyvű eredménye. Szűcs azonban azt írja, ez az elképzelés ebben a korban már nem működik.⁶⁴⁴

Mindenképpen az hát a végkövetkeztetésem, hogy Engel elsősorban a szászok ellenében ír, az ő nemzeti érzületüket akarja ilyesfajta példák által befolyásolni. Szakirodalmi körökben mindmáig kérdéses, használhatjuk-e a korban a *nacionalizmus* kifejezést, Engel viszont használja szövegében, kérdéses tehát a fogalom akkori jelentése. Szajbély Mihály azokra a szövegekre vonatkoztatva, amelyekben a magyarok saját nyelvüket védik, azt írja, nem lenne jogos nacionalizmusról beszélni,⁶⁴⁵ Debreczeni viszont egyetért azzal az elképzeléssel, amely szerint a nacionalizmusnak mint ideológiának születési ideje a 18. század második fele.⁶⁴⁶ Úgy gondolom, a két elképzelés valójában nem zárja ki egymást, mivel a magyarok való-

⁶⁴² Lásd DEBRECZENI 2001: 515–516.

⁶⁴³ S. VARGA 2005: 159–228.

⁶⁴⁴ SZŰCS 1984: 11–187.

⁶⁴⁵ SZAJBÉLY 2001.

⁶⁴⁶ DEBRECZENI 2001: 525.

ban nem nacionalista alapon érveltek a magyar nyelv fontossága mellett, viszont más területeken (főleg nyugatabbra, de a német nyelvterületen mindenképpen) már megjelent a nacionalizmus ideológiája is. Engel sem nyelvi alapon érvel, kizárólag olyan esetekben használja ezt a kifejezést, amikor a szászok más nemzetekkel szemben követelik saját privilégiumaikat. A nacionalizmus tehát mindenképpen a birodalmi érdekekkel szemben jelenik meg, nem önállóként, ha ezt a kifejezést használják, nem a nyelvre, hanem bizonyos politikai jogokra hivatkoznak.

Ki kit cáfol? Eder válasza Engelnek

A korabeli tudományos életben fontos szerepet játszott az, hogy bizonyos kérdésekhez ki és milyen jogon szól hozzá. Mivel ez a megállapítás már nem csupán a német vitára, hanem annak erdélyi résztvevőire is vonatkozik, le kell építenünk azokat az előzetes feltevéseket, amelyek szerint a tudományok differenciálatlansága miatt mindenki hozzászólhatott volna egy tudományos kérdés körül kialakult vitához. A hozzászólók kiválasztásában azonban a tudományos életben betöltött szerepen túl személyes érvek is beleszólnak. Hiszen a természetes reakció az lett volna, ha a recenzióra Schlözer válaszol. A göttingai történész azonban kilép a tudományos vita megszokott struktúrájából, és a bejáratott stratégiáktól egészen eltérő módon reagál. Az ALZ vitáinak struktúrája két válaszlehetőséget kínált volna: az antikritika vagy pontról pontra cáfolja a recenzens állításait, vagy pedig annak elfogultságát bizonyítja.⁶⁴⁷ A folyóirat ugyanis a recenziók egyik legfontosabb elemének az elfogultlanságot tekintette, Engel szövege pedig retorikailag jól felépített mivolta ellenére is gyakran személyes támadásokat intéz mind a göttingai történész, mind pedig a szász nemzet tagjai ellen. Schlözer addigi pályafutása során már több nyilvános vitában is megszólalt, ebben az esetben mégis úgy dönt, nem a folyóirat hasábjain, hanem magánlevélben védelmezi álláspontját, noha tisztában van azzal, hogy így a német közvélemény Engel nézeteit fogja elfogadni, hiszen a többség nincs tisztában a tényekkel, az ALZ recenziói pedig hatásosan rögzítik a recenzensek véleményét.⁶⁴⁸ 1798 áprilisában a barát és munkatárs Gyarmathihoz ír a magánlevél terjedelménél sokkal hosszabb levelet, amelyben felhívja a figyelmet mind Engel recenziójának szemé-

⁶⁴⁷ A viták ALZ-beli struktúrájához lásd NAPIERALA 2004: 77–112.

⁶⁴⁸ „Hierdurch kommt der Vortheil offenbar auf des Recensenten Seite, da er nicht fürchten darf, dass wenn auch der von ihm misshandelte schweigt, ihn doch das Publikum finden und verdammen werde.“, Schlözer an Gyarmathi, 1798. április 17., in: THALLÓCZY 1914: 52.; „Ebben az esetben mindenképpen a recenzens kerül előnyös helyzetbe, mivel nem kell attól tartania, kiváltképp, ha az által elítélt személy is hallgat, hogy az olvasóközönség rájön a kiletére és elítéli.”

lyes bosszújellegére, mind pedig saját állításainak fenntarthatóságára.⁶⁴⁹ A magánlevél kilép addigi kereteiből, a Göttingában tanuló diákok között terjed másolatokban (a terjesztést maga Schlözer kéri Gyarmathitól), sőt Gyarmathi Engelnek is elküldi a cáfolatot.⁶⁵⁰ A levelet tehát ebben az esetben a nyilvánosságnak szóló cáfolatként kezelem, annak ellenére, hogy a megszólításban Schlözer Gyarmathi személyében olyan olvasót teremt meg, aki tökéletesen tisztában van gondolkodásmódjával és történeti kutatásainak eredményeivel. Az ideális olvasó megteremtése felmenti a levélírókat az argumentáció részletes kidolgozása alól, hiszen az olvasó a cáfolandó pontok pusztá felsorolásának segítségével is beláthatja, azokra milyen válaszok lehetségesek. Bizonyos kérdésekre azonban mégis hosszabban kitér, így szövege nem feltétlenül az argumentáció miatt érdekes, hanem a szövegek közötti párbeszéd lényeges elemeire, illetve a személyes sérelmek működésének módjára hívja fel a figyelmet. Magyarázatot kaphatunk arra a kérdésre is, miért nem cáfol: nem a tudományos vitával mint műfajjal nem ért egyet, nem a vélemények ütköztetésének az ellensége, hanem a recenzió hangneme tiltja meg számára, hogy nyilvánosan válaszoljon, de még arról is biztosítja olvasóit, hogy élete hátralevő részében publikus szövegben nem fogja leírni a recenzens nevét.⁶⁵¹ Fontosnak tartja szövege első bekezdéseiben biztosítani arról a magyar olvasókat, hogy az Engel által terjesztett magyargyűlölete rágalom, erről azonban saját tanítványait nem áll szándékában meggyőzni, hiszen azok maguk is tapasztalhatták. Hosszabban tér ki az Anonymus körüli kérdésre is. Ebben az esetben azt bizonyítja, hogy a magyar krónikáíró szavahihetőségének megkérdőjelezése nem az ő nevéhez, hanem Eder munkásságához köthető elsősorban, így a vádak nem csupán rá, hanem a szász tudományosságra is vonatkoznak. Annak ellenére, hogy Schlözer belátja, álláspontjaik elsősorban azért nem egyeztethetőek, mert Engel politikai pamfletnek tekinti munkáját, ő pedig kitart annak történeti-tudományos-irodalmi jellege mellett, a cáfolati pontok felsorolásánál nem erre helyezi a hangsúlyt, hanem szinte kizárólag őstörténeti, eredettörténeti kérdésekre. Hangsúlyozza a románok

⁶⁴⁹ Schlözer an Gyarmathi, 1798. április 17., in: THALLÓCZY 1914: 51–61.

⁶⁵⁰ FARKAS 1952.

⁶⁵¹ „Gleichwohl wird mir niemand zumuthen, dass ich auch eine solche Recension und gegen einen solchen Recension zu einer direkten Antirecension im öffentlichen Druck wegwerfe! Sicher kann der Recensent seyn, dass ich zeitlebens nie eine Feder gegen ihn ansetzen, dass zeitlebens mir nie sein Name mehr in publico aus der Feder fliesen werde.“ Schlözer an Gyarmathi, 1798. április 17., in: THALLÓCZY 1914: 52.; „Mindazonáltal senki sem várhatja el tőlem, hogy ilyen recenzióra egy nyílt ellenrecenziót nyilvánosan megjelentessek! A recenzens biztos lehet abban, hogy soha életemben nem fogok tollat ellene, hogy soha többé életemben nem íróm le a nevét.”

későbbi betelepődését,⁶⁵² tagadja, hogy a szász nyelvjárás a luxemburgihoz lenne hasonló, illetve kitar a székelyek kun eredete mellett, és felhívja a figyelmet arra, hogy az elképzelés nem tőle, hanem Praytól származik. Fogalomhasználati kérdésekre is kitér, a vitában többször is előforduló fogalmak helyes használatát próbálja meghatározni, azaz nyomatékosítja, hogy egyes fogalmak, mint például az általa gyakran használt *Alt-Magyar* kifejezés nem pejoratív értelműek, hanem szükségszerűek. Segítségével a nemzet korábbi állapotaira reflektál, tehát nem jelenbeli állapotokat tükröznek a hozzá kapcsolódó negatív jelzők, amennyiben pedig konkrét személyeket illet vele, azzal az illető személy kulturálatlan mivoltára kíván utalni.⁶⁵³ Schlözer szövege elsősorban a göttingai magyar közösséghez szól, érvelésével elsősorban erre akar hatni. Tagadja Engel kitételét, amely szerint egy külföldi nem lehet kompetens Erdély történeti forrásainak feltárásában, és kétségbe vonja volt tanítványa jóindulatát. Forrásai hitelességének megerősítésével el kívánja oszlatni azokat az elképzeléseket, amelyek szerint az új értelmezések csupán az ő megalapozatlan feltevései (annak ellenére, hogy a szász megbízókkal folytatott levelezésben többször is hangsúlyozta, hogy megreformálja a magyar történelmet) és a Göttingában tanuló magyarokat saját táborába szeretné gyűjteni. Ez meghatározza a szöveg felépítését, az argumentáció kidolgozása helyett személyes és etikai kérdéseket helyez előtérbe.

Mégsem hagyja azonban a recenziót válasz nélkül, az általa legkompetensebbnek ítélt Karl Joseph Ederet kéri fel az ellenrecenzió megírására. A levélben nyomatékosan kéri, maradjon neve mint felkérőé titokban, önmagát mégis olyan autoritásként kezeli, akinek jogában áll meghatározni, mi kerüljön az Eder neve alatt megjelenő recenzióba. Az ellenrecenzióra való felhívás argumentációja és az ebből fakadó erkölcsi kötelességek sem elhanyagolhatóak: „[...] eine nicht nur in allen Zeilen erweislich falsche Kritik, sondern auch zugleich teuflisch-malicieuse und selbst in juristischen Sinn injurieuse Beschuldigungen gegen die *sächsische Nation*, gegen Sie und

⁶⁵² A *Nestor-krónika* magyarázataiban azonban ezt a véleményét megváltoztatja, és a szlávok mellett a románokat tartja a terület legrégebbi lakosainak.

⁶⁵³ „Alt-Magyaren nenne ich: a. die alten Vorfahren von jenen in ihrer Periode der Unkultur bis auf S. Stephan. b. auch Magyaren neuerer Zeiten, die aber in der Kultur ihren Zeitgenossen in und ausser Ungarn nicht nachgerückt sind, sondern noch Denkart und Sitten jener roher Periode würdig, haben.“ Schlözer an Gyarmathi, 1798. április 17., in: THALLÓCZY 1914: 61. „Ómagyarnak nevezem a következőket: a. a kultúra nélküli időszakban élt ősokeket egészen Szent Istvánig, b. a mostani idők azon magyarjait, akikre kortársaik kultúrája sem Magyarországon, sem azon kívül nem hatott, hanem gondolkodásmódban és szokásaikban azon nyers időszak jegyeit őrzik.”

gegen *mich* hat drucken lassen.“⁶⁵⁴ Schlözer itt olyan jogi kifejezéseket is használ, amelyek nem jellemzőek az irodalmi szövegekre, hiszen a jogi értelemben vett sértés általában büntetésvégrehajtást vont maga után. Az érvényben lévő német törvénykezési rend szerint: „Die Injuria ist ein Privatverbrechen, so durch Arglist zu des anderen Spott oder Beschimpfung begangen wird; oder da jemand von dem anderen vorsetzlicher Weise an seiner Ehre, gutem Leumund oder Leibe schimpflicher Weise mißhandelt und beleidiget wird.“⁶⁵⁵ Schlözer tehát ebben az esetben pontosan olyan jogi és retorikai fogásokkal él, mint amilyenekkel Aranka György 1791-ben a *Staatsanzeigen*-ben megjelent vádak esetében: a rágalom nem csupán nyilvános megkövetést kíván, büntetőjogi következményei is lehetnek.⁶⁵⁶ Míg azonban Aranka a hamis vádló szerepére helyezi a hangsúlyt, Schlözer a sértést Engel szövege megfogalmazásának mikéntjében látja. Az ALZ esetében a jogsérelem módozatait Gerhard Lingelbach elemezte: véleménye szerint amennyiben a sérelem nem a szöveg tárgyában, hanem a megfogalmazás módjában áll, igen nehéz a válaszadás, hiszen csupán hasonló sértésekkel lehet válaszolni, nem pedig a tények bizonyításával.⁶⁵⁷ Ez is oka lehet annak, hogy Schlözer nem válaszol személyesen. A hasonló retorika viszont azt bizonyítja, hogy a vita felépítésében nem volt számottevő különbség a vásárhelyi tudós, Aranka és a göttingai professzor, Schlözer között: mindketten elsősorban a személyes hírnevükön esett csorbát kívánták korrigálni.

⁶⁵⁴ Schlözer levele Ederhez, 1798. ápr. 2., in: ARCHIV, 320., „megjelentetett egy nem csupán minden sorában bizonyíthatóan téves kritikát, hanem egyúttal ördögien rosszindulatú, ráadásul jogi értelemben is sértő vádakat, a *szász nemzet* ellen, az *ön és saját személyem* ellen.” (kiemelés az eredetiben)

⁶⁵⁵ HELLFELD 1760: 1921. „A becsületsértés olyan magánvadás bűncselekmény, amelynek során a sértett fondorlatosan kitervelt gúny vagy szidalmazás tárgyává válik, illetve előre megfontolt szándékkal becsületében megrágalmaztatik, jóhíre megtépáztatik, avagy testi ép-sége szenved alávaló módon sérelmet.”

⁶⁵⁶ Aranka György, *Egy Magyar Országban Kézírásba keringő támadást gerjesztő Irásról való Jelentés. Jegyzések.*, Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Aranka György gyűjtemény, 74. csomó, „Professor Uram esmét vagy nem tudta sem azt, hogy egy Lázzasz-tásra vagy Támadásra való gerjesztésnek vétke nálunk melly irtozatos bűn; annak büntetése melly rettenetes; és hogy a hamis vádlo épen azon büntetés alá vagyon vettette: vagy pedig a hamis vád polgári büntetésének terhétől mint más Törvény alatt lévő ember bátorságba lévén, az Erkölcsi tudománya igen lábbolható, hogy eszibe nem jutott, hogy Istenem né talám egy ártatlan embert igen nagy bűnnel vádolok, legalább hírebe nevébe szerencséjébe a világ előtt meg ölöm.”

⁶⁵⁷ LINGELBACH 2004: 143–156.

Az ellenrecenzió megírásának követelése⁶⁵⁸ tehát nem kimondottan a történeti vétségek kijavítása céljából történik, sokkal inkább a személyes sértés kivédéséért, és abból a vágyból fakad, hogy a tudós világ megbizonyosodjék arról, a szász felkérők a történész pártján állnak. Schlözer ezt úgy kérelmezi, hogy elsődleges szerepet nem saját személyének, hanem a szász nemzetnek és reprezentánsának tulajdonít. Eder komolyan is gondolja a prioritásokat, és írásában Schlözer reményeivel ellentétben nem az őt ért támadásokat cáfolja, hanem elsősorban a szász nemzetet, valamint saját magát védi.⁶⁵⁹ A személyeskedés itt is feltűnően nagy szerepet kap annak ellenére (vagy éppen azért), hogy a vitának ez a része a mai értelemben is publikus, tehát előzetes elvárásainknak megfelelően a személyeskedést kizáróan tudományosnak kellene lennie. Az írásból azonban az derül ki, hogy meg sem született volna, ha Engel csupán Eder, illetve Schlözer történelmi állításait cáfolta volna, hiszen akkor a tudós világ maga is eldönthette volna, kinek volt igaza.⁶⁶⁰ A nyilvánosság tehát nem a személyeskedést kizáró helyzet, úgy tűnik, sokkal inkább arra szolgál, hogy bizonyos autoritásokat és tudományos hitelt megőrizzen (ezért hangsúlyozzák folyamatosan a vizsgált szövegekben az olvasóközönség látens jelenlétét is).⁶⁶¹ A szöveg címe, *Gebührliche Notwehr*⁶⁶² (Illő önvédelem) is arra utal, hogy a szász történész nem hagyományos értelemben vett antirecenziót ír, hanem csupán vindikatív beszédet, önmaga, Schlözer, a szász előljárók, Samuel von Bruckenthal és az államvezetés védelmében.

⁶⁵⁸ Schlözer maga használja e kifejezést a tárgyalt levélben. „so wünsche, hoffe, verlange, fordere ich de jure, daß sie mich nicht im Stich lassen.“; „**kívánom, remélem, óhajtom, köve-
telem, hogy ne hagyjon cserben.**”

⁶⁵⁹ Schlözer felkérésén túl Edernek személyes indokai is voltak az ellenrecenzió megírására. 1797-ben Engel recenziót jelentet meg a *Scriptoribus rerum Transilvanarum* első kötetéről, melyben Eder a Schesäus szöveget adja ki és kommentálja. Eder véleménye szerint a recenzió igen sértő, ám szakmailag nem értékelhető, hiszen a történelmi tények cáfolása helyett személyes támadásokkal van tele. Erre a recenzióra is írt egy antikritikát, ám tudomásom szerint ez sehol nem jelent meg, kéziratos formája Eder hagyatékában olvasható, Eder, *Recensiones Historico-Criticae*, Fol. Lat. 318. OSzK, Lézirattár. A szövegek struktúrája igen hasonlós a Schlözer könyvéről írott recenziókhöz, Engel már ebben a korábbi fázisban is kolozsvári szerzőként állítja be magát, melyet Eder többször is elutasít, majd pedig a kritikairás morális elvárásaira hívja fel a figyelmet, melynek alapvető eleme a pártatlanság. Mivel Engel szövegei esetében erről nem lehet beszélni, a történeti tévedések korrigálása helyett személyes kompetenciákat támad.

⁶⁶⁰ Lásd *Sieb. Quart.* VI., 359.

⁶⁶¹ Azt is meg kell látnunk a személyeskedés ilyen eseteiben, hogy bár a hitvikát a 18. század elejére szinte teljesen eltűntek, a vita retorikája (és ebben a személyeskedés hangsúlyos jelenléte) a tudományos vitákban hagyományozódik tovább. Ennek részletes kifejtése azonban meghaladná e könyv kereteit.

⁶⁶² *Sieb. Quart.* VI., 359–400.

Írásának első negyedében arra hívja fel olvasói figyelmét, hogy a recenzió stílusa és tudományosan elhanyagolható mivolta miatt nincs szükség tudományos cáfolatokra, a német tudós világ azonban olyan képet kaphat a megvádolt személyekről, amely semmiképpen sem felel meg a valóságnak, írásával ezt próbálja korrigálni. Első lépésként a recenzió szerzőjének tudományos hitelességét diszkreditálja: annak ellenére, hogy saját munkáiban forrásként utal Engelre, egyetlen új gondolatot vagy használható elképzelést sem talált eddigi munkáiban, tehát eleve nincs joga Erdély őstörténetének megítélésére.⁶⁶³ A diszkreditáció azonban nem merül ki a tudományos hitelesség tagadásában, az Engel által viselt hivatal visszásságaira is többször utal: protestánsként, de nem erdélyiként a Kancelláriában egy erdélyi szász hivatalnok helyét bitorolja.⁶⁶⁴ Eder a személye és munkássága elleni vádakot a következőkben látja: Engel azt állítja, Eder románellenes buzgóságból hangoztatja, hogy a szászok betelepítése előtt nem voltak románok Erdélyben. Eder cáfolja a románellenesnek titulált magatartását, forrásokkal bizonyítja, hogy Engel félreértelmezi az Andreanum szavait, amikor azt állítja, az a románokat és a besenyőket a szászokkal egy nemzetté teszi, ugyanakkor azt is leszögezi, hogy nem ért egyet az első lakos jogi terminussal (*Ius primi occupantis*), és írásaiban nem ennek alapján bizonyítja a szászok jogait, hanem kizárólag a királyoktól kapott szabadságlevelek segítségével.⁶⁶⁵

Az Anonymus hitelességéről szóló kérdésben a tekintélyérvek felsorolásának retorikájával tagadja Engelnek azt a kijelentését, miszerint Anonymus elutasítása nem megalapozott. Eder nem tartja szükségesnek munkáiban megindokolni, miért nem fogadja el a krónikaíró forrásértékét, hiszen azt megtette már Pray, Thunmann, Gebhardi, Gatterer és Schlözer, a felsorolt történetírók tudományos reputációja pedig szükségtelenné teszi a további bizonyítást. Ugyanakkor azt is bebizonyítja, hogy Engel maga

⁶⁶³ „Ich hab eine Bogenlange Schrift von ihm über den Ursprung der Walachen [...] im Schesäus sowohl als in den Ungrisch geschriebenen Beiträgen zur Siebenbürgischen Staatskunde angeführt: er wird so billig seyn, einzusehen, daß dies blos honoris gratia geschehen ist; denn kein neues Datum lernt' ich von ihm, um ihm aus Erkenntlichkeit ein Kompliment machen zu müssen: aber im zweyten Volumen der Scriptorum Transsilvanicorum soll sein Name gewiß nicht erscheinen.“; „A Schesäusban éppúgy, mint a magyarul írott erdélyi államismeretről szóló művemben hosszú szöveghelyeket idéztem tőle a románok eredetére vonatkozólag: azonban lesz ő olyan okos, hogy belássa, hogy ezt csupán tiszteletből tettem, hogy elismerésem bókját érezze, ugyanis egyetlen új dátumot sem tanultam tőle: ám a Scriptorum Transsilvanicorum második kötetében biztosan nem fog a neve megjelenni.”

⁶⁶⁴ *Sieb. Quart.* VI., 363.

⁶⁶⁵ „[...] aber hab ich dann je irgend ein Sächsisches Nationalrecht auf das *Ius primi occupanti* gegründet? Hab ich nicht vielmehr alle Rechte aus positiven königlichen Verleihungen abgeleitet?“ *Sieb. Quart.* VI., 366; „De leveztem én egyetlen szász nemzeti jogot is az első lakos jogának tételéből? Nem inkább a királyi adománylevelekből vezetem le az összes jogot?“

is két esetben értelmezi tévesen saját forrását; a románok esetében nem veszi figyelembe, hogy Anonymus szavai szerint a magyarok legyőzik a románokat és így szolgálóikká, nem pedig velük hasonló szabadságokat élvező népcsoporttá válnak, a székelyek eredetét illetően pedig két eltérést is tapasztal. Anonymus szerint a székelyek a hunok leszármazottai, Engel pedig a besenyők által Etelközből kiűzött magyarok egy részének gondolja őket, valamint, hogy Anonymus leírása szerint a honfoglaló magyarok Biharban találkoznak a székelyekkel, nem pedig a moldvai határon, ahogy ezt Engel állítja. Ezek a leghosszabb bizonyításai, cáfolatait általában nem fejti ki, hanem korábbi munkáira utalva az olvasóra bízva az ítéletalkotást. A Schlözerről szóló részben a recenzió személyes támadó jellegére hívja fel a figyelmet, nem védelmezi a göttingai történezt, hiszen a személyeskedésre véleménye szerint nem lehet és nem is kell válaszolni. Szövegének fennmaradó részében az Engel által felkínált pozíciókba helyezkedik, vagyis a vitát a továbbiakban nem történeti kérdések fölötti disputának tekint, hanem Engelhez hasonlóan aktuálpolitikai kérdéseket feszeget. Leszögezi, hogy a vita ebben az esetben függetleníti magát Schlözer könyvének tartalmától, amely pusztán a szászok korai jogszokásainak tárgyalására szűkül, de az Engel által felvetett kérdésekre válaszolnia kell, hiszen a fiatal történész önmagát nem teoretikus történésznek, hanem gyakorló politikusnak nevezi. Eder pontról pontra bizonyítja be, hogy sem a szászok kizárólagos polgárjogát tagadó elképzelései, sem Bruckenthal adóreformjáról szóló értekezése, sem pedig a szász hivatalnokok úgynevezett nacionalizmusa nem állja meg a helyét, csupán azt bizonyítják, hogy Erdély aktuálpolitikai kérdéseiben a recenzens tudatlan. Használt forrásai ebben az esetben Erdély törvényei, illetve az országgyűlésen elhangzott beszédek, amelyek nem jelentek meg nyomtatásban, viszont amennyiben Engel nem ismeri őket, nem nyilatkozhat megbízható módon. Eder szerint csupán azt akarja elérni, hogy az erdélyi nemzetek között gyűlöletet szítson. Munkájának ez a része tehát elsősorban az erdélyi magyaroknak szól.

A beavatottság kérdése nem csupán a Schlözer–Engel párosnál, hanem az Engel–Eder felállásban is fontos szerephez jut. Eder ugyanis azon a területen kérdőjelezi meg Engel szakértelmét, amelyre ő maga a legnagyobb hangsúlyt fekteti: a románok eredetének és a *Supplex* kéréseinek jogosságát illetően. Engel ugyanis elítéli Eder jegyzeteit a *Supplex*re vonatkozóan, és azt állítja, hogy Eder azokkal egy olyan kollektív meggyőződést ítél el, amely a népcsoporthoz tartozó minden egyén sajátja. Ezzel szemben Eder azt bizonyítja, hogy nem lehet kollektív identitásról beszélni, hiszen a román püspök az 1791-es országgyűlésen elhatárolódott a kérelem fogalmazóinak álláspontjától, így nem csupán a püspök, hanem az általa befolyásolt közvélemény sem érthet azzal egyet. A kollektív identitás feltételezése

pedig csak egy kívülálló nézőpontjából lehetséges, a belső tapasztalati tudás egészen más képet mutat.

Nem elhanyagolható az erkölcsi kötelesség, valamint az erkölcsi hitel megőrzésének kérdése sem. Az erre vonatkozó megnyilvánulásokban hangsúlyosan jelenik meg az *ein Mann von Ehre* (tisztességes ember) kifejezés. Azokban a kontextusokban kap kiemelt szerepet, amikor a személyes sértéseket kell kivédeni, ehhez szorosan kapcsolódik a kötelesség emlegetésének retorikai fogása. Eder ugyanis ezt válaszolja Engel sértésére, aki őt a szász jogok apológétájának nevezi: „Wenn ich, ein geborner Siebenbürgisch-sächsischer Bürger, die Rechte meiner Nation nach meiner Ueberzeugung vor dem Publikum (und da allein hab ich eine Stimme) vetrete: so thue ich meine Pflicht.”⁶⁶⁶ A kötelesség tehát nem csupán a tisztességhez, hanem a nemzethez tartozáshoz is szorosan kapcsolódik. Eder azonban maga sem tudja vagy nem is akarja a személyes sértéseket kikerülni, nagyon sok esetben nem tudományosan megalapozott argumentációval védi saját álláspontját, hanem annak bizonygatásával, hogy a recenzio szerzője nem több fiatal heveskedőnél, akinek tehát jogában sem állna tudományos kérdésekben állást foglalni. Másrészt politikai lojalitását is megkérdőjelezi, amikor azt állítja, hogy lebecsüli az erdélyi hivatalokat (kancellária és gubernium) azokkal a kijelentéseivel, amelyek szerint a szászok saját érdekeiknek megfelelően befolyásolták a törvénykezést, hiszen ezáltal a hivatalok nem megfelelő működését bizonyítja. A politikai lojalitás itt a Teleki Sámuel által vezetett intézmény negatív színben való lefestésére utal.

Eder szövege nem hagyományos antikritika, de fejtegetéseiben az említetteken kívül sok olyan fontos részletre bukkanhatunk, amelyek segítenek megérteni a vita struktúráját, a vitához való hozzáállást, illetve az olvasási módok átalakulását a professzionális kritikairás megszületésének időszakában. Eder szerint ugyanis a kritikus nem úgy olvas, ahogyan az átlagolvasó. Szándéka, hogy a nagyközönség elé tárja véleményét, megváltoztatja a műhöz való hozzáállást, sokkal nagyobb figyelmet, sorról sorra való alapos vizsgálatot és emellett továbbgondolást, illetve az adatok ellenőrzését igényli. Engel módszere megfelel ennek az elvárásnak, esetében viszont számolni kell az előítéletességgel, hiszen Eder addigi munkásságához negatívan viszonyul, elítéli a szász nemzeti törekvéseket, Schlözeren pedig bosszút akar állni. Így a szövegek alapos elolvasása helyett előre kialakítja álláspontját, amelyet nagymértékben befolyásol az a tudat is, hogy kritikái a nagy olvasóközönséggel rendelkező ALZ-ben

⁶⁶⁶ *Sieb. Quart.* VI., 365. „ha én, mint született erdélyi-szász polgár nemzetem jogait a közönség előtt képviselem (és egyedül ott van rá lehetőségem): úgy csak a kötelességemet teljesítem.”

fognak megjelenni, tehát eleve manipulatív jelleggel születnek.⁶⁶⁷ Eder véleménye szerint ugyanis Engel tudatosan publikál negatív kritikákat a híres jénai folyóiratban, Schlözertől ugyanis megtanulta azt, hogy a nyilvánosságnak nem csupán véleményformáló funkciója lehet, hanem adott esetben nyomást gyakorolhat a politikai élet alakulására is.

Irodalomfogalmak

A recenzió, illetve cáfolatai kapcsán ismét ki kell térnem a Literaturfogalom jelentésének magyarázatára. Ezekben a szövegekben ugyanis a fogalom eltérő jelentéseket hordoz, annak függvényében, hogy milyen kontextusban jelenik meg. A recenziót az *Allgemeine Literatur Zeitung* című lapban publikálták. Ebben az esetben Szili József elméletét fogadom el, aki azt írja, hogy a felvilágosodás után a Literatur-fogalom a latin antikvitástól eltérő, új jelentéskörrel rendelkezik, vagyis nem a deákságot jelöli, hanem általában a tudományokat.⁶⁶⁸ Ennek az elméletnek a lap tematikus felépítése megfelel, ugyanis minden, a korban ismert tudomány helyet kap benne. Engel recenziója a történelem alcím alatt szerepel, első látásra tehát úgy tűnik, hogy valóban strukturált fogalmakkal dolgoznak, mintha minden tudomány a maga helyén problémamentesen állna. Ez azonban nem teljesen igaz így, látnunk kell, hogy a történelmi művön, valamint a hozzá köthető paratextusokon belül is folyamatosan megjelenik a *literarisch* jelző. A továbblépéshez azt is figyelembe kell venni, hogy német nyelvterületen ekkorra már mind Baumgarten, mind pedig Kant esztétikája igen elterjedt, vagyis a német literátus körök elméletileg már világosan megkülönböztetik a jót, az igazat és a hasznosat a széptől, a szépirodalom fogalma is kialakulóban van. Voltaire viszont azt írja: „Szép irodalomnak azt nevezzük, ami szépséggel bíró tárgyakra vonatkozik, a költészetre, az ékesszólásra, a jól megírt történelemre.”⁶⁶⁹ Voltaire-nek ezt az állítását Szili úgy értelmezi, hogy a szépirodalom terminus körébe a történetírás abban az esetben tartozik, amennyiben költői és retorikai érdemei alapján „szép”-nek ítéltető.⁶⁷⁰ Úgy tűnik, hogy nem teljesen tisztázott a két fogalom használati köre, valamint hogy a történelem ebben a korban mind az irodalom, mind pedig a tudomány területéhez hozzátartozik. A helyzetet az is bonyolítja, hogy a német nyelvű, erdélyi lapban (*Siebenbürgische Quartalschrift*) az ellenre-

⁶⁶⁷ „Er hat meine Zusätze zum Schesäus gelesen; er hat sie mit Späheraugen gelesen, um alle Mängel derselben für die Litteratur-Zeitung auszugattern.” *Sieb. Quart.*, VI. 365; „Olvas-ta a Schesäushoz írt jegyzeteimet, azokat fürkésző tekintettel olvasta, hogy annak minden hiányosságát kiszemezzesse az ALZ számára.”

⁶⁶⁸ SZILI 1993: 31–44.

⁶⁶⁹ Voltaire, *Dictionnaire philosophique*, idézi SZILI 1993: 144–135.

⁶⁷⁰ Lásd SZILI 1993: 135.

cenzió beharangozása *irodalmi/tudományos hirdetés* címszó alatt történik. A lap tematikai felépítése azt mutatja, hogy ebben az esetben a literarisch viszont a szó antik értelmében szerepel, amikor mind a tudományokat, mind pedig a szépirodalmat magában foglalja.

Eder a jelzót egy harmadik, még régebbi jelentésében használja, amikor az még minden leírt dologra vonatkozott. Elzárkózik attól, hogy a személyes sértéseket megcáfolja, és azt írja: „aber jene litterarischer, d.h. in der Litteratur-Zeitung vor dem Publikum auf mich geführter Hiebe muß ich nun einmal zu parieren suchen.”⁶⁷¹ A szakirodalom úgy tartja, hogy a 18. század végére nagyjából tisztázódott a fogalom jelentésköre, ezzel szemben látnunk kell, hogy a szövegekben ez egyáltalán nem működik, sőt nagyon sokszor úgy tűnik, mintha a korabeli szerzők tudatosan tartották volna fenn a fogalmi zűrzavart. (lásd Schlözer magyarázatát a cenzúra előtt). Folyamatosan párhuzamba állítják az irodalmi jelzót más, immár differenciálódott tudományokra vonatkozó jelzőkkel, mint például jogi, történeti, politikai stb.

Engel irodalmi/tudományos remekműnek (*literarisches Meisterstück*) nevezi Schlözer könyvét, amely azonban szerinte politikailag nem állja meg a helyét. Nem világos mégsem, hogy itt milyen értelemben használja a *literarisch* jelzót, mivel ha tudományos értelemben alkalmazná, ellentmondana magának a későbbiekben. Ugyanis a politikai irányvonal tárgyalása után Engel rátér az irodalmi oldal cáfolatára.⁶⁷² Ekkor azonban a forráskiadásról beszél, ami szerinte elhibázott, mivel nem publikálja az összes fellelhető oklevelet, ráadásul önkényesen szelektál is, és hiányosan jelentet meg néhányat. Ebből a szempontból tehát semmiképpen nem nevezhető a könyv irodalmi remekműnek. Nem gondolom azonban, hogy teljesen önkényesen és mindenféle alap nélkül változtatják az irodalomfogalom jelentését, sokkal inkább azt, hogy a többféle jelentés egyidőben élt és működött. Engel kijelentésében, amely szerint a könyv irodalmi remekmű lenne, azt a tendenciát látom, melyről Szili is írt, miszerint létezik egy olyan jelentés is, amely kizárólag a megírás módjára vonatkozik, függetlenül attól, hogy egy-egy mű milyen tudományos alappal bír és milyen műfajú.

A jelzőnek nem csupán a szövegekben van fontos szerepe (tehát, hogy milyen textusokat illetnek vele), hanem legitimizáló erőként is működik a tudományos életben. Itt Eder szavait kell idéznem, aki ezt írja: „aber für mich und Recensenten, die wir noch kein fest begründetes *litterarisches renommé* haben, schickt sich's, daß wir fleißig studiren, selbst denken, aber

⁶⁷¹ Sieb. Quart. VI., 364. „azonban minden irodalmi [sértést], azaz a Litteratur-Zeitungban az olvasóközönség előtt megjelent rám mért ütést ki kell védenem.”

⁶⁷² ALZ, 54 sz., 432.

die Sprache der Bescheidenheit führen.”⁶⁷³ Ebben az esetben az irodalmi jelző mindenképpen a tudományos jelentésével szerepel, hírnévre a tudós literátusi körökben van szükség. Azt is látnunk kell, mennyire hangsúlyos a szövegrészben a szerző jelenléte: ez utal megítélésére is a publikus szférában. Annak ellenére, hogy jelennek meg névtelen publikációk, fontos, ki az, aki beszél mind tudományos, mind pedig erkölcsi megítélésében. Eder például szövegében azokat a korábban névtelenül megjelent munkáit is megnevezi, amelyeket fontosnak ítél a tudományos cáfolat felépítésében, de nem tartja szükségesnek újra ismertetni azokban kifejtett álláspontjait.

Ehhez szorosan kapcsolódik Edernek egy másik megnyilvánulása is ugyanebben az írásban, amikor azzal vádolja Engelt, hogy írásával irodalmi halhatatlanságra pályázik. Fontos meglátnunk ezekben azokat a megítélésre vonatkozó tendenciákat, amelyek ebben a korban hangsúlyosan jelentkeznek. A későbbiekben bővebben is kitérek arra, hogy az irodalom/tudományosság miként veszi át a katonai erények néhány funkcióját, a hírnév többé nem katonai hírnevet jelent (lásd a kard–penna kettősségének változását). Eder szövege azért is nagyon specifikus, mivel érvelésében megjelenik a harc szó (annak ellenére, hogy a kifejezést a vitára vonatkoztatja), amely azonban nem biztosítja a hírnevet, de nagyon könnyen tudománytalan és amorális lesz.⁶⁷⁴ Bíró Ferenc ennek ellenkezőjét bizonyítja, vagyis azt, hogy a magyar nyelvű szövegekben az 1780-as évektől kezdődően egyre gyakrabban jelenik meg a literatúra mint harcmező, ahol a különféle nemzetek a dicsőségért küzdhetnek egymással.⁶⁷⁵ Eder viszont a harc etikai oldalait is fontos tényezőnek tekinti, hiszen véleménye szerint a párbaj is szoros szabályok betartásával lehetséges. Engel viszont nem ismeri el egy párbaj szabályzatát, így a megtámadott felek sem tudnak érdemben válaszolni.

Ezt a tendenciát (amikor bizonyos fogalmak egymástól eltérő jelentéssel szerepelnek a magyar, illetve a német nyelvű szövegekben) folyamatosan hangsúlyozni kell, ugyanis nem kizárt, hogy bizonyos félreértések pontosan a fogalmak más-más jelentéseiből adódnak.

Johann Christian Engel hosszabb szöveggel nyilvánosan nem válaszol Eder kritikájára, és az eddigi kiadott levelezésében sem találhatunk semmiféle utalást a szöveggel kapcsolatosan. Az érdeklődés fokozódását és az indulatok eluralkodását jellemzi, hogy Schlözer 1800 augusztusában azt

⁶⁷³ Sieb. *Quart.* VI., 373. (kiemelés tőlem, B.A.) „azonban nekem és a recenzensnek, akiknek még nincs erősen megalapozott irodalmi/tudományos hírnévünk, illik szorgalmasan tanulni, önállóan gondolkodni, de a szerénység beszédmódját használni.”

⁶⁷⁴ Sieb. *Quart.* VI., 399.

⁶⁷⁵ Bíró 1984: 572.

írja Filtschnek, az ALZ recenziói között rátalált Engel Edernek írott „ostoba válaszára”.⁶⁷⁶

Engel az 1800-as évfolyam 203. és 204. számában összevont recenziót közöl a *Siebenbürgische Quartalschrift* IV., V. és VI. évfolyamáról,⁶⁷⁷ így tudósít Eder vindikatív írásáról is. A tudósítás azonban igen rövid, és csupán arra hívja fel a figyelmet, hogy a személyeskedés helyett higgadtan kellene megítélni a tényeket; viszont semmiképpen sem nevezhető válasznak: „Diese Notwehr besteht unter andern auch in Schimpfreden etc. Gute Sachen lassen sich kaltbültig vertheidigen, und wem es, wie Hn. Eder, an Kopf nicht fehlt, der sollte nicht zu solchen Mitteln greifen.”⁶⁷⁸

A recenzió és antikritika híre hamarosan az erdélyi és részben a magyarországi tudományos életben is kiemelt jelentőségűvé válik. Aranka valószínűleg már korábban is tudomást szerez arról, hogy Eder válaszol Engel szavaira, ugyanis 1798. szeptember 11-én írott levelében azon tűnődik, miképpen lehet majd határozottan, de a tudományos viták játékszabályait betartva válaszolni Engelnek:

„Igen jól esett hogy a Bécsi Ember tépászása a Tisztelendő Ur kezére esett. Az ugyan olyan incomodita, s extra okos keringő – Recensio, hogy déákul szolgáljak, hogy azt tartom, a T. Urnak több dolga leszen aval; miképpen zabolázza pennáját, mintsem aval, hogy miképpen vonnya ki annak élit: de csekély vélekedésem szerint az igazság megvilágosításában megis kimélve és tapogattva, és igen világos Datumokkal kell elé állani. Nem azért a valóságos éretlen ifiu Tudósért, hanem azért hogy a mostani környül állásokra nézve nevezetesen azokat a Darásokat, a kik a Szász nemzetet célba vették ne mérgesitse az ember.”⁶⁷⁹

Aranka sok kérdésben egyetért ugyan Engellel, és úgy gondolja, hogy maga Eder szolgáltatta Schlözernek a dokumentumokat, de ez nála nem feltétlenül jelenik meg negatív szerepként, ugyanis egyik kéziratában utal arra, bár úgy gondolja, hogy Eder közreműködött Schlözer munkájában, véleménye szerint azonban a szász tudós elképzelései mégsem azonosíthatóak a göttingai történész álláspontjával: „De az Eder szavai úgy illenek az Iroé közi mint a’ tiszta forrás viz a’ mocsár közé.”⁶⁸⁰ Aranka nem Engel

⁶⁷⁶ Schlözer an Filtsch, 1800. augusztus 24, in: ARCHIV, 324–325.

⁶⁷⁷ ALZ, 1800., nr. 203–204, 137–149.

⁶⁷⁸ ALZ, 1800., nr. 204, 149. „Ez az önvédelem többek között gyalázkodásból áll. A jó dolgokat hidegvérrel meg lehet védelmezni, és józan ésszel senki, még Eder úr sem nyúl ilyen eszközökhöz.”

⁶⁷⁹ Aranka György Karl Joseph Edernek, 1798. szeptember 11., Jancsó Elemér hagyatéka, OSzK, Fond 399.

⁶⁸⁰ Cáfolat Schlözer könyvére, Ms 21, Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár. A kézirat megjelent BIRÓ 2004: 97–153. A továbbiakban ezen kiadás oldalszámait adom meg.

állításait cáfolja, hanem a recenzió hangnemét kifogásolja, valamint annak a meggyőződésének ad hangot, hogy nem lenne szabad további szövegekkel hozzájárulni ahhoz, hogy az Erdélyben élő nemzetek között megromoljon a viszony. A szász röpiratokkal ellentétben, amikor Aranka még nem figyelte az írások nyilvánosságalkító funkciójára, ebben az esetben kulcsszerepet szán annak, hogy a készülő cáfolatok minden natio tagja számára pozitív végkicsengésűek legyenek és csupán Schlözer inkompetenciáját bizonyítsák. Erről tanúskodik Engelhez írott levele is, amelyben egyrészt felsorolja, hogy milyen kezdeményezések történtek Erdélyben Schlözer könyvének cáfolatára, másrészt a további munka irányvonalait is meghatározza: a Társaság kimerítően fog foglalkozni a megkérdőjelezett történeti tények helyreállításával, de úgy, hogy „a Társaság erősen fogja őrizni magát, hogy munkájába valami olyan felvétessék, és ki adassék, a mi a becsületet és illendőséget, kiváltképpen pedig a Szász nemzetet megsértse.”⁶⁸¹ Így a Schlözer könyvére írott cáfolatok kialakításának egyik fórumát a Társaság felolvasógyűlései jelentik, a tervbe vett pártatlanságot pedig Aranka György úgy próbálja megvalósítani, hogy tudományos levelezésbe kezd (vagy folytatja a már megkezdett levelezéseket) azokkal a szász tudósokkal, akiket meghatározó jelentőségűnek vélt Erdély történetének megírásában. A szászok reakciója Eder antirecenzióján kívül nem jelenik meg a nyilvánosság előtt, Schlözer könyvének hatása leginkább további tudományos életük alakításában mérhető le.

A göttingai történész elképzeléseivel való nagyfokú azonosulást jelzik a *Siebenbürgische Quartalschrift* további két évfolyamának történeti jellegű írásai. Nem csupán a tartalmi hasonlóságok jelentősek, hanem az is, hogy a folyóirat történeti elemzése 1798-tól kezdődően nem névtelenül jelennek meg. Schlözer személyében létezik ugyanis egy olyan autoritás, amely a leírt új gondolatokért saját tudományos munkásságával és hírnevével biztosítja a történeti tények hitelességét. Johann Michael Ballmann *Einige Bemerkungen und Zusätze zu den Siebenbürgischen Annalen des zwölften Jahrhunderts* című írásában⁶⁸² már a Schlözer által hangoztatott elképzeléseket kívánja megerősíteni. Szerinte a szászok szorították ki a „paczinaczitákat” vagy besenyőket, akik tudvalevőleg 890 óta lakták Erdély földjét. Véleménye szerint a szászok betelepedésének idejében történhetett, hogy annak egyes hordái (érdemes figyelni a nyelvi megformáltság teljes átvételére. Schlözer könyvének megjelenéséig az általam vizsgált szász szerzőségű szövegekben az egyes népcsoportokat nem illették a horda megnevezéssel) a besenyők egykor oly hatalmas népcsoportjának, Erdély északkele-

⁶⁸¹ Aranka György levele Johann Christian Engelnek, 1798. február 28., in: KUBINYI 1855: 476.

⁶⁸² In: *Sieb. Quart.*, 1798., 19–34.

ti részén maradtak, egyes kiváltságok fejében kötelességük lett a határok őrzése, innen kapták a székely megnevezést. (Azt az elképzelést, hogy az Attila után a gepidáktól legyőzött hunok közül 3000 a mostani székely hegyekben húzódott volna meg, és attól való félelmükben, hogy a gepidák felfedezik őket, magukat székelyeknek nevezték, a nevetségessé válás nélkül 1798-ban Ballmann szerint már senki sem vallhatja).⁶⁸³ A vármegyékben lakó magyarok nagy része is kétségkívül a besenyőktől származik, akik a kazárokkal, kunokkal és magyarokkal egy népcsoportot alkottak, és csupán nevüket változtatták meg, nyelvüket és szokásaikat nem. Fontos itt újra felfigyelni a barbárság és civilizálatlanság hangoztatására. Explicit módon ugyanis eddig nem mondták, az ilyesfajta diskurzusok is csak Schlözer nevének mint legitimációs eszköznek a felhasználásával jelennek meg. Azt sem fogadja el a szerző, hogy az Erdély szó a magyar erdőből származna, hiszen a magyar idő előtt is nevezték már úgy, hogy Ardil, Ardalia, Ardelia és Erdelia. Ezáltal látja ugyanis megkérdőjelezhetőnek a magyarok történeti elsőségét. Ezek után pedig hosszasan fejtegeti, hogy a német Siebenbürgen megnevezés minden kétséget kizáróan a szászok által épített hét várból ered. Ballmann munkássága azért is fontos esetünkben, mert Aranka vele is hosszasan levelezik a különböző álláspontok egymáshoz való közelítésének megvalósítása ügyében. A szász történész meglátásai helyet kapnak Aranka készülő Erdély-történetében, ugyanakkor Aranka hatásának tudhatjuk be Ballmann óvatosabb megfogalmazásait a későbbiekben megjelenő két munkájában.⁶⁸⁴

A szász folyóirat utolsó évfolyama Herdernek a Schlözer könyvéről szóló recenziója⁶⁸⁵ megjelentetésével demonstrál utoljára a munka jelentőségének elismerése mellett. A recenzió nem csupán a szászok legitimációs törekvéseit segíti, a nemzetközi tudományosságban is jelentősnek tekinthető. A két tudós között évtizedekkel azelőtt lezajlott, a történetírás elméletéről szóló vita után ugyanis nem közelítettek egymáshoz, kapcsolatuk megszűnt, és a nyilvánosság előtt nem nyilatkoztak egymás munkáiról. Herder eredetileg Erfurtban jelentette meg a recenziót, amely a könyv legnagyobb érdemének a német népcsoport megismertetését tekinti. A nemzetek párhuzamos bemutatásából ugyanis világosan kiderül a németek civilizációs munkássága, a kultúra elterjesztőiként és a többi nemzet fejlődésének elősegítőjeként ünnepli őket. A recenzió Schlözer könyvének abszolút elismeréséről szól, ugyanakkor az ALZ-ben megjelent kritikára

⁶⁸³ *Sieb. Quart.*, 1798, 26–27.

⁶⁸⁴ BALLMANN é. n., BALLMANN 1801.

⁶⁸⁵ Schlözers Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, recensirt vom Vicepräsidenten Herder in Weimar. *Sieb. Quart.* 1801, 68–71.

is reflektál, amikor elítéli a fiatal történészek tanáraik ellen szóló lejárató kísérleteit.⁶⁸⁶

A szász tudományosságban Schlözer könyve a megjelenéstől kezdve referenciaértékű munka lett, a 19. és 20. század történészei forrásként használják és a szász privilégiumok védelmezőjének tekintik. Az erdélyi magyar tudományos élet képviselői viszont megjelenése után rögtön hozzáláttak a cáfolandó pontok meghatározásához, valamint hozzákezdtek a vitaszövegek megírásához.

⁶⁸⁶ „[...] denn Veteranen nennen unsre Neulinge (die sich für die jetzt herrschende Generation halten) ihre Lehrer. [...] Lasse der Himmel aber uns noch lange solche Veteranen, deren einige goldne Worte und scharfe Blicke mehr werth sind, als lange Speculationen und mahlerische Tiraden!“ *Sieb.Quart.*, 1801, 71; „[...] mert újoncaink (akik úgy gondolják, ők alkotják a vezető generációt) tanáraikat veteránoknak nevezik. Adjon az ég nekünk még sokáig ilyen veteránokat, kiknek néhány arany szava és jó meglátása értékesebb, mint a hosszú spekulációk és a festői szóáradatok!”

7. SZÖVEGSTRUKTÚRA ÉS NYILVÁNOSSÁG

A Nyelvmívelő Társaság megalakulása idején a fennálló politikai helyzetet olyan provokációnak is tekinthetjük, amely nagyban hozzájárul a Társaság megalakulásához és profiljának kialakításához. A magyar és székegy privilégiumok megkérdőjelezése szükségessé tette a válaszadás különböző formáit, a politikai szövegeken kívül, amelyeket azonban csak egy szűk olvasói réteg fogadhatott be; annak az igénye erősödött meg, hogy a szövegek politikai érdekeket legitimáljanak, ugyanakkor hatást gyakoroljanak a nyilvánosságra. A szász tudományosság ezt különböző műfajú szövegek megjelentetésével próbálta megoldani (a mai értelemben vett szépirodalmi szövegek egyelőre még nem épülnek be ebbe a gondolkodásmódba), az erdélyi magyarok azonban a kiadáson túl a nyilvánosság más fórumait is felhasználják a megírandó szövegek profiljának kialakításában. A különböző megnyilvánulási lehetőségek más-más szövegalkotási stratégiákat tesznek lehetővé, ezért a továbbiakban azt vizsgálom, hogy a Társaság gyűlései, illetve Aranka György tudós levelezése hogyan jelölik ki azokat a struktúrákat, amelyekbe saját korábbi kutatásainak eredményeit, a Schlözer által teremtett provokatív helyzetre adott válaszait és az erdélyi politikai és tudományos élet konfliktusmentességének megteremtésére irányuló próbálkozásait beépíti.

7.1. A Nyelvmívelő Társaság mint tudományos nyilvánosság

A Társaság gyűléseinek vizsgálata elsősorban a kutatandó témák rendszerezésében segít, a forrást képező jegyzőkönyvek ugyanis kevés információt szolgáltatnak arra vonatkozólag, hogy a felolvasott szövegek retorikája, érvkészlete, módszertani meglátásai hogyan módosultak a kutatások

előrehaladásával. A későbbiekben elemzendő szövegek kialakulásának szempontjából választóvonalnak kell tekintenünk 1797-et, amikor Schlözer könyve megjelenik, és lassan beépül az erdélyi köztudatba.⁶⁸⁷ Erre az időre már kialakulnak a Társaság működésének alapelvei, megteremtődnek egy nagyszabású történelmi kutatás intézményi és személyi feltételei. Annak ellenére, hogy a Társaságon belüli differenciálódások, azaz a különböző kutatási irányokat képviselő – mai kifejezéssel élve – szakosztályok véglegesítésére csupán 1799–1801 között kerül sor,⁶⁸⁸ a történelmi kutatások megindítása és a személyi keretek kijelölése már ebben az időben megtörtént. Aranka ugyanis még 1798-ban sem fogadja el azokat a javaslatokat, amelyek a szakosztályok és vizsgáló bizottságok felállítására vonatkoznak, véleménye szerint ugyanis: „A szoros klasszifikációja azért a társaságnak még igen hamar volna.”⁶⁸⁹ A későbbben megalakult történelmi osztályba Karl Joseph Eder, Kovachich Márton György, Johann Michael Ballmann és maga Aranka került volna, és Aranka levelezésének tanulságait levonva azt láthatjuk, hogy valóban velük alakította ki a kutatás módszereit és a felhasznált források kezelésének módozatait. Viszont a Nyelvmívelő Társaság gyűlésein felolvasott beszédek (származzanak azok bárkitől – tehát nem csupán a történetírással foglalkozó „szakemberektől”) nagymértékben befolyásolták a kutatási irányok változásait.

1797 áprilisában leszögezett tényként kezelik, hogy a Társaság munkatársai előbb-utóbb meg fogják írni a székelység történetét, ekkor már a forrásgyűjtés és a források csoportosításnak munkálatai elkezdődtek.⁶⁹⁰ A székelység történetének előtérbe kerülését nem csupán a *Csíki Székely Krónika* felbukkanása és a hitelességét vizsgáló írárok forrásanyagának bővülése okozta, hanem az is, hogy Benkő munkáin kívül alig volt olyan használható referenciaanyag, amely valamiféle közös erdélyi álláspontot képviselhetett volna. A kutatások eleinte szerteágazóak, nem állapítható meg semmiféle konszenzus arra vonatkozóan, hogy melyek legyenek a prioritások. A külföldi történetírók székelyekre vonatkozó helyeinek kijegyzésén túl, a székely katonaság történetének megírása, illetve a *Csíki Székely Krónika* hitelességére vonatkozó észrevételek ugyanazon gyűlésen kerülnek felolvasásra, az ítélet minden esetben „bocsátassék kerülőbe”, azaz a munkatársak vizsgálják meg és tegyék meg észrevételeiket, azután pedig kerüljenek a Társaság gyűjteményébe.⁶⁹¹ A későbbiekben elhaló ku-

⁶⁸⁷ Schlözer könyve három részletben jelent meg, az első már 1795-ben elhagyta a nyomdát, és ez az első könyv szűk körben már ismertté is vált. Forgalomba viszont csak a harmadik kötet 1797-es megjelenése után kerültek az egyes kötetek – egybekötve.

⁶⁸⁸ JANCÓSÓ 1955: 288. (1799. június 14., XLIII. ülés)

⁶⁸⁹ JANCÓSÓ 1955: 276.

⁶⁹⁰ JANCÓSÓ 1955: 227.

⁶⁹¹ JANCÓSÓ 1955: 226–228 (XXII. gyűlés).

tatási kezdeményeket nem tekintve a következő gyűlések egyik fő napi-rendi pontja a *Csiki Krónika* hitelességének vizsgálata. Ezen a tárgyon nem csupán Aranka György dolgozik, hanem a hazában és külföldön élő tudósoknak is elküldi, 1797 júliusára elkészül mind Karl Joseph Eder, mind az ekkoriban Erlangenben élő Beregszászi Pál munkája is, amelyek szintén felolvasásra kerülnek.⁶⁹² A következő gyűlésen már a székelyek történetének okleveleken alapuló kiadásának tervét is felolvassák.⁶⁹³ Ekkor már Arankának tudomása van arról, hogy a Schlözer féle szász történet első kötete oklevélgyűjtemény lesz, mégsem állítható, hogy ebből a megfontolásból választaná a Társaság ugyanazt a módszert, hiszen a felolvasott szövegben megjelölik a még hiányzó forrásokat, tehát a gyűjtés és a rendszerezés már korábban elkezdődött.

Egy oklevélgyűjtemény kiadásának módszertani és elvi kérdései

A Román Állami Levéltár kolozsvári fiókjában őrzött Aranka gyűjteményben két olyan szöveg is fennmaradt, amely a székelyek történetének vázlatát képezhette.⁶⁹⁴ A szövegek Aranka György másolójának kézírásában, Aranka betoldásaival, illetve (a második variáns) Batthyány Ignác püspök és történész jegyzeteivel olvashatók. Valószínűnek tartom, hogy a vázlatot maga Aranka készítette el, a levelezésekből ugyanis az derül ki, hogy magáénak vallja az ötletet. A gyűlésen nem kérdőjeleződik meg a munka hasznossága, a végzésben csupán azt olvashatjuk, hogy a további gyűjtések sikerének érdekében segítséget kellene kérni Tűri Lászlótól, Bruckenthal Samueltól és Edertől, hogy a hiányzó okleveleket és dokumentumokat küldjék el a Társaság részére. Ugyanakkor megbízzák Arankát az ügynevezett második gyűjtőút megtételével, amikor nem csupán forrásokat, hanem a *Csiki Székely Krónika* által emlegetett tárgyi emlékeket is fel kell kutatnia. Előtte azonban átdolgozza a kötet tervezetét, és megbízza Bolla Mártont, hogy adja át a kolozsvári tudósoknak véleményezésre. A tervezett kötetet Aranka nyolc fejezetre osztja, valójában a már korábban elkezdett kutatások összegzését nyújtja: nyomtatott és írott narratív források (Benkő József, Lakatos István, Nagy Máté, Cornides, Bod Péter szövegei, Kászonszék története, a tisztek felsorolása, *Csiki Székely Krónika*, Ferdinándnak szóló jelentés, Kovachich kutatásainak eredménye); a har-

⁶⁹² JANCsó 1955: 236. (XXV. gyűlés).

⁶⁹³ JANCsó 1955: 237. (XXVI. gyűlés). „A negyedik pont alatt említett székelyek diplomatica historiájának rajzolatja eléadatik és felolvastatik.” Nagy valószínűség szerint ebben az esetben az *Egy Gondolatotska hogy a Székely Nemzetet illető minden Írások egybe szedetvén: ezek egy Darabba ki adattassanak, avagy egy Székelyek Diplomatica Historiája* című szövegről van szó.

⁶⁹⁴ Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Aranka György gyűjtemény, 5. csomó.

madik fejezetben a székelyek privilégiumait közölte volna, a következő nagyobb egység pedig a székely tisztségekre vonatkozó oklevelek gyűjteménye lett volna. Két külön fejezetben értekezett volna a székelyek kapitányairól, illetve bírairól, valamint a Székelyföldön kívül élő székelyekről. A nyolcadik fejezetet olyan források gyűjteményének szánta, amelyeket ugyan már megjelentettek, de a kommentárookban nem figyeltek oda a székelyeket illető részekre (pl. Andreanum és más adománylevelek). Annak ellenére, hogy a Társaság gyűlésein még nem kezelik hiteles forrásként a *Csiki Székely Krónikát*, sőt levelezése szerint Aranka maga is kételkedik a forrásként való felhasználhatóságban,⁶⁹⁵ az oklevélgyűjteményben már közreadná (ez esetben nincs utalás arra, hogy kommentálná is), néhány forrást pedig csupán azért építene be a munkába, mert alátámasztják az 1533-ra datált krónika állításait.

Batthyány Ignác püspök azonban szkeptikusan viszonyul a tervezetthez, első megjegyzése a címre vonatkozik: „igaz, hogy nem nagy Diplomatarium Siculicum fog ezekből ki sülni.” A továbbiakban a források felhasználhatóságát kérdőjelezi meg, Lakatos és Benkő narratív forrásait szó szaporaságnak titulálja, és javasolja teljes kihagyásukat, a *Csiki Székely Krónikát* is mellőzni szeretné (bár a szövegből az derül ki, hogy az írást nem ismeri, úgy gondolja, hogy a tisztségek felsorolásából áll, ami pedig kevés olvasóra tarthat számot, véleménye szerint csupán a szakembereket érdekelheti). További jegyzetei a források fellelhetőségére vonatkoznak. A vázlatból nehéz megállapítani, hogy kommunikál-e a szöveg korábbi történetírói kísérletekkel. Véleményem szerint nem lehet a Schlözer könyvére adott válasznak tekinteni, viszont a szász történetírói paradigmákkal párhuzamba állítható, hiszen az egyik legrészletesebben kidolgozott rész az Andreanum értelmezésével foglalkozik. Egyrészt azt próbálja bizonyítani, hogy a szászok nem kaptak meg székely földterületeket, másrészt pedig azt, hogy nem határőrzőknek, hanem csupán a pusztá területek benépesítőinek hívta be őket II. Géza, ezáltal leépíteni azokat a szász elképzeléseket, amelyek arra vonatkoztak, hogy privilégiumaikat annak bizonyításával is erősítsék, hogy az erdélyi területeket ők őrizték meg a magyar korona számára.

Batthyány jegyzeteinek elkészülésével egyidőben Aranka is módosít elképzelésein, különválasztaná az oklevélgyűjteményt a narratív forrásoktól és két kötetben jelentetné meg a munkát:

⁶⁹⁵ Lásd Engelenek írott levelét, in: KUBINYI 1855: 475. A *Csiki Székely Krónikáról* írja: „Mi mindazonáltal úgy gondoltuk, hogy közönségessé tegyük ugyan, de nem úgy mint hiteles és kétség kívül való írást, vagy kutfejet: hanem mintegy igen különös Jelenést – phoenomenont – a történet írok rendibe, oly czéllal: hogy majd idővel, most a Tudósok a régi Írásokkal, Levelekkel báno Úrak figyelmetessége fel ébresztetvén, igassága vagy hamissága meg bizonyításához nagyobb készlettel lehessen nyulni.”

„[...] vallyon nem jobb volnaé, amint én gondolnám az egész Munkát két részre szakasztani. Az elsőbe a Diplomákat Constitutiokat s még régi leveleket esztendő szám rendi szerént adván ki, a másodikba pedig a Székelyekről írt nyomtatott s K. Írásban lévő Darabokat téven: s a végibe hátul a más Történetek Iroiból Stritter modja szerént kisedett Helyeket oda ragasztván.”⁶⁹⁶

Mártonffi azonban nem csupán a kétkötetes változatot, hanem a munkálatok egészét elutasítja. A későbbi erdélyi püspök ebben az időben nem csupán guberniumi tanácsos, cenzor is, aki munkájának köszönhetően ismerte a korszak elkészült és készülőben levő történeti munkáit. Az Aranka írott levél⁶⁹⁷ érvelése és a püspök meglátásai azonban az eddigiektől teljes mértékben eltérő látásmódról tanúskodnak, már-már azt is megkockáztathatnánk, hogy ezek az elképzelések teljes mértékben kirekesztik azoknak a tudósoknak a köréből, akik a professzionalizálódó történetírás elveit képviselik. A források hitelességének kérdéséről értekezvén ő maga is elhatárolódik a hivatásos történetírás képviselőitől, ezzel egyidőben pedig egymás mellé helyezi a forráskritikát elengedhetetlennek tartó Baththyány püspököt és a közös ellenségként meghatározott Schlözert a milkói püspökség létének megítéléséről szóló kérdésben:

„[...] nem láthatom által, miért a Püspök Ur Ó Excellentiája, Schlözerrel, ugy annyira meg veti a Lörintz püspök levelét de anno 1096, tsak azért, hogy nem diploma; holott sok olyan régi irások fordulnak a Historicusoknál elő; mellyeket ha mind meg vetünk, mely nagy rések esnek a történetekben!”⁶⁹⁸

Explicit módon is megfogalmazza, hogy nem tartja magát *kritikusnak* – ebben az esetben a történetírás kritikai módszerére gondolva – ezért, amíg az ellenkezőjét nem bizonyítják, ő maga elfogadja a forrás hitelességét. Aranka tervezetére rátérve ismét azt kell látnunk, hogy különböző rétegekre bontva képzeli el mind az olvasóközönséget, mind pedig a történetírókat. Az olvasóréteget igencsak leszűkíti, meglátása szerint csupán két kategória létezik, a közigazgatásban dolgozó hivatalnokok és a tudósok: „Az olvasó világ két féle részből áll: azokból, a kiknek a polgári, s törvényes igazgatás kezében vagyon, és az úgy nevezett Tudósokból.”⁶⁹⁹ A nyugati mintát, amely szerint éppen a tudósoknak nem lenne szükségük az oklevelek kiadására, hiszen kutatómunkájuknak köszönhetően jártasak az oklevéltanban, ezzel szemben a közigazgatásban levők munkáját jelen-

⁶⁹⁶ Aranka György levele Mártonffi Józsefnek, 1798. január 17., Jancsó Elemér hagyatéka, OSzK, Fond 399.

⁶⁹⁷ Mártonffi József levele Aranka Györgynek, 1798. február 7., Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Aranka György gyűjtemény, 95. csomó.

⁶⁹⁸ Uo.

⁶⁹⁹ Uo.

tósen megkönnyítenék a hasonló jellegű kiadványok, nem tartja érvényesnek az erdélyi viszonyokra. A német eljárás az ő meglátása szerint az alábbi sémában írható le: az egyetemi tanárok és akadémisták hivatottak arra, hogy felkutassák és kiadják az okleveleket, így egy személyben ők állami tanácsosok is. A közigazgatásban dolgozók (kényelmességéből) nem akarnak kutatni, hiszen ez a funkció teljes mértékben a hivatásos történészek sajátja, akiket az állam (így implicit ők) fizet, jogukban áll tehát teljes mértékben csupán az applikációra szorítkozni. Mártonffi szerint Erdélyben az iskolai oktatás lehetővé teszi, hogy maguk a hivatalnokok legyenek járta-sak az oklevéltanban, így nem szükséges az Aranka által elképzelt kiadás, hiszen nincs funkcionális jellege. Az oklevelek kiadásának hasznát tehát csupán az államigazgatási felhasználhatóságban látja, és nem fogadja el, hogy a történetírásnak más funkciói is lehetnek. Az oklevelek hozzáférhetősége potenciális veszélyforrást jelent, hiszen a tudósok nem az általa megjelölt területeken használnák fel azokat, így (általa fölöslegesnek ítélt) vitákat gerjesztenének. A szászok döntését, melynek értelmében teljes jogszokási rendszerüket „vásárba küldték”, elhibázott lépésnek tartja, amitől a szé-kelyeket meg akarja kímélni: „Sokszor jut eszembe ama tyuk, mely addig vakart egy régi szemét dombon, a míg egy rosdás kést vakart ki; mellyet az után a szakáts meg fent, s a tyuknak nyakát vágta vélle.”⁷⁰⁰ Teoretikus szinten elismeri, hogy használhat egy nemzet dicsőségének, ha könyvek által is megismeri a világ, ugyanakkor nem tartja szerencsés megoldásnak, hogy a vitapartnereket megismertessék azokkal az eszközökkel, amelyek egy lehetséges disputában védekező és támadó eszközként szolgálhatnak a székeleyeknek.

Érdekes a Mártonffi által használt retorika, hiszen Aranka tervezetében nem jelenik meg, hogy munkáját egy fennálló vitában akarná legitimációs eszközként felhasználni, a későbbi püspök azonban folyamatosan a harc és az ellenség időnként nagyon plasztikusan megformált képével él. A levél megírásának idejében már olvasta Schlözer könyvét, így nem elképzelhetetlen, hogy Aranka vázlatában már a Schlözernek adott válaszlehetőségek körvonalait véli felfedezni. A szövegeket az egymással való kommunikációban képzelel el, a narratív történetírásban látja a megfelelő válaszadási módot, hiszen az oklevelek kiadása olyan titkos információkat tesz könnyen elérhetővé, amelyekkel szerinte csak a saját táboruknak kellene élnie:

„Némelykor ugyan könyvben is, ha a szükség kívánja, puskázni az ellenség ellen, szükséges: de ötlet a fegyverházba bé vezetni, s ott mutogatni néki mindent, a mivel ellene élni akarnak, káros lehet. Még a nemzetek törvénye

⁷⁰⁰ Uo.

szerént való biztossait is az ellenségnek tsak békötött szemekkel szoktuk táborunkba, vagy várunkba botsátani.”⁷⁰¹

Nem ért egyet tehát sem Aranka, sem pedig a Társaság azon elképzeléseivel, amelyek szerint a fennálló jogszokások és államigazgatási formák megítélését az oklevelek kiadásával lehetne befolyásolni. A magyarok, a székelyek, a szászok és a románok által is igen fontosnak tartott eredetkérdésben is a megszokottól teljesen eltérő álláspontot képvisel. Míg a korabeli történetírási tendenciák azt erősítik, hogy az egyes nemzetek vagy népcsoportok őstörténetének, eredetének és letelepedésének megírása nélkül sem a fennálló társadalmi rend (ez Erdélyben), sem pedig az egyes nemzetek fejlődése és az európai rendszer kialakulása (Schlözer iskolája) nem magyarázható, Mártonffi szerint az eredetkutatás a történetírás vakvágánya. Hiszen egy nemzet autonómiáját és az általa belakott területek birtokjogát leginkább az eredet feltárhatatlansága bizonyítja.⁷⁰² A magyarokra és székelyekre vonatkoztatva: a nemzet számára az a hasznosabb, ha nem tud királyi adományleveleket felmutatni, ezáltal ugyanis alátámasztható a nemesek és a király között kötött szerződés elmélete is: „A Magyar nemzet nem a Királytól vette a birtokát, hanem ő adta a Királynak is, a mi a Királynak!”⁷⁰³

Aranka György 1798 márciusában válaszol Mártonffi levelére,⁷⁰⁴ többek között vitába száll vele az oklevelek kiadásának kérdésében. A kiadás sürgetésének indokai azonban némileg eltérnek a Társaság felolvasógyűlésein és a kutatási irányok kijelölésére irányuló kezdeményezések alkalmával elmondott szövegektől. A levél argumentációja azt támasztja alá, hogy Aranka egy idő után a Társaság munkásságának eredményeit saját kutatásaiban hasznosítja. A székelyek okleveleinek kiadása ugyanis akkor fogalmazódott meg benne (és nem a Társaság közös döntése volt), amikor a még a Kéziratkiadó Társaság által kiosztott feladatait kezdte el kidolgozni: Kászonszék Csíktól való elválásának, illetve a székely tisztségek nemek és ágak szerint való változásának történetét. A tematikák felvetése ugyan a frissen megalakult Kéziratkiadó Társaságtól ered, de Aranka akkor is tovább foglalkozik vele, amikor kilép annak a körnek a kereteiből. A levél szerint a munkálatok közben jött rá arra a hiányosságra, amely gátolja a magyar tudományosság fejlődését: a kéziratok magyarázatához és alátámasztásához szükséges dokumentumok nem elérhetők, az argumentá-

⁷⁰¹ Uo.

⁷⁰² „Nem mutathatja egy nemzet bizonyosabb jelét maga uraságának, mint ha senki annak eredetét, s ajándékozoját meg nem bizonyíthatta; de birtokát sem tagadhatta.” Uo.

⁷⁰³ Uo.

⁷⁰⁴ Aranka György Mártonffi Józsefnek, 1798. március 18., Jancsó Elemér hagyatéka, OSzK, Fond 399.

ció gördülékenységét pedig akadályozzák a folyamatos magyarázatok.⁷⁰⁵ Saját tapasztalatait általánosítva arra a következtetésre jut, hogy amíg az oklevelek nincsenek megfelelőképpen kiadva és a közönség számára elérhetővé téve, nem lehet narratív történelmet írni.

A védekezésben, amely szerint az említett munka nem végleges változat, csupán előkészítése egy nagyobb munkának, Bolla Márton tanácsainak hasznosítására ismerhetünk. Bolla volt az, aki a vázlatot eljuttatta a kolozsvári tudósokhoz, véleménye pedig Batthyány és Mártonffi álláspontját tükrözi:

„Az én vélekedésem az, hogy talám nem kellene ezen tsekély gyűjteménynek ki adásával sietni, hanem tovább igyekezni, hogy annyi, és olyan Diplomákat egybe szedhessünk, mellyek a Székely Nemzetnek minden idő szakaszokban volt Statisticáját, a fő pontokra nézve, magokban foglalják. Az ilyen gyűjteményt sem lehetne még, Székely Nemzet Diplomatica Historiájának, hanem tsak az ahoz való készülletnek nevezni: ezt a fényes titulust akkorra halasztván, mikor az őszve szedett elegendő Diplomáknak hosszú vizsgálásából egy Erdélyi Gibbon⁷⁰⁶ valóságos Diplomatica Historiát fog írni.”⁷⁰⁷

Aranka biztosítja a türelemre intőket arról, hogy *készületnek* fogja munkáját tekinteni, azt azonban nem fogadja el, hogy várni kellene a kiadással.

Nem ért egyet Mártonffinak azzal a meglátásával sem, hogy az oklevelek kiadásával argumentációs alapot nyújthatnak azoknak, akik meg akarják kérdőjelezni a székelyek és magyarok nemzeti jogait. Véleménye szerint egy nemzet egésze nem maradhat alul egy vitában, csupán a védelmező felet menti fel a hosszas bizonyítások alól, hiszen az oklevelekből bárki felismerheti az igazságot: „Igaz, hogy akinek feltö Joszága vagyon, nem jo kitalálni a Levelét: de egy nemzetre nézve semmit sem veszthet az, habár mikor az igazság kikerekedik, a régiségek megvilágosítanak: ellenben az ő tudatlan állításaiktól szabadul az ember.”⁷⁰⁸ Aranka vágyai nagyratörőek, korábban már beszámolt Edernek arról, hogy egy közös erdélyi *Jus publicumot* szeretne kiadni, a székelyek okleveleinek kiadása

⁷⁰⁵ „Ennek megbizonyítására, hogy igaz, sok régi Székely leveleknek s Diplomáknak kellett előhozatni. E meglévén azután a Tárgya világozítása alkalmatosságával meg annyinak kellett előjönni. Mikor kidolgoztam, s láttam, hogy a sok Diploma s más régi Darabok hogy vannak elhintve benne, amint a Tárgy és dolog hozta, hogy kell egyet egynehányszor elé hozni, magvait kiirni: a magam szavaiba, a miatt mennyi szószaporítás, elkerülhető okoskodás, és olyan Eruditionis ostantatio fóruma: nem tetszett.” Uo.

⁷⁰⁶ Eduard Gibbon, 18. századi angol történétíró volt, aki hatkötetes munkában dolgozta fel Róma hanyatlásának történetét. Nagyratörő munkájára folyamatosan hivatkoznak.

⁷⁰⁷ ENYEDI 1991: 392.

⁷⁰⁸ Aranka György Mártonffi Józsefnek, 1798. március 18., Jancsó Elemér hagyatéka, OSzK, Fond 399.

csupán első lépése lenne a nagyszabású tervnek.⁷⁰⁹ A Mártonffinak címzett levélben visszatér erre a gondolatra, különösen azért, mert úgy gondolja, a szászok a legfontosabb dokumentumaikat nem adták át Schlözernek (Schlözer folyamatosan hangoztatta, hogy ő nem új oklevelekkel áll elő, hanem a régieket értelmezi újra), így a göttingai történész kiadása nem felel meg sem a teljesség, sem a pontosság kritériumának: „Oh bizony a Szászok nem adták ki nagyobb részét és a fundamentomosabbakat, amit kiadott is Schlözer, csak ringy rongy, folt hátán folt. Ki adjuk, ha Isten engedi a Szászokét is jobban Schlözernél.”⁷¹⁰

Aranka tervének kialakításában nagy szerepet játszott a Társaság magyarországi tagjának és Aranka személyes jó barátjának, Kovachich Márton Györgynek a munkássága is.⁷¹¹ Kovachich nem csupán egy magyarországi tudós társaság megalapításán fáradozik, hanem olyan jellegű forráskiadványokat is megjelentet, amelyek az erdélyi Társaság tervei között is szerepeltek. 1790-re elkészül első jelentős jogtörténeti kiadványa, a *Vestigia Comitiorum*, amely azt hivatott bizonyítani, hogy az országgyűlések tartása a magyar nemzet ősi szokása. Az általa felállítandó társaságnak előmunkálatokat kellene végeznie Magyarország pragmatikus és statisztikai történetének megírásához, ehhez pedig a közügyekben jártas és a forrásokat jól ismerő, részrehajlástól mentes tudósokra van szükség. Aranka és Kovachich céljai tehát hasonlóak, sőt a vitahelyzetben való megszólalás miatt is párhuzam vonható a két törekvés között. A *Vestigia Comitiorum* ugyanis részben Grossing 1786-ban megjelent közjogára, illetve Kollár Ádám azon nézeteire válaszol, amely szerint a magyar uralkodók a rendek megkérdezése nélkül dönthettek törvényhozási ügyekben, s hogy az Árpád-háziak korlátlan törvényhozó hatalommal rendelkeztek. Viszont különböznek az általuk választott stratégiák. Kovachich a vita éleződésekor latin nyelvre vált az addigi német helyett, Aranka és köre viszont ragaszkodik a magyar nyelvű forráskiadványokhoz. Míg tehát Kovachich munkáival elsősorban a közjogi kiadványok tökéletességét kívánja szolgálni, Arankának és a Társaságnak más implicit céljai is lehetnek: a magyar nyelv tudatos használatával nem csupán a nemzeti törekvéseket kívánják elősegíteni, hanem a nemzeti tudomány kialakításában is kizárólagos szerepet vállalnának.

A magyarországi minták és Schlözer szász történetének szerkezeti felépítése mellett a szász tudósok munkássága is azt a meggyőződést erősítheti Aranka Györgyben, hogy a narratív történelem megírása megvalósíthatatlan a források kritikai kiadása nélkül. A személyes munkatárs és

⁷⁰⁹ Aranka György levele Karl Joseph Edernek, 1797. július 25., Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Aranka György gyűjtemény, 87. csomó.

⁷¹⁰ Uo.

⁷¹¹ Kovachich munkásságáról lásd V. WINDISCH 1968: 90–141., ill. V. WINDISCH 1998.

a szász történetírás kiemelkedő személyisége, Karl Joseph Eder ugyanis hasonló irányultságról tesz tanúbizonyságot. 1798-ban írja a bécsi történelemszék, Engelnek:

„Die Zeit, die ich zum Studieren habe, les ich fast lauter alte, noch nicht gedruckten Sachen, weil ich die Idee habe, daß wir in Siebenbürgen, bei diesem Mangel an Hilfsmitteln wohl nichts anderes erspriechliches für die Geschichte thun können, als daß wir für Leute, die sich in vortheilhaftern Situation befinden, Materialien sammeln, und etwas manchmal einen Wink zu weitere Erörterung geben.”⁷¹²

A vásárhelyi történész céljai és elképzelései tehát egy európainak nevezhető, korszerű kontextusba helyezhető, Mártonffihoz írott következő levelében Aranka mégis arról panaszkodik, hogy tennivalóinak megsokasodása miatt még a székelyek történetének kidolgozásához sem kezdhetett hozzá.⁷¹³ Ebben az időben energiája nagy részét Schlözer könyvének megcáfolására fordítja.

A rövid bemutatóból láthatóvá vált, hogy a Társaság (felolvasógyűlései és a Társaság tagjai között zajló tudós levelezések révén) hozzájárult ugyan a tudományos célok megfogalmazásához, és részben azok kidolgozásához, viszont az elvégzett munkák nagyobb mértékben a személyes érdeklődés lecsapódásai, mint a közös munkálkodás eredményei. Ha ugyanis a kidolgozással megbízott személy nem foglalkozik tovább a tárggyal, az a gyűlések tárgyai közül is kiesik. Ez történt az oklevéltár esetében, mivel Aranka egy időre félretette kezdeményezését, a már elkezdett források begyűjtésénél tovább nem mozdult a kiadvány ügye. A következő évek gyűlésein ugyan megfogalmaznak újabb terveket – így például földrajzi vagy tájszólási lexikon, Erdély statisztikájának megírása – de nem nyúlnak vissza a könnyebben megvalósítható, elkezdett munkához.

Az erdélyi nemzetek pecsétje

Az elkövetkező gyűlések egyik központi problematikája az erdélyi nemzetek közös pecsétje lesz. A kötet tematikájában azért kap fontos helyet a pecsét körüli vita, mert ebben az esetben nem egyszerűen egy tárgyi emlék forrásként való felhasználhatóságáról van szó, hanem az át- és

⁷¹² Eder an Engel, 23 Jänner 1798. „Abban az időben, amit kutatásra fordíthatok, szinte kizárólag régi, még ki nem nyomtatott dolgokat olvasok, mert az az elképzelésem, hogy mi Erdélyben a segédanyagok ilyen mértékű hiánya mellett, nem tehetünk jobbat a történelemnek, mint anyagot gyűjteni, és újabb lendületet adni azoknak az embereknek, aki előnyösebb helyzetben vannak.”

⁷¹³ Aranka György Mártonffi Józsefnek, 1798. május 25., Jancsó Elemér hagyatéka, OSzK, Fond 399.

újraértelmezésére tett kísérletek az erdélyi nemzetek egymáshoz való viszonyára, az alá- és fölérendeltségi viszonyokra is reflektálnak. A három nemzet pecsétje, amelyen a nemzetek szimbólumai (a magyar sas, székely nap és hold és szász hét vár), valamint latin és magyar nyelvű körülírás található, volt a közös határozatok szentesítő eszköze és a három nemzet összetartozásának és ezek államkonstituáló jellegének bizonyítéka.

A Nyelvmívelő Társaság gyűlésein a pecsétről először 1798 februárjában Schlözer könyvének kritikájában esik szó.⁷¹⁴ A pecsétről szóló diskurzus Aranka munkásságában ennél sokkal korábbról eredeztethető. Már az 1793-ra datálható *A magyar Nyelv Mivelése Sengéjének II. szakasza* című, fiktív levélformában írt munkájában is érinti a kérdést.⁷¹⁵ Már ekkor is vita tárgyaként jelenik meg, Aranka ugyanis nem ért egyet az *Ungrisches Magazin* II. évfolyamának negyedik füzetében található értelmezéssel.⁷¹⁶ A szöveget és a benne található pecsét-értelmezést Johann Seivert írta,⁷¹⁷ aki szintén egy provokáció hatására fogalmazza meg saját álláspontját a pecsétről. A provokációt abban látja, hogy Szegedi János nagyszombati *Corpus Juris* kiadásában és ennek nyomán a populáris történelmet író, dilettánsnak kikiáltott történészek, a szász nemzet lejáratása miatt félreemagyarazzák a szászok pecsétjén álló magyar nyelvű szöveget, és az eredeti ROM NEMZETBŐL ÁLL kifejezést ROSZ NEMZETBŐL ÁLL téves olvasatként jelentetik meg, ezáltal pedig azt bizonyítják, hogy Erdély fejedelmei a kezdetektől negatívan viszonyultak a szászokhoz. Közli a szerinte helyes olvasatot is: A Magyar vármegyék pecsétjén: *Nemes Ha: Sigillum Com. Trans*, a szászokén: *Rom Nemzetből ál Sigillum Nation Saxonicae*, a székelyekén pedig: *Lo Erdély Országa. Sigill. Nation. Siculicae*. Seivert ebből azt a következtetést vonja le, hogy a szászok az előkelő középső helyen álltak, hiszen a magyar nyelvű felirat csupán abban az esetben érthető, ha a pecsétek magyar–szász–székely sorrendben követik egymást, mind a félreolvasás, mind pedig a későbbiekben felborult rend (mikor a szászok pecsétje utolsó helyre került) a rendszer struktúráját is sérti. Aranka nem reagál a Seivert által bemutatott provokációra, pedig az a későbbiek során is előkerül a magyar történetírásban, elég csupán a szerzetes Szekér Joakim nagyhatású munkájára utalni, aki Báthori Gábornak tulajdonítja a szász pecsét feliratának kigondolását:

⁷¹⁴ JANCsó 1955: 263.

⁷¹⁵ In: DÁVID–BIRó (s.a.r.) 2007: 27–61.

⁷¹⁶ Vom Siegel der Sächsischen Nation, als eines Landesstandes, (Siebenbürgische Briefe, 15. Brief), in: *Ungrisches Magazin*, Bd. 2, Heft 4, 498–504.

⁷¹⁷ Seivert erdélyi leveleinek értelmezéséhez, lásd BERNÁD 2007: 97–118.

„Ezen ErdélyOrszági Német Nemzet igen gyűlöletes volt Báthori Gábor Erdélyi Fejedelem előtt, mivel hogy az említett Fejedelem 1612-dik esztendőben, az Erdélyi Németh Község részére olly petsét-nyomót parantsola tsináltatni, mellynek közepi hét Várak voltak, kerületin pedig ezen szók voltak metszve, fele Deákúl, fele pedig Magyarúl: Sigillum nationis Saxonicae: Roszsz Nemzetből áll.”⁷¹⁸

Az 1793-as írásban Aranka nem kommentálja a szándékokat és nem is tulajdonít jelentőséget annak, hogy a pecsét interpretálásából a nemzetek helyzetére vonatkozó következtetéseket lehetne levonni, csupán korrigálja az általa tévesnek ítélt olvasatot.

„E’ nyilvánságos hiba. Elsőben a’ Vármegyékre nézve; mert a’ Vármegyék közönséges Petséyin nem volt soha az a’ Magyar írás, hanem tsak a’ Deák Sigillum Comitatus Transylv.

^{2^{szor}} A’ Székelyeké így van:

Lo Erdély Országá, Ha. Sigill. Nat. Sic.

A Szászoké pedig így:

*Rom Nemzetből áll. Sigill. Nat. Saxon*⁷¹⁹

Az újraértelmezésből az következik, hogy a pecsétek sorrendje is megváltozik, de ennek értelmezését az olvasóra bízta. A székely oklevelek kiadásának tervével egy időben azonban hosszabb munkát szentel a kérdésnek, ezt pedig ugyancsak elküldi véleményezésre a kolozsvári tagoknak (Mártonffinak és Batthyánynak). Mártonffi el is küldi Arankának saját véleményét, amelyben újra kivonja magát egy általa fölöslegesnek ítélt vitából. Ez esetben a későbbi püspök azt bizonyítja, hogy a Seivert által közölt olvasat lehet a helyes, viszont a pecsét abban a formájában igen kevés ideig volt legitimációs eszköz, a sorrendek megváltoztatásával a körülírás értelmét veszítette. De nem fogadja el azt az elgondolást, hogy mivel a szászok pecsétje középre esik, elsőbbséget lehetne tulajdonítani nekik, kiváltképpen azért, mert a pecsétek kialakításának ideje Báthori Gábor uralkodása alatt történt, ő pedig tudvalevőleg a szász nemzeti privilégiumok gyengítésére törekedett.⁷²⁰ Aranka azonban nem mond le a téma kidolgozásáról, bár nem írja meg Mártonffinak, hogy miért fontos számára

⁷¹⁸ SZÉKÉR 1791: 224. Székér műve a korábbi magyar történetírási hagyományokat követi, a hármas honfoglalás híve, munkájában a magyarok kifogásolhatatlan felsőbbrendű nemzetként jelennek meg már a honfoglalás idejében is.

⁷¹⁹ In: DÁVID–BIRÓ (s.a.r.) 2007: 35.

⁷²⁰ „Tsekély okoskodás tehát az, hogy mivel a Magyar körülírásnak közepe a Szászok Petsétyére esik, az ök petsétyének a közép, az az, vagy a leg méltóbb, vagy leg alább a második hely adatott, s következésképpen a nemzetnek is (mellyet éppen Báthori Gáborról gondolni nem lehet) mert régen állól volt az ök petsétyek, mint az Ország tzimereiben is vagon; az után pedig aztat a közép helyre nem eresztették.” Mártonffi József levele Aranka Györgynek,

a pecsétek sorrendje, nem világosítja fel az interpretációk felhasználhatóságáról, továbbra is információkat kér tőle.⁷²¹ A Társaság gyűlésein pedig Teleki Sámuel témába vágó jegyzeteit is felolvassák,⁷²² majd Schlözerre hivatkozva cáfolja Aranka mind a Schlözer által az *Ungrisches Magazin*ból átvett Seivert-féle interpretációt, mind pedig a szász nemzet ebből eredő pozícióját. A továbbiakban is újabb értelmezések érkeznek be,⁷²³ de erre az időre már a Társaság működési szabálya is módosul némiképp. Ezentúl a beérkező tudományos munkákat referenseknek osztják ki, akik megítélhetik, hogy a munkát a gyűjteményben archiválják-e vagy pedig előkészítik a kiadásra. A nemzetek pecsétjéről utoljára 1801-ben értekeznek, felolvassák a referens véleményét is, ezáltal a kérdést megoldottnak tekintik.⁷²⁴

Aranka György ugyan teret enged a kérdésnek az 1810-es évekre összeállított szintézisében is, úgy tűnik, hogy ebben az esetben sikerült konszenzusra jutniuk a magyar és szász tudósoknak. Johann Michael Ballmann Schlözer egyik odaadó híve volt, az 1790-es évek végén pedig nem csupán Erdély alkotmánytörténetét kezdi kidolgozni, hanem a Schlözer-féle statisztikai leírását és Erdély korai történetét is. Mivel a legtöbb kérdésben egyetértett a göttingai történésszel, az erdélyi magyar tudósok köre nem nézte jó szemmel kutatásait. 1800-ra mindhárom munkája elkészül és benyújtja őket a cenzúrára, ahol maga Mártonffi fogja megbírálni.⁷²⁵ A bírálat következtében veszi fel Ballmann Arankával a kapcsolatot, munkái ugyanis csak akkor mehetnek át a cenzúrára, ha bizonyos részeket átdolgoz.⁷²⁶ A székelyek és magyarok eredetére vonatkozó kérdésekben nem értenek ugyan egyet, de a levelezés hatására mindketten módosítanak néhány történelmi megítélésen. Talán ennek köszönhető, hogy Ballmann jogtörténetében⁷²⁷ a pecsét körülírásai abban a formában szerepelnek, ahogy azokat Aranka György és a Nyelvmívelő Társaság elfogadta, a későbbiekben pedig a szász közgondolkodásban is nagyobb teret nyer ez az elmélet.⁷²⁸

1798. február 7., Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Aranka György gyűjtemény, 95. csomó.

⁷²¹ Aranka György Mártonffi Józsefnek, 1798. március 18., Jancsó Elemér hagyatéka, OSzK, Fond 399.

⁷²² JANCsó 1955: 280.

⁷²³ JANCsó 1955: 282–283.

⁷²⁴ JANCsó 1955: 307.

⁷²⁵ Ezek az adatok Mártonffi Naláczihoz írott 1811-es leveléből derülnek ki. Mártonffi József Naláczi Józsefnek, 1811. június 15., Jancsó Elemér hagyatéka, OSzK, Fond 399.

⁷²⁶ Johann Michael Ballmann Aranka Györgynek, 1800. július 13., Jancsó Elemér hagyatéka, OSzK, Fond 399.

⁷²⁷ BALLMANN é.n.: 35–36.

⁷²⁸ Például a *Siebenbürgische Quartalschrift* nyomdokaiba lépett *Siebenbürgische Provinzialblätter* is Ballmann munkásságát és ennek következtében a pecsétnek ezen interpretációját mutatja be. I. kötet, 139.

A Csíki Székely Krónika

Az egyetlen olyan munka, amelynek kidolgozásában a Társaság tagjai valóban összefognak, az úgynevezett *Csíki Székely Krónika*. A székelyek történetét tárgyaló munka állítólag 1533-ban keletkezett, egy 1695-ös másolat alapján ismert latin nyelvű töredékes forrás, mely a székelyek erdélyi megtelepedését tárgyalja a kezdetektől az (állítólagos) megírás időpontjáig, azaz 1533-ig. A 17. századi változatot másolja le Farkas Nepomuk Sándor és küldi el a Nyelvmívelő Társaságnak 1796-ban. Mivel a kézirat tökéletesen felhasználható a készülő székely történetben és olyan adatokat szolgáltat a Társaság tagjainak, amelyeket egyetlen más forrás sem tartalmaz, különös hangsúlyt fektetnek a kézirat hitelességének bebizonyítására azért, hogy elkerüljék a későbbi támadásokat. A dokumentum kutatástörténete hosszú múltra vezethető vissza, amelynek során bebizonyították, hogy csupán hamisításról van szó, a Sándor család birtokperében használták bizonyító erejű dokumentumként.⁷²⁹ A dokumentum hitelességének kérdése, a körülötte kialakult vita története e kötetnek nem tárgya, hiszen mind a különböző másolatokkal, mind a korabeli és későbbi recepciójával sokat foglalkoztak mind a történészek, mind pedig az irodalomtörténészek.⁷³⁰ A Társaság munkatársai folyamatosan írják jegyzeteiket és észrevételeiket a krónika szövegére (Eder, Beregszászi, Zabolai, Aranka), többnyire ők is megkérdőjelezzik hitelességét, a benne szereplő tárgyi bizonyítékok (a székelyek áldozó pohara, amelyet Anacharsis püspök ajándékozott volna nekik) felkutatása, az emlékezet helye szerepét átvevő Bod várának pontos behatárolása már olyan szövegelemzésen kívüli tényezők, amelyek a történeti narratívába való beillesztést szolgálják. A szöveg ugyanis nem csupán önmagában érdekes, állításainak összevetése más forrásokkal segítheti a székelyek földbirtoklási szokásainak beépítését a készülő nagy leírásba. Hiszen ebben az esetben is az eredetkérdés kerül előtérbe. A krónika szövege szerint a székelyek a magyarokat követően érkeztek Erdélybe, viszont területüket ők maguk foglalták el, így pontosan olyan jogokkal birtokolják azt, mint a magyarok saját, vérrrel szerzett földjüket.⁷³¹ A krónika szövege azért is illeszkedett a megkezdett kutatások körébe, mert ugyanazt a

⁷²⁹ A krónika hamisítvány voltát bizonyította SZÁDECZKY 1905. A krónika Nyelvmívelő Társaságban betöltött szerepéről lásd BERKI 2004: 55–62. A szöveget később többen is kiadták, időközönként újra és újra felerősödnek azok a hangok, amelyek hitelességét kívánják bizonyítani, ezek mára már általában politikai irányzatokhoz kötődnek. A krónika szerepéről a székely nemzeti öntudat kialakulásában értekezett HERMANN 1993: 40–56, a hamisítványok szerepéről pedig HERMANN 2007.

⁷³⁰ A különböző másolatokról lásd DEÉ NAGY 1999.

⁷³¹ „Azoktól a Pannoniában elébb béjött Magyaroktól származván és a havasos földet magok fegyverekkel nyervén, 's azt magok között Tribusok, Nemek és Ágok szerint felosztván...”, SZÁDECZKY 1905: 138.

hun–székely leszármazási vonalat követte, mint a korszak erdélyi magyar történéseinek nagy része, így hatásos forrásként lehetett volna felhasználni Schlözer és követői ellen, akik ezt az eredetet megkérdőjelezték. A magyarokkal való rokonság hangsúlyozása és a kezdetektől való összefogás ellenére a szöveg erősen hangsúlyozza a székelyeknek a magyaroktól való elkülönülését, hiszen az Erdélyben megtelepedett nemzetnek saját vezetője van, „egy Rabanbán fő igazgató vezér”, sőt saját törvényeik is, amelyek közül Árpád néhányat át is vesz a saját népe számára. A saját, egyben sajátos törvénykezési szokások, a társadalmat strukturáló nem és ág fogalmai, a katonai szolgálatban való részvétel arra szolgálnak remek bizonyítékként, hogy nem egy barbár néppel állunk szemben, hanem a civilizációs eszközöket korán elsajátító, saját társadalmi rendet kialakító népcsoporttal. A szöveget tehát egyrészt a kulturális emlékezet⁷³² részévé kívánják tenni, másrészt pedig a nyugati kihívásokra adott válaszként szeretnék felhasználni. A *szabadság* fogalmának levezetését is a műben próbálják megvalósítani. A belső, önmagukról alkotott képet, amely a kulturális emlékezetre hagyatkozik, de addig nem voltak felmutatható, bizonyító erejű forrásai, a szöveg kiadásával és kommentárjával külsővé kívánják tenni.⁷³³

Az önmeghatározáshoz a tárgyak, művek és események is hozzátartoznak. Tárgyként legitimációs erejű az áldozó pohár, valamint Budvár mint „anya város”, eseményként Árpád fejedelem látogatása, valamint az, hogy Kálmánnak székely lány volt az első felesége, műként pedig maga a fennmaradt krónika. Nemzetmeghatározó, illetve más nemzetektől elválasztandó, a nemzetséget, rendet, nemet és ágat sorolja fel, valamint azt, hogyan osztották el a tisztségeket és az örökséget egymás között.

A folyamatosan beérkező jegyzetek, a bizonyító erejű források vagy a kételkedő, alapos elemzésre támaszkodó munkák ellenére a krónika körüli kutatások egy idő után megszűnnek. Nincs világos magyarázat arra, hogy a Társaság miért nem jelentette meg a szöveget, hiszen, ha még bizonyítottak is tekintették annak hamisítvány mivoltát, az Aranka által használt megnevezés, azaz *curiosum* formájában kiadhatták volna. Aranka azonban erről a munkátról sem mond le egészen, és mind szövegkritikailag, mind pedig bizonyító erejű forrásként beépíti az 1810-es évekre elkészülő nagy munkájába. Felhasználására és Aranka értelmezésére annak elemzése kapcsán térek ki bővebben.

⁷³² A kulturális identitásról lásd ASSMANN: 1999.

⁷³³ ASSMANN 1999: 30–31.

Schlözer könyvére írott cáfolatok a Társaság gyűlésein

Aranka György Schlözer szász könyvéről a megjelenésnél sokkal korábban tudomást szerez. Volt már szó róla, hogy a Göttingában tartózkodó peregrinusok értesítik a készülő munka jellegéről, és arra is felhívják figyelmét, hogy azt minél hamarabb meg kell majd cáfolni, különben a nyugati közgondolkodásban olyannyira rögzülnek a göttingai történész elképzelései, hogy nehezen lehet majd bármilyen más nagyobb lélegzetű munkával módosítani. Aranka célja tehát, hogy minél hamarabb hozzájusson a megjelent kötetekhez,⁷³⁴ és annak ellenére, hogy levelezőtársai Benkőt nevezik meg a hiteles cáfolat lehetséges megfogalmazójaként, ő maga kezdi meg az – egyelőre csupán egy antirecenzió terjedelmű – cáfolati pontok meghatározását. Teszi ezt annak ellenére, hogy többen is figyelmeztetik: Schlözer nem csupán egy, a nyugati tudományos világban elfogadott és hitelesnek tartott autoritás, hanem munkája is olyan kritikai érzékkel van megírva, hogy nehéz lesz ahhoz méltó cáfolatot megfogalmazni. A német egyetemeken nevelődött Prónay Sándor az, aki egyrészt elismeri Schlözer érdemeit (ilyen struktúrában szeretné a székelyek történetét is látni), viszont arra is figyelmeztet, hogy aki a kritikát megfogalmazza, nem csupán saját nevében beszél, hanem egy nemzetet képvisel, így írására olyan felelősség hárul, amelyik meghatározza a kritika retorikai felépítését is (ezért nem fogadható el szempontjukból Engel recenziója): „En is ugyan curiosus vagyok ara az emberre, a kinek energiaja lesz belé kapni. Ugyan legyen körme: mert máskép belé török a kése, s az egész Nemzet szégyent vall.”⁷³⁵ Ezért is furcsa, hogy nem a Schlözer szász történetében személyesen is támadott Benkő József ír recenziót róla.

Dessewffy József szintén összekapcsolja az addigi törekvéseket (oklevélkiadás, székelyek eredete) és Schlözer könyvének megjelenését. Sürgeti a Társaság tagjait a székelyek történetének megírására, véleménye szerint ugyanis az oklevelek végeláthatatlannak tűnő gyűjtésével nem mozdítják elő a tudományosságot, fontosabb lenne a narratív történet megírása. Ugyanakkor azt is elítéli, hogy a hangsúlyt az eredetkérdésre helyezik. Megfelelő források hiányában ugyanis nem lehet hiteles eredettörténetet írni, minden erre irányuló törekvés hiábavaló, ugyanis a munka hitelességét az olvasók csak írója autoritása alapján ítélik meg: „A mi a régi nemzeteiket, és történeteiket illeti, lehet azokra nézve hazudni, egyik a másik hazugságait írja le, és mi olvasók, Isten neki, annyi emberséggel viseltetünk,

⁷³⁴ Lásd Edernek írott levelét. Aranka György Karl Joseph Edernek, 1797. szeptember 5., Jancsó Elemér hagyatéka, OSzK, Fond 399.

⁷³⁵ Prónay Sándor Aranka Györgynek, 1797. november 17., Jancsó Elemér hagyatéka, OSzK, Fond 399.

hogy mindent elhiszünk...”⁷³⁶ Az élő nemzetek jogtörténetét pedig nem érdemes cáfolni, hiszen a kiadott források értelmezése az olvasó feladata, az inkompetens (főleg külföldi) interpretációk helyreigazítása fölösleges munka, ehelyett önálló műveket kellene írni.⁷³⁷

Bár bizonyos véleményeket figyelembe vesz, Aranka György mégis amellettt dönt, hogy a Schlözer könyvére írott cáfolatot el kell készíteni. A korábbi tematikákhoz hasonlóan ebben az esetben is azt vizsgálom, hogy a Nyelvmívelő Társaság mint kontextus, mint nyilvánosságpótló közeg hogyan járult hozzá a szöveg végleges változatának kialakulásához. Bár a gyűlések jegyzőkönyvének áttanulmányozásával újra csak annyit tudunk megállapítani, hogy a Schlözer könyvére írott cáfolatok hogyan kombinálódtak más kutatási témákkal, és ezek milyen mértékben befolyásolták a szöveg alakulását, a Társaság tagjaival folytatott levelezés segít abban, hogy a szövegvariánsokat egymáshoz való viszonyukban is vizsgálhassuk.

1798 februárjában olvassa fel Aranka első ízben a Schlözer könyvére írott jegyzeteit. A gyűlés jegyzőkönyvében megjelentetett rövid tartalmi kivonat⁷³⁸ arra enged következtetni, hogy a felolvasott szöveg a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Ms 21 jelzet alatt található variáns,⁷³⁹ vagy annak egy korábbi változata. A jegyzőkönyvi és a kéziratbeli struktúra nagyjából megegyezik: az első részben azt bizonyítja, hogy 900-tól 1000-ig nem a besenyők, hanem a magyarok bírták Erdély földjét. A második rész Szt. István királytól a szászok betelepedéséig követi nyomon az eseményeket, és arra keres bizonyítékokat, hogy Szt. István a magyar korona részévé tette Erdélyt. A harmadik rész felsorolja Schlözer azon állításait, amelyek cáfolatra szorulnak, a negyedikben pedig ezek közül néhányat meg is cáfol. A két variáns közötti eltérés abban áll, hogy a kézirat tartalmaz egy ötödik, *Békellődés* címet viselő fejezetet is. A szöveg nagy részének azonosága mellett a Mártonffihoz írott levél hozható fel, amelyben beszámol a cáfolat elkészültéről, a Társaság gyűlésén való felolvasásáról és arról, hogy sorait egy ismert mondással zárja, amelyből az olvasók levonhatják a következtetéseket: „A nagy hegy le betegüle s egy kis egeret szüle.”⁷⁴⁰ Az idézet pedig az említett kézirat végén is megjelenik. Mind a gyűlés jegyzőkönyvéből, mind pedig Aranka leveleiből az derül ki, hogy nem ezt szánta végleges változatnak, a munkát további finomításra kéri, majd szétküldi

⁷³⁶ Dessewffy József Aranka Györgynek, 1799. október 26., Jancsó Elemér hagyatéka, OSzK, Fond 399.

⁷³⁷ „ha valaki (ha Professor is) Göttingában az élő Szászokról hazudik, nincs jobb orvosság ezen a szemtelenség ellene Maros-vásárhelyt; mint nevetni.” Uo.

⁷³⁸ JANCsó 1955: 266.

⁷³⁹ Lásd BIRó 2004: 134–151.

⁷⁴⁰ Aranka György levele Mártonffi Józsefnek, 1798. január 17., Jancsó Elemér hagyatéka, OSzK, Fond 399.

levelezőtársainak, hogy jegyzeteik alapján kibővíthesse, illetve módosíthassa szövegét. A kézirat is alátámasztja, hogy a felolvasott szöveg csupán előmunkálata lehetett a tervezett cáfolatnak, hiszen ebben csak azokat a problémás pontokat veszi számba, amelyek ellen bizonyító erejű dokumentumokat kell összegyűjtenie. Ebben az esetben fő célja az alapállítások megingatása, amennyiben sikerül leépítenie azokat a kezdeményezéseket, amelyek a magyar történelem *megreformálására* vonatkoznak, megkérdőjelezheti Schlözer kompetenciáját, és ezáltal hozzáláthat saját történelme megkonstruálásához. Ezt azonban kollektív munka eredményeként képviseli el. Újra a Mártonffihoz írott szavait idézem:

„Annyi Schlözerben a hiba, és igaz Critica ellen valo vétek, hogy azt felszámolni is nagy munka lenne; hát még megczáfolni; mert igazán hidatlan ember egyszersmind és logikátlan, gondolatlan, és mi nagyobb, rossz szivü. Ha egyszer a fundamentoma elromlik; ugy gondoltam hogy azután a többire nézve mintegy réa járhat az ember, amikor és kinek tetszik s ideje van: maga mulatóságából is.”⁷⁴¹

A Társaság gyűlésein a későbbiekben már nem egyedülálló munkaként olvassák fel a cáfolatokat, hanem a nemzetek pecsétje vagy pedig a *Csiki Székely Krónika* vonatkozásában, mintegy előkészítve a szintetikus munkát, amelyben ezek a tematikák végül egymás mellé kerülnek.

Egyelőre azonban Aranka ezt az első variánst küldi szét levelezőtársainak. Annak ellenére, hogy ebből a korai változatból több gondolatmenet is átkerül az alaposan kidolgozott kétkötetes munkába, fontosnak tartom bemutatni ezt a változatot is, mivel önálló munkaként konstituálódik, azaz egyelőre nem kapcsolódik össze a székelyek történetének megírásával. Mártonffi a cáfolat bevezetőjét kifogásolja, annak hangnemét szerinte nem lehet vállalni, különösen azért, mert ezáltal a Schlözeréhez hasonló eszközökhöz nyúl Aranka. Válaszlevelében az erdélyi literátor belátja, hogy igen indulatosan fogalmazott, ezzel a készülő munka érzelmi velejáráira is felhívja a figyelmet: a történeti tények meghamisításának gondolata nem csupán higgadt cáfolatot igényel, hanem az érzelmekre alapozó retorikát is, a válaszok ugyanis csak így tudják bizonyítani a téma fontosságát:

„Mert tüzbe jövén nem birtam magammal. Mikor azt a tudatlan, betsületet nem tudo, rossz ember; a leg alacsonobb és álnokobb fegyvereketis nem szégyenlette a hamisság mellett, rosszszul és helytelenül elé venni ellenünk: azt

⁷⁴¹ Aranka György levele Mártonffi Józsefnek, 1798. január 17., Jancsó Elemér hagyatéka, OSzK, Fond 399.

gondoltam hogy az Igazság mellett és reá szabva illendöül, szabad leszen nemis az alacsonyágokra le ereszkedni. Csak azért hogy érezze.”⁷⁴²

Az Egyetemi Könyvtárban található változat *Bé-vezetése* nem tartalmazza azt az *Elöljáró beszédet*, amelyet Aranka még elküldött Mártonffinak, majd javaslatára teljesen elvetett; egy részlet azonban ebből is fennmaradt. Aranka itt a Schlözer által használt Tacitus-idézettel indít, amelyből a későbbiekben a német népcsoportok sztereotípiái kialakultak, s amelyeket Schlözer az erdélyi szászokra nézve aktualizál:

„Ez a’ Nemetek közt a’ leg Nemesebb Nemzettség úgy mint melly maga nagyságát Igassággal akarja fenn tartani. Kivansagoktól, és magaval való nem bírástól üress, tsendesen másoktól meg különözve él, Hadat nem kezd, prédálás, latorkodás végett nem koborol. Virtussának és fővebb erejének bizonyága az, hogy felsőségét nem bosszútétellel keresi.”⁷⁴³

Bár a szöveg csonka, úgy tűnik, Aranka úgy próbálja felvezetni saját argumentációját, hogy leépíti a sztereotípiákat, és pontosan azt bizonyítja, hogy korának németei nem minden esetben érezhetik magukra vonatkozóan Tacitus állításait. Különösen nem Schlözer, aki az átértelmezett és az írás mikéntjére applikált harc metaforikája szerint azokat a jegyeket viseli magán, amelyek a legbarbárabb népek hadakozási technikáit jellemezték. Önmagát azonban elhatárolja ettől a technikától, és az igazság bajnokaként jellemzi önmagát, akinek az a feladata, hogy a hibákra és tudatos elferdítésekre felhívja a figyelmet:

„Ezeknek a’ jegyeseknek azért tzeljlok az: hogy ahol azt az Iro el téveszti ‘s a’ Tudomány és emberség nevébe Betsület és Illendőség örökké való Sz. Gye-püit által hágván az úgy nevezett Qudlibetek mezejére ki tör: ott az olvasok a’ szembe tünőbb Törésekre figyelmetesekké tétessenek. Egyszersmind pedig és leg elsőben is a’ hol tudos Ujj a’ Magyar Történetek, ‘s Erdély állapottya rendiben az igazság lineáját meg veti; ott az mint egy Gyermekei ujj ártatlanul az Igasság uttyára vezéreltessék.”⁷⁴⁴

A bevezetés olyannyira módosul a püspök levelének hatására, hogy az gyakorlatilag Schlözer korábbi munkásságának elismerésével, az 1792-ben megjelent *Weltgeschichte* című munka érdemeire és a történelem mibenlétének pontos meghatározására hívja fel a figyelmet. A szöveg struktúrájának vizsgálatából azonban kiderül, a kezdeti dicséret azt a célt szolgálja,

⁷⁴² Aranka György Mártonffi Józsefnek, 1798. május 25., Jancsó Elemér hagyatéka, OSZK, Fond 399.

⁷⁴³ Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms 21.

⁷⁴⁴ Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms 21.

hogy hibáit kiemelje. Aranka felsorolja és bemutatja azokat az elméleti és módszertani megfontolásokat, amelyeket Schlözer a történetírói magatartásra nézve követendőnek tart, majd pedig azt bizonyítja, hogy az elméletileg olyannyira felkészült történész a gyakorlatban nem tudja megvalósítani elképzeléseit. (A módszer némileg hasonlít Engel kritikájára azzal a különbséggel, hogy Aranka nem csupán azért hibáztatja Schlözert, mert nem jártas Erdély közügyeiben, hanem azért is, hogy nem tartja be a saját maga által megfogalmazott szabályokat.) A Társaság gyűlésén felolvasott változatot Aranka azzal is tovább bővíti, hogy az első részbe beépíti Biborbanszületett Konstantin minden olyan szöveghelyét, amely a magyarokra vagy a pacinacitákra (besenyőkre) vonatkozik. Talán ez az egyetlen olyan rész a munkájában, ahol bizonyítékokat is felhoz állításai igaza mellett. Ez esetben nem is kommentálja Biborbanszületett Konstantin szavait, a narratív struktúra kialakítása még csak folyamatban van. Az olvasók önmaguk is eldönthetik, hogy a forrás mit bizonyít.⁷⁴⁵

A második rész talán a legrövidebb. Aranka ebben azt bizonyítja, hogy Szent István király jogos uralkodója volt Erdélynek, hogy ebben az időben kialakulnak azok a társadalmi struktúrák, amelyek a későbbiekben is jellemzőek lesznek, és megalakul az első egyházmegye is. Ezáltal Schlözernek azt az állítását cáfolja, mely szerint a szászok betelepülésekor Erdély valójában nem tartozott a magyar királyok alá, a besenyők és románok legelőhelye volt, az itt lakó magyarok és székelyek pedig barbár állapotban éltek. Aranka szerint feltételezéseire nincsenek bizonyítékai, a székelyek kun származását pedig semmivel nem tudja alátámasztani. A betelepülő szászokkal kapcsolatban azokat a részeket tartja megcáfolandónak, amelyek arra vonatkoznak, hogy Erdély külső határaitra telepítették őket, hogy fegyverrel védjék a hazát a betörő ellenségektől. Ezzel ugyanis Schlözer a magyarok harci kompetenciáit kérdőjelezi meg. A szászok és Schlözer egyik legfőbb bizonyítéka arra nézve, hogy a szász betelepülők harci szolgálatra jöttek Erdélybe, a szebeniek pecsétje, amelyen az *ad retinendam Coronam* felirat olvasható. Aranka szerint azonban ez a pecsét, akár csak a másik, a különböző interpretációk nyomán kaphat jelentést. Ezért átértelmezi a korona védelmét:

⁷⁴⁵ Ez a Mártonffihoz írott levélből is kiderül. Fontosnak tartja azt is, hogy a görögül értő tudós vele hasonló véleményen van, így igazoltnak látja saját eljárását: „Ebbe eleitől fogva végig a mi Constantinusban a Törökökről vagyon; és a Pacinacitákrolis a mi ugy vagyon, hogy a kérdésbe bé jö, mind ki irtam egészeszen Caputonként magyarul; és egy jo Tudossal a ki Görögül tud utánna nézettem. Nagyon csudálkozott ez az becsületes ember, hogy olyan jól kombinálni tudtam Constantinus szavait, s magais meg tart benne: hogy nintsen különbenn, és a dolog igen világos. Ettől nem tartok semmit.” Aranka György Mártonffi Józsefnek, 1798. május 25., Jancsó Elemér hagyatéka, OSzK, Fond 399.

„Az a' petsét végre mely Abbé Eder Ur tudos könyvinek homlokán vagyon, tiszteletet érdemlő régiség evel a' körül irással ad retinendam Coronam a' Korona meg tartására; szép és betsületet érdemel, de a' Korona nem Királyi Korona. Azután négy ember tartya, de nem vitézi, és fegyveres kézzel mint illenék, ha Korona Őrizetet akarna ki fejezni hanem a' mint látszik egy Senator egy Cleriens két mester Legény tart egy Koronát mint egy Tálát meztelen kézzel. Mint Kereskedést, Mesterséget üzö, és nem vitézi szolgálattya után élő Városi betsületes szelid Polgárhoz illik.”⁷⁴⁶

Az utolsó két fejezet ömlesztve kínálja azokat az állításokat, amelyeket Aranka megvetendő, bizonyíthatatlan és vádaskodó kijelentéseknek tekint. Schlözer munkamódszerét támadja és a magyarok forrásait védi, legyen szó Anonymusról, Thuróczyról, vagy a történelmi kompetenciájában megsértett Benkőről. Aranka levelezését áttekintve azt látjuk, hogy igen kevés véleményezés érkezik be hozzá munkájáról. Mártonffi hozzászólásait kevésnek tartja, a Fekete Jánossal 1798–99-ben felerősödő levelezés ugyan a történetírás elméleti kérdéseit is feszegeti, de nem kapunk választ arra, hogy Fekete milyen véleménnyel volt Aranka cáfolatáról. A Társaság gyűlésein 1800 után nem kerül többé szóba Schlözer, azt viszont mégsem állíthatjuk, hogy a marosvásárhelyi történész lemondott volna a cáfolat megjelentetéséről.

A fejezetben tárgyalt tematikák Aranka munkásságában 1800 után összemosódnak. Már a Mártonffival és Ballmann-nal folytatott levelezés is azt bizonyítja, hogy a párhuzamosan végzett forrásgyűjtés, oklevelek sajtó alá rendezése, a *Csiki Székely Krónika* és a székely eredetkérdés nem választhatóak el egymástól. Talán nem túlzás azt állítani, hogy Aranka a továbbiakban azzal foglalkozik, hogy mindezeket egyetlen nagy munkában foglalja össze.

⁷⁴⁶ Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms 21.

8. ARANKA SZINTÉZISE: VINDIKÁCIÓ, POLÉMIA ÉS TÖRTÉNETÍRÁS

A korábbi fejezetekben azt a kontextust mutattam be, amely hozzájárult ahhoz, hogy Aranka egyetlen munkába foglalja össze teljes korábbi munkásságát. Véleményem szerint a szöveg megszületéséhez több tényező is hozzájárult. A II. József által életbe léptetett reformok, az ellenállási kényszer, a magyar nemzeti törekvések elősegítették a Magyar Nyelvmívelő Társaság létrejöttét. E folyamat mintegy keretbe foglalta azokat a kutatási irányokat, amelyek nem csupán a tiszta tudományosság előmozdítása miatt alakultak ki, hanem a politikai helyzetre is választ adhattak. Az erdélyi hangulatot nagyban meghatározták a szász és román nemzeti törekvések is, amelyek csak ritkán találhattak közös irányultságot a magyar elképzelésekkel, és annak ellenére, hogy történtek kísérletek a közös kutatások megvalósítására, ezekből csupán részeredmények születtek. A politikai helyzetből és a megjelentetett szövegekből származtatható feszült hangulat fokozódásához járult hozzá, hogy a göttingai történész történeti munkájával beleszól az Erdély belső ügyeinek tekintett kérdésekbe, és szövegével különösen az erdélyi letelepedés mikéntjéből származó privilégiumokat kérdőjelezi meg. A szász történet hatalmas vitát generált, amely nem csupán az erdélyi köröket, hanem a nyugati világ figyelmét is az erdélyi nemzetek eredetének vizsgálatára irányította. A cáfolatok idővel túlléptek a recenziók adta kereteken, hiszen, úgy tűnik, a publikus vita nem hozott az erdélyi tudományosság számára megnyugtató eredményeket. Mindezeket figyelembe véve kell tehát tárgyalnunk azt a szintézist, amellyel Aranka György 1811-re elkészült, s amely méltán nevezhető Erdély-történetnek, annak ellenére, hogy műfaja és funkciója nehezen meghatározható, és nem

csupán a polémia, történetírás és irodalom viszonyára, hanem a tudományos munka társadalomban betöltött szerepére is rákérdez.⁷⁴⁷

A szöveggel kapcsolatosan azt vizsgálom, melyek azok a részek, amelyek korábbi kutatások eredményeként jelennek meg a korpuszban, hogyan és milyen módszerekkel állítja össze egyetlen munkává ezeket, melyek a munka fő érvszerkezetei, amelyeket egy ilyen mértékű heterogén forrásanyaggal lehet bizonyítani. A szöveg és végső kialakulásának felvázolása lehetőséget kínál Aranka történetírói habitusának vizsgálatára, a polémia-ról vallott nézeteinek bemutatására, a különböző műfajok keverése pedig árnyaltabb megítélés tárgyává teheti a történetírás és irodalom korabeli viszonyát. A dolgozatnak nem célja Aranka történeti hitelességének megítélése, hiszen a székelyek korai történetét azóta többen is kidolgozták (Aranka szövegeinek kéziratos formája miatt legtöbbször az ő meglátásait nem vették figyelembe),⁷⁴⁸ de tulajdonképpen máig sem tisztázták véglegesen. A kézirat bemutatásával sokkal inkább az a célom, hogy kiderítsem, milyen hatással van a kontextus bizonyos szövegek létrejöttére. Az elemzés célja az, hogy a társadalmi mozgások alapján létrejövő munkát elhelyezze mind a tudomány, mind pedig a politika mezején.

8.1. Keletkezéstörténet

Az 1810-es években a 7. fejezetben felsorolt tematikák egymással párhuzamosan futnak Aranka munkásságában. Az Aranka-hagyaték igen szétszórt, az anyagokat utólag rendezték, ezért nehéz megállapítani, hogy a vásárhelyi tudós mikor, melyik tematikát részesítette előnyben. Az első kötet hiánya azért is okoz gondot, mert nincs egy közös bevezető rész, tehát csak elképzeléseink lehetnek arról, hogy a székelyek története hogyan kapcsolódik össze végül a Schlözer könyvének cáfolatával. Az első kötet meghatározó témái Aranka korábbi munkásságának eredményei: Kászonszék Csíktól való elválása és a székely tisztségek nem és ág szerinti váltakozása a legelső kidolgozásra kapott munka, ezek hitelességének bizonyítása pedig azon oklevelek számbavételével történik, amelyek az oklevéltár gyűjtésének idejében jutottak az ő, illetve a Társaság birtokába. A *Csíki Székely Krónika* szintén a Társaság munkálkodásának eredménye: az első kötet egy homogén részt képvisel, amelyben (annak ellenére, hogy kérdéses a felhasznált dokumentumok hitelessége) a korszerű történetírás szabályait követve írja meg a székely társadalmi rend kialakulásának és

⁷⁴⁷ A kézirat első része nem maradt fenn végleges változatban. A rekonstrukciót alkotó szövegekről és ezek lelőhelyéről lásd BIRÓ 2010: 15–16.

⁷⁴⁸ Lásd MAKKAI-MÓCSY 1988. Legújabbban EGYED 2006. A székelyek eredetére vonatkozó kutatásokat összefoglalta KRISTÓ 1996.

korai működésének történetét. A második kötet anyaga vélhetően később alakult ki, és talán önálló munkaként készült, nagyon gyakran ismétlődnek benne ugyanis az első kötet már kidolgozott elmélkedései. Az első részekben a Schlözer által is felhasznált források kritikai elemzése kap helyet, Aranka felsorolja a történészek hibáit és cáfolja állításait. A munka egyik legnagyobb hozadéka Anonymus *Gestájának* és Bíborbanszületett Konstantin krónikájának egyeztetése. Anonymus hitelességének bizonyításával Aranka korábban is foglalkozott, sőt erre az időre Cornides forráskritikai munkája is megjelenik. A vitaszituáció szemszögéből azonban nagyobb jelentőséggel bír, hogy a tudományos világ ne csupán önmagában vizsgálja a forrást, hanem Schlözer kritikájának fényében, aki többek között azért is elutasítja, mert állításai nem támaszthatók alá más források igaznak elfogadott tényeivel. A további „értekezésekben” történeti bizonyítékokkal cáfolja Schlözer azon állítását, miszerint Erdély földjét a besenyők lakták volna, majd pedig azt cáfolja, hogy a területet csak a szászok őrizhették meg. A székelyek, magyarok, szászok és feltűnő módon a románok jogszokásának történetét nyújtják a következő fejezetek, majd pedig az Aranka szerint Schlözer által félreértett Andreanum interpretálása következik.

A munka a székelyek eredetének és a Magyarországon, illetve Erdélyben élő székelyek különbségének bemutatásával indít. Aranka mindezeket azért tartotta fontosnak, hogy egyfajta bevezetést nyújtson az olvasónak a székelyek történetére vonatkozó dokumentumok interpretálásában. Az eredet kérdésében azonban oklevelek és a forráskritika által is hitelesnek minősíthető dokumentumok híján ő is csupán a logikára és a hagyományra hagyatkozhat. Véleménye szerint azok a külföldi állítások, melyek szerint a székelyek a kunok vagy a besenyők (Aranka szóhasználatában paczinaciták) leszármazottai lennének, nem kellőképpen bizonyítottak, viszont igen könnyen cáfolhatók azzal, hogy a székelyek nyelvükben magyarok, tehát semmiképpen nem lehetnek tatár eredetűek. Bizonyítékok híján nem állítja megcáfolhatatlanul azt, hogy a székelyek Attila hunjainak az erdélyi hegyekben maradt leszármazottjai lennének, ám azt leszögezi, hogy a logikus gondolkodás arra enged következtetni, a három államalkotó nemzet közül a székelyek telepedtek meg legelőször Erdélyben. Ha nem így lenne, a magyar vagy szász történetírás minden bizonnyal dokumentálta volna a megtelepedést. Mindezek után a krónikából és királyi oklevelekből kiírt passzusokkal bizonyítja, hogy a székely megnevezés a kezdetekben nem csupán az erdélyi székelyekre vonatkozott, hanem Magyarországon (Biharban, Cegléd és Pozsony környékén) is éltek székelyek, akik idővel beolvadtak a magyar társadalomba.

Az első cikkely zárásaképpen a *Csíki Székely Krónikát* vezeti fel, megindokolva annak használatát. Beismeri, hogy igen különös forrással áll szemben, melynek egyes állításai tarthatatlanok, mégis ebben az esetben is a források összevetésére és a logikus magyarázat szükségességére hívja fel a figyelmet:

„Hogy réája eskügyék senkitől nem kívánom: mivel mint minden Kronikák, és Történet Iroknak Irásai, e sem Sz. Irás. Ugyan a mibenn más hiteles Irokkal s az okossággal ellenkeznék: abban ne hidjen senki nékie; én se hiszek. De a mikbenn azokkal egyezik, abban hinni kell: a melly részben pedig olyan dolgokat ír, mellyek se az okossággal se a bizonyos Történetekkel nem ellenkeznék; ámbár arról más Kronikák nem tudnakis semmit; abban engedelmet kérek: a legnagyobb Izgága vagy Criticus Emberis, míg ellenkezőt nem bizonyít, okoson ellene nem mondhat; ilyen pedig sok vagyon benne.”⁷⁴⁹

A kézirat közreadásával az a célja, hogy további vizsgálat tárgyává tegye, a latin változat közlése a külföldi tudósoknak, a magyarázatokkal ellátott magyar nyelvű fordítás pedig a hazai szélesebb olvasóközönségnek szól.

A székely törvénykezés történeti legitimitásának bizonyítására Aranka a Kászonszék Csíktól való elválása cím alatt ismeretes szöveget építi munkájába. A kéziratot Aranka hitelesnek találja, a korábbiakban azonban volt már szó arról, hogy az eredeti példány ebben az esetben is hiányzik. Bár a *Székely Oklevéltár* szerkesztői mint hiteles dokumentumot később is közreadták, többen megkérdőjelezik, hogy a 16–17. században született-e ilyen magyarsággal írott narratív elbeszélés. A történet Zsigmond császár törvénykezését mutatja be egy lokális székely probléma kapcsán, majd Aranka a végzés későbbi megerősítéseit hozza fel bizonyító erejű dokumentumként. Nem kétséges, hogy megtörtént Csík elválasztása Kászontól, a kézirat mégis inkább a *Csíki Székely Krónikára* hasonlít abban a tekintetben, hogy egy család privilégiumait támasztja alá. Ebben az esetben a Lázár család jogfolytonosságáról lehet szó, Aranka viszont a 15. századi kifejtett és korszerű székely jogrendet kívánja alátámasztani vele:

„A Nemek és Agok s Tisztségek külömbégeinek vizsgálását a következő Czikelkyre hagyván, mellyre egyenesen tartoznak, ebben az Irásban leg-szebb, és leg-nagyobb figyelmetességet érdemlő dolog a régi állapotoknak esméretekre nézve az: miképen szolgáltatta ki a Király az Itélő Mesterek által, a Székelyek között, abban az időben az Igasságot.”⁷⁵⁰

⁷⁴⁹ Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Aranka György gyűjtemény, 86. csomó; ARANKA 2010: 32–33.

⁷⁵⁰ Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Aranka György gyűjtemény, 86. csomó; ARANKA 2010: 93.

A következő cikkely szintén azt a feladatot látja el, hogy a székely jogszokás kidolgozott és ősi jellegét bizonyítsa. 1491-től 1515-ig a marosszéki hadnagyok és bírák nem és ág szerinti változását írja le. A forrás hitelessége azonban ebben az esetben is kérdéses, Aranka sem az eredetit, sem az állítólagos 1698-as másolatot nem látta. Ezért fejtegetéseit ismét a forrás hitelességének bizonyításával kezdi, azaz más források megerősítő felhasználásával támasztja alá a hihetőséget.

Az eredetkérdést ebben a szövegrészben nem állítja középpontba, s bár története elején megkérdőjelezi, hogy tudható-e és állítható-e valami teljes bizonyossággal, amiről nincsenek források, a tudatos reflexió hiányában már tényként kezeli a magyarok hármass bejövetelét, illetve a székelyek korábbi letelepedését. A korábbi dokumentumok felmutatásának és magyarázatának az a funkciója, hogy végre a székely jogrendszer specifikumáról, a már korábban megszűnt nem és ág fogalmairól értekezhesen, mintegy ősi, autentikus közösségként állítva be a nemzetet, melynek minden tagja (eltérően a magyaroktól) azonos jogokkal rendelkezett:

„Mit tett és mire való volt ez a Nemek és Agok különbsége a Székelyeknél: azt is meg mutatták az elő adott Törvény és példák. Ugy tetszik hogy ez a különbség olyan bizonyos felosztása volt az egész Székely Nemzetnek, melylyhez képest a Nemzetben minden Rendbéli embernek maga Igassagai vagy Szabadságai és Terhei eleibe voltak szabva. Közönséges és egyenlő Igassága volt az egész Nemzetnek és minden Rendnek a Szabadság, mellyre nézve Nemeseknek is nevezetnek mindnyájon: és közönséges terhe volt a Fegyver viselés, mellyel egyik ugy tartatott mint a másik, és a mellyre nézve Vitézlőknek is hivattak, közönséges Igassága volt azt is, hogy örökségit, igaz értelmében a szonak, ugy birta mint örökséget, még pedig mint Eleiről szállott tulajdonát, nem a Sz Korona ajándékát, és azért erre sem magva szakadtán, sem más esetekben soha vissza nem szállhatott; mivel nem onnan jött volt; közönséges Terhe esmét az, hogy öröksége mértéke és száma szerént szállott a mezőre.”⁷⁵¹

Ezen a rendszeren belül tárgyalja a továbbiakban a székely rendtartást, az egyes nemek, rendek és ágak különbségét, de tulajdonképpen mindegyiket a már korábbiakban felsorolt dokumentumok állításaiból levezetve. Következtetéseket nem fogalmaz meg az első kötet végén, hiszen úgy látja, hogy a források és a megfelelő módon előadott magyarázatuk hatásosan bizonyíthatják a székely nemzet történeti jogait, vezetőiknek és tisztségviselőiknek évszázados jogait.

⁷⁵¹ Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Aranka György gyűjtemény, 5. csomó; ARANKA 2010: 111.

Míg az első kötet minimális szinten tartalmaz polémikus állításokat vagy a történelem mibenlétéről szóló fejtegetéseket, a második kötet elemzése rávilágíthat Aranka ezirányú elképzeléseire.

A második kötet tagítja az eddigi horizontot, azaz nem csupán a székelyekről értekezik, hanem az erdélyi nemzetek történetének bemutatását is kínálja. Az eredet, a megtelepedés kérdései itt is előtérbe kerülnek, bár Aranka igencsak leszűkíti azoknak az írott emlékeknek a körét, amelyeket forrásként használ fel. A történészek kettős rendszerbe való felosztása után (első csoport: a hibák tudatlanságból erednek, második csoport: tudatos sértegetés és a nemzeti jogok megkérdőjelezése a cél) azokat a téves elképzeléseket bontja le, amelyek véleménye szerint könnyen cáfolhatók. Ebben az esetben bebizonyítja, hogy Timon, Fasching és Pray tévesen tartják a székelyeket a kunok és a besenyők leszármazottainak, valamint elítéli azon próbálkozásukat, hogy a székely megnevezésből az eredetre és a foglalkozásra vonatkozó következtetéseket vonnak le. Második lépésben Biborbanszületett Konstantin és Anonymus szövegeit hasonlítja össze, amelynek kizárólagos célja az, hogy bebizonyítsa: a nyugati tudós világ által is elismert Biborbanszületett Konstantin nem állít olyan dolgokat, amelyek Anonymus *Gestájának* homlokegyenest ellentmondának. Elismeri ugyan, hogy Anonymusnak is vannak hibái, de forráskritikai módszerekkel a helyes értelmezés segítségével fenntarthatónak látja bizonyos állításait, ezért nem tagadja meg annak forrásértékét. A továbbiakban tulajdonképpen Schlözer szász történetének magyarokra vonatkozó részeire válaszol: azzal, hogy Etelközt Moldvában helyezi el, a besenyőkről pedig bebizonyítja, hogy nem éltek Erdélyben, azt is alátámasztja, hogy a magyar honfoglalás és Szent István király uralkodásának ideje között is a magyarok bírták Erdély földjét. A továbbiakban két értekeződésen át, általa történeti tényekként kezelt adatok felsorakoztatásával bizonyítja Schlözer tévedését, mely szerint csak a szászok betelepődése után tudták a magyar királyok Erdély földjét megtartani. Mindezek után annak a szokásnak a bemutatására tér át, mely szerint a magyar (de nem csak) királyok a pusztán maradt földekre (melyet védekezésül használtak) a későbbiekben telepéseket hívtak, ez az oka annak is, hogy II. Géza behívta a szászokat:

„[...] miért hívta bé II. Gejza még is a' Szászok Elejit? Azért t.i.: Elsőbenn és főképpenn: hogy a' szép föld ne álljon üressenn, hanem Elejeknek rendtartások szerént meg telepíttessék. Másodsor hogy a' Szent Korona ereje azzal is nevedekjék; és a' Szélbeli ellenségek ellen mind az Ország belső része, mind széle annál nagyobb bátorságba tétessenek.”⁷⁵²

⁷⁵² Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms 256; ARANKA 2010: 156.

A székely és magyar megtelepedés tisztázása után Aranka az Erdélyben élő nemzetek fennálló jogrendszerét igazolja történeti adatokkal. Míg a székelyek esetében tulajdonképpen rövidítve megismétli az első kötet állításait, a magyarok esetében kizárólag a földtulajdon és a földbirtoklás különböző módozatait mutatja be, mintegy megkérdőjelezve azt a schlözeri állítást, hogy mivel a magyar nemességnek nincsenek Szent Istvántól származó adománylevelei, földjeiket csupán bérbe kapták, így az nem tulajdonuk. A vérrel szerzett föld ismert toposza mellett minden típusú birtokformára kitér, ezek történeti jogosságát igazolva. Hasonló módszerekkel él a szászok bemutatásában, a megtelepedéstől kezdve saját jelenéig tárgyalja a földbirtoklás különböző módozatait. Amit a szászok Schlözer-től vártak volna, ti. hogy alátámassza, a szász nemzet mint nemzet úgy birtokolja földjét, a Királyföldet, mint a magyar nemes a saját birtokát, tulajdonképpen Aranka György bizonyítja be:

„A' Kritikus Iro nagyon agyarkodik a' Magyarra, hogy a' Magyarnek Jobbágya vagyon, és azt veti utánna: bey den Deutschen nicht. Nem így van a' Szászoknál. Nem erdemel feleletet! A' Nemes Szász Nemzetnek sok falui vagynak, mellyeket, és a' benne lévő Szászokatis Nemesi Igassággal birja.”⁷⁵³

Mindamellet azt is bizonyítja, hogy a magyarok–székelyek–szászok mindenkor békességben éltek egymással, így korántsem lehet oly nemzeti gyűlölködésről beszélni, mint amelyet Schlözer állít, illetve azt, hogy a három nemzet uniója mindhárom fél javára történt, nem pedig azért, mert a székelyek és a magyarok ki akarták használni a szászok épített és megerősített városait.

Aranka szövegének egyik legkülönösebb része, hogy az erdélyi nemzetek jogairól szóló részbe beemeli az erdélyi románok „igazságait”. Ez már csak azért is furcsa, mert kérdéses, a jelen esetben milyen értelemben használja a nemzet kifejezést. Az előbbiekből világossá vált, hogy nemzet kifejezés alatt a rendi nemzetfogalom értelmezését használja, ám a struktúrába eszerint nem illenének bele a románok. Van rá példa, hogy az erdélyi népek történetének megírásában ők is helyet kapnak ebben az időben, de kizárólag az eredetre vagy az imagológiai ábrázolásra szorító részekben. Aranka az eredetire vonatkozólag Anonymus alapján elismeri, a honfoglaló magyarok Erdélyben találták a románokat, és őket legyőzve szerződést kötöttek velük. Ezekután két vádra kíván felelni:

„1. Azt panaszolják némelly vagy értetlen, vagy Nyughatatlan elméjü Emeberek: hogy az említett szövetség utánn a' Tuhutum Magyarjainak maradékai, az ő szövetségeseiket az oláhokat idővel mind személyes szabadságoktól,

⁷⁵³ Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms 256; ARANKA 2010: 172–173.

mind ős örökségektől meg fosztván, arra juttatták, hogy azok az ő örökségekről a' Magyaroknak, mint 'Sellérek 's Jobbágyok ugy szolgáljanak. Az az első kérdés, hogy igaz é ez? Azután

2. Panaszollyák, hogy a' Felsőbbek szerint az Oláhok Erdélybenn még a' Székelyek és Szászok előtt, leg első Szövetségessei a' Magyaroknak: mégis ma, és eleitől fogva az Oláh nem tartatik Erdélyben Törvény szerint bé vett Nemzetnek, Recepta Nationak, mint a' Magyar, Székely és Szász. Ez a' Második kérdés: Ugy vagyon é ez?"⁷⁵⁴

A válaszadás kiindulópontjaként az Erdélyben élő románságot két részre osztja: egyrészt itt laknak azok a jogos jussok nélkül élő tömegek, amelyek később vándoroltak be a szomszédos országokból, másrészt pedig a magyar nemességgel bíró vármegyei és fogarasi román bojárok, akik valójában a Töhötöm által legyőzött Gelu vitézeinek leszármazottjai. Előbbieknek nincs okuk a panaszra, hiszen Aranka véleménye szerint ők maguk választották a jogfosztottságot azzal, hogy elvándoroltak hazájukból és a magyar nemesek szolgálatába álltak. A Gelu leszármazottai körüli zűrzavart pedig vallási kérdések okozták:

„Az Oláhok közzül, kik a' Keresztény hitet a' Nap Keleti Szentegyháztol vették volt, lassanként a' fővebbek, ki egy ki más tekintéből követték a' Magyar fő rendeket 's minél inkább akartak mindenben a' Magyarokhoz közelíteni, magok Nemzetektől annál inkább el távoztanak, 's a' mikor észre vették magokat már Magyarok voltak; a' Nemzetnek több részét maga szerentséjére bizván; De mind az által, mind azoka a' kik a' Romai hitre tértenek, mind azok a' kik a' Görög hiten maradtanak, mindenki közzülök a' maga rendinn olyan Nemes volt, mint a' Magyar Nemes Ember, olyan igazsággal birt a' Polgári Társaságban. Ugyan azon Törvénnyel 's igazságokkal sérthetetlenül; 's személyére, Jóságára nézve olyan szabad volt.”⁷⁵⁵

A vallási hovatartozás csak nyelvi kérdésekben dönthetett. A római kereszténységet felvevők idővel nyelvükben is magyarok lettek, így már csak nevüknek hangzásából lehet következtetni eredetükre. A görög hiten maradók megőrizték nyelvüket, mindazonáltal magyar nemesi jogokkal bírnak, így Aranka rendi nemzettudatának fényében a két megválaszolandó kérdés megnyugtató módon feleletet nyert.

Az ötödik fejezet pontról pontra számba veszi Schlözer állításait, felsorolja azokat a szöveghelyeket, amelyeket Aranka elhibáztottnak tart, majd cáfolja azokat. Szövegét az Andreamum véleménye szerinti helyes magyarázatával zárja.

⁷⁵⁴ Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms 256; ARANKA 2010: 178.

⁷⁵⁵ Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms 256; ARANKA 2010: 181.

Megállapíthatjuk, hogy tulajdonképpen koherens, összefüggő szöveget hozott létre, annak ellenére is, hogy korábbi munkáinak eredményeit is beleépítette, így nagy esély volt arra, hogy a szöveg szétesik.

Legfontosabbnak mégis a korai történet kidolgozását tekintette, erre utalnak azok a levelek és töredékes kéziratok, amelyek a kialakulás folyamatát világítják meg. A Schlözer művére adott válasz ugyanis a göttingai történész 1809-ben történt halálával értelmét veszítette, a jogtörténeti munka megjelenése is kérdésessé vált ebben az időben. Ekkor Aranka figyelme az őslakos kérdéskörének kidolgozására irányul.

A polémia elvetése – az eredetkérdés jelentőségének növekedése

A Schlözer-cáfolatot Aranka megszámlálhatatlan alkalommal átírja, módosítja, az aktuális álláspontokkal is kiegészíti. Valójában nem világos, hogyan képzelte el a tudományos vitát, Schlözernak akart-e válaszolni vagy pedig saját nemzetének tagjait akarta meggyőzni arról, hogy a göttingai szerző állításai tarthatatlanok, hiszen maga a szerző a magyar nyelvű szöveget nem érthette volna. A korábbi cáfolat szerint nem a közvetlen válaszadás volt a cél, hanem az autoritásként kezelt személy hitelességének megkérdőjelezése és az ifjú történészek kutatásra serkentése:

„Had esmérje meg a' jó Anya azt az embert, a' kinek lábaihoz jo reménységü szülőtyét, a' böltesség meg nyereséért, 's jo erköltben valo erősödésiért küldik. Had ébredgyenek az Iffjak Hazája Történetei vizsgálására. Ha kiknek a' Tudomány mezején egy kis vitézi játékot tetszik játszodni, légyen mihez köszörülni pennájokat. A' Törsök le vagyon vágva, a' kinek tetszik rá járhat immár kopátsolni, és jo kedvében meg is nyesegetheti.”⁷⁵⁶

A közvetlen válaszadás elvetésének ellentmond egy 1809-es rövid feljegyzés, amely arra utal, hogy Schlözer halála kérdésessé teszi a korábbiakban kifejtett célokat: „annak nincsen többé helye hogy az Iroval tepelödjem, ő már az Elök között nem lévén: de az igazat kivánom oltalmazni, ki fejteni, s az Emberiség neve alatt meg sértett emberiséget menteni.”⁷⁵⁷ Nem mond le tehát a további kutatásról, a struktúrát és a struktúrába illeszkedő mondanivalót azonban át kell gondolnia, és polémia helyett narratív történelmet kell írnia. Helyzetét az is bonyolítja, hogy sokan nem fogadják el a cáfolatot mint műfajt, így például Kovachich is azt javasolja neki, hogy ne a cáfolattal, hanem önálló állítások megfogalmazásával foglalkozzon:

⁷⁵⁶ BIRÓ 2004: 146.

⁷⁵⁷ Feljegyzés, 1809. október 9., Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Aranka György gyűjtemény, 5. csomó.

„N. Dr Schlözer az Erdélyi Németekről irt egy A.B.C Könyvet három darabtskába. Abbann igen csudálkozásra méltó motskolodással és tudatlansággal támadta meg az Erdélyi Magyarokat és Székelyeket. Azt a munkát betüröl betüre meg czáfoltam, meg hamisitottam. Minekutánna el végeztem és meg olvastam, ugy találtam hogy talám igen keményen bántam a Szegény Tudos emberrel, és ezt némely tudos Iro Barátaimis, ugy találtak nevezetesen az esmérertes Tudományu Kováchich Uris. De nem tehettem rola, maga kereste magának szegény!”⁷⁵⁸

A különböző irányból érkező elutasítások miatt Aranka úgy dönt, újabb munkába kezd, ezúttal csupán Erdély korai lakosainak leírását fogja nyújtani, a történetírás szabályait betartva és a polemikus hangnemtől elzárkózva: „hanem jonak találtam az Eredeti és régibb Nemzetek Esméretét egy rövid munkátskába foglalni, még pedig a Tudos Közönség Tekintetéhez illő illendőséggel és minden motskolodásba valo elegyedés nélkül.”⁷⁵⁹ A munka hamarosan el is készült *Erdélynek régibb Lakossai* címmel.

A teljes cáfolati anyagból tehát az eredetkérdés lehetett a legfontosabb, hiszen a szerző úgy gondolja, ennek rövid kidolgozásából önálló munkát is megjelentethet annak ellenére, hogy a témát mind a szászok, mind a bécsi Johann Christian Engel, mind pedig a Magyarország történetét feldolgozók többször is érintették. Aranka szövege ezekhez képest nem sok újdonsággal szolgál. A legfeltűnőbb az, hogy teljesen elveti az őslakos primátusának sztereotípiáját, azaz nem tartja elfogadhatónak, hogy az elsőség jogán bárkinek is privilégiumai lehetnének Erdélyben. A megtelepedés sorrendje ugyanis nála a következő: oroszok (tótok vagy biszenusok – akik nem tévesztendőek össze a besenyőkkel) – székelyek – románok – magyarok – szászok. Az oroszok megtelepedésével nem foglalkozik, csupán azt állítja, az Erdélyben fellelhető települések neve is bizonyítja, hogy azok a biszenusok, akiket II. András a szászoknak adott privilégiumában említ, nem a Schlözer által besenyőknek tekintett népcsoportot jelentik, hanem az oroszokat. A székelyek megtelepedésének kérdésében a *Csíki Székely Krónikát* és a hun–székely rokonság elméletét követi, a románok eredetére nem tér ki hosszabban, hiszen a korábbi struktúrából adódóan (ahol Schlözerrel szemben azt kellett bizonyítania, hogy nem a szászok tartották meg Erdély földjét) csupán az volt lényeges, hogy a Töhötöm seregével megérkező magyarok legyőzték az itt élő románokat. Ezen a ponton azonban eltér a korábbi történészektől, és egy másfajta provokációra, jelesül az 1790–91-es követelésekre válaszol okfejtésében: a magyarok nem igazták

⁷⁵⁸ Feljegyzés, 1815. nov. 14. Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Aranka György gyűjtemény, 25. csomó.

⁷⁵⁹ Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Aranka György gyűjtemény, 25. csomó.

le a románokat, nem tették őket szolgálkákká, hanem szövetséget ajánlottak nekik, így a románok a magyarokkal hasonló jogokkal rendelkeztek, azoknak, akik nem akartak a vármegyék földjén megtelepedni, a fogarasi birodalmat ajánlotta fel Töhötöm.⁷⁶⁰ A románok ezáltal magyar nemességet is szerezhettek, akik pedig ezzel éltek, idővel a magyarok közé olvadtak, nyelvüket és vallásukat is elhagyták. Egy nagyobb népcsoport azonban nem fogadta el a szövetséget, ezek elvándoroltak, és azok a jogfosztott román tömegek, akik politikai követelésekkel élnek, csupán a későbbiekben a szomszédos román területekről betelepedett népek. Ez az elképzelés a korban újdonságnak számított, és Aranka azon törekvésének tudható be, hogy a belső erdélyi konfliktusokban az érdekek közelítésére vállalkozott. A későbbiekben többen is átveszik ezt az elméletet.⁷⁶¹ Aranka levelezőtársai azonban nem értenek egyet vele ebben a kérdésben, az okfejtéséből csupán arra figyelnek, hogy a fennálló jogszokásból ez az elmélet nem vezethető le, és nem reagálnak arra, hogy Aranka különbséget tesz az Erdélyben élő románok csoportjai között, és az őslakosoknak tekintett réteget elmagyarosított népcsoportként állítja olvasói elé. A szász Heydendorf szavait idézem, aki az Aranka által vázolt helyzet politikai vonatkozásaira is figyel, hiszen ezáltal újabb argumentációs alapot kaphatnak azok a román politikai törekvések, amelyek a megtúrt státus megváltoztatására irányulnak:

„Találtam olyan Pontra-is, mellyel a Magyar Nemzetnek Méltosága megsertődve látzik, de Hazánk Törvényeivel is ellenkezik. Mert a Mlsgs Ur azt állítja, hogy a Magyarok ezen Hazába bé-jövéen, az Oláhokkal egy polgári Jussal szövetkeztek volna. Ebből a következőknek, hogy a Magyarok nem birtak az Oláhokkal, nem győzték meg őket, s kénytelenítették őket az Ország Birodalmába hagyni. Ez pedig ellenkezik Hazánk Törvényeivel, mellyek bizonyosan azt mondják, hogy az Oláság nem Polgári, hanem csak szenvedett, tolleráta Nemzet.”⁷⁶²

Aranka azonban kitart elmélete mellett, a végső változatban alaposabban is kifejti véleményét.

A magyarok bejövételével kapcsolatosan Anonymus *Gestáját* követi, a korai történetre vonatkozóan a kettős honfoglalás, azaz a hun–magyar folytonosság híve. A korábbi történészektől eltérően már nem veszi figyelembe a hun–avar–magyar hármas megtelepedés elméletét, ezt már

⁷⁶⁰ A szövegekben Töhötöm neve minden esetben Tuhutum alakban jelenik meg.

⁷⁶¹ A mai kutatók közül pedig Miskolczy Ambrus is elfogadja azt az elképzelést, amely szerint a román vezető rétegek (kenézek, vajdák), miután nemességet nyertek, előbb vagy utóbb áttértek a katolikus vallásra, és azután idővel nyelvileg is magyarok lettek. Lásd Miskolczy 2005: 29.

⁷⁶² Michael Heydendorf levele Aranka Györgynek, 1811. október 19., Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Aranka György gyűjtemény, 107. csomó.

a népszerű történelmet író Lebrecht is megkérdőjelezte, Schlözer pedig bebizonyította, hogy az avaroknak nem lehetett közük a magyarokhoz. A magyar–székely kapcsolatban azonban mintha újabb provokációra válszolna. Ebben az esetben nem Schlözert cáfolja, elfogadott tényként kezeli a Töhötöm-féle meghódoltatás kérdését, az általa Erdély földjén talált népekről pedig a korábbiakban már értekezett. Az viszont új elemként jelenik meg, hogy a magyarok és székelyek között konfliktushelyzet alakult ki: a magyarok „itt találták bizonyoson a Székelyeket. De vélek bajok vagy valami egyezések volt é? arrol nem tudhatni semmit.”⁷⁶³

Az erdélyi százsz szövegekben nem találunk utalást arra, hogy bármelyik szerző konfliktushelyzetet teremtett volna a székelyek és a magyarok között, ugyanígy nincs erről szó a nyugati történétírók között sem. Egyetlen helyen bukkantam olyan okfejtésre, amely szerint a székelyek nem egyesültek a magyarokkal, hanem ellenálltak nekik, Dugonics András 1801-ben megjelent történelmében.⁷⁶⁴ Nem állítható teljes bizonyossággal, hogy Aranka erre az értelmezésre reagál, viszont az egymás mellé állítás jó példája lehet annak, hogy a szövegek és a különböző interpretációk miként kommunikálnak egymással. Dugonics munkája nem sorolható a szakszerű történelmi munkák közé, alapvető forrása azonban Anonymus, és a középkori gestairót az eddigiektől teljesen eltérő módon interpretálja. A kialakult konszenzussal ellentétben szerinte Gyalu (Gelu) nem a románok vezére, hanem az erdélyi székelyeké, így tehát a Töhötöm magyarjai nem a románokkal (akik ebben az időben nincsenek még Erdélyben), hanem a székelyekkel hadakoznak. Az elképzelés az erdélyiek szemszögéből azért is tarthatatlannak minősül, mert így a székelyek negatív ábrázolásban jelennek meg, a nemzeti összetartozást mellőzik és saját területük integritását féltik. Dugonics szerint ugyanis:

„Gyalú (maga konccát féltvén) barátságot kötött a közel-lakó Oláhokkal, és Tuhutumot Almás-vizénél bé-várta. Ezt hallván Tuhutum nagyon meg-mérgelődött. Seregének egy részét Almás vizén alattomban által-tétette: hogy az ellenségnek hátúljára kerüllyenek. Midőn amazokkal szembe-szállottak a Székejek; azonban Tuhutum (tömlőkre ültetvén vitézzeit) által-vitte a vizen, és így a Székejeket mind elől, mind hátúl jól-megnadrágolta. Nem csak ezt cselökedte pedig; hanem, kik a Székejek közül meg-maradtanak, azokat a Tartománnak széleire kergette; maga magyarjait pedig, Magyar-országnak szélein kezdvén, Erdélynek beljébe hejhezette.”⁷⁶⁵

⁷⁶³ Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Aranka György gyűjtemény, 25. csomó.

⁷⁶⁴ DUGONICS 1801: 50–52. Dugonics híres regényében, az *Etelkában* is kifejti az eredetkérdésre vonatkozó nézeteit. Ennek elemzését. Lásd BÍRÓ 1986: 51–61.

⁷⁶⁵ DUGONICS 1801: 51–52.

Ebben az esetben tehát a források interpretálásának kérdése is előtérbe kerül. Míg a magyarországi szerző esetében nem kell a nemzeti érzékenység ilyesfajta tudatos megsértésével számolni, az erdélyiek talán a magyarországi törekvésektől is elhatárolódnak. Különösen igaz ez Aranka esetében, aki a különböző provokációk hatására olyan munkát kíván megjelentetni, amely az erdélyben élő nemzetek körében nem válhat újabb konfliktus forrásává.

A szász betelepedést is szakszerűen próbálja előadni, abban a törekvésében azonban, amely arra irányul, hogy bebizonyítsa, nem fegyverforgató, hanem polgári mesterségeket folytató népcsoportot hívtak be a magyar királyok, mégis felfedezhető annak az elképzelésnek a leépítésére való törekvés, mely szerint a szászok fegyverrel védték meg Erdély földjét a betörő barbár népektől.

A végső kicsengés tehát ebben a munkában is megmarad, az implicit utalásokon túl valóban nem lehet polemikus jelleget felfedezni benne. Aranka azonban idővel elveti a rövid szövegkiadás tervét, és újra összeolvasztja kutatásainak eredményeit, függetlenül attól, hogy azok melyik provokációra adott válaszok voltak. Végső eredménynek tehát az Erdély történetet kell tekinteni. A munka értelmezéséhez szükséges megvizsgálni, Aranka György miben látja a történelem funkcióját.

8.2. A történetírás funkciója

Aranka György nem írt elméleti munkát arról, hogy miben látja a történelem hasznát, vagy mi lehet munkájának a funkciója. Koncepciójáról azonban sokat elárul az a tény, hogy végül megmarad annál a megoldásnál, amelyben ötvözi a székelyek történetét a Schlözer könyvére adott válasszal. A bevezetőben leszögezi, vitapartnerre csupán a göttingai történész; sem az Erdélyben élő nemzet tagjaival nem kíván vitatkozni, sem pedig a nemzet egészét nem áll szándékában megsérteni, de jogában áll a hibákat kijavítani és a magyarok nemzeti igazságait megvédeni. A képviseleti beszédmód, a vindikáció és a polémia egyidőben vizsgálható munkájában. Talán ennek a műfaji heterogenitásnak köszönhető, hogy a kézirat sohasem jelent meg nyomtatásban. A kézirat cenzora, Mártonffi püspök megkésétt válaszadásnak tekinti a művet. Így annak csupán polemikus jellegét veszi figyelembe, azok pedig, akiknek a válasz szól, már nem olvashatják: „[...] rész szerént késő már, mert Schlötzer, B Bruckenthal Samuel, B Rosenfeld András és Eder meg holtak. Ez a leg utolsó volt, a ki Schlötzernek kezére dolgozott. A két Báró kente a szekeret.”⁷⁶⁶ A magyar nyelvű megjelentetést is elhibázottnak tartja, hiszen a polémia szabályait figyelembe véve, annak

⁷⁶⁶ Mártonffi József Nalácz Józsefnek, 1811. június 15., OSzK Kézirattár, Fond 399.

németül kellett volna megjelennie. Annak ellenére, hogy Aranka szerint az olvasóközönség körében Schlözer könyve közfelháborodást váltott ki, Mártonffi úgy látja, a munka potenciális magyar olvasói nem fogják helyesen értelmezni annak funkcióját, hiszen nincsenek tisztában azokkal a provokációkkal, amelyek kiváltották a polémiát,⁷⁶⁷ ezért a helyes értelmezést megkerülve csupán érzelmi hatást válthat ki belőlük. A polémia szabályait is Arankától eltérő módon értelmezi. Véleménye szerint a publikus vitában egyedül Engel és Eder vettek részt, hiszen ők az általa alapvetőnek tekintett kritériumba illeszkednek: azonos nyelven és időben reagáltak. Minden későbbi próbálkozást megkésettnek lát, a Schlözer állításai elleni harcot szerinte a továbbiakban nem a nyilvánosság mezején, hanem annak megkerülésével kell folytatni. Saját szerepét a cenzori létéből való előnyökből származtatja, és úgy gondolja, azzal, hogy a Schlözert követő Johann Michael Ballmann Erdély történetét nem engedte át a cenzúrán, hozzájárult ahhoz, hogy Schlözer elképzései visszaszoruljanak. A történetírást nem zárja ki a lehetséges eszközök köréből, hiszen ő maga is ezzel élt: nem tiltotta be a munkát konkrétan, hanem tudós jegyzeteit szétküldte a szász tudományosság képviselőinek, akik belátták azok helyességét, és a későbbiekben ők maguk akadályozták meg Ballmann könyvének megjelenését – legalábbis a püspök véleménye szerint. A nyilvánosság ez esetben egy szűk tudós társaságot jelentett, s ha visszatérünk Mártonffi korábbi fejtegetéseihez, azt kell látnunk, hogy rendszere valóban koherens: a nagyközönség nem ítélné helyesen történeti munkákról, a tudósok csupán a vetélkedés fenntartása miatt jelentetnek meg szövegeket, a jogtörténészeknek pedig nincs szükségük ezekre, mivel a forrásokból dolgoznak.

Ezzel szemben Aranka fontosnak tartja a nyilvánosság előtti megjelentetést, még akkor is, ha a vitához kompetensen hozzászólók már nem olvashatják a szöveget. A polémikus szituáció ugyanis a személyes kompetencia megítélésének próbaköve is lesz. A válaszoló fél abban az esetben lehet méltó ellenfele a provokátornak, ha bebizonyítja jártasságát a témában, ennek következtében pedig megkérdőjelezi a nagyobb hírnevű történész tudományát. A polémiát újra a csata, harc metaforikája szerint értelmezik a szövegek.

⁷⁶⁷ „A Magyarok, akik olvasni fogják, nem olvassák Schlözert és azért nem vehetik tökéletes hasznát a munkának. Mindazonáltal magának a munkának foglalattya olyan, hogy Schlözert olvasása nélkül is az igaz magyarnak igen kedves lehet.” Mártonffi József Nalácz Józsefnek, 1811. június 15., OSzK Kéziratár, Fond 399.

Kard és penna. A polémia szabályai

Nem csupán a szövegben, hanem az azt körülvevő paratextusokban is mindegyre a harcmező toposzával találkozunk. Aranka 1799-ben Fekete Jánost tudósítja arról, hogy cáfolatot kíván írni Schlözer könyvére, a bajvívás kötelességéhez erkölcsi kényszerek is társulnak: „Én ezt, ha kedved találnád benne ki küldeném hogy lásd meg: milyen dolgokra ereszkedem, és hogy mérek olyan híres tudós Göttingai emberrel a Historiába, régiségekbe és Diplomatikába a mezőre ki szállani.”⁷⁶⁸ A tudós hazafiság toposza⁷⁶⁹ tehát a kard–penna kettősségével egészül ki, a különböző toposzok figyelembe vételével rajzolódik ki Aranka etikai elvárásrendszere.

Egyed Emese tér ki részletesen a vitézi és tudós (literátori) lét dilemmáira a kor nemesi származású írójánál. A Mars–Ars kettősség ugyanis békeidőben is együtt jár, nagyon sok korabeli szöveg e kettősségre épül.⁷⁷⁰ E kettősség ugyanis úgy ad lehetőséget a tudományok művelésére, hogy nem kell megtagadni a vitézi erényeket, ehhez pedig a nemesi lét megtartása is értéként társul. Az általam vizsgált szövegekben a vitézi erények szorosan a nemességhez kapcsolódnak, az ebből származó erkölcsi kategóriák pedig meghatározzák a harc mezején vívott vita etikai elvárásait. A tudomány átveszi a harcmező funkcióját, a vitézi játékokat pedig immár nem karddal, hanem pennával vívják. Ahogyan a katonai játékoknak, valamint a tényleges harcnak megvolt az etikája, úgy várja el Aranka, hogy a pennaháború is bizonyos erkölcsi kategóriák figyelembe vételével történjék. Schlözert a szász nemzet bajnokának nevezi, aki nem volt hú fogadott urához. Majd rögtön a magyar múltból hozott nemesi elvárásokkal ezt írja: „Ez a’ dolog mikor a’ ki bérlett ’s magát ajánlott Bajnok, Urát, Asszonyát meg tsalta a’ hajdoni törvény és szokás szerint legalább a’ Magyarok között halálos bűn volt.”⁷⁷¹ Itt az is nagyon fontos, miként keverednek a különböző beszédmódok: a kard–penna toposza az ősi jogra (szokásjogra) alapuló érvelésmóddal. Másrészt a bajvívást Aranka a vita metaforájaként használja, mindkettőt mesterségnek tekinti, amelyet művelése előtt el kell sajátítani, anélkül ugyanis biztos a vereség. Ezzel Aranka ugyan implicite, és nem oly nyíltan, mint Engel, Schlözer mesterségbeli tudását kérdőjelezi meg:

⁷⁶⁸ Aranka György Fekete Jánosnak, 1799. augusztus 3., in: ENYEDI 1990: 464.

⁷⁶⁹ DEBRECZENI 2000: 487–504.

⁷⁷⁰ Lásd EGYED 1998: 31–35.

⁷⁷¹ Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms 256; ARANKA 2010: 251.

„A' Szerzót pedig magát Dr. Schlözer, hogy meg ne séressék meg nem oltalmazhatta. A' viadalra Soldért más képében ki áll, elég fegyvere nintsen, a' mi kezében van is azzal se tud, vagy nem akar élni, a' baj vivás mesterségét nem tartja meg, mint gyermek a' Késsel maga meg sérti magát.”⁷⁷²

Elfogadom Debreczeni Attilának azt az állítását, miszerint a kard és penna kettőssége mint modernizációs séma működik a tudós hazafiságon belül,⁷⁷³ de erre az egyedi esetre vonatkoztatva azt is hozzátenném, hogy ez a séma módosul: a tudomány általi modernizációra erkölcsi fogalmakat is rávetít. A *vera nobilitas* toposza ily módon kapcsolódik a kard és penna toposzához a vizsgált szövegekben.

A toposz használata azonban a szövegek együttesét nézve nem mindig ellentmondásmentes. Bizonyos esetekben Aranka fontosnak tartja a vitézi erényeket előtérbe állítani. Ez abban az esetben történik, amikor Schlözer a magyarok múltbeli vitézi erényeit és magatartásukat kérdőjelezi meg.⁷⁷⁴ Ebben az esetben ugyanis nem a korabeli kard–penna toposz a cáfolandó pont, hanem a magyarok vitézségének évszázados toposza. Azzal, hogy Aranka a vitézi jelzót a nemzet korabeli állapotaira alkalmazza, nem e beszédmód logikájának mond ellent, hanem a sztereotípiát helyezi vissza jogaiba: „Minden olyan mese a világon. Az is hogy az Iro egy szál tollal győzedelmeskedni akar egy vitéz nemzetet.”⁷⁷⁵

Annak ellenére, hogy azt kell látnunk, Aranka felveszi a vitaszituáció generálta pozíciót, deklarációk szintjén ezt nem vallja be. A munka végső struktúrájának kialakulásához, a források beépítésének és kommentálásának jelentőségére jó magyarázatul szolgálhat, hogy ezáltal tartotta lehetségesnek azt, hogy szövegét ne csupán polémiának, hanem önálló történeti munkának tekintsék:

„Ennek a' Kritikus Ironak nem tsak botlásai, hanem botorkázásai is igen sokak és nagyok: végre ugyan vádoskodássá válnak. Rendibenn kellenék őket elé venni: de a' semmi se volna egyéb, hanem egy gyermeki tépelődés; mellynek se vége, se hossza nem lenne. És én részemről azt se hozzáam méltanak, se az Igasság ki keresésének, és helyes elé adásának leg jobb mondjának nem tartom.”⁷⁷⁶

⁷⁷² Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms 1437.

⁷⁷³ DEBRECZENI 2000: 490.

⁷⁷⁴ Lásd SCHLÖZER 1797: 542.

⁷⁷⁵ Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Aranka György gyűjtemény, 103. csomó.

⁷⁷⁶ Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms 256; ARANKA 2010: 152.

Aranka véleménye szerint Schlözer nem felel meg a polémia szabályainak, őt viszont az erkölcsi kötelesség kényszeríti a válaszadásra. A történetírás szabályait azonban a vitaféltől veszi át és ülteti gyakorlatba.

Történetírás és forráskritika

Schlözer igen korán, már az 1760-as évek közepén kidolgozza történeti-kritikai módszerét, magán a módszeren a továbbiakban már nem sokat módosít.⁷⁷⁷ A módszer kidolgozása négy folyamathoz kötődik, a 18. századi történetírás ugyanis közel ugyanabban az időben vált tudományossá, szekularizálódott, vetette le retorikai kötöttségeit, mindezek következtében pedig racionalizálódott. Schlözer saját módszerét a még göttingai diákéveiben elsajátított exegézis és klasszika-filológia alapjain kezdte el finomítani és történeti forrásokra alkalmazni. Első nagy munkája, az *UniversalHistorie* megjelentetése előtt, 1764-ben a *Gedanken über die Art, die russische Historie zu traktieren* című rövid írásában fejt ki módszerének alapjait. Meggyőződése, hogy csakis a forráskritikai módszer képes arra, hogy megszüntesse az előítéleteket, a tudatlanságot és az elfogultságot. A módszer hozzájárulhat ugyan ehhez, maga Schlözer azonban több esetben is bevallja, a történeti munkából nem zárható ki teljességgel az elfogultság. A százokról írott munkája harmadik kötetében ezt írja: „Bin ich, Deutscher, etwa parteiisch für die Nation, deren Handfeste ich interpretiere, weil diese Nation deutsch ist? Es gibt eine Nationalparteilichkeit, die eher Tugend, als Schwachheit, noch weniger Verbrechen ist.”⁷⁷⁸ A nemzeti elfogultság azonban nem befolyásolja oly módon a tények kezelését, hogy az a történelem elferdítéséhez is vezessen, hiszen a történetírónak jól körülhatárolt a működési területe. A történész munkája két fontos összetevőből áll, és amíg az elsőt, tudniillik a forráskritikát és a tények alapos vizsgálatát nem vitte véghez, nem kezdhet a második, sokkal nehezebb feladathoz: a korszakoláshoz, rendszerezéshez és elbeszéléshez, leíráshoz.

A forráskritika maga három munkafázisból áll Schlözer elképzelése szerint: 1. *kritische Studium* – kritikai vizsgálódás: a kéziratok, források pontos leírása, keltezése, lapszámozása; 2. *grammatische Studium* – nyelvészeti vizsgálódás, azaz a források pontos megértése, amelyhez nem csupán az adott nyelv, hanem a kultúra ismerete is elengedhetetlen; 3. *historische Studium* – történeti vizsgálódás, azaz a források különböző variánsainak felkutatása, ezek egybevetése. Kritikájában Aranka pontosan a Schlözer

⁷⁷⁷ Bővebben lásd PETERS 2005: 90–97.

⁷⁷⁸ SCHLÖZER 1797/III.: VII. „Lehetek-e én németként elfogult azon nemzet iránt, melynek okiratait magyarázom, csak azért, mert ez a nemzet német? Létezik olyan nemzeti elfogultság, mely inkább erény, mint gyengeség, még kevésbé bűncselekmény.”

elmélete és gyakorlata közötti ellentmondásokra hívja fel a figyelmet. A kritika mibenlétéről értekező Aranka György szavai kísértetiesen hasonlítanak ahhoz, amit Schlözer elmélete tartalmazott:

„A’ melly Munkának azt a’ Czégért felette láttya az ember, abbann mit vár egyebet, hanem Igazat? Igazat a’ betü és szo irásábann; Igazat a’ Szok jelentésében, igazat a’ ki-mondásbann, és a’ nyelvnek ’s beszédnek zürzavar nélkül maga tisztaságábann valo meg tartásábann. Ezek felett Igazat a’ történetekben, az azok rendibe magokat elő ado homályoknak, kérdéseknek, kétségeknek más nagyobb kisebb Irok bal vélekedéseiknek értelemmel és a’ Logika szoross Törvényei szerént valo meg itélésébenn, és ki fejtésébenn, ’s az eredeti Kutfejekből tisztán valo merítésébenn. Kiváltképpenn pedig azt várja: hogy a’ Munka indulatosságnak, részre hajlásnak, sértegetéseknek, elme viszketegségeknek, mások illetlen szidalmazásának, annál inkább az illetlenség, embertelenség, és az közönséges társaság arany kötelének meg sértésére szolgálható, ’s vétkes roszz indulatra magyarázható mondásoknak ’s a’ különböző Rendek és Nemzetek között egyenlenség magvait el hinthető ki-fejezéseknek, ’s tüzes szikrázásoknak még árnyékától is üress légyen.”⁷⁷⁹

Aranka tehát megismétli Schlözer hárompillérű forráskritikai módszerét (nem utalva arra, hogy ennek kidolgozásában talán a göttingai professzor írásai is segítségére voltak), a továbbiakban pedig részletesen taglalja, hol vét a szerző a kritika szabályai ellen. Az erdélyi tudós leginkább a nevek pontatlan használatát kifogásolja, Schlözer ugyanis mind könyvének címében, mind pedig a teljes munkában németeknek nevezi a szászokat. Schlözer azzal indokolja döntését, hogy a szász kifejezés elterjedt ugyan, de nincs történeti hitelessége, az Erdélybe betelepült németek nem a német értelemben vett szászok (tehát szászországiak) voltak, a megnevezés csak később, pontatlanul vált általánossá.⁷⁸⁰ Aranka is a pontatlanságra hívja fel a figyelmet, nézőpontjából félreértésekre adhat okot az, hogy Schlözer a szászokat németeknek nevezi, hiszen az okiratokban nem így áll, a szász universitasra vonatkozó törvények nem érvényesek az Erdélyben élő németekre:

„Erdélybenn mind Magyartol, mind Székelytöl, mind Szásztol nemzetére nézve különböző sok Német vagon: a’ Vitézlő Nemes Katona Rendenn, a’ Királyi Felséges Kamaránál a’ K. Fels. Szolgálatbann; sok Nyerges, és más betsületes Mester emberek, némelly Kortsomárosokig, és Kémény seprökig a’ Városokbann. Más Német ma Erdélybenn nintsen. Már tessék magának magát a’ Kritikus Urnak meg itélni: hogy okosonn, és Kritice vagon é irva annak a’

⁷⁷⁹ Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms 256, ARANKA 2010: 151–152.

⁷⁸⁰ Lásd Schlözer 1795/I.: VII. „es sind die *Deutschen*, - oder wie man sie gewönlich, wiewol historisch unrichtig, nennt – die *Sachsen in Siebenbürgen*.” (kiemelés az eredetiben); „ezek a németek – vagy amint történetileg hibásan ugyan, őket nevezni szokták az erdélyi szászok.”

Kriticus ABCnek homlokára ez: Az Erdélybenn valo Németek történeteire ki szemelt Gyűjtemények. Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Magyarázhattya; és mentheti magát: de éppen akkor már meg esméri maga hogy hiba.⁷⁸¹

Az idézett részletből az is kiderül, hogy Aranka nem fogadja el Schlözer magyarozatát a privilégiumokkal rendelkező erdélyi nemzet nevének használatát illetően. Ennél is felháborítóbbnak tartja, hogy Schlözer a magyarok megnevezését is a bevett gyakorlattól eltérően használja. „Madjaren – Honnan vette ezt az irás modját az iro, mért nem irhattya Ungern vagy Magyarren?”⁷⁸² A magyarok Madjarenként való megnevezésében nem csupán pontatlanságot és a források interpretációjának elferdítő módját kifogásolja, hanem sértésként kezeli. Válaszul nem nemzeti sértésekkel él, hanem magának Schlözernek a nevét ferdíti el, ezzel is törekedve tekintélyének csorbítására:

„Valahol p.o. egy Levélben, még a’ Király Levelekbenn is ez a’ Szo eléfordul Hungarus Hungaria sat. Talám éppen a’ Magyarok ellen valo gyűlölségből, vagy csufondárosságbol ugy irja, ’s ugy adja hamissann az egészsz Világ eleibe: Ungrus, Ungri, Ungria. Mit itél e’ Világ arrol a’ Magyarrol, a’ ki az ö szokott neve helyett Schlötzer egy könyvbe ötet mindenkor Schwäzernek nevezné? Osztán mi szükség is a’ deak paraszt szolást, Barbarum Lexicon azzal az idétlen maga fejétől koholt szoval, mi a’ világonn soholt masutt az ö bodult fejen kívül nincsen, ok nélkül, csupa viszketegségből és csufondárosságbol szaporítani.”⁷⁸³

Elméletileg Schlözer kizárja a történetíró dominanciáját a történetírás folyamatából, vagyis az írot olyan semleges alkotóként definiálja, akinek feladata csupán a teljesség megteremtése. Ezt az elméleti kritériumot azonban későbbi munkájában nem tartja tiszteletben, többször is kitér arra, hogy a szászokról írott munkájában mi a pozíciója.

Schlözer elméletében és gyakorlatában a forráskritika kap központi helyet. Ezt a gyakorlatot *Nestor-kiadásában* fejleszti a legtokéletesebb szintre, itt nem csupán az összes fellelhető variánst veti egybe, hanem a krónikában leírtakat más, korabeli forrásokkal állítja párhuzamba, már ismert(nek vélt) történelmi tényekkel egyeztetni, kifejti a hihető és valószínű közötti különbséget, így próbálva megírni az oroszok (és Európa akkori népeinek) hiteles történetét.⁷⁸⁴ Többször utal a logika fontosságára a történetírás te-

⁷⁸¹ Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms 256; ARANKA 2010: 152.

⁷⁸² Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Aranka György gyűjtemény, 103. csomó.

⁷⁸³ Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms 256; ARANKA 2010: 206.

⁷⁸⁴ SCHLÖZER 1802–1806.

rületén, valamint arra is, hogy az interpretációban a források retorikai fordulatait nem kell figyelembe venni, szem előtt kell ugyanis tartani, melyik korban és ki volt a forrás szerzője. Ebből a szempontból jogos Aranka kritikája, aki szerint Schlözer nem tartja tiszteletben a saját maga által állított követelményeket a szászokról írott munkájában, hiszen nem teljes forrásokat ad ki. (Schlözer viszont általában a még ki nem adott forrásokra utal, a már megjelentekről csupán ítélezik, de nem veti össze a variánsokat. E munkájában nem a forráskritikára, inkább csak a történetírára alapoz, nem új dokumentumokat akar kiadni, hanem a már meglévőkre felhívni az európai tudós világ figyelmét.) Aranka György szavait idézem:

„Most a' Kritikára nézve azok aránt a' Levelek aránt egy két jegyzést teszek. a. Hogy azok nagyobb részén csak dirib darabok, folt hátán foltok. Azokat az igaz Kritika szerént nem ugy foltonként kellett volna a' könyvekből ki lopogatni: hanem egészszen ki adni. Mert így próbálo egészszen erejet nem lehet az eredeti Leveleket leg alább Másokban a' Ns Nemzet bölcs Elöljáróitol könnyen meg-kaphatta volna: de így dolgozott Stritterből is, Constantinust meg nem nézván, és hibázott. E' nem derék Kritika. Itt csupán csak olyan kezeseket állítani elé, akikben hasonloképpen csak oly dirib darabba van a' Levél, nem elég.”⁷⁸⁵

Az erdélyi tudós legfontosabb szempontja tehát – amint azt már korábban is láttuk – az eredeti források megvizsgálása és azok kiadása. Levelezésében ezért hangsúlyozza több alkalommal is, hogy ezzel a módszerrel kívánja megírni a székelyek történelmét. Ebből a szempontból érthető, miért sűrgeti Anonymus és a *Csíki Székely Krónika* kritikai kiadását, hiteles forrásként csak abban az esetben használhatóak, ha – hasonlóan Schlözer *Nestor-kiadásához* – szövegeiket a fellelhető korabeli dokumentumokkal összevetik. A *Csíki Székely Krónika* esetében (mivel ismeretlen forrásról van szó) szükségesnek tartja mind az eredeti latin, mind pedig a magyar fordítás közlését, a hozzá írott megjegyzéseket, majd pedig azoknak a dokumentumoknak a közzétételét és kommentárját, amelyek az 1533-beli kézírás állításait alátámasztják. Magyarázó szövegében többször is említi, hogy a krónika némely állítását mind Anonymus, mind pedig Nestor alátámasztják, a kritikai vizsgálatra azért van mégis szükség, mert a régies latin nyelv használatának következtében félreérthető a szöveg (Schlözer gyakran hangoztatja forráskritikai fejtegetéseiben, hogy a nyelvet változásának folyamatában kell tanulmányozni, a Nestor szöveg esetében például szóról szóra meg kell vizsgálni, hogy az adott kifejezés mit jelent Nestor, illetve a másolók korában). Aranka értelmezésében ez így jelenik meg:

⁷⁸⁵ Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms 256; ARANKA 2010: 205–206.

„Mert egy Történet író sintsen a’ kinek Írása Sz Írás volna, válogatva kell hinni akármelyiknekis. Vagynak olyanok, mellyekben csonkaság, hiba és kivált az esztendő és történetek redni elé adásokban zürzavar, a’ rossz deákság miatt értetlenség vagyon, ez éppen a’ Tudósok eledele és a’ régiség megszokott hibája, vagy a mienk, hogy az ő nyelveket nem úgy értjük, mint ők. Nem a csalárdágnak, hanem a régiségnek bizonyos jele.”⁷⁸⁶

A végső változatnak tekinthető kéziratban tovább fejleszti módszerét, a történetírókat csoportosítja aszerint, hogy az írásaikban fellelhető hibák és pontatlanságok milyen kategóriákba sorolhatók:

„[...] a’ Történet Irokat két részre osztom. Az elsőbe tészem akár régiek, akár újjak légyenek, azokat, a’ kik a’ mint vették, tudták, az Erdellyi Nemzetekről ugy irtanak. Ezekbenn több kevesebb hiba lehet: de tudatlanság hibája. Tisztességes tudatlanság, és ártatlan: a’ hol tudom a’ mint az alkalmatosság hozza meg jobbitom őket; de nem czirmolom. A’ Másodikba tészem azokat, akik a’ tudatlanság felett Írásokba indulatosságból, vagy tsupa irigységből illetlenséggel, es alatsony elme viszketegségével ki stafirozzák.”⁷⁸⁷

Hasonló módszerrel dolgozik Schlözer is a *Nestor-krónikában*, belátja ugyanis, hogy a szerzetes és műve későbbi másolói, elzárva a világtól és a fellelhető források nagy részétől, nem ítélnének minden esetben pontosan, nem zárhatóak ki a tévedések. Ezzel szemben Anonymust teljes mértékben elutasítja, még csak nem is törekszik arra, hogy kritikai vizsgálatnak vesse alá. Annak ellenére ugyanis, hogy forráskritikáját ezek alapján dolgozza ki, már egy korábbi fázisban eltávolodik az exegézistől és klasszika-filológiától mint a történettudomány lehetséges segédtudományaitól. Ebből az eltávolodásból ered éles kritikája a mitológia, „naiv történetírás” (azaz a retorikai szabályok alapján megszerkesztett, narratív, spekulatív és fiktív elemeket tartalmazó történeti munkák), az etimologizálás, valamint az utleírások mint a történettudomány forrásai ellen. A történeti munkának tényeken és logikán kell alapulnia, ok-okozati viszonyokat kell vázolni. Ebből a szempontból magyarázható elutasítása. Abban a pillanatban ugyanis, amikor Anonymus-korabeli retorikai fordulattal a Szentlelket hívja segítségül munkája véghezviteléhez, Schlözer minden további vizsgálatról teljes

⁷⁸⁶ Aranka György, *A Csíki Székely Krónika fordítása*, Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Ms 225. Schlözer többek között így fejt ki erre vonatkozó véleményét: „Was dachte er dabei? Wie ist dieser sein Ausdruck zu verstehen? Der alte Mann braucht wahrscheinlich Wörter und Redensarten, die nach 700 Jaren nicht Allen mer verständlich sind: denn Wörter entstehen, blühen, und verschwinden, wie Völker und Reiche.” (*Nestor*, 285–286); „Mit akart ezzel mondani? Hogyan értsük ezt a kifejezést? Ez a régi ember valószínűleg olyan szavakat és szófordulatokat használt, amelyek közül jó néhányat nem értünk 700 év elteltével: mert a szavak megszületnek, virágoznak és eltűnnek, hasonlóan a népekhez és a birodalmakhoz.”

⁷⁸⁷ Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms 256; ARANKA 2010: 140.

mértékben lemond. Annak ellenére, hogy véleménye szerint a magyarok történetére vonatkozó latin források esetében a történetírónak nem kell ismernie a magyar nyelvet (ugyanis szerinte nem csupán a források nyelve, hanem azok szellemisége is latin), Anonymus értelmezésének esetében az etimologizálás miatt elengedhetetlennek tartja azt. Kommentálni kellene ugyanis a szöveget, de csupán azért, hogy a magyar történészek végre lemondjanak arról, hogy hiteles forrásként használják.⁷⁸⁸ Talán erre a felhívásra válaszol Aranka György, amikor hosszas fejezetet szentel Anonymus és Bíborbanszületett Konstantin szövegei összehasonlításának. Schlözer többnyire elfogadja Bíborbanszületett Konstantin állításait, viszont úgy látja, Anonymus teljes mértékben ellentmond neki. Aranka felismeri a látzólagos ellentmondást „Constantinus úgy írja le őket, mint egy futo, megverett, gyenge, félelmes kitsiny népet Lebédiás Vezérsége alatt: a' Béla Notáriussa pedig úgy mint egy nagy, hatalmas, győzedelmes Nemzetet, Almus, és Arpád vezérségek alatt”,⁷⁸⁹ és megpróbálja feloldani. Egyrészt azt állítja, hogy senki nem vizsgálta még Bíborbanszületett Konstantin állításait, feltétel nélkül igaznak fogadta el azokat a nyugati tudós világ. Első lépésben tehát azt bizonyítja, hogy a bizánci császár műve sem mentes az ellentmondásoktól és a logika szabályai szerint értelmezhetetlen kijelentésektől. Ugyanakkor Anonymus lehetséges hibáit is felsorolja. Másrészt pedig nem a két mű ellentmondásaira hegyezi ki elemzését, hanem különbségeikre. Végkövetkeztetése és további elemzéseinek kiindulópontja az, hogy a két szerző nem ugyanarról a vándorlásról ír, Anonymus a teljes magyar sereg honfoglalását írja meg, míg Bíborbanszületett Konstantin csupán egyetlen törzset:

„A' Béla Notáriussa a' Nagy Magyar Országból ki-jött Magyar Sereg nagy Testének ki jövetelét, 's uttyát írja meg: Constantinus pedig annak egyik Tribussának Lebédiásból valo ki jövetelét, és uttyát. De egyik Iro se tudott a' másiktól semmit, azért némelly részben mindenik zavar. Es nem is lehetett külö-

⁷⁸⁸ „Der Notar Belae ist in diesem Fall: aber so lang niemand diese seltsame Sage kritisch, mit einem commentatio perpetuo, bearbeitet, wird man nicht aufhören, sich auf sie als auf eine Chronik zu berufen. Nur müßte der Commentator notwendig ungrisch verstehen: denn der Verf. ist ser verdächtig, daß er rudbeckisire, das ist, eine Menge facta aus Worten fabricirt habe. Wie weit der Unfug und die Einfall hierinn im ganzen MittelAlter gegangen ist, übersteigt allen Glauben.” (SCHLÖZER 1797/III: VI); „Ez az eset áll fenn a Béla notáriusa esetében: azonban ameddig ezt a különös mondát valaki kritikusan, kommentárokkal fel nem dolgozza, nem fognak felhagyni azzal, hogy krónikaként hivatkozzanak rá. A kommentátornak azonban feltétlenül tudnia kell magyarul: nagyon gyanús, hogy a szerző számos tényt szavakból faragott. Minden elképzelésünket felülmúlja, meddig terjedhet a középkor ötletessége és rossz szokása ebben a kérdésben.”

⁷⁸⁹ Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms 256; ARANKA 2010: 143.

benn: mert mindenik tsak egyik egyik részénn kezdi a' Nemzetnek; 's végre egészszet tsinál belölle."⁷⁹⁰

Schlözerhez hasonlóan a szövegekre magukra és a történetírói logikára alapoz, ezáltal véli bizonyíthatónak saját igazát. Nem csupán a korai források logikai ellentmondásaira hívja fel a figyelmet, hanem cáfolatában Schlözert is gyakran hibáztatja azért, hogy vét a logika szabályai ellen: „Lásd egy nagy Metapolitikus a' Kritika Czégére alatt a' közönséges Logika mezejénn mitsoda tudatlan."⁷⁹¹ „Nem találok hogy utaztak volna! Nem találod: Azért nem utaztak. Jo Logica, szép Kritika!"⁷⁹² A székelyek és erdélyi nemzetek történetét tartalmazó munkát tehát Aranka Schlözer korszerűnek nevezhető módszereivel írta meg, hiszen pontosan azokat a stratégiákat alkalmazza, amelyekkel a cáfolandó könyv dolgozik.

A történész pozíciója

Ha Aranka szövegét a korszak történetírásának rendszerében kellene elhelyeznünk, nem tudnánk ellentmondások nélkül meghatározni a művek kontextusában. Véleményem szerint két fő irányzatot vázolhatunk fel, amelyek természetesen nem homogén műfaji kategóriák, hanem nagymértékben hatással vannak a történelmet író szerzők önreflexióira. Az egyik a latin nyelvű történetírói iskola hagyományából születő, immár magyar nyelvűre váltott forráskritikán alapuló, professzionálisnak is nevezhető történetírás. Ebbe a kategóriába sorolhatók azok a szövegek, amelyek forrásmegjelentéssel ötvözve kívánnak hozzájárulni a történeti igazságok, legfőképpen a nemzetek privilégiumainak magyarázatához. Aranka szövegének első része feleltethető meg ennek a kategóriának, a szerzőt háttérbe szorító műfaji elvárások nem engedik meg, hogy önreflexiók jelenhessenek meg a textusok szintjén. Ebben az esetben ugyanis nem a már említett logikus gondolkodásmód teremti meg a történeti munka koherenciáját, hanem a források szakszerű magyarázata, illetve a különböző források együttes bemutatása. A székelyek történetét Aranka ezzel a módszerrel kívánta megírni, és fő elképzelésének, azaz a székely jogszokás történeti bemutatásának akkor is eleget tett, ha az általa használt források mai értelemben hamisítványoknak nevezhetők. A források összeválogatásában egy olyan szempont vezérelte, amellyel a társadalom struktúráit, az ebből adódó privilégiumokat teljes mértékben feltárja. A székely társadalmat strukturáló nem, ág, a különböző privilégiumokkal

⁷⁹⁰ Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms 256; ARANKA 2010: 147.

⁷⁹¹ Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms 256; ARANKA 2010: 161.

⁷⁹² Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms 256; ARANKA 2010: 190.

rendelkező, gyalog vagy lovas katonák rendszerének történeti léte azt is bizonyítja, hogy a székely társadalom a magyarnál sokkal korábbi, viszont Schlözer elképzelését is cáfolja, miszerint egy pogány nemzetből alakult volna, hiszen oly rövid idő alatt nem tudtak volna egy ilyen tökéletesnek nevezett struktúrát létrehozni. Ebben a részben tehát alig találhatunk arra való utalásokat, hogy Aranka miben látja saját szerepét, hiszen a műfaj szabályainak megfelelően háttérben marad. A találgatások és bizonyíthatatlan levezetések ebben a műfajban nem kapnak helyet, Aranka szubjektívizálja is a kérdést és belsővé teszi az általános érvényű szabályt:

„Legelőbbis a Székely nevet kellenék illetnem: de annak semmi más hasznát nem látom; hanem egy széles olvasást mutogatni, a meglévő számos vélekedéseket egybeszedni, azokat öszve méregetni, s végre abban a bizonytalanságban hagyni, mellyben vagyon és volt; vagy legfellyebb azoknak számát még egy hasonló bizonytalansággal megszerezni. En abban gyönyörűségemet nem találok.”⁷⁹³

A másik fő irányzat az úgynevezett populáris történetírás. A populáris történetírás módszereiről volt már szó a szász történészek munkái kapcsán, röviden azonban azt is vázolnunk kell, hogy a műfaj hogyan jelentkezik a magyar nyelvű szövegekben. Erdélyi példáink alig lehetnek, hiszen erre az időre Benkő József már elhallgat (őt amúgy is az előző kategóriába kellett volna sorolnunk), Karl Joseph Eder pedig, bár megkísérli a magyar nyelven való alkotást (rövid Erdély-történetet ír⁷⁹⁴), önreflexiói elmaradnak, így nem kapunk információkat arra vonatkozóan, miként képzei el saját munkáját.

Ezzel szemben Székér Joakim munkájának bevezetőjében⁷⁹⁵ hosszan kitér arra, hogy miben látja a populáris történetírás hasznát. Egyik fontos meglátása, hogy az írásnak – többek között a történetírásnak is – figyelembe kell vennie a közönség igényeit. A latin nyelvű, forráskritikára alapozó történetírás nem lehet kizárólagos jellegű, hiszen ezzel a szerzők nem szolgálják a valós igényeket, nem az átlagolvasónak, hanem a tudós társadalomnak írnak. A narratív történetírásnak az lenne a feladata, hogy a korábbi történetírók véleményét figyelembe véve, élvezhető formában tárja az olvasók elé a nemzetek eredetét, illetve azok történetét. Székér így határozza meg saját módszerét:

⁷⁹³ Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Aranka György gyűjtemény, 86. csomó; ARANKA 2010: 27.

⁷⁹⁴ EDER é.n.

⁷⁹⁵ SZÉKÉR 1791.

„[...] leg-inkább Nemzetünk eredetét, s annak változó eseteit szedegettem, rendbe raktam, és a mit unalmas olvasással sok könyvekbe kellene nyomozni, itt a mennyire lehetett, rövid, de értelmes le-írással elől adtam.

Nem írtam én ezt azon bölts emberek kedviért, a kik előtt ezen tudomány szintje oly isméretes, mint a magok tulajdon ábrázattya; sem azok kedviért, a kiknek mind értékek vagyon, a sok és nagyobb könyveknek megszerzésére, mind idejek azoknak olvasására, mind pedig elégségesek azoknak értésére; hanem azokért, a kik ezek nélkül szükölködnek, leg-inkább, a kik előtt a Deák nyelv valamennyire esméretlenebb.

Hasznosabb lészen, vélem én, ha az Aszszonyi-rend, más erkölts pazarló könyvek helyett illeten elme tápláló, és okosságot élesítő dolgok olvasásában tölti unalmas óráit.”⁷⁹⁶

A műfaj egyik hátulütője, hogy azokat a hagyományokat viszi tovább és erősíti fel, amelyeket Schlözer például le akar építeni. A magyarok eredetére vonatkozóan a Noé–Jáfet eredeztetési hagyomány problémamentesen társul a Joseph de Guignes által vázolt hun–magyar folytonosság-hoz, a szittyai rokonságból eredeztethető barbárság sztereotípiáját pedig az erkölcsi nemesség felerősítésével látja kivédhetőnek. Míg azonban Szekér nem reflektál arra, hogy a professzionális történetírás eredményei milyen viszonyban állnak a mítoszok továbbörökítését megvalósító, általa is művelt szövegírási módszerrel, az ugyancsak népszerűnek szánt szöveget megfogalmazó Dugonics András kitér arra, hogy a hagyományok olyan jelentőséggel bírnak egy-egy nemzet önidentifikációjában, hogy azt nem lehet történeti munkákkal leépíteni: (a magyarok eredete) „oly alapos hagyomány, melynek ellene mondani éppen annyit tönne: mint délben a nap-világot tagadni.”⁷⁹⁷

Nem állíthatjuk, hogy Aranka szövegének második fele a populáris történetírás elemeit teljes mértékben átvinné, de az eredetkérdésben igazodik ezen munkák meglátásaihoz. Mivel azonban a munka egy polémia része is, sokkal alaposabb argumentációkkal él, azaz a mítoszokat források bevonásával kívánja megerősíteni. A polémikus történetírásra is találhatunk példát a korszak magyar nyelvű szövegei között. Bár a vallását előtérbe helyező és a történetírást a katolikus vallás legitimitációjának szolgálatába állító Szaitz Leó elképzelései nem minden esetben hozhatók összefüggésbe Aranka céljaival, ő az, aki indulatosan bár, de megfogalmazza a korszak azon szükségletét, hogy a német történetírási iskola vádjaira megfeleljenek:

⁷⁹⁶ SZEKÉR 1791: XI–XII.

⁷⁹⁷ DUGONICS 1801: 13.

„A mi pedig a Magyaroknak mindenkor legkeservesebben esett, az vólt, hogy midőn mások őket az egész világ előtt kedvek-szerént piszkolták, motskolták, tsúfolták, hamissan vádolták, rágalmazták, szidták, átkozták, nékiek még tsak védelmezniek, avagy mentegetniek sem vólt szabad magokat, jóllehet az egyébaránt a leg-tzégéresebb gonosz-tevőnek, a tolvajnak, gyilkosnak, sat. sem szokott meg-tiltatni; s ha valaki ezért tsak meg mert is motszanni, mindgyárt fére verték ellene Bétsben a nagy harangot, kígyót, békát kiáltottak reá, a kurutz nevét költötték.”⁷⁹⁸

Az általános vádak helyett Aranka konkrét provokációra válaszol, viszont a hazafiúi kötelességet szintén abban látja, hogy a tudományos világ előtt tisztára mossa nemzetét:

„Ami engemet illet! soha se Göttingába, se más fő oskolákba nem jártam, azt a’ bojtorján, izgága Sophista mesterséget a’ Kritikát nem tanultam, se nem tudom, a’ Szerzővel nem akarok perlekedni, soha máig nemis perlettem Senkivel, az igazat kívántam ki keresni; mind a’ Magyarok, mind a’ Székelyek, Szászok és Oláhok igazságait nagyobb világosságba tenni. Mikor elsőben azt a’ Motsok Munkát meg olvastam, a’ gyomrom fel émelyedett belé, és meg irtoztam tőle. De ugy értvén hogy mind Erdélyben, mind Nemes Magyar Országonis némellyek, kivált az Oskolai Emberek közzül el tsábittattanak általa; unalommal de egy részint az el tsábittattaknak megvilágosításokra ’s az A.B.C. Irojához hasonló Izgága embereknek el rettentésekre ezt a’ terhet magamra vettem. Kiváltképpen pedig azért; mert egy alkalmatossággal egy igen nagy méltoságu, és tiszteletet érdemlő Uri Aszszonyságnak udvarolván; igen kedvetlenül és tsak nem könyvel lábbogo szemekkel találtam; nézem, ’s hát a’ Schlözer A.B.C. je a’ kezibe; panaszol ellene, és akkor ígéretet tettem volt Nékie arrol, a’ mit most tsekély tehetségemhez képest nem vetélkedés Lelkétől indittatva, hanem Hazámhoz, ’s Nemzetemhez valo tsupa hűségből és Nemes indulatból ’s ahoz a’ már Néhai fő Aszszonysághoz mind fényes érdemeiért, mind hozzá hasonlithatatlan jo szivéért tartozó méjj tiszteletből, tellyesíteni kívántam.”⁷⁹⁹

Az igazság kiderítése és a közösség színe elé állítása, úgy tűnik, nem csupán cél, hanem kötelesség (Eder ugyanilyen érvekkel indokolja, hogy megvédi a szász nemzetet a rágalmazásoktól). Debreczeni Attila tanulmányában részletesen kifejti, milyenek voltak a tudós hazafiság megnyilvánulási formái.⁸⁰⁰ Ez a fajta tudós hazafiság, amely kötelezettségekkel és elvárásokkal járt együtt, szorosan köthető a patriotizmus fogalmához. Debreczeni szerint ez a patriotizmus a hungarus hazafiság örököse. Ezt az elképzelést támasztják alá a vizsgált szövegek is, hisz azon túl, hogy a nemzetábrázolásban e hungarustudat formái is megjelennek, látnunk kell,

⁷⁹⁸ SZAITZ 1793: 10–11.

⁷⁹⁹ Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms 256; ARANKA 2010: 252.

⁸⁰⁰ DEBRECZENI 2000.

hogy mind Aranka, mind pedig Eder hasonló érvelési stratégiákkal írja le cáfolatuk megírásának okát és fő mozgatórugóját.

Amiben az Aranka szövegei mégis eltérnek e beszédmód hagyományos formáitól, az a Nyugat negatív példaként való emlegetése. Hiszen az ezzel a beszédmóddal operáló szövegek mindegyike a nyugati kultúrát jelöli ki viszonyítási pontként.⁸⁰¹ Az eltérést a provokáció hatásával tartom magyarázhatónak, hiszen ebben az esetben pontosan a nyugati negatív irányú iskolázottságot kell megcáfolniuk (láttuk, hogy ezt Engel úgy viszi véghez, hogy a tudósságot nemzeti hovatartozás függvényévé teszi). Így a nyugati minta nem példaként, hanem kihívásként jelenik meg, a használt beszédmód funkcionalitása változik. Ugyanis nem a magyar értelmiség figyelmét kell felhívni a literatúra művelése általi előrehaladás lehetőségére, hanem egy már *kipallérozódott* nemzet képviselőjének negatív oldalát kell a közönség elé tárni. A kihívásra való megfelelési vágy így egyedi esetként átalakítja a korban elterjedt érvelési stratégiákat. Az erkölcsi kategóriák azonban ismét megjelennek ebben a fajta beszédmódban is (ahogyan Eder is tisztességére apellálva írja meg Engel-ellenrecenzióját). A becsület és jó hazafiság Aranka szövegeiben egymás mellett jelennek meg, párhuzamba állítva azt a külföldi szerző embertelenségével és világpolgárságával.⁸⁰²

Érdekes megvizsgálni az erkölcsi kategóriák mellett a vallási meggyőződés és történetírói habitus közötti párhuzamot. Bíró Ferenc monográfiájában⁸⁰³ többször is kitér arra, hogy a laicizálódás következtében a vallási, egyházi kérdések háttérbe szorulnak. Ezt azonban nem csupán a felekezeti alapozású személyeskedéssel tartom támadhatónak, hanem a bibliai passzusok hangsúlyos jelenlétével az érvelések alátámasztásában is. A bibliai passzus mint megerősítő jellegű argumentum ugyan nem tűnt el teljesen a kor irodalmából, a szerzők vallási hovatartozására való utalások azonban csakugyan szokatlanok. Schlözer protestáns mivoltát többször is kiemeli, Benkőt pedig protestáns papban elítélendő példaként emlegeti. Schlözer azért hangsúlyozza többször is protestáns mivoltát, mert – bár történész-ként feladatának tartja mind a keresztényi vallás, mind pedig a politikai rend legitimizálását⁸⁰⁴ – fontosnak tartja annak hangsúlyozását, hogy a népek eredetének leírásában fölösleges és a történelmi hitelességet megrontja a bibliai ősökre való visszavezetés gyakorlata (így például a Szekér által alkalmazott Noé–Jáfet eredetlevezetés). Ilyen értelemben nevezi magát protestáns történetírónak:

⁸⁰¹ Lásd DEBRECZENI 2000: 493–494.

⁸⁰² Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms 1437.

⁸⁰³ Bíró 1998.

⁸⁰⁴ Lásd PETERS 2000: 130.

„Auch als GeschichtForscher bin ich Protestant, und glaube nichts bloß deswegen, weil es die historische Kirche glaubt. Verjährung erkenne ich im Reich der Wahrheit nicht: eine Tradition, die bloß aus fernen Jahrhunderten herhallt, erkläre ich für Unfactum.“⁸⁰⁵

A vallási hovatartozás és történetírás viszonyát a göttingai szerző nem ebben a munkájában fejt ki, itt csak alkalmazza korábbi előfeltevéseit. A magyar cáfolók ezért nem értik a felekezeti kérdések jelenlétét, és a személyeskedés szabályainak megfelelően éppen abban akarják megcáfolni, amire leginkább büszke:

„Azután azzal áll elé: hogy Protestans, mint történet iro is protestans. Ebbe mi érdem, hogy Protestans? Az Attyatol vette; érdem nints benne: ha annak tartya magát, tsak szerentsés vélle. [...] Mert amennyiben állatásaiban Igaz van, ha van: az a' Történet iroknak, Kereszténnek, Pogánnak Közönséges, mint egy Catholika hite, nem protestans hit.“⁸⁰⁶

Ezután pedig Aranka néhány szóban bebizonyítja, hogy éppen használt forrásai és profetikus hangneme miatt sorolható a katolikus felekezet tagjai körébe.

Láthattuk tehát, hogy a történetírói pozíció meghatározza azokat a stratégiákat, amelyekkel a szerző saját szövegét felépíti. Arra is ki kell térnünk röviden, hogy a történetírás hogyan integrálódik a különböző tudományok vagy éppen a mai értelemben vett szépirodalom körébe.

Történetírás és irodalom

A göttingeni iskola tudáseszményét különleges paradigmaként tárgyaló Békés Vera⁸⁰⁷ úgy látja, hogy magyar nyelvterületen hiányzott az az átfogó paradigma, amely lehetővé tette volna, hogy a szerzők az egyes tudományokat egymás összefüggésében láthassák. Azaz, míg a göttingeni iskola képviselőire az volt a jellemző, hogy saját tudományterületüket egy egységes tudáseszmény részeként képzelték el, így nem volt szokatlan, hogy a történetíró módszereiben mind a biológia vagy fizika, mind a szépirodalom vagy filozófia eredményeit is ötvözte, addig a magyar tudósok nem tudták egy egységes világképen belül látni tevékenységüket. Ennek az elképzelésnek némiképp ellentmond Aranka György Fekete Jánoshoz

⁸⁰⁵ Schlözer 1797/III: III. „Történetkutatóként szintén *protestáns* vagyok, és nem hiszek csupán azért, mert a történelmi *egyház* hisz. Az igazság birodalmában nem ismerem el az *elévülést*: a *hagyományt*, mely távoli évszázadokból visszhangzik hozzánk, valótlanak tartom.“ (kiemelés az eredetiben).

⁸⁰⁶ Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms 256; ARANKA 2010: 250.

⁸⁰⁷ BÉKÉS 1997.

írott levele, amelyik arról tanúskodik, hogy az erdélyi literátor kísérletet tesz arra, hogy különböző írói szerepeit egymással egyeztetve, a különböző művelt tudományágakat egyetlen rendszeren belül értelmezze:

„Közelébb való czélom Nemzetünk, Nyelvünk világa, érdemének esmértetése: mellette az arra szolgáló mindenféle meszsze ki terjedett Világos és gyönyörűségekkel tellyes mezők. Mert ugy gondolom azt a Tárgyot, mint egy miveletlen, vagy félig mivelt tágas mezőt, és lakást; mellyekben alkalmatlan, vagy erőmfelett való, vagy éppen csunya helyekis vagynak imitt amott a Virágos mezők és kies ligetek között: ezeknek világokat emelni szeretem; és a melly gyönyörűséget belöllek veszek, azt emezekkel valo kinlodással kissebbiteni, keseríteni, bolondságnak tartom. Messzére veszek azoknak tisztításokra utokat, és a bölcs természetre bizom a többbit. Midön ezeknek szélibe hosszába valo vizsgálódásokban foglalatoskodom, decouvertetek teszek a Történetekben, a Diplomatikában, a Nyelv Mesterségekben, a Philosophiában, a Morálban; és a Nagy Természetnek végére mehettem és mintegy cirkulusba, egymásba került bölcs utait nyomozva, azokat csudálom. Az emberi gyengeségeket ugy nézem mint a Természet Esméretében (Naturális Historiában) a csunya állatokat és mérges füveket, vagy a Természet Tudományában (a Physikában) a Jelenéseket: mint tiszta Jelenéseket. Az emberi nemben és Igazgatások rendiben valo változásokat: mint a Természet folyásában lévő változásokat.”⁸⁰⁸

Látható tehát, hogy Aranka közel állt ahhoz a fajta látásmódhoz, amely Békés szerint a polihisztori lét leáldozása után keletkezett ugyan, de a történeti és természeti jelenségeket globálisan láttathatta. Kérdéses maradhat számunkra, hogy ezen az általános világszemléleten belül hogyan konstituálódik irodalom és történelem viszonya, hogy az írás létrehozása tudományos vagy irodalmi kategóriákhoz köthető-e. Ahhoz, hogy eldönthessük, mennyire illeszkedik Aranka szövege a nyugati tudományos kategóriába, ebben a fejezetben is ki kell térnem a *Literatur* fogalom magyarázatára. Aranka szövegeiben sehol nem jelenik meg az *irodalom*, sem mint önmagában álló fogalom, sem pedig mint jelző. A *tudós* azonban folyamatosan jelen van, általában negatív konnotációkat hordoz Schlözerre vonatkoztatva. (Pl. *A szerző mint hatalmas erőss Tudos Criticus, Az Iro a' maga Tanítványainak Tudos Hordájával együtt igen szereti ezt a szot stb.*)

A literatúra korabeli jelentéseit számba vevő Pápay Sámuel rendszerét követve azt láthatjuk, hogy a *literatur* fogalmat magyar nyelvterületen is több jelentésben használták. Pápay a literatúrát írástudásnak fordítaná legszívesebben, azonban ez a legszélesebb értelme a szónak. Könyvében ő is tovább differenciál, jelentheti a literatúra a tudományokat, ezen belül a tudományoknak és mesterségeknek a *historiai előadását*, vagy pedig kizárólag

⁸⁰⁸ Aranka György levele Fekete Jánosnak, 1799. szeptember 17., in: ENYEDI 1990: 474–475.

a szép előadás tudományát.⁸⁰⁹ A literatúrát tehát a korban fordíthatták tudományoknak, a literarisch kifejezést pedig tudósnak, mégsem gondolom úgy, hogy Aranka ebben az értelemben használta volna a kifejezést. A helyes megítéléshez vissza kell még térnünk Pápay szövegéhez, aki, amikor a literatúrát a szép előadás tudományának ítéli, ezeket a követelményeket állítja elé: „[...] melly is a' Munkának inkább tsak az öltözettyét, a' gondolatoknak 's azok kifejezésinek illendő és a jó ízléssel megegyező elintézését, mint sem magokat a' Munkában foglalt dolgokat tárgyazza”.⁸¹⁰

Az előző fejezetekben láthattuk, hogy Schlözer is nagyon gyakran ilyen értelemben használja a Literatur-fogalmat. A harmadik kötet VI. oldalán van arról szó, hogy ha vannak is hibái a könyvnek, azok „literarisch” eredetű hibák. Aranka ezt a passzust tárgyalva ezt a literarisch kifejezést *tudósnak* fordítja. A későbbiekből kiderül, hogy nem csak a megírás módjára vonatkoztatja, hanem a történeti hibákat is e fogalom körébe sorolja. Tehát átfogóbb jelentésben használja a fogalmat, mint Schlözer. Emellett szól Arankának egy másik kijelentése is, melyben a tudós személyét külön entitásként kezeli, nem pedig megszólalásának módjában vagy olvasottságában keresi annak jellemző jegyeit: „Ki az a Tudosok között a' ki maga olvasását, Rhetorikáját, az ő szóbeli elmés Kritikáját, ki egyiket ki a' másikat nem szereti mutogatni.”⁸¹¹ A legfontosabb következtetés itt, hogy tehát Aranka és Schlözer más-más jelentésében használja a Literatur-fogalmat, ez pedig folyamatos félreértésekhez vezetett.

Másrészt Aranka az iskolai műveltséghez (ezt szintén jelenthette a Literatur fogalma) és tudóssághoz sem viszonyul mindig pozitív módon. A tudósságot ugyanis erkölcsi kategóriákkal is szorosán összeköti, ez pedig részben távolítja a magyar felvilágosodás más szövegeitől, amelyekben az iskolázottság legtöbbször pozitív példaként szerepel. Érvelésmódja köthető ugyan a Takáts József által megnevezett és kifejtett republikánus beszédmódhoz, hiszen ő is az erkölcsök romlásáról beszél, és implicite nála a nyugati példák elsősorban negatívként jelennek meg. Amiben ettől mégis eltér, az, hogy nem hivatkozik az antik római példára, és az, hogy az erkölcsi romlást az iskolai neveléssel magyarázza. Míg ugyanis a régebbi időkben az alapot az antik bölcsek filozófiája és etikája képezte, szerinte ez megváltozott, mivel a diákok nem részesülnek etikai nevelésben, az indulatosság nagyon magasra hágott: „Az oskolábann ellenben hajdon a' legelső Leczke az emberiség és Erkölcs Leczkéje volt. A' Nagy Bölcsek Pythagorás, Pláto, Aristoteles a' Bölcesség mellett az Erkölcsnekis papjai voltak.”⁸¹²

⁸⁰⁹ Lásd PÁPAY 1808.

⁸¹⁰ PÁPAY 1808: 29.

⁸¹¹ Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms 256; ARANKA 2010: 145.

⁸¹² Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms 256; ARANKA 2010: 177.

Ezzel szemben megfogalmazza azt az elvárásrendszert, amely az etikus tudósságot meghatározza. A tanultságot ugyanis össze kellene kötni a társasági szelíd erkölcsökkel. Ez az elmélet azt az elgondolást támasztja alá, amelyet Egyed Emese is megfogalmaz, a stílus és esztétikum alkotóelemei a kor embereszményével is folyamatosan kapcsolatban állnak.⁸¹³ Ő arra tér ki részletesebben, hogy az emberi eszmények leírásában hogyan jelennek meg ezek a kategóriák, de látnunk kell, hogy ellenkező irányban is működik a dolog: a szöveg esztétikáját emberi erkölcsi kategóriákkal megítélni.

8.3. Nyelv és nyelvhasználat

A továbbiakban kitérek a vita néhány olyan aspektusára, amelyben a nyelvi kérdések kerülnek előtérbe. Természetesen ez a fajta vizsgálódás nem fog radikálisan változtatni a magyar szakirodalom azon állításain, amelyek a magyar nyelv térnyerésére vonatkoznak, viszont egy többnyelvű vitában a magyar nyelv pozíciójának kérdése árnyalhatja a korábbi kutatások eredményét.

Schlözer és a szászok számára nem kérdés, hogy a könyvet németül kell megírni, annak ellenére, hogy a szász munkatársak közül sokan még latinul jelentetik meg tudományos munkáikat (pl. Karl Joseph Eder). Mivel Schlözer célja a politikai jogok helyreállítása és a törvényhozó rendek befolyásolása, fontos szerepet juttat a közvéleménynek, ezt a szászokkal folytatott levelezésben és könyvében is többször kifejti:

„Das wesentliche Grundverdienst einer solchen Schrift bleibt also immer Ihren Landsleuten; und das meinige muß sich bloß darauf einschränken, diesen guten Materialien eine solche Form zu geben, daß dadurch die Attention der Großen, Edlen und Aufgeklärten in Ihrer weiten Monarchie auf die importante Sache gezogen, und Teilnahme auch des Auslandes an derselben bewirkt, überhaupt die opinion publique für den Prozeß interessirt werde.”⁸¹⁴

A német nyelvnek ugyancsak erre a nyilvánosságot befolyásoló funkciójára utal Schlözer, amikor az ALZ-ben megjelent recenziót azért akarja megcáfoltatni valakivel, mert az németül, egy német nyelvű lapban jelent meg, számára elfogadhatatlan hangnemben. Amennyiben magyarul látott

⁸¹³ Lásd EGYED 1998a: 41.

⁸¹⁴ Schlözer an Filtsch, Göttingen, 3 März 1793., in: ARCHIV, 285. „Egy hasonló írás *tényleges* érdeme örökké az ön honfitársaié marad; az enyém csupán annyi, hogy ezt a remek anyagot olyan formába öntöm, hogy általa a Monarchia nagyjainak, nemeseinek és felvilágosultjainak figyelme az anyagra irányuljon, és részben a külföldiekre is hatással legyen, általában véve a közvélemény érdeklődéssel fogadja a pert.” (kiemelés az eredetiben)

volna napvilágot, nem foglalkozott volna az üggyel, hiszen belátta, hogy ebben az esetben csak egy igen jelentéktelen réteg olvashatta volna: „Wenn nun blos ein Stephan Mariafi, blos in ungrischer Sprache, dummes Zeug und Lästerungen dagegen drucken ließe: so könnte man alles mit großmüthig verachteten Stillschweigen bestrafen.”⁸¹⁵ A magyar nyelvű tudományosság tehát számára nem játszik jelentős szerepet, sőt azt a tudós társadalmat is ignorálja, amely ezen a nyelven ír és olvas.

Johann Christian Engel elfogadja a vita játékszabályait és recenzióját német nyelven jelenti meg, a szövegben viszont igen gyakran kerülnek előtérbe nyelvi kérdések. A magyar nyelv elsődlegességét hangsúlyozza, odáig megy, hogy a szászokat elítéli azért, mert nem fogadják el Erdélyben a magyart a közizgatás nyelveként:

„Sehr unklug und unrecht lehnten sie sich gegen die Gesetzentwürfe zur Verbreitung der ungrischen Sprache auch in ihrem Mittel auf, und zeigten dadurch den bösen Willen ganz deutlich, einem Statum in Statu zu bilden, welches so wie die Vorstellung wegen des unvermischten Bürgerrechts nichts anders, als Unwillen bey der ungrischen und szezler Nation wirken musste.”⁸¹⁶

A nyelvhasználat tehát Engelnél erős politikai töltettel bír – nem feledkezhetünk meg arról, hogy ebben az időben Teleki Sámuel kancellár alkalmazottja – érdekes azonban, hogy az ellenrecenzió szász szerzője ebben az esetben nem tartja fontosnak megcáfolni állításait.

A magyar nyelvű cáfolat szerzője, Aranka György szempontjából is fontos a szöveg nyelvi felépítése. Ezért többször is kitér arra, hogy Schlözer könyve nem csupán a történeti hitelesség tekintetében elhibázott alkotás, hanem nyelvileg is sok kívánnivalót hagy maga után. A kérdés azért is érdekes, mivel két különböző nyelven írt munkáról van szó. Tehát Aranka elsősorban nem a magyar nyelvű szövegek, hanem egy német nyelvi közegben született mű nyelvi kritériumait is meghatározza.

Annak ellenére, hogy Aranka kijelentései szerint mélyen megveti az ALZ-ban megjelent recenzió szerzőjét, munkáját pedig teljesen elhibázzottnak tartja, érvelésükben néha mégis hasonlóság mutatkozik, ebben az esetben a *Mueser* kifejezés használatában. Engel ugyanis arra hívja fel a figyelmet, hogy a szászok korántsem olyan toleránsak, mint ahogyan azt Schlözer képzei, hiszen azon túl, hogy a magyarokat és székelyeket kizár-

⁸¹⁵ Schlözer an Eder, Göttingen, 2 April 1798., in: ARCHIV, 320. „Ha csupán egy Máriási István magyar nyelven ostobaságokat és becsméréseket jelentetett volna meg, arra reagálhattam volna nagylelkűen lenéző hallgatással.”

⁸¹⁶ ALZ, 433–434. „Igen ostobán és helytelenül lázadtak fel a magyar nyelv elterjesztésére vonatkozó törvényjavaslatok ellen, ezáltal pedig azon rossz szándékukat bizonyították, hogy államot képezzenek az államban, mely a kizárólagos polgárjoghoz hasonlóan a magyarok és székelyek ellenében működne.”

ják városaikból, még a külföldről érkező németeket is gúnynévvel, a *Mueser* megnevezéssel illetik. Joseph Karl Eder ezt a fejtegetést már sértésnek érzi, ezért cáfolni igyekszik. Egyrészt a *Neues Ungarisches Magazin* idézi, mely szerint a kifejezés ártatlan, nem pedig rosszindulatú szitokszó, másrészt pedig a szász dialektusbeli jelentését nyelvtörténetileg is tárgyalja:

„Eben da steht es, daß Mauser, Dieb im Siebenb. Sächs. Dialekte nicht Mueser, sondern Mouser laute. Welchen Namen verdient nun eine Beschuldigung, mit der man jemanden wider sein besseres Wissen und Gewissen bebüdet? – Doch was heißt Mueser? Das Wort hieß ursprünglich wahrscheinlich einen gepanzerten, (von dem alten Mus, Panzer [...]) dann jeden fremden deutschen Soldaten, und endlich jeden fremden Deutschen.“⁸¹⁷

Ezzel tehát cáfolja Engel azon állítását, hogy a szászok intolerancia miatt neveznék a németeket *Mueserek*nek.

Másrészt Aranka nincs megelégedve Schlözer könyvének nyelvi tisztaságával sem. Schlözer valóban több helyen is idegen kifejezéseket használ, ám ettől Aranka nyelve sem mentes. Mégis furcsa, hogy Aranka német-ségében támadja Schlözert, vagyis a német nyelvű szöveget egy magyar nyelven író szemével elfogadhatatlannak tartja: „Nem tud németül, vagy azt igen alatonnak tartja maga felséges gondolatainak ki fejezésére.“⁸¹⁸ Aranka a latin kifejezéseket sem tartja elfogadhatónak, ezzel szemben Schlözer fejtegetéseit ő is legtöbbször *quodlibet*nek nevezi (egyetlen esetben fordítja le *láre fáréra*⁸¹⁹), őt magát pedig a történetek *staffirozoj*ának.⁸²⁰ A nyelv tisztasága a nemzet kulturáltságával is összefügg, Aranka ezért is állítja azt, hogy Schlözer szavaiból összeállítható lenne egy *barbarus* szótár. Rákai Orsolya hívja fel a figyelmet arra, hogy a 18. század végére egyre inkább előtérbe kerülnek azok az elképzelések, amelyek az idegen nyelvet járomként, az idegen szavakat a jogos hazai örökösöket jussukból kiforgató jövevényekként ábrázolják.⁸²¹

A következő problémás pont Schlözer könyvében az *Orde* szó használata. E kifejezés a magyar honfoglaló seregre vonatkoztatva jelenik meg, a magyarokat azért sérti nagyon, mert használatával Schlözer a magyarok

⁸¹⁷ *Sieb. Quart*, 1798, 387. „Pontosan ott van, hogy a Mausert, tolvajt, az erdélyi szász dialektusban nem Muesernek, hanem Mousernek ejtik. Hogyan nevezzük azt a vádat, amellyel valakit legjobb tudása ellenére rágalmaz? – És mit jelent egyáltalán a Mueser kifejezés? A szó eredetileg páncélos (régii jelentése szerint a Mus páncél), később pedig idegen katonát, végül minden idegen németet jelölt.“

⁸¹⁸ Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms 256; ARANKA 2010: 193.

⁸¹⁹ BIRÓ 2004: 143.

⁸²⁰ A szövegekből úgy tűnik, ez az egyik legnagyobb sértés, a staffirozás ugyanis szemben áll a jó logikával.

⁸²¹ RÁKAI 1999: 213.

nemzet voltát kérdőjelezi meg. A fogalom eltérő használatából származó félreértések ebben az esetben is előtérbe kerülnek. Aranka ugyan megengedhetőnek tart egy szójátékra alapozó kijelentést cáfolatában⁸²² (annak ellenére, hogy elméletileg tagadja ezek jogosságát egy tudományos szövegben), ám arra nem figyel oda, hogy Schlözer meg is magyarázza, milyen értelemben használja ezt a kifejezést: a szó nála a vándorló népeket jelenti, pejoratív értelemet csak az utóbbi időben kapott: „Ich habe oben häufig das Wort Orde von mehreren wandernden Völkern gebraucht: ein ganz unschuldiges Wort. Haben es einige, und besonders die Franzosen in den letzteren Jahren, zum Schimpfwort gemacht.”⁸²³

Azt is kifogásolja, hogy Schlözer nem tud magyarul, így nem ítélné kompetensen az erdélyi magyar történelemre vonatkozó részekben. Schlözer tisztában van vele, hogy a legtöbb támadás erről az oldalról fogja érni. Ezért már könyvében is kitér rá, hogy ha valaki ezzel akarja támadni, vegye figyelembe, hogy a magyar történelem megírásakor Pray írására alapozott, így, mivel ő magyar történész, nem vethetnek ellene semmit.⁸²⁴ Egyik, Gyarmathihoz írott levelében azonban ennél is tovább megy:

„Ich kann nicht ungrisch; aber was hat das hier zu thun. Ist denn a. die Urkunde in ungarischer Sprache?
b. Giebt es eine einzige ungrische Urkunde der damaligen Zeiten, die ich hätte conferieren müssen?”⁸²⁵

Schlözer tehát azt állítja, hogy a korai magyar történelem megírásához nem szükséges a magyar nyelv ismerete, hiszen egyetlen olyan korabeli dokumentum sincs, amelyik magyar nyelven íródott volna. Ezzel valóban minden nyelvi irányultságú támadást kivéd, Aranka és köre viszont abban támadja, hogy a nyelv ismerete implikálja a szokások ismeretét is, tehát nem feltétlenül a források elolvasásához lett volna szüksége rá, hanem a magyar nyelvterületen betöltött szerepük és használati formájuk helyes megítéléséhez.

⁸²² „azt írja Schlözer: ütöttek volna rá a' szivét el vesztett Ordára (bizonyosson ha az Ordára ütöttek volna, jól laktak volna véle.” Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms 256; ARANKA 2010: 211.

⁸²³ SCHLÖZER 1797: 236. „Fennebb igen gyakran használtam a horda kifejezést a különböző vándorló népekre vonatkoztatva: teljesen ártatlan szó. Csupán néhány évvel ezelőtt változtatták néhányan, különösen a franciák, szitokszóvá.”

⁸²⁴ SCHLÖZER 1797/III.: VI.

⁸²⁵ Schlözer an Gyarmathi, 1798. április 17., in: THALLÓCZY 1914: 52. „Nem tudok magyarul, azonban mi köze van ennek az egészhez? A. A források netalán magyar nyelvűek? B. Létezik akár egyetlen olyan magyar forrás is abból az időből, amelyre hivatkoznom kellett volna?”

A fentiek csupán részletek a vita nyelvi vonatkozásaiból, reményeim szerint azonban kiderül belőlük, hogy míg a németek és szászok argumen-táció nélkül, természetesen a saját nyelvükön írnak, hiszen az a nyelv-művelés egy magasabb fokán áll, a magyar nyelvű vitapartnereknek folya-matosan ki kell térni a nyelvi vonatkozásokra. A német nyelvű szövegek elsősorban nyilvánosságot akartak, az udvart és a nemzetközi tudós vilá-got kívánták meggyőzni saját jogaik érvényességéről és történelmi hiteles-ségéről. A magyarok viszont nem minden esetben akarnak a nemzetközi nyilvánosság elé lépni. Legjellemzőbbnek Aranka György Kovachichnak írott levelét tartom, amelyben potenciálisan kizárja Schlözert és a magya-rul nem tudókat Erdély történetének megírásából, de még annak elolva-sásából is:

„[...] azt akarnám, hogy azok a' K[iadatlan] K[éz] Írások mind magyarul vol-nának írva; és minden Haza közönséges javára intézett Munkákis magyarul iratnának, és semmi se Deákul vagy Németül, ki nem vévén az Indexeketis: hogy az idegenek ne olvashatnák, 's nemzetünk és szabadságaink irigyei ne piszkálhatnának benne, Hazánk kárára. A' kül földieket nem ohajtom most hogy magyarul tudjanak. Azt kívánván, hogy minden Esméretet Hazánkrol és Nemzetünkrőlök töllünk és általunk szerezzenek: nem pedig a' mint eddig fonákul esett mi szerezzünk ö tölleek és általok.”⁸²⁶

Aranka György munkájában az eredetkérdést nem a legelső nemzet toposzának fontossága miatt tárgyalja, hiszen ha ezt tenné, el kellene fo-gadnia, hogy a románok rendelkeznek a legtöbb joggal Erdélyben. A kér-déskört arra szűkíti, hogy a három államkonstituáló natio közül melyik a legrégebbi, hiszen Schlözer csupán azt tagadja, hogy a székelyek és a ma-gyarok képesek lettek volna megőrizni Erdély földjét. Az eredetkérdések hiányos bizonyíthatósága miatt a hagyományt veszi alapul, azaz a széke-lyek eredetét tárgyalva nem az oklevelek feltárására helyezi a hangsúlyt, véleménye szerint a kollektív tudás legitimizálja a betelepedés erdélyi in-terpretációját (t.i. a székelyek Attila hunjainak leszármazottai és legkoráb-bi lakosai Erdélynek).⁸²⁷ A székelyek eredetét a második kötetben szintén

⁸²⁶ Aranka György Kovachich Márton Györgyhöz, 1794. július 5., ENYEDI 1944: 143–144.

⁸²⁷ „Lehetetlen gondolni, hogy ha a Székely Nemzet, olyan egy Nemzet, melly Erdélyben az Ország Rendeinek egyike, maga külön Törvénye rendtartása vagyon, és maga ősi nyel-ve; hogy Ország Király hire Szabadság Levele nélkül szállott volna meg és formálódhatott volna; és legalább a Köznépnel vagy a Magyarok vagy a Szászok és Oláhok között valami hire nyoma fenn nem maradt volna! Szinte 700 Esztendeje, hogy a Szászok béjöttek, és a ki a Hazában soha Kronikát nem olvasottis tudja, hogy az a Nemzet Erdélyben a Magyarra, Székelyre s régi Oláh Lakossoknak maradékaira nézve Jövevény Vendég Nemzet. Aztis ugy tudja hogy a Székely a Magyarnális régibb.” Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igaz-gatósága, Aranka György gyűjtemény, 86. csomó; ARANKA 2010: 29.

nem fejt ki, csupán azt bizonyítja, hogy Pray és az ő nyomán Schlözer nem tudják hitelesen bizonyítani, hogy a székelyek a kunok leszármazottai lennének, ezzel szemben ő több olyan forrást is meg tud nevezni, amelyek ennek az állításnak ellentmond, illetve azt is bizonyítja, hogy a Pray által használt dokumentumok nem cáfolják azt, hogy Attila hunjaiból származhattak a székelyek. A magyarok eredetére nem tér ki részletesen. Ebben az esetben ugyanis csupán annyi volt a lényeges, hogy az eredetközösségi paradigma elemeit fenntartsa és megerősítse: mind a magyarok, mind pedig a székelyek vérrel szereztek az általuk belakott területet, alkotmányuk értelmében maguk rendelkezhetnek fölötte. Ezzel szemben a szászok csupán jövevények, akik rendelkeznek ugyan saját törvénykezéssel, de ezt csupán a magyar királyoknak köszönhetik. A szász betelepődést tárgyalva Aranka újra cáfolja Schlözert, aki szerint eleinte csupán kevés számú szász család érkezett. A logikai ellentmondást ez esetben a szászok által kiadott *Siebenbürgische Quartalschrift* írásaival támasztja alá. Ebben felfedezhető mind annak az elképzelésnek a megvalósítása, hogy közös erdélyi történetet írnak, mind pedig egy olyan rafinált válaszáadási kísérlet, amelyik azt bizonyítaná, hogy Schlözer még megbízói álláspontját sem fogadja el.

Miután bebizonyította, hogy a honfoglalástól kezdve a magyar nemzete volt Erdély földje, felmerül a kérdés, hogy akkor mi szükség volt arra, hogy a magyar királyok behívják a szász telepeseket. A hospesek behívásának egyik indoka az volt, hogy a pusztán maradt területeket művelés alá vonják. A betelepülők ugyanakkor feladatuk kapták az ország határainak védelmét is, hogy a belső területek biztonságosabb állapotba kerüljenek. Ennek tisztázása után talán a legégetőbb problémára tér át a szöveg, az erdélyi nemzetek jogainak kérdésére, amelyekről Schlözer megintcsak nagy hozzá nem értéssel írt. Az „Erdélyi három Nemzetek Igasságai”-t a szöveg – megbontva a szokásos sorrendet – a székelyek szabadságjogaik ismertetésével kezdi, utánuk következnek a magyarok, majd a szász nemzet. Mind a három esetben a legfontosabb téma – a területi alapú rendiségre jellemző módon – a földtulajdon megszerzésének és birtoklásának körülményei. A székely birtokjogot ősinék beállítva így ír Aranka: „a’ Székely kezdetbenn mind Nemes volt. Mert a’ maga földit fegyverrel szerzette, ’s abból a’ földből a’ maga rész örökséget bíró székelyek máig nemesek maradtak”.⁸²⁸ Ezután cáfolja Schlözernek azt a véleményét, miszerint a királyok a Székelyföldből szabadon elvehettek vagy hozzátoldhattak. A cáfolat abból a vélekedésből indul ki, hogy a királyok mindig a törvényt szem előtt tartva uralkodtak. Nem lehet az, hogy „a’ ki a’ Törvének oltal-

⁸²⁸ Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms 256; ARANKA 2010: 157.

ma, hogy Igasságtalanságot tselekedgyék! maga a' Törvényt meg rongtsa! Ezt tsak egy kábult fő gondolhattya" ⁸²⁹

Az *Erdélyi Oláhokrol* címet viselő rész, ugyanúgy, ahogyan a *Supplex Libellus Valachorum*ot tárgyaló országgyűlés, felosztja az Erdélyben élő románságot:

„Erdélyben vagyon jött ment, idegen és szomszéd oláh országokbol jött Vándor Oláháság egy felöll, más felöll vagyon rész szerint magyar nemességgel és szabadsággal biro Vármegyebeli Nemesség, rész szerint pedig Eredeti Boér Nemességből álló Oláháság, azó Parasztyaival edgyütt, mint a' Fogaras Földi Nemesség és Boérság.”⁸³⁰

A románság kiváltságsszerző törekvéseit nem tekinti jogosnak, hiszen akik nemesek akartak lenni, lehetek is praerogatívákkal rendelkező magyar nemesek, anélkül persze, hogy szükség lenne őket külön megemlíteni az erdélyi három nemzet uniójában. Az egyetlen olyan csoport a felsoroltak közül, akik jogosultak kollektív szabadságjogokra, és amelyek egyáltalán beleillenek a rendi keretek közé, a fogarasföldi kiváltságolt „Boér Nemesség”.

Az elemzésekből reményeim szerint nyilvánvalóvá vált, hogy Aranka György polémiát és vindikációt ír egyidőben. Nem csupán Schlözer könyvére válaszol, hanem mindazokra a provokációkra, amelyek e kötetben megjelenítésre kerültek. A közös erdélyi narratíva megteremtése céljából átértelmezi azokat a beszédmódokat, amelyek a korban ismertek voltak. A románok beépítése a három nemzet rendszerébe teljesen új elemként jelenik meg, de nem lehet elhanyagolni azoknak a forrásoknak a feltárását sem, amelyek a székely nemzeti narratíva megteremtése miatt kerültek be a szövegbe. Mindezeket figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy a vitaszituáció termékeny hatással volt az erdélyi közéletre és tudományos tevékenységre. Aranka György szövegei ennek értelmében nem csupán történetírási kísérletek és a kánonból kiszorult másodlagos jelentőségű szövegek, hanem egy diskurzus elemeivé válnak, ezáltal az interpretációs stratégiák is megváltozhatnak.

⁸²⁹ Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms 256; ARANKA 2010: 157.

⁸³⁰ Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms 256; ARANKA 2010: 179.

9. VITAHELYZET ÉS VITAPOZÍCIÓ

Munkám kiindulópontját egy kéziratos Aranka-szöveg képezte, mely válaszdási kísérlet volt a göttingai August Ludwig Schlözer 1797-ben megjelent *Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* című könyvére. A kutatás megkezdésével az vált világossá, hogy elsősorban az Erdélyben élő nemzetek eredetére és megtelepedésének módjára vonatkozó fejtegetések kerültek előtérbe, azaz a vásárhelyi történész a Schlözer által forrásértéküktől megfosztott dokumentumokat és narratív történeteket megpróbálta visszahelyezni a magyar történetírás kánonjába úgy, hogy azokkal az erdélyi népek eredetének véleménye szerint hiteles történetét bizonyítsa. Ebben az esetben kétszereplős vitáról beszélhetnénk, azzal a megkötéssel, hogy az Aranka által írott szövegek két okból sem válhattak ismertté a göttingai történész előtt: egyrészt mert azok egyetlen folyóiratban vagy önálló kötetben sem jelentek meg, másrészt magyar nyelven íródtak, tehát csupán fordításban válhatott volna hozzáférhetővé Schlözer számára. További források bevonásával azonban egy többszereplős vitahelyzet bontakozott ki, amelyben az eredetkérdés explicit tárgyat képezett, ám a szituáció és a valóságos tét megértéséhez szükséges volt a korszak politikai helyzetét, az erre adott, megjelent és kéziratos válaszokat, a levelezéseket és a vitába ténylegesen is bekapcsolódó szövegeket is megvizsgálni.

II. József uralkodása, az általa megszüntetett nemzeti privilégiumok olyan helyzetet provokáltak Erdélyben, mely a tudós társaságok figyelmét elsősorban arra irányította, hogy az általuk kihasználható nyilvánossági fórumokon jogaik legitimitását és az intézkedések jogtalanságát bizonyítsák. Furcsa módon ez nem történt meg II. József uralkodásának ideje alatt, csupán a visszavonó rendelet és a meghirdetett 1790–91-es országgyűlés megindulásával. Ekkor kezdődnek a nyilvánosság különböző fórumainak

kialakítási munkálatai. A német tudományosság aktuális helyzetével napirenden levő szász történészek hamar felismerték a nyilvánosság véleményformáló erejét, így 1790-ben nagyarányú röpirat-publikálási akcióba kezdtek. Szövegeiket nem csupán Erdélyben, hanem Bécsben és a német nyelvterület jelentősebb városaiban jelentették meg, ezáltal a jogfosztottság állapotát olyan fórumokon adták elő, melyek diplomáciai úton hatással lehettek az államapparátusra. Ezzel szemben az erdélyi magyarok ebben az időszakban az országgyűlést használták fel céljaik elérésére, a csekély számú röpirat vagy államigazgatási szakmunka csakis az országgyűlési végzések jogosságát hivatott alátámasztani. A szélesebb nyilvánosságot azzal is kizárták ebben az esetben, hogy szövegeiket (ahogyan az országgyűlési jegyzőkönyvet is) magyar nyelven jelentették meg. Ezt értékelhetjük ugyan a modern nemzet kialakításának első jelentős lépéseként, ám azt is észre kell vennünk, hogy csupán a nemzeti nyelv propagálása nem vezethet paradigmaváltáshoz abban az esetben, ha az országgyűlésen a nemzetek képviselői hagyományos rendi jogait kívánják megerősíteni. Hasonló következtetéseket vonhatunk le abból a tényből is, hogy Erdélyben belső ügyként kezelik az ellenzéki próbálkozások elfojtását (gondolok itt Túri próbálkozására egy egységes erdélyi nemzetkép és területi berendezkedés megalakítására), tehát a külső közvélemény előtt csupán a konzervatív, rendi jogokat védő társadalom képében jelenhettek meg egységesként.

Mindazonáltal az erdélyi magyar röpirat-irodalom hiányában a nyugati tudományosság tudatában csupán a szász jogfosztottság rögzült, így – bár a figyelmet felkeltették – a magyar törekvéseknek negatív konnotációja volt. Jó példa erre Aranka György magyar és angol alkotmányt összevető szövege, mely Schlözer lapjában a későbbihez retorikájában és érvkészleteiben is hasonló vitát generált.

A röpiratok esetében nem csupán az Erdélyben megjelent magyar és szász szövegeket vizsgáltam, hanem a magyarországi, de főleg bécsi, eleve provokációnak szánt írásokat is, hiszen a későbbi erdélyi munkák ezekre adott válaszként is felfoghatók. A szász röpiratok esetében az derült ki, hogy az anonimitás nem a röpiratok hagyományának való megfelelési vágyból ered, hanem a kollektív identitás kifejezésének egyik eszköze. A bécsi röpiratok ezzel szemben azért burkolóztak névtelenségbe, mivel a mondanivaló hatásos kifejtéséhez különböző identifikációs eszközökhöz nyúltak, így a szövegek expliciten nem fejezték ki a provokáció vágyát. A kizárólag nyomtatott szövegek vizsgálata elsősorban nyelvi jellegű volt: melyek az ellenségképzés, az öndefiníció eszközei, valamint a privilégiumok jogosságának bizonyítására használt argumentáció elemei.

A szász törekvésekkel párhuzamosan az erdélyi magyarok és széke-lyek is az 1790–91-es országgyűlést használták fel a tudományos fórumok kialakítására. Ők azonban alapvetően más problémával küzdöttek. Míg a szászoknak evidens módon adott volt a német nyelv mint a tudományok művelésének kidolgozott eszköze (annak ellenére, hogy többen még a la-tint választják), a magyaroknak létre kellett hozni egy olyan intézményt, amely a tudomány művelése mellett a nyelvfejlesztésre is figyelhetett. Amellett, hogy a Nyelvmívelő Társaság ilyen névvel és a bécsi vezetés előtt letagadott akadémiai célokkal jött létre (melyet Magyarországon sem engedélyeztek, de még az 1859-ben megalakuló Erdélyi Múzeum-Egy-letnek is mellőznie kellett alapszabályzatából), mégis állíthatjuk, hogy a nyelvművelés fontos szerepet játszott a társaság munkálkodásában, még akkor is, ha szintetikus jellegű munkák nem jöttek létre. A társaság nem csupán tudományos munkák intézményeként, hanem politikai célokkal is szerveződött. A nyelv legitimálása ugyanis a politikai életben is egyre sürgetőbb feladattá vált. Nem beszélhetünk azonban egységes álláspontokról. Míg reprezentációs szinten a szászok azonos célokkal rendelkező, identitásában homogén kollektívaként jelennek meg, a magyarok sem a tudományos, sem a politikai-társadalmi szférában nem tudták elérni a ho-mogenitás látszatát. A széthúzó erők ebben az esetben a célok megvalósí-tásának gátló tényezőiként manifesztálódtak (lásd a társaságok megalakulása körüli vitákat, a tematikák átvételét, illetve a közös munkálkodás helyetti szétszórást vagy a szász nyomdász eltávolítását a magyar nyelvű kiadványok esetében).

Az egyéni habitus ebben a közegben igen hangsúlyossá vált. Aranka György munkáinak és a Nyelvmívelő Társaság tematikai irányultságának párhuzamos vizsgálata lehetővé tette, hogy arra a következtetésre jus-sunk, mely szerint Aranka egyéni érdeklődése igen nagy mértékben meg-határozta azokat a kutatási irányokat, melyek intézményes támogatást is kaphattak. Aranka úgy látta, hogy a két korábban megalakult társaság (Kéziratkiadó és Diána Vadásztársaság) egymásra épülése, a célok zava-ros mivolta nem biztosíthatja a tudományos munkát, ezért dolgozta ki egy harmadik, a Nyelvmívelő Társaság plánját, amelybe átvette a legelső társaság céljait is, azaz a történeti munkák kiadására, megírására és elter-jesztésére helyezte a hangsúlyt, ugyanakkor a Társaság tagságából kima-radtak az erdélyi ellenzék képviselői. A kötetben helyet kapott a Magyar Nyelvmívelő Társaság megalapításának története, a Társaság céljainak politikai konnotációi, az országgyűlésen előadott szövegek és az egyetlen profitorientált kiadó, Martin Hochmeister tevékenysége. Mindezekre azért volt szükség, hogy bemutassam azt az általános erdélyi légkört, ahol az egyes nemzetek közötti kommunikáció igen nehezen jött létre: egyrészt a

széttartó politikai célok miatt, másrészt a tudományosság és a tudományos nyelv miatti értelmezési zavarok miatt.

Léteznek forrásaink arra vonatkozólag, hogy a vásárhelyi történész érezte azt a feszültséget, amely a tudományos kutatásokat is meghatározta, ám arról nem beszélhetünk, hogy a magyarok a publikum előtt is reagáltak volna a szász röpiratok kritikáira, illetve történeti fejtegetéseire. Mivel a röpiratoknak az országgyűlésen és a törvénykezésben nem volt akkora hatásuk, mint amelyet a szász kiadók reméltek, a magyar és székely törekvések ezzel szemben megerősítést nyertek, a tudományos szférát Aranka problémamentesként ítélte meg. Tudatosan dolgozott azon, hogy kutatásaiba bevonja a szász értelmiségiek egy részét és közös célokat fogalmazzon meg, ám vezető szerepet önmagának és intézményének szánt. Már Schlözer könyvének megjelenése előtt is hatásosan vont be kutatásai körébe a különböző típusú, nyelvű és a különböző nációkhoz köthető forrásokat, megelőlegezve azt a későbbi fejleményt, hogy közös erdélyi történetet kíván megjelentetni. Az előzmények elemzéséből az derült ki, hogy az erdélyi nemzetek csak a legkritkább esetben tudtak összefogni, céljaik annyira széttartóak voltak, hogy a közös tudományos kutatások sem sikerülhettek. Ezért amikor ebben az időben a bécsi udvar teoretikusai kidolgozták az állampatriotizmus elméletét, amely a teljes birodalmon belül akarta megvalósítani a közös történeti paradigma megalkotását, eleve kudarcra ítélt vállalkozásba kezdtek. Ehhez hozzájárult, hogy a szászok az erdélyi nemzetek eredetével kapcsolatban különbözőképpen vélekedtek: egyrészt érvényben voltak még a 17. században kialakult eredetmítoszok (különösen a populáris munkákban), másrészt már megpróbálták tudományosan is alátámasztható elképzeléseket bebizonyítani. Ezek a próbálkozások azonban nem tették cáfolhatatlanná műveiket, különösen azért nem, mert az erdélyi nemzetek közötti viszony rendeződését nem segítették elő, az évszázados sztereotípiák használatával csak elmélyítették az ellentéteket.

Egészen addig, amíg külső szereplő nem szólt bele ezekbe a történetekbe, látszólag nem volt vita vagy vitahelyzet. Aranka György továbbra is levelezett a szász tudósokkal, próbált tudományos konszenzust teremteni és közös erdélyi kutatásokat meghatározni. A helyzet azonban radikálisan megváltozott, amikor a göttingai August Ludwig Schlözer megjelentette az erdélyi szászok történetét, amelyben azonban nem csupán a megbízó nemzet eredetét írta meg, hanem a magyar történelem addigi bemutatásait is megreformálta. Az elemzésben helyet kapott a könyv keletkezéstörténete is, ugyanis ebből nyilvánvalóvá vált, hogy a munka nem csupán történelemkönyv, hanem politikai állásfoglalás, amely nem csupán az erdélyi nemzetekre, hanem a bécsi udvarra is hatással lehetett.

A nyilvános vita két különböző regiszterben zajlott. Német nyelven a recenziós orgánumok jelentették a megjelenési felületet. Magyar nyelven nem léteztek ebben a korszakban olyan recenziós orgánumok, amelyekben meg lehetett volna jelentetni egy kritikát, ellenben német nyelvterületen ennek már olyan hosszú időre visszatekintő hagyománya volt, hogy az éles viták és a vitriolos kritikák egyáltalán nem számítottak kivételnek. A folyóirat(ok) hiánya ugyan nehezebbé tette a kutatást, de a Nyelvmívelő Társaság gyűlései felfoghatók nyilvánosságpótló szerepkörben is, így talán elmondhatjuk, hogy a gyűlések jelentették azokat a tudományos fórumokat, amelyeken a kutatási irányokat meghatározták és finomították.

A publikus vita struktúráját is nagyban meghatározta az, hogy a levelezés milyen funkciókat töltött be a korszakban. Nem csupán információközvetítő szerepe volt, hanem méltán nevezhetjük a tudományos szféra egyik fontos területének. A társadalmi élet eseményei, a politikai történések a levelekben a narrációs szinten túl olyan momentumokként jelennek meg, melyek helyes értelmezéséhez könyvek tartalmi kivonatai, adott esetekben teljes könyvszállítmányok tanulmányozása szükséges. A levelek világíthatnak rá a megjelent vagy megjelenésre előkészített szövegek narrációs technikáira. Míg ugyanis az Aranka-szövegekben a felhasznált dokumentumok legtöbb esetben hitelesként jelennek meg az olvasóközönség előtt, a levelekből az derül ki, hogy maga Aranka sem volt minden esetben meggyőződve arról, hogy az általa használt források ne lennének hamisítványok. Ezáltal egy eddig rejtve maradt aspektusra is felfigyelhettünk: Aranka György tudatában volt annak, hogy kérdésesek az általa használt források, ám a kritikai vizsgálódást csak úgy látta megvalósíthatónak, ha forrásait a nyilvánosság elé bocsájtja, mintegy nyílt vitára serkentő felhívásként, ezáltal pedig a dokumentumok alaposabb kutatását akarta elérni.

A belső erdélyi viszonyokat is lényegesen megváltoztatta August Ludwig Schlözer szász történelmet tárgyaló, ugyanakkor a magyart is átíró munkája. Mivel mind a szakirodalom, mind a korabeli magyar társadalom igen megosztott Schlözer munkásságához való viszonyában, a könyvet Schlözer munkásságában kellett elhelyezni, megvizsgálni a korabeli reakciókat, melyek ebben az esetben is két szinten jelentek meg: nyilvánosan és magánlevelekben. Az életmű vizsgálata azt eredményezte, hogy a munkát egy koherens világkép és történeti látás szerves részeként tudjuk megítélni, ezáltal leépíthetők azok az állítások, melyek a göttingai történészt magyargyűlölőként és a magyar tudományosság negatív szereplőjeként állítják be. A hozzá való viszonyulás már a korban is megosztotta az értelmiségieket. A reformer nemesség pontosan látta azt, hogy Schlözer csupán a hagyományos rendi berendezkedést ítéli el, az általa kreált egyéni (de korántsem állítható, hogy nem a korabeli német tudományos irodalomból

merítkező) államberendezkedésben ugyanis gátló tényezőként ítélte meg a felekezeti ellentétektől és rendi privilégiumoktól meghatározott magyar berendezkedést. Mégsem állíthatjuk (mint sokan teszik), hogy Schlözer a felvilágosodás eszmerendszerének (amennyiben lehet ilyen átfogó módon beszélni erről) feltétlen híve és közvetítője lett volna, rendszerében konzervatív és felvilágosodás-korabeli gondolatok ötvöződnek, ám az biztos, hogy elképzeléseit hatásosan tudta megjeleníteni, és mind diákjaira, mind pedig olvasóira igen nagy hatással volt. Ennek ellenére a történelmi szöveg megírására ösztönző szászok nem fogadták el minden állítását, hiszen világos volt, hogy a magyar történelemre vonatkozó nézetei hatalmas vitát fognak generálni, ezáltal pedig a belső erdélyi viszonyok is konfliktusoktól terhesek lesznek.

Az eredetkérdések csupán kiindulópontjai voltak a nemzetközi vitának, amelyben alapvető kérdés a továbbiakban az lett, hogy ki jogosult Erdély történetének megírására. A recenziók és ellenrecenziók, a háttérben folyó magánlevelezések és a Társaság felolvasógyűlései megannyi fórumát képezték ezen vitának, természetesen különböző hatásfokokkal. A recenziók nem csupán a tények cáfolatára, hanem a tudományos beszédmódok különböző formáira, ezek etikai vonatkozásaira, a megszólalás jogára világítottak rá. A Társaság felolvasógyűlései hatásosan képviselték az erdélyi magyar narratívát, mely végül ahhoz az eredményhez vezetett, hogy összefüggő Erdély-történetet szerkesztenek össze. A magánlevelezések a történetírás elvi és etikai vonatkozásairól értekeztek, ezek vizsgálata pedig hozzásegít ahhoz, hogy a korszak szereplőit egyénenként, nem pedig egy koherens tudományos paradigma képviselőiként kezeljük.

Az általam eredetvitának nevezett szövegegyüttes nem csupán azért bizonyult termékeny anyagnak, mert olyan kérdésekre is választ adott, amelyek eddig homályban maradtak: például beszélhetünk-e kollektív identitásról a politikai röpiratok, történelmi munkák és népszerűsítő írások esetében, milyen politikai és tudománypolitikai célok irányították a kutatási területek meghatározását, hanem azért is, mert a belső vitába egy külső személy is beleszólt. Így a hasonló fogalmakkal, ezáltal egyfajta kollektív tudással rendelkező közösség kénytelen volt az általa működtetett közös tudást kifelé is hatékonyabban megfogalmazni.

Nem arra helyeztem tehát a hangsúlyt, hogy szerzőkre lebontva bemutatassam, az egyes erdélyi nemzetek megtelepedésére vonatkozóan milyen álláspontot képviselnek, illetve a történelmi szakirodalom szerint ezek az álláspontok mennyire nevezhetők tarthatónak vagy elvetendőnek. Sokkal inkább az érdekelt, hogy az eredetet tárgyaló szövegeknek mi volt a funkciója, miért váltak fontossá, hogyan adtak válaszokat a politikai kihívásokra, hiszen nem feledkezhetünk meg arról, hogy az eredetkérdések

napjainkban is politikai konnotációkat hordoznak magukban. Nem állt szándékomban aktualizálni, csupán a korabeli viszonyokat igyekeztem feltárni. A történelmi tudat és az eredetkérdés ugyanis elsősorban identifikációs problémákat tesz láthatóvá: azáltal, hogy egy-egy elképzelést működtetnek, a szerzők saját szövegeikben egy adott csoport szerves tagjaként viszik színre magukat. A csoportok kialakulásában pedig szerepe van annak, hogy az eltérő véleményeket hogyan próbálták meg egymással egyeztetni, ennek következtében milyen csoportok kívántak homogén közösséggé válni.

Ugyanakkor a vizsgálat lehetővé teszi, hogy árnyaltabban ítélhessük meg a felvilágosodás korának nevezett korszak szöveg hagyományát; a különböző kulturális mezőkben született szövegek ugyanis rávilágíthatnak annak az elképzelésnek a helyességére, amely megkérdőjelezi a felvilágosodás szövegeinek homogenitását, és felhívja a figyelmet a korszak különböző, egyidőben, egymás mellett létező paradigmáira.⁸³¹ A korszak monográfiáiban⁸³² megkonstruált egységes narratíva hiányosságaira is rámutathat a szövegek és irodalmi-tudományos mozgások elemzése.

A különböző szövegek vizsgálata megvilágította a fogalomértelmezések különböző módozatait, a nemzet, tudomány és irodalom, a tudós hazafiság vagy az irodalmi hadakozás különböző értelmezési regiszterekre irányította a figyelmet. Megállapítást nyert, hogy a szekularizációs elképzelések nem állják meg a helyüket a korszak tudományos irodalmára vonatkoztatva, hogy a nyugati példa nem minden esetben pozitív, a nemzetértelmezések pedig szinte minden esetben kontextusfüggők. A rendi nemzetfogalommal dolgozó szerzők esetében is számolnunk kell azzal, hogy a kontextus függvényében átértelmezi a fogalmat, amely az esetek nagy többségében nem tudatos értelmezés, hanem a szöveg funkciója határozza meg az interpretációt. A vita egyik legnagyobb hozadéka, hogy kiprovokált egy olyan szöveget, amely ugyan a mai történetírásban marginális jelentőségűnek tekinthető, ám módszereiben, forráskritikájában, struktúrájában és érvekészletében kritikus hozzáállást is megfogalmazva a nyugati paradigmába illeszthető. A nemzeti történelem ebben az esetben egy határokön átívelő szövegtörzset különböző rétegeinek egymásra tevődéséből jött létre. Talán nem is az a lényeges, hogy ennek az anyagnak mely elemei tarthatóak ma is, sokkal inkább az a tény, hogy a történelem létrehozása maga is mítosszá vált. A szövegek és a szövegek létrehozóinak párbeszédében a mítoszteremtés egyes szakaszai kristályosodnak ki.

⁸³¹ Lásd MARGÓCSY 2007: 6–14.

⁸³² BÍRÓ 1993, KOSÁRY 1996.

10. FORRÁSJEGYZÉK ÉS SZAKIRODALOM

10.1. Forrásjegyzék

Nyomtatott szövegek

1796 *A' Magyar Nyelvo-mivelő Társaság' Munkáinak első Darabja*, Szebenben, Nyomtatott Hochmeister Márton betüivel.

ANONYMUS

1790 *Az az: Bela királynak nevetlen író deákja a ki ama Hét - magyaroknak szittyából Almos hertzeg vezérlése-alatt lött ki-jövetelöket meg-irta.* Most pedig len deák nyelvből magyarra fordította, és a nemes magyar nemzetnek felajánlotta Lethenyi János, Trattner, Pest.

ARANKA György

1790 *Anglus és magyar igazgatásnak egyben-vetése*, Hochmeister Márton, Ts. K. privl. Könyv-nyomtató által, Kolozsváron.

1791 *Egy Erdélyi Magyar Nyelvo Mivelő Társaság fel-állításáról való Rajzolat az Haza Felséges Rendéhez*, Nyomt. A' Ref. Koll. Betüivel, Kolosváratt.

1811 *Két értekeződés (Az 1809-ik esztendőnek eltemetése, Gubernátor Hunyadi Jánosról)*, Kolozsvár.

2010 *Erdély-története*, s.a.r. BIRÓ Annamária, EME, Kolozsvár (ETF 264).

AZ ERDÉLYI HÁROM NEMES

1791 *Az erdélyi Három Nemes Nemzetekből álló tekintetes Rendeknek 1790-dik Esztendőben Karátson Havának 12-dik napjára Szabad Királyi városba Kolosvárra hirdettetett, és több következett napokon tartatott közönséges*

Gyűlésiben lett végzéseknék és foglalatoságoknk Jegyző Könyve, Kolosvár, a Református Kollégium betűivel.

BALIA Sámuel

1791 *Erdély Ország közönséges Nemzeti Törvényeinek első Része. A Törvényeszerző Hatalomról*, a Ref. Koll. Betűivel, Kolozsvár.

BALLMANN, Johann Michael

É.n. *Ueber die jetzige Staatsverfassung Siebenbürgens*, Hochmeister, Hermannstadt.

1801 *Statistische Landeskunde Siebenbürgens im Grundrisse*. Ein Versuch, Hochmeister, Hermannstadt.

BENKŐ József

1999 *Transsilvania specialis I–II.*, Kriterion, Kolozsvár–Bukarest (ford. SZABÓ György).

BESSENYEI György

1778 *Hunyadi János élete és viselt dolgai*, Bécs.

BOLLA Márton

1791 *Az oláhok eredetük szerint hun-bolgárok*, fordította és bevezető tanulmánnyal ellátta Zajti Ferenc, Budapest.

DUGONICS András

1801 *A Magyaroknak Uradalmaik; mind a régi, mind a mostani üdökben*, Fűskúti Landerer Mihály, Pesten és Pozsonyban.

2002 *Etelka*, s.a.r. PENKE Olga, Egyetemi Kiadó, Debrecen.

EDER, Karl Joseph

1792 *De initiis juribusque primaevis saxonum Transylovanorum commentatio...*, Viennae.

É. n. *Erdélyország ismertetésének zsengeje*, Hochmeister, Kolozsvár és Szeben.

ELÉ VIGYÁZZ

1791 *Elé vigyázz, avagy mire kellene most Erdélynek vigyázni, hogy ne tsak sérelmeit orvasollya, hanem magát azok ellen jövődöre-is bátroságba tégye*, Kolozsvár.

[FRONIUS, Michael]

1792 *Über das ausschließende Bürgerrecht der Sachsen in Siebenbürgen auf ihrem Grund und Boden, Von dern Repräsentanten der Nation, bey Joh. Georg Edlen von Mösle, Wien.*

[FRONIUS, Michael Traugott]

1791 *Anonymische Schrift, die im Großfürstenthum Siebenbürgen in Vorschein gekommen ist, und die Trennung der siebenbürgischen Hofkanzley von der ungrischen zum Gegenstande hat, h.n.*

[GRÄSER, Daniel]

1790 *Der Verfassungszustand der sächsischen Nation in Siebenbürgen, nach ihren verschiedenen Verhältnissen betrachtet, und aus bewährten Urkunden bewiesen, Hochmeister, Hermannstadt.*

GROSSING, Franz Rudolf

1786 *Ungarisches allgemeines Staats- und Regiments-Recht, aus dem Latein, h.n.*

HELLFELD, Johann August

1760 *Repertorium reale practicum iuris privati imperii Romano-germanici oder vollständige Sammlung aller üblichen und Brauchbaren Rechte im Heiligen Römischen Reich, 3. Teil.*

HERDER, Johann Gottfried

1772 *A. L. Schlötzers Vorstellung Seiner UniversalHistorie, Frankfurter Gelehrte Anzeigen, LX, 473–478.*

[HERMANN, Georg Michael Gottlieb]

1792 *Die Grundverfassungen der Sachsen in 1792 Siebenbürgen und ihre Schicksale. Ein Beitrag zur Geschichte der Deutschen ausser Deutschland, bei Ulrich Weiß und Carl Ludwig Brede, Offenbach.*

[HOFFMANN, Leopold Alois]

1790 *Babel. Fragmente über die jetzigen politischen Angelegenheiten in Ungarn, gedruckt im römischen Reiche.*

1790a *Ninive. Fortgesetzte Fragmente über die dermaligen politischen Angelegenheiten in Ungarn, Auch im römischen Reich gedruckt.*

1792 *Grosse Wahrheiten und Beweise in einem kleinen Auszuge aus der ungarischen Geschichte, Frankfurt und Leipzig.*

KAZINCZY Ferenc

1890 *Kazinczy Ferenc levelezése. Első kötet. 1763–1789* (s.a.r. VÁCZY János), MTA, Budapest.

1891 *Kazinczy Ferenc levelezése. Második kötet. 1790–1802* (s.a.r. VÁCZY János), MTA, Budapest.

LEBRECHT, Michael

1784 *Die Geschichte von Siebenbürgen in Abend Unterhaltungen vors Volk*, M. Hochmeister, Hermannstadt.

1791 *Geschichte der aboriginen dazischen Völker, in Abend Unterhaltungen*, Hochmeister, Hermannstadt.

[LEBRECHT, Michael]

1792 *Über den National-Charakter der in Siebenbürgen befindlichen Nationen*, Wien.

MOLNÁR János

1783 (I–IV. szakasz) *Magyar Könyv-ház*, Pozsony.

1793–1804 (V–XXII. szakasz) *Magyar Könyv-ház*, Pest.

[MÜLLER, Jakob]

1790 *Die Siebenbürger Sachsen. Eine Volksschrift, herausgegeben bei Aufhebung der für erloschen erklärten Nation*, gedruckt bei Johann Gottlieb Mühlsteffen, Hermannstadt.

NÉMETH László (ford.)

1795 *A világ történeteinek tudományára való készület, írta gyermekek számára Slötzer Augusztusz Lajos*, Sopron.

ÖSTERREICHERISCHER

1807–1812 *Österreichischer Plutarch, oder Leben und Bildnisse aller Regenten und der berühmtesten Feldherren, Staatsmänner, Gelehrten und Künstler des österreichischen Kaiserstaates*, Wien.

PÁPAY Sámuel

1808 *A magyar literatura esmérete*, Számmer Klára betüivel, Veszprémben.

PONORI THEWREK József

1825 *Három értekezés Hunyadi Székely János... törvényes ágyból lett születésének bebizonyítására*, Pozsony.

SCHLÖZER, August Ludwig

1768 *Probe Rufsischer Annalen*, Bremen/Göttingen.

1772 *Vorstellung seiner Universal-Historie*, bey Johann Christian Dietrich, Göttingen und Gotha.

1786 *Ludwig Ernst, Herzog zu Braunschweig und Lüneburg... Ein Actenmäßiger Bericht von dem verfahren gegen Dessen Person, so lange Höchstderselbe, die erhabenen Posten als FeldMarschall, Vormund und Representant des Herrn ErbStatthalters, Fürst Wilhelms V. von Oranien, in der Republik der Vereinten Niederlande, bekleidet hat*, Göttingen.

1792 (2. kiadás) *WeltGeschichte nach ihren HauptTheilen im Auszug und Zusammenhange*, Göttingen.

1797 *Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, Göttingen.

1802–1809 *Russische Annalen in ihrer Slavonischen GrundSprache*, bei Heinrich Dietrich, Göttingen.

SCHLÖZER, August Ludwig (Hrsg)

1771 *Allgemeine Nordische Geschichte. Aus den neuesten und besten Nordischen Schriftstellern und nach eigenen Unetruchungen beschrieben, und als eine Geographische und Historische Einleitung zur richtigen Kenntniß aller Skandinavischen, Finnischen, Slavischen, Lettischen, und Sibirischen Völker, besonders in alten und mittleren Zeiten*, Halle.

SEIVERT, Johann

1782 *Vom Siegel der Sächsischen Nation, als eines Landesstandes, (Siebenbürgische Briefe, 15. Brief).*, *Ungrisches Magazin*, Bd. 2, Heft 4, 498–504.

1783 *Anmerkungen über Töppelts Schriften, (Siebenbürgische Briefe, 17. Brief).*, *Ungrisches Magazin*, Bd. 3, Heft 2, 202–207.

SONNENFELS, Johann von

1771 *Über die Liebe des Vaterlandes*, Wien.

[SZAITZ Leó]

1793 *Magyar és Erdély-Országnak mind világi, mind egyházi történetei. Melyeket rövid sommába foglalt és a mostani idökhöz alkalmaztatott Egy szabádon gondolkozó Hazafi*, Lindauer János Könyváros költséggével, Pesten.

SZÉKELY Márton

1818 Méltóságos Aranka György Úrnak élete, *Tudományos Gyűjtemény*, 68–91.

SZEKÉR Joakim

1791 *Magyarok Eredete a Régi és Mostani Magyaroknak nevezetesebb Tselekedeteivel együtt*, Pozsonban és Komáromban.

[TARTLER Johann]

1791 *Das Recht des Eigenthums der sächsischen Nation in Siebenbürgen auf dem ihr vor mehr als 600 Jahren von ungrischen Königen verliehenen Grund und Boden, in so weit selbiges, unbeschadet der oberherrschaftlichen Rechte des Landesfürsten, der Nation zusteht, aus diplomatischen Urkunden und Landesgesetzen erwiesen; und denen auf dem Landtag in Klausenburg versammelten Landesständen vorgelegt, von den Repräsentanten der Nation, bey Joh. Georg Mösle, Wien.*

THAISZ András

1819 Közönséges Észrevételek a' Nemzeti Karakternek Megítélésére különösen pedig a' Magyar Nemzetről hozott némelly Itéletekre, *Tudományos Gyűjtemény*, 1819, V. kötet, 32–56.

TÖRÖK Lajos

1790 Anglia, és Magyar ország igazgatások' formájának elő-adása, *Orpheus*, 1790, Bika' hava, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Kossuth, Debrecen, 2001, 120–124., (hozzá tartozó jegyzet: 471. oldal).

VERGLEICHUNG

1791 *Vergleichung zwischen Engllands und Ungarns Regierungsform. Oder Ein Wort an diejenigen, von welchen die ungarn für unruhige Köpfe gehalten werden.* Aus dem Ungarischen übersetzt und vermehrt. H.n.

VERSUCH

1796 *Versuch einer Staats- und Religions-Geschichte von Siebenbürgen*, Herausgegeben von einem Siebenbürger Sachsen, Leipzig und Gera.

VERSUCH

1804 *Versuch einer Erdbeschreibung des Grossfürstenthums Siebenbürgen*, 2., durchaus veränd., verm. u. verb. Aufl. Hermannstadt, Martin Hochmeister.

Kéziratok

ARANKA György

Egy Magyar Országban Kézírásba keringő támadást gerjesztő Irásról való Jelentés. Jegyzések, Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Aranka György gyűjtemény, 74. csomó.

Bolla Mártonra vonatkozó jegyzetek, Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Aranka György gyűjtemény, 88. csomó.

Magyar Eredeti Történet Írók I. darab. Bela Király Notariussa és Brassai Kronika, Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Aranka György gyűjtemény, 7. csomó.

Egy Gondolatotska hogy a Székely Nemzetet illető minden Irások egybe szedve: ezek egy Darabba ki adattassanak, avagy egy Székelyek Diplomati-ca Historiája, Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Aranka György gyűjtemény, 5. csomó.

Herder Gondolati az Emberischég(!) Történeteinek Philosophiájára, Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms 2908.

Honnan neveztetett Erdély németül Siebenbürgennek? in: Josephi Comitit KEMÉNY, *Collectio Manuscriptorum minor*, Tomus XXX., kézirat, Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár, Ms KI. 154.

A N. Dr Schlözer A.B.Cjére tett Feleltnek Rajzolattya, Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Aranka György gyűjtemény, 103. csomó.

A N. Dr Schlözer A.B.Cjére tett Feleltnek Rajzolattya, Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms 1437.

1533beli Székely Kéz Irásra Bévezetés, Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Aranka György gyűjtemény, 5. csomó.

1533beli Székely Kéz Irásra Bévezetés, Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Aranka György gyűjtemény, 86. csomó.

A Székellyeknek Nemesség, Rend, Nem, Ag szerént valo Külömbsegekről, Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Aranka György gyűjtemény, 20. csomó.

Maros Székben a' Hadnagyság és fő Biroság hogy változott az ő hat nemek szerint 1491től fogva 1515ig, Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Aranka György gyűjtemény, 5. csomó.

Kászon Székely Széknek, Csik Széktől, kiváltképpen Lázár Bálint munkája által lött hajdoni el-válásának meg Irása, Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Aranka György gyűjtemény, 5. csomó.

D. Schlözer A.B.C.jére közelebbi készültek, Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms. 256.

Erdélynek régibb lakosai, Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Aranka György gyűjtemény, 25. csomó.

BENKŐ JÓZSEF

Kászon Szék állapotjáról 1793, OSzK Kézirattár, Fol. Hung. 457.

EDER, Karl Joseph

Recensiones Historico-Criticae quorundam Operum de Rebus Hungaricis, et Transilvanicis idiographiae, OSzK Kézirattár, Fol. Lat. 318.

EGY LENGYEL

Egy lengyel Királyi Tanácsosnak levele, mellyet Egy Romai Birodalombéli Urnak irt Magyar Ország Dolgairól, Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms 796.

KÁSZON SZÉKELY

Kászon székely széknek Csik székből Lázár Bálint által eszközölt hajdoni el-válásának leírása a XV.századból – Méltóságos Kemény Josef Ur Collectio Minor című Gyűjteménye XXIII-k D 4-ed rét darabjából közli Demjén Sámuel, OSzK Kézirattár, Quart. Hung. 1109.

MAGYAROK' VISELT

Magyarok' viselt dolgai az hét (első) Vezerek alatt, Irta Béla Királyly Notarius-sa, Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms 563.

[TELEKI JÓZSEF]

Az Anonymus Munkájára tett Jegyzések, Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Aranka György gyűjtemény, 62. csomó, ill. Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms 1136.

[TÚRI LÁSZLÓ]

1795 Egy Anonymusnak igen tsudálatos Projectuma, Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Aranka György gyűjtemény, 16. csomó.

Kiadatlan levelek

Aranka György levele ismeretlennek (véltetően Kovachichnak), 1796. december 4., Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Aranka György gyűjtemény, 87. csomó.

Aranka György levele Johann Christian Engelnek, 1797. december 19., Jancsó Elemér hagyatéka, OSzK Kézirattár, Fond 399.

Aranka György levele Karl Joseph Edernek, 1797. július 25., Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Aranka György gyűjtemény, 87. csomó.

Aranka György levele Karl Joseph Edernek, 1797. szeptember 5., Jancsó Elemér hagyatéka, OSzK Kézirattár, Fond 399.

Aranka György levele Karl Joseph Edernek, 1798. szeptember 11., Jancsó Elemér hagyatéka, OSzK Kézirattár, Fond 399.

Aranka György levele Mártonffi Józsefnek, 1798. január 17., Jancsó Elemér hagyatéka, OSzK Kézirattár, Fond 399.

Aranka György levele Mártonffi Józsefnek, 1798. március 18., Jancsó Elemér hagyatéka, OSzK Kézirattár, Fond 399.

Aranka György levele Mártonffi Józsefnek, 1798. május 25., Jancsó Elemér hagyatéka, OSzK Kézirattár, Fond 399.

Aranka György levele Teleki Imrének, 1790. szeptember 29., Jancsó Elemér hagyatéka, OSzK Kézirattár, Fond 399.

Aranka György levele Teleki Sámuelnek, Marosvásárhely 1795. április 14., MOL, Teleki Sámuel osztály, 38. csomó.

Johann Michael Ballmann levele Aranka Györgynek, 1800. július 13., Jancsó Elemér hagyatéka, OSzK Kézirattár, Fond 399.

Cserei Miklós levele Aranka Györgynek, 1811. február 5., Jancsó Elemér hagyatéka, OSzK Kézirattár, Fond 399.

Dessewffy József levele Aranka Györgynek, 1799. október 26., Jancsó Elemér hagyatéka, OSzK Kézirattár, Fond 399.

Karl Joseph Eder levele Johann Christian Engelnek, 1798. január 23., OSzK Kézirattár, Levelestár

Karl Joseph Eder levele Johann Christian Engelnek, 1803. április 19., OSzK Kézirattár, Levelestár

Karl Joseph Eder levele Johann Christian Engelnek, 1805. március 8., OSzK Kézirattár, Levelestár

Karl Joseph Eder levele Johann Christian Engelnek, 1806. január 10., OSzK Kézirattár, Levelestár

Heydendorf Mihály levele Aranka Györgynek, Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Aranka György gyűjtemény, 84.csomó.

Heydendorf Mihály levele Aranka Györgynek, 1811. október 19., Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Aranka György gyűjtemény, 107. csomó.

Krauss András levele Aranka Györgynek, 1797. július 8., Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Aranka György gyűjtemény, 91. csomó.

Mártonffi József levele Aranka Györgynek, 1798. február 7., Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Aranka György gyűjtemény, 95. csomó.

Mártonffi József levele Aranka Györgynek, 1799. február 22., Jancsó Elemér hagyatéka, OSzK Kézirattár, Fond 399.

Mártonffi József levele Aranka Györgynek, 1799. április 19., Jancsó Elemér hagyatéka, OSzK Kézirattár, Fond 399.

Mártonffi József levele Nalácz Józsefnek, 1811. június 15., Jancsó Elemér hagyatéka, OSzK Kézirattár, Fond 399.

Prónay Sándor levele Aranka Györgynek, 1796. július 29., Jancsó Elemér hagyatéka, OSzK Kézirattár, Fond 399.

Prónay Sándor levele Aranka Györgynek, 1797. november 17., Jancsó Elemér hagyatéka, OSzK Kézirattár, Fond 399.

Török István levele Aranka Györgynek, Jancsó Elemér hagyatéka, OSzK Kézirattár, Fond 399.

Folyóiratok

Allgemeine Literatur Zeitung 1785–1803.

Bétsi Magyar Kurir. Iratott Esztelneki Szatsvay Sándor által és Nyomtattatik a' 2 M. Haza' költségével és betüivel. 1790.

Briefwechsel meist statistischen Inhalts 1774–1775.

Briefwechsel meist historischen und politischen Inhalts 1776–1782.

Erdélyi Magyar Hirvivő 1790–1791.

Magyar Hírmondó. Az első magyar nyelvű újság, Kókay György (s.a.r.), Budapest, 1981

Kriegsbote 1791.

Stats-Anzeigen, Gesammelt und zum Druck befördert von August Ludwig von Schlözer 1782–1795.

Siebenbürger Zeitung 1783–1787.

Siebenbürgische Quartalschrift 1790–1801.

Siebenbürgische Provinzialblätter 1804–1824.

10.2. Szakirodalom

ARCHIV

1890 *Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde*, Neue Folge XXIII. Band, Hermannstadt.

1897 *Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde*, Neue Folge XXVII. Band 2. Heft, Hermannstadt.

ASSMANN, Jan

1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.

BALLAGI Géza

1888 *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, Franklin Társulat, Budapest.

BALOGH Piroska – SZILÁGYI Márton

2005 „...quibus Linguae Hungaricae propagatio cordi est.” Az Ephemerides Budenses a magyar nyelvhasználat kérdéseiről, in: BÍRÓ Ferenc (szerk.), *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, Argumentum Kiadó, Budapest, 23–70.

BALOGH Piroska

2007 *Ars scientiae. Közéltések Schedius Lajos tudományos pályájának dokumentumaihoz*, Debrecen (Csokonai Könyvtár Bibliotheca Studiorum Litterarium 38).

BALOGH Piroska (s.a.r.)

2008 *Palásthy Márton levelei Koppi Károlyhoz 1780–1783*, Szeged (Fiatal Filológusok Füzetek. XVIII–XIX. század, 3.).

BAYER József

1998 *A politikai gondolkodás története*, Osiris, Budapest.

BÉKÉS Vera

1997 *A hiányzó paradigma*, Latin Betűk, Budapest.

BENDA Kálmán

1937 *A magyar nemzeti hivatástudat története*, Bethlen Nyomda, Budapest.

2004 A magyar nemesi mozgalom 1790-ben, in: LUKÁTS János (szerk.), *Benda Kálmán. A nemzeti hivatástudat nyomában*, Mundus, Budapest, 236–266.

BÉRENGER, Jean – KECSKEMÉTI Károly

2008 *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*, Napvilág Kiadó, Budapest.

BERKI Tímea

2004 Aranka György és a Csíki Székely Krónika, in: EGYED Emese (szerk.), *Az emberarcú intézmény. Tanulmányok Aranka György köréről*, EME, Kolozsvár, 55–62.

BERNÁD Ágoston Zénó

2007 Ein Eremit wider die Schooßsünde der Geschichtsschreiber. Forschungsbedingungen und wissenschaftliche Arbeitsweise des Johann Seivert anhand seiner Schriften im Ungrischen Magazin, in: BACHLEITNER, Norbert – SEIDLER, Andrea (Hrsg.), *Zur Medialisierung gesellschaftlicher Kommunikation in Österreich und Ungarn. Studien zur Presse im 18. und 19. Jahrhundert*, LIT Verlag, Wien, 97–118.

BEÖTHY Zsolt

1887 *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban*, Akadémiai Könyvkiadó, Budapest.

BINDER Pál,

1992 A „Siebenbürgen” fogalom jelentésváltozatai, *Századok*, 3–4., 355–381.

BIRÓ Annamária

2004 Vita vagy önreprezentáció, in: EGYED Emese (szerk.), *Az emberarcú intézmény. Tanulmányok Aranka György köréről*, EME, Kolozsvár, 97–152.

2007 Szász–magyar eredetviták a 18. század végén, *Erdélyi Múzeum*, 1–2. füzet, 18–32.

2010 Előszó, in: *Aranka György Erdély-története*, s.a.r. BIRÓ Annamária, EME, Kolozsvár, 7–20.

BÍRÓ Ferenc

1984 Nemzet, nyelv, irodalom (Az 1780-as évek értelmiségének ideológiájához), *ItK*, 5–6., 558–576.

1986 A „karjeli” rokonság. A magyarság eredetének kérdése Dugonics „Etelká”-jában, *It*, 1., 51–61.

1998 *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Balassi Kiadó, Budapest.

BLASKÓ Katalin

2009 Narrative sächsisch-siebenbürgische Geschichtsschreibung in der josephinischen Zeit. Martin Schechs Beitrag im Ungrischen Magazin, in: KRIEGLEDER, Wynfried – SEIDLER, Andrea – TANCER, Jozef (hg.), *Deutsche Sprache und Kultur in Siebenbürgen*, Edition Lumière, Bremen, 213–222.

BODÓ Márta

2007 „A Kegyes Oskolák Rendje Magyar és Erdély Országai Halhatatlan Érdemű Fő Igazgatójának” emlékére. Bolla Márton kolozsvári éve, *Erdélyi Múzeum*, 3–4. füzet, 233–240.

BÓDYNÉ Márkus Rozália

1999 Die Geschichte von Siebenbürgen in Abend Unterhaltungen vors Volk, *Berliner Beiträge zur Hungarologie*, Berlin–Budapest, 87–120.

BOIA, Lucian

1997 *Istorie și mit în conștiința românească*, Humanitas, București.

BÖNING, Holger – SIEGERT, Reinhart

1990, 2001 *Volksaufklärung. Bibliographisches Handbuch zur Popularisierung aufklärerischen Denkens im deutschen Sprachraum von den Anfängen bis 1850*, Band 1–2, Frommann–Holzboog, Stuttgart/Bad Cannstatt.

BÖNING, Holger

É.n. Das “Volk” im Patriotismus der deutschen Aufklärung, *Goethezeitportal*, http://www.goethezeitportal.de/fileadmin/PDF/db/wiss/epoche/boening_volk.pdf, S.2. (2008. 06. 30.)

CONCHA Győző

1880 Az angolos politikai irány irodalmunkban, *Erdélyi Múzeum*, 33–44.

1928 *Hatvan év tudományos mozgalmi között*, MTA, Budapest.

CsÁKY, Moritz

1981 *Von der Aufklärung zum Liberalismus. Studien zum Frühliberalismus in Ungarn*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.

CSETRI Lajos

1990 *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

CsÚRY Bálint

1935 Aranka Györgyhöz írt ismeretlen levelek, *ItK*, 34–58.

DATHE, Uwe

1998 Samuel von Brukenthal in Jena. Eine Nachlese zur Brukenthal-Literatur, *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, Band 41., 101–111.

DÁVID Péter

2007 „nyájas társalkodás” vagy „egy úgynevezett piknyik.” Aranka György programjának politikusságáról, *Erdélyi Múzeum*, 3–4. füzet, 273–283.

É.n. *A Kéziratkiadó Társaságról*, kézirat.

DÁVID Péter – BIRÓ Annamária (s.a.r.)

2007 „...tsekély vélekedésem szerint...” Aranka György nyelvveléssel és erkölccstannal foglalkozó írásai, Szeged, (Fiatalkor Filológusok Füzetek, XVIII–XIX. század, II.)

DEBRECZENI Attila

2000 „Tudós hazafiság” (Egy beszédmód a XVIII. század végének magyar irodalmában), *It*, 487–504.

2001 Nemzet és identitás a 18. század második felében, *ItK*, 5–6, 513–552.

DEÉ Nagy Anikó

1999 *A Csíki Székely Krónika Marosvásárhelyen őrzött másolatai*, EME–Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda.

DOHI Zsuzsanna

2004 Aranka György: Anglus és Magyar igazgatásnak egyben-vetése. Egy XVIII. századi szöveg feltárása, in: EGYED Emese (szerk.), *Az emberarcú intézmény. Tanulmányok Aranka György köréről*, EME, Kolozsvár, 63–72.

DÜMMERTH Dezső

1963 Herder jóslata és forrásai, *Filológiai Közlöny*, 181–184.

EDELMAN, Murray

1998 Politikai ellenségek konstruálása, in: SZABÓ Márton (szerk.), *Az ellenség neve*, Józsefvég Könyvek, Budapest, 88–123. (ford. ERDEI Pálma)

ÉDER Zoltán

1978 *Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

EGYED Ákos

2006 *A székelyek rövid története a megtelepedéstől 1918-ig*, Pallas-Akadémia Kiadó, Csíkszereda.

EGYED Emese

1998 Gyökerészes Erdélyi Társaságunk 200 éves évfordulóján. Próbamunkák kései darabja, in: *Uó, Kard és penna, Tanulmányok a felvilágosodás magyar irodalmáról*, Budapest, 88–101.

1998a *Kard és penna. Magyar írók dilemmái a felvilágosodás idején*, in: *Uó, Kard és penna, Tanulmányok a felvilágosodás magyar irodalmáról*, Budapest, 26–48.

2000 *Kivéven könyveimet és írásaimat és más kézírásokat...*, in: *Uó, Olvasó nappal, író este, Esszék, tanulmányok, találkozások*, Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 133–169.

EGYED Emese (szerk.)

2004 *Az emberarcú intézmény. Tanulmányok Aranka György köréről*, EME, Kolozsvár.

EMBER Győző

1940 *A Magyar Királyi Helytartótanács ügyintézésének története 1724–1848*, A M. Kir. Országos Levéltár kiadványa, Budapest.

ENYEDI Sándor

1983 Aranka György – Szrógh Sámuel levelezése, *ItK*, 5., 529–536.

1984 Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság történetéhez, *MKSz*, 240–243.

1985 Galánthai Gróf Fekete János és az Erdélyi Nyelvművelő Társaság, *It*, 939–955.

1989 Aranka György 1798-as levelei Galánthai Gróf Fekete Jánoshoz, *It*, 329–343.

1990 Aranka György és Fekete János levelezése 1799-ben, *It*, 435–498.

1991 Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság 1798-as levelesládájából, *MKSz*, 387–395.

1994 Levelek Aranka Györgyhöz (1789–1790), *MKSz*, 326–327.

1994a Bethlen Imre levelei Aranka Györgyhöz, *MKSz*, 209–216.

1994b „...Egek szeretik Hazánkat Nemzetünket...”, Aranka György első levelei Kovachich Márton Györgyhöz, *Századok*, 142–159.

ENYEDI Sándor (s.a.r.)

1988 *Aranka György erdélyi társaságai*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

FARKAS, Julius von

1952 August Ludwig von Schlözer und die finnisch-ugrische Geschichts-, Sprach- und Volkskunde, *Ural-altaische Jahrbücher*, 1–22.

F. CSANAK Dóra

1976 Az Erdélyi Magyar Kéziratkiadó Társaság megalakulása, *MKSz*, 333–349.

1994 Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság, in: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság kétszáz éve (1793–1993)*, EME, Kolozsvár, 1994, 18–22.

FEKETE Magdolna Beáta

2004 Egy útleírás filológiai tanulságai. Aranka György jelentése erdélyi tudományos utazásáról, in: EGYED Emese (szerk.), *Az emberarcú intézmény. Tanulmányok Aranka György köréről*, EME, Kolozsvár, 27–54.

FILTSCH, Samuel

1837 *Rückblick auf das Leben des Johann Filtsch Hermannstädter evangel. Stadtpfarrers und Capitels Prodechanten*, Hermannstadt.

FRIED István

1981 Schedius Lajos és folyóirata, *MKSz*, 97. évf., 1–2. sz., 81–94.

FUTAKY István

1996 Imagologische Aspekte der Rezeption der ungarischen Literatur im deutschsprachigen Raum, in: FISCHER, Holger (Hrsg.), *Das Ungarnbild in Deutschland und das Deutschlandbild in Ungarn*, Südosteuropa Gesellschaft, München, 47–54.

FÜRST, Friderike

1928 A. L. Schlözer, *ein deutscher Aufklärer im 18. Jahrhundert*, Heidelberger Abhandlungen zur mittleren und neueren Geschichte, Heidelberg.

GAÁL Bernadett

2004 Leopold Alois Hoffmann életrajza 1792-ből, *Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlemények*, Budapest, 273–281.

GÁLOS Rezső

1907 Benkő József kézírata Kászonszék állapotjáról, 1793, *Századok*, 949–951.

GARBER, Jörn

1992 Politische Spätaufklärung und vorromantischer Frühkonservatismus. Aspekte der Forschung, in: Uő, *Spätabolutismus und bürgerliche Gesellschaft. Studien zur deutschen Staats- und Gesellschaftstheorie im Übergang zur Moderne*, Keip, Frankfurt am Main, 31–76.

GÖLLNER, Carl – STĂNESCU, Heinz

1974 *Aufklärung. Schrifttum der Siebenbürger Sachsen und Banater Schwaben*, Kriterion, București.

GÖNCZI Katalin

2004 Nationale Wissenschaftskultur, Migration und Wissenstransfer, in: SCHEUTZ, Martin – SCHMALE, Wolfgang – ȘTEFANOVNÁ, Dana (Hg.), *Orte des Wissens*, Bochum, Wien, 99–116.

2008 *Die europäischen Fundamente der ungarischen Rechtskultur*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main.

GROSS, Lidia

1993 Tendințe elitiste reflectate în revista „Siebenbürgische Quartalschrift” (anii 1790-1791), *Anuarul Institutului de Istorie Cluj*, XXXII, 55–62.

GULYA János

2002 Historische Aspekte: A. L. Schlözer, in: János GULYA (Hg.), *Konfrontation und Identifikation. Die finnisch-ugrischen Sprachen und Völker im europäischen Kontext*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 179–184.

GYÖRGY Lajos

2009 *Fejezetek Mártonfi József erdélyi püspök (1746–1815) életrajzából*, s.a.r. FEJÉR Tamás, Budapest, 2009 (METEM Könyvek 68).

HABERMAS, Jürgen

1971 *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*, Gondolat Kiadó, Budapest (ford. ENDREFFY Zoltán).

HÁRS Endre

2008 Herder und die Erfindung des Nationalen, *Kakanien*, 12, <http://www.kakanien.ac.at/beitr/theorie/EHars3/>

HASELSTEINER, Horst

1993 Stereotypen (Das Bild der Magyaren, das Bild über Ungarn bei den Österreichern), in: GLATZ Ferenc (szerk.), *Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára*, MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 271–280.

HÁSZ-FEHÉR Katalin

1999 „Kinek vagyon jussa...” A felvilágosodás kori folyóirat-kritika etikai kérdései, *Híd*, 11. sz., 801–814.

H. BALÁZS Éva

1976 A. L. Schlözer und seine ungarischen Anhänger, in: ENGEL-JANOSI, Friedrich – KLINGENSTEIN, Grete – LUTZ, Heinrich (Hrsg.), *Formen der europäischen Aufklärung*, Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 252–269.

HENNIES, Werner

1985 *Die politische Theorie August Ludwig von Schlözers zwischen Aufklärung und Liberalismus*, tuduv-Studien, München.

HEPPNER, Harald

2001 Habsburgii și sașii transilvăneni (1688–1867). Probleme ale culturii politice, in: *Transilvania și sașii ardeleni în istoriografie*. Din publicațiile Asociației de Studii Transilvane Heidelberg, Hora Verlag, Sibiu, 162–170.

HERMANN Gusztáv Mihály

1993 Rendiség és nemzetiségi identitástudat a székelyeknél, *Aetas*, 40–56.

2007 *Az eltérített múlt. Oklevél- és krónikahamisítványok a székelyek történetében*, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

HORKAY HÖCHER Ferenc (szerk.)

1997 *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*, Tanulmány Kiadó, Pécs.

HORVÁTH Sz. Ferenc

2004 A germán kontinuitás mítosza Erdélyben, in: MISKOLCZY Ambrus (szerk.), *Mítoszok nyomában. Mítoszképzés és történetírás a Duna-tájon*, ELTE, Román Filológiai Tanszék, Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, Budapest, 81–89.

HUBERT Ildikó

1989 Bánffy György levelei az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság ügyében, in: *Tudóslevelek. Művelődésünk külföldi kapcsolataihoz 1577–1797*, szerk. HERNER János, JATE Szeged, (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 23.), 143–149.

IMRE Mihály

1995 *„Magyarország panasza”: a Querella Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen (Csokonai Könyvtár: Bibliotheca studiorum litterarium)

JAKAB Elek

1881–1882 Szacsvay Sándor, *Figyelő* 1881: 161–174, 252–267, 321–346; 1882: 25–43.

1884 Aranka György és az Erdélyi Nyelvművelő és Kéziratkiadó Társaság, *Figyelő*, 161–175, 256–277, 341–368.

JANCSÓ Elemér

1944 Gyarmathi Sámuel levelei, *Magyar Nyelv*, 214–224, 359–365.

1950 Gyarmathi Sámuel levelei, *Magyar Nyelv*, 61–65, 153–158, 247–250.

1955 *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*, Akadémiai Kiadó, Bukarest.

1970 Aranka György kiadatlan levelezéséből, *NyIRK*, 189–198.

JÜGELT, Karl-Heinz

1975 *Die Rezensionen der ungarischen und Ungarn betreffenden Schriften in der Allgemeine Literatur Zeitung 1785–1803*, Rostock.

KALL, Sylvia

2004 „Wir leben jetzt recht in Zeiten der Fehde.“ *Zeitschriften am Ende des 18. Jahrhunderts als Medien und Kristallisationspunkte literarischer Auseinandersetzungen*, Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main.

KECSKEMÉTI GÁBOR

2006 A historia litteraria korai történetéhez, in: Csörsz Rumen István – HEGEDŰS Béla – Tüskés Gábor (szerk.), *Historia litteraria a XVIII. században*, Universitas Kiadó, Budapest, 45–67.

KEMÉNY JÓZSEF

1845 Ueber die Entstehungszeit der Ungerischen Komitate in Siebenbürgen, *Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens* von Anton Kurz I. Heft III. Kronstadt, 230.

KESZEG ANNA

2007 A Horea-féle parasztlázadás irodalomtörténetéhez, in: DEVESCOVI Balázs – SZILÁGYI Márton – VADERNA GÁBOR (szerk.), *Kolligátum. Tanulmányok a hetvenéves Bíró Ferenc tiszteletére*, Ráció Kiadó, Budapest, 217–226.

2011 *Gyöngyössi János. Szövegek és kontextusok*, Ráció Kiadó, Budapest.

KESZTYŰS TIBOR

1991 Schlözer és a finnugor nyelvtudomány, in: Kiss Jenő – Szűts László (szerk.), *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 357–362.

KIRÁLY EMŐKE

2006 *Aranka György, az író és tudományszervező*, I–II., Doktori disszertáció, kézirat.

KISS ENDRE

2004 A nemzeti mitológia rekonstrukciójához, in: Miskolczi Ambrus (szerk.), *Mítoszok nyomában. Mítoszképzés és történetírás a Duna-tájon*, ELTE, Román Filológiai Tanszék, Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, Budapest, 46–66.

KÓKAY GYÖRGY

1979 *A magyar sajtó története I. 1705–1848*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

1983 *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

KÓSA János

1948 Török Lajos irodalmi munkásságához, *ItK*, 45–49.

KOSÁRY Domokos

1996 *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

KOSSELLECK, Reinhart

1959 *Kritik und Krise. Ein Beitrag zur Pathogenese der bürgerlichen Welt*, Verlag Karl Alber, Freiburg/München.

1997 *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*, Jószöveg Tankönyvek, Budapest (ford. SZABÓ Márton).

1998 Ellenségfogalmak, in: SZABÓ Márton (szerk.), *Az ellenség neve*, Jószöveg Könyvek, Budapest, 12–23. (ford. SZABÓ Márton).

KÖPECZI Béla (főszerk.)

1986 MAKKAJ László – SZÁSZ Zoltán (szerk.), *Erdély története II. 1606-tól 1830-ig*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

KRISTÓ Gyula

1994 *A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig*, Argumentum, Budapest, (Irodalomtörténeti füzetek 135.).

1996 *A székelyek eredetéről*, Szeged (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 10).

KUBINYI Ágoston

1855 Engel János Keresztély' levelezéseiből, *Magyar Academiai Értesítő*, 474–482.

KULCSÁR-SZABÓ Zoltán

2008 Filológia az irodalom előtt?, *It*, 2008/3, 323–343.

LACHMANN, Karl (Hrsg.)

1895 *Lessings sämtliche Schriften*, Bd. 21, Stuttgart.

LINGELBACH, Gerhard

2004 Injurie und Injuriensachen im ausgehenden 18. und beginnenden 19. Jahrhundert, in: MATUSCHEK, Stephan (Hrsg.), *Organisation der Kritik. Die Allgemeine Literatur-Zeitung in Jena 1785–1803*, Univesitätsverlag Winter, Heidelberg, 143–156.

LŐKÖS Péter (ford., jegyz.)

2005 *Hieronymus Ostermayer, Erdélyi Krónika; Dácia rövid krónikája*, Kriterion, Kolozsvár.

MAKKAI László – MÓCSY András (szerk.)

1988 *Erdély története I. A kezdetektől 1606-ig*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

MÁLYUSZNÉ Császár Edit

1985 *Megbíráltak és bírálók. A cenzúrahivatal aktáiból (1780–1867)*, Gondolat, Budapest.

MARINO, Adrian

1992 *Biografia ideii de literatură*, vol. 2, Secolul luminilor, secolul 19, Editura Dacia, Cluj-Napoca.

MARKÓ Iлона

1940 *II. József és az erdélyi szászok*, Minerva, Budapest.

MATUSCHEK, Stephan (Hrsg.)

2004 *Organisation der Kritik. Die Allegemeine Literatur-Zeitung in Jena 1785–1803*, Univesitätsverlag Winter, Heidelberg.

MCARTHUR, Marylin

1990 *Zum Identitätswandel der Siebenbürger Sachsen*, Böhlau Verlag, Köln–Wien.

MEINECKE, Friedrich

1919 *Weltbürgerum und Nationalstaat. Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates*, München–Berlin.

MEZEI Márta

1958 *Történelemszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*, MTA, Budapest.

1994 *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*, Argumentum Kiadó, Budapest.

MIKÓ Imre

1868 *Benkő József élete és munkái*, Ráth Mór, Pest.

MISKOLCZY Ambrus

2005 *Románok a történeti Magyarországon*, Lucidus Kiadó, Budapest.

MÖLLER, Horst

1994 *Fürstenstaat oder Bürgernation. Deutschland 1763–1815*, Berlin.

NAPIERALA, Mark

2004 Unparteilichkeit und Polemik. Kritik am Rezensionswesen und die Ordnung der Gelehrtenrepublik, in: MATUSCHEK, Stephan (Hrsg.), *Organisation der Kritik. Die Allgemeine Literatur-Zeitung in Jena 1785–1803*, Univesitätsverlag Winter, Heidelberg, 77–112.

NÉMETH S. Katalin

2002 *Utazások Erdélyben és Magyarországon*. (Veit Marchthaler: *Ungarische Sachen*, 1588.), *ItK*, 3–23.

OBORNI Teréz

2002 *Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt 1552–1556*, Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, Budapest.

OESTERLE, Günter

1986 Das „Unmanierliche“ der Streitschrift. Zum Verhältnis von Polemik und Kritik in Aufklärung und Romantik, in: WORSTBROCK, Franz Josef – KOOPMANN, Helmut (Hrsg.), *Kontroversen, alte und neue. Akten des VII. Internationalen Germanisten-Kongress Göttingen 1985, Band 2, Formen und Formengeschichte des Streitens. Der Literaturstreit*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 107–120.

ÖTVÖS Péter

1999 Aktualisierung alter Klischees. Die Ungarn auf der Völkertafel, in: STANZEL, Franz K. (Hrsg.), *Europäischer Völkerspiegel. Imagologisch-ethnographische Studien zu den Völkertafeln des frühen 18. Jahrhunderts*, Universitätsverlag C. Winter, Heidelberg, 265–282.

PABST, Stephan

2004 Der anonyme Rezensent und das hypothetische Publikum. Zum Öffentlichkeitsverständnis der Allgemeinen Literatur-Zeitung, in: MATUSCHEK, Stephan (Hrsg.), *Organisation der Kritik. Die Allgemeine Literatur-Zeitung in Jena 1785–1803*, Univesitätsverlag Winter, Heidelberg, 23–54.

PACH Zsigmond Pál

1972 Egy évszázados történésvitáról, *Századok*, 849–891.

PÁL Judit

2004 Erdély népeinek eredetmítoszai: a székelyek hun eredetének mítosza, In: JANKOVICS József – NYERGES Judit (szerk.), *Hatalom és kultúra*. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai. II., Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest, 814–822.

PAVERCSIK Ilona

2007 Az erdélyi könyvkereskedelem magyarországi kapcsolatairól a felvilágosodás idején, *Erdélyi Múzeum*, 3–4., 79–88.

PEÉRY Rezső

1957 Soproni adalék 1794-ből az erdélyi magyar nyelv művelő mozgalomhoz, *Magyar Nyelv*, 274–278.

PENKE Olga

2000 *Filozofikus világtörténetek és történetfilozófiák*, Balassi Kiadó, Budapest.

PETERS, Martin

1999/2000 August Ludwig von Schlözers Kritische Sammlungen, *Uralaltaische Jahrbücher*, N.F. Bd. 16, 32–55.

2000 *Altes Reich und Europa. Der Historiker, Statistiker und Publizist August Ludwig (v.) Schlözer (1735–1809)*, LIT Verlag, Marburg.

PETTRIS, Maria

1988 Ungarische Studenten in Göttingen als Vermittler ungarischen Gedankengutes. Ein Beispiel aus dem 18. Jahrhundert, *Finnisch-Ungarische Mitteilungen*, 283–290.

POÓR János

1985 August Ludwig Schlözer és magyarországi levelezői, *Filológiai Közlöny*, 133–143.

POZSONY Ferenc

1998 *Szól a kakas már. Szász hatás az erdélyi magyar jeles napi szokásokban*, Pro-Print Kiadó, Csíkszereda.

PRODAN, David

1967 *Supplex Libellus Valachorum*, Editura Științifică, București.

1970 *Încă un Supplex Libellus românesc: 1804*, Dacia, Cluj-Napoca.

PRUZSINSZKY Sándor

2001 *Természetjog és politika a XVIII. századi Magyarországon*, Napvilág Kiadó, Budapest.

PUKÁNSZKY Béla

1936 *Nagynémet eszmék irodalmi visszhangja*, Különlenyomat a Budapesti Szemle 1936. évi májusi számából.

1943 *Erdélyi szászok és magyarok*, Danubia, Pécs.

RÁKAI Orsolya

1999 Az eleven kép. A nemzet és a nyelv kongruenciájának néhány kérdése a XVIII–XIX. század fordulóján, in: SZAJBÉLY Mihály (szerk.), *Mesterek, Tanítóányok. Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*, Magvető, Budapest, 487–504.

RATHMANN János

1983 *Herder eszméi – a historizmus útján*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

SÁRKÖZI Zoltán

1963 *Az erdélyi szászok a nemzeti ébredés korában (1790–1848)*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

SCHASER, Angelika

2000 *Reformele iosefine și urmările lor în viața socială*, Hora Verlag, Sibiu.

SCHASER, J. G.

1848 *Denkwürdigkeiten aus dem Leben des Freiherrn S. von Brukenthal*, Hermannstadt.

SCHLEE, Günter

2006 *Wie Feinbilder entstehen. Eine Theorie religiöser und ethnischer Konflikte*, C.H. Beck Verlag, München.

SCHLETT István

1996 *A magyar politikai gondolkodás története*, Korona Kiadó, Budapest.

SCHLÖZER, Christian von

1828 *August Ludwig von Schlözers öffentliches und Privatleben*, Leipzig, I.C. Hinrichshe Buchhandlung.

SEIDLER Andrea

2008 *Briefwechsel des Karl Gottlieb Windisch*, Universitas, Budapest (Magyarországi tudósok levelezése V.).

SKINNER, Quentin

1997 Jelentés és megértés az eszmetörténetben, in: HORKAY HÖRCHER Ferenc (szerk.), *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*, Tanulmány Kiadó, Pécs, 7–53.

STAGL, Justin

1974 August Ludwig Schlözers Entwurf einer „Völkerkunde“ oder „Ethnographie“ seit 1772, *Ethnologische Zeitschrift*, 73–91.

STANZEL, Franz K (Hrsg.)

1999 *Europäischer Völkerspiegel. Imagologisch-ethnographische Studien zu den Völkertafeln des frühen 18. Jahrhunderts*, Universitätsverlag C. Winter, Heidelberg.

STENZEL, Jürgen

1986 Rhetorischer Manichäismus. Vorschläge zu einer Theorie der Polemik, in: WORSTBROCK, Franz Josef – KOOPMANN, Helmut (Hrsg.), *Kontroversen, alte und neue. Akten des VII. Internationalen Germanisten-Kongress Göttingen 1985, Band 2, Formen und Formengeschichte des Streitens. Der Literaturstreit*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 3–11.

S. VARGA Pál

2005 *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Balassi Kiadó, Budapest.

SZABÓ György

1999 Benkő József és Transsilvániája, in: Uő (s.a.r., bev., jegyz.), *Transsilvania specialis*, Kriterion, Bukarest–Kolozsvár, 7–94.

SZABÓ György – TARNAI Andor (szerk.)

1988 *Benkő József levelezése*, MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest (Magyarországi Tudósok levelezése I.).

SZÁDECZKY Lajos

1905 *A csíki székelj krónika*, MTA kiadása, Budapest.

SZAJBÉLY Mihály

2001 *„Idzadnak a’ magyar tollak” Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

SZALAI Anna (s.a.r.)

1980 *Pennaháborúk. Nyelvi és irodalmi viták 1781–1826*, Szépirodalmi Kiadó, Budapest.

SZEGEDI Edit

2006 *Tradiție și inovație în istoriografia săsească între baroc și iluminism*, Casa Cărții de Știință, Cluj–Napoca.

SZÉKELY OKLEVÉLTÁR I.

1872 *Székely oklevéltár 1211–1519*, Magyar Történelmi Társulat Kolozsvári Bizottsága, Kolozsvár.

SZEKFŰ Gyula

1943 *Az erdélyi szász történetírás*, Magyarságtudomány.

SZIJÁRTÓ M. István

2005 *A Diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792*, Osiris, Budapest.

SZILÁGYI Márton

1999 *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, 1999, (Csokonai Könyvtár Bibliotheca Studiorum Litterarium, 16.).

2007 *Irodalomtörténet és társadalomtörténet határán*, in: *Uő, Határpontok*, Ráció Kiadó, Budapest, 7–25.

SZILI József

1993 *Az irodalomfogalmak rendszere*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

Szűcs Jenő

1984 *A nemzet historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöge*, in: *Uő, Nemzet és történelem, Tanulmányok*, Gondolat, Budapest, 11–187.

1984a *Társadalomelmélet, politikai teória és történelemszemlélet Kézai Gesta Hungarorumában*, in: *Uő, Nemzet és történelem, Tanulmányok*, Gondolat, Budapest, 413–555.

Szűcs Zoltán Gábor

2009 *Magyar protokonzervatívok*, *Kommentár*, 4. szám, 17–31.

2009a „Reménységtől ’s félelemtől szabad lélek”. Diszkurzív politológiai esettanulmány Kazinczy Ferencről és a működő rendi alkotmány korának politikai kultúrájáról, *It*, 428–461.

Szűcs Zoltán Gábor – Kovács Ákos András

2009 *Hogyan olvassuk a 18. századi magyar politikai irodalmat?*, *Korall*, 10. szám, 147–174.

TAKÁTS József

2007 *Ismerős idegen terep. Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*, Kijárat Kiadó, Budapest.

2007a *Modern magyar politikai eszmetörténet*, Osiris Kiadó, Budapest.

TARNAI Andor

1969 *Extra Hungariam non est vita...*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

TARNÓI László

1996 Deutschsprachige Ungarnbilder um 1800, in: FISCHER, Holger (Hrsg.), *Das Ungarnbild in Deutschland und das Deutschlandbild in Ungarn*, Südosteuropa-Gesellschaft, München, 31–45.

TEUTSCH, Friedrich

1884 *Hundert Jahre sächsischer Tagesliteratur, Siebenbürgisch–Deutsches Tageblatt*.

THALLÓCZY, Ludwig von

1915 *Johann Christian von Engel und seine Korrespondenz 1770–1814*, Verlag von Duncker und Humblot, München und Leipzig.

THIMÁR Attila

1996 A műfaj: irodalmi vita, in: BOCSOR Péter – FRIED István – HÓDOSY Annamária – MÜLLNER András (szerk.), *Szövegek között, Budapesti és szegedi tanulmányok az irodalomelmélet/történet köréből*, Szeged, 3–15.

2006 *Lingua et Litteraria*, in: Csörsz Rumen István – HEGEDŰS Béla – TŰSKÉS Gábor (szerk.), *Historia litteraria a XVIII. században*, Universitas Kiadó, Budapest, 68–85.

TRAUSCH, Joseph

1871 *Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literarische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen*, I–III. Band, Kronstadt.

TRÓCSÁNYI Zsolt

1978 *Az 1790-es évek erdélyi rendi reformmozgalmának történetéhez*, Budapest.

VASS József

1854 Adalékok Erdély kiadatlan magyar történetíróihoz, *Új Magyar Múzeum*, 4. évf., I. köt., Pest, 401–426.

VERMES Gábor

2006 A tradicionalizmus és a felvilágosodás keveredése a tizennyolcadik század második felében Magyarországon, *Sic itur ad astra*, 3–4., 87–112.

VIZKELETY András

1996 „Du bist ein alter Hunne, unmäßig schlau...” Das Ungarnbild im deutschen Mittelalter, in: FISCHER, Holger (Hrsg.), *Das Ungarnbild in Deutschland und das Deutschlandbild in Ungarn*, Südosteuropa Gesellschaft, München, 11–22.

VÖLGYESI Orsolya

2002 *Politikai-közéleti gondolkodás Békés megyében a reformkor elején. A rendszeres bizottsági munkálatok megyei vitái 1830–1832*, Békés M. Lvt., Gyula.

V. WINDISCH Éva

1968 Kovachich Márton György és a magyar tudományszervezés első kísérletei, *Századok*, 90–141.

1998 *Kovachich Márton György, a forráskutató*, s.a.r. és bev. GLATZ Ferenc, Magyar Történettudományi Intézet, Budapest.

WARLICH, Bernd

1972 *August Ludwig von Schlözer 1735–1809 zwischen Reform und Revolution. Ein Beitrag zur Pathogenese frühliberalen Staatsdenkens im späten 18. Jahrhundert*, (disszertáció), Erlangen–Nürnberg.

WEISENFELD, Ernst

1939 *Die Geschichte der politischen Publizistik bei den Siebenbürger Sachsen*, Verlag Moritz Diesterweg, Frankfurt M.

WESENDONCK, Hermann

1876 *Die Begründung der neueren Geschichtsschreibung durch Gatterer und Schlözer*, Joh. Wilh. Krüger, Leipzig.

WITTSTOCK, Joachim – SIENERTH, Stefan (Hrsg.)

1999 *Die deutsche Literatur Siebenbürgens. Von den Anfängen bis 1848*, II. Halbband, Verlag Südostdeutsches Kulturwerk, München.

ZIMMERMANN, Franz – WERNER, Carl – GÜNDISCH, Gustav

1892–1991 *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I–VII. Hermannstadt, Bukarest.

ZUH Deodáth

2010 Aranka György antropológiai értekezése és Köteles Sámuel erre tett reflexiói, in: Kiss Endre – EGYED Emese – RATHMANN János (szerk.), *Korszakok, irányzatok, életművek. Tanulmányok a közép és kelet-európai felvilágosodásról*, Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, Budapest, 189–202.

11. NÉVMUTATÓ

- Álmos 37, 47, 188, 295
 Alxinger, Johann 43
 Anacharsis 240
 András, II. 35, 46, 47, 68, 69, 168, 171,
 190, 205, 258
 Anonymus 34, 47, 87, 101, 102, 115,
 116, 138, 164, 170, 172, 177, 178,
 188, 189, 201, 205, 212, 216, 217,
 247, 251, 254, 255, 259, 260,
 268–270, 295
 Apafi Mihály, I. 68, 69
 Apor István 106
 Arisztotelész 278
 Árpád 241, 270
 Assmann, Jan 130, 241, 306
 Attila 31, 47, 135, 224, 251, 283, 284

 Bachleitner, Norbert 307
 Balia Sámuel 45–48, 296
 Ballagi Géza 36, 38, 40, 51, 306
 Ballmann, Johann Michael 139, 223,
 224, 228, 239, 247, 262, 296, 303
 Balogh Piroska 28, 185, 192, 306
 Bánffy Farkas 103, 104
 Bánffy György 31, 34, 49, 50, 79, 80,
 96, 101, 103, 105, 106, 108, 109,
 114, 314
 Báróczi Sándor 29

 Bartis Adalbert 50
 Báthori Gábor 237, 238
 Báthori Kristóf 68, 69
 Báthori Zsigmond 68, 69, 172
 Batsányi János 55, 56, 199
 Batthyány Alajos 37
 Batthyány Ignác 229–231, 234, 238
 Baumgarten, Alexander 219
 Baumgarten, Siegmund Jacob 145
 Bayer József 46, 306
 Behamb, Johann Ferdinand 111
 Békés Vera 276, 306
 Bél Mátyás 92
 Benda Kálmán 36–38, 174, 175, 306
 Benkő József 87, 91, 92, 95, 104–109,
 119, 169–171, 183, 184, 189, 190,
 193, 203, 228–230, 242, 247, 272,
 275, 296, 302, 310, 312, 317, 321
 Benkő József, ifj. 105
 Beöthy Zsolt 112, 307
 Beregszászi Pál 177, 199, 200, 229, 240
 Bérenger, Jean 28, 30, 31, 35, 307
 Berki Tímea 240, 307
 Bernád Ágoston Zénó 66, 75, 118, 237,
 307
 Bertuch, Friedrich Justin 194
 Bessenyei György 112, 167, 296

- Bethlen Farkas (1639–1679) 183
 Bethlen Farkas 103, 104
 Bethlen Gábor 68, 69
 Bethlen Imre 168, 169, 311
 Bethlen Pál 31
 Binder Pál 110, 307
 Binder, Johann 122, 139, 204
 Biró Annamária 73, 222, 237, 238, 243,
 250, 257, 281, 295, 307, 309
 Bíró Ferenc 209, 221, 260, 275, 293,
 306, 307, 315
 Blaskó Katalin 119, 308
 Bocsor Péter 323
 Bod Péter 229
 Bodó Márta 114, 308
 Bódyné Márkus Rozália 120, 308
 Boia, Lucian 14, 308
 Bolla Márton 114–116, 229, 234, 296,
 301, 308
 Bonfini, Antonio 111–113, 127
 Böning, Holger 62, 73, 308
 Braunschweig-Lüneburg, Ludwig
 Ernst von 161, 299
 Brede, Karl Ludwig 297
 Bruckhental, Michael von 31, 162
 Bruckhental, Samuel von 27, 28, 31,
 66, 118, 160, 191, 203, 206, 215,
 217, 229, 261, 309, 320
 Cloșca 58
 Concha Győző 50, 51, 308
 Cornides Daniel 45, 119, 177, 178,
 229, 251
 Csáky, Moritz 125, 308
 Cserei Elek 81
 Cserei Farkas 50
 Cserei Miklós 87, 303
 Csetri Lajos 91, 309, 320
 Csórsz Rumén István 315, 323
 Csűry Bálint 200, 309
 Dathe, Uwe 203, 309
 Dávid Péter 79, 103, 108, 237, 238, 309
 Deák Tamás 106
 Debreczeni Attila 124, 209, 210, 263,
 264, 274, 275, 300, 309
 Decebal 128
 Deé Nagy Anikó 240, 309
 Demjén Sámuel 105, 302
 Dessewffy József 242, 243, 304
 Devescovi Balázs 315
 Dietrich, Heinrich 299
 Dietrich, Johann Christian 299
 Dobrovsky, Josef 202
 Dohi Zsuzsanna 54, 309
 Donáth Antal 85
 Dugonics András 135, 260, 273, 296,
 308
 Dümmerth Dezső 76, 309
 Edelman, Murray 74, 75, 310
 Éder Zoltán 106, 107, 310
 Eder, Karl Joseph 104, 114, 119, 120,
 122, 127, 129, 137–139, 166, 168,
 187, 190, 193, 197, 203–205, 208,
 211–223, 228, 229, 234–236, 240,
 242, 247, 261, 262, 272, 274, 275,
 279–281, 296, 302–304
 Egyed Ákos 250, 310
 Egyed Emese 7, 11, 91, 94, 100, 263,
 279, 307, 309–311, 325
 Eichstädt, Heinrich 203
 Ember Győző 125, 310
 Endreffy Zoltán 313
 Engel, Johann Christian 113, 129,
 145, 166, 177, 178, 188, 189, 196,
 199–206, 208–223, 230, 236, 242,
 246, 258, 262, 263, 275, 280, 281,
 303, 304, 316, 323
 Engel-Janosi, Friedrich 313
 Enyedi Sándor 43, 54, 56, 60, 91, 103,
 115, 117, 118, 168, 169, 234, 263,
 277, 283, 310, 311

- Erdei Pálma 310
Esterházy Ferenc 28
- Fábián Dániel 81
Farkas, Julius von 142, 145, 169, 177,
202, 212, 311
Farkas Nepomuk Sándor 240
Fasching Ferenc 254
F. Csanak Dóra 103, 311
Fejér Tamás 203, 312
Fekete Ferenc 103, 104
Fekete János 43, 116, 117, 247, 263,
276, 277, 310
Fekete Magdolna 102, 103, 311
Ferdinánd 32, 116, 229, 318
Ferenc, I. 22
Fichte, Johann Gottlieb 194
Filtsch, Johann 122, 123, 139, 160–166,
222, 279, 311
Filtsch, Samuel 122, 311
Fischer, Holger 311, 323, 324
Franckenstein, Valentin Franck von
128
Fried István 185, 311, 323
Fronius Michael 62, 63, 64, 68, 190,
297
Fronius, Michael Traugott 63, 71, 297
Futaky István 26, 311
Fürts Friderike 143, 154, 312
- Gaál Bernadett 38, 312
Gálos Rezső 104, 105, 312
Garber, Jörn 143, 312
Gatterer, Johann Christoph 145, 216,
324
Gebauer, Johann Justinus 129, 145
Gebhardi, Ludwig Albrecht 216
Gelu/Gyalu 256, 260
Géza, II. 47, 68, 69, 119, 127, 128, 171,
230, 254
Gézcy család 34
- Gibbon, Eduard 234
Gizella 127
Glatz Ferenc 313, 324
Goethe, Johann Wolfgang 194
Gottschling, Paul Rudolf 197
Göllner, Carl 123, 312
Gönczi Katalin 46, 153, 168, 312
Görög Demeter 56
Gräser, Daniel 63, 72, 190, 191, 297
Gross, Lidia 123, 312
Grossing, Franz Rudolf 36, 37, 47,
235, 297
Grotius, Hugo 51
Guignes, Joseph de 135, 273
Gulya János 142, 312
Gündisch, Gustav 324
Gyarmathi Sámuel 49, 92, 95,
167–170, 177, 178, 202, 205,
211–213, 282, 314
Gyöngyössi János 315
György Lajos 203, 312
- Habermas, Jürgen 18, 19, 313
Hager, Joseph 177
Hajnóczy József 37
Haner, Georg 118
Haner, Georg I. 118
Hannenheim, Karl von 33
Hägelin, Franz Karl 166
Hárs Endre 23, 313
Haselsteiner, Horst 26, 313
Hász-Fehér Katalin 182, 183, 313
H. Balázs Éva 142, 154, 155, 313
Hegedús Béla 315, 323
Hellfeld, Johann August 214, 297
Heltai Gáspár 110–113
Hennies, Werner 143, 313
Heppner, Harald 65, 66, 72, 313
Herder, Johann Gottfried 22, 76, 117,
141, 143, 147, 148, 224, 297, 301,
309, 313, 320

- Hermann Gusztáv Mihály 240, 313
 Hermann, Georg Michael Gottlieb 63,
 64, 66, 70, 72, 76, 297
 Herner János 314
 Herrmann, Johann Theodor 33
 Heydendorf, Michael 33, 139, 140,
 259, 304
 Heyne, Christian Gottlob 202
 Hochmeister, Adolf von 80
 Hochmeister, Martin id. 80
 Hochmeister, Martin ifj. 63, 66, 80, 81,
 83–89, 91, 104, 121, 289, 295–198,
 300
 Hódosy Annamária 323
 Hoffmann, Leopold Alois 38–45, 52,
 148, 297, 312
 Homérosz 99, 113
 Honterus, Johann 128
 Horea 58, 84
 Horkay Hörcher Ferenc 20, 314, 321
 Hormayr, Joseph Freiherr von 22
 Horváth Sz. Ferenc 128, 314
 Huber, Franz Xaver 43
 Hubert Ildikó 103, 314
 Huet, Albert (Süveges Albert) 64, 65,
 68, 128, 172
 Hunyadi család 34
 Hunyadi János 100, 112, 113, 116, 126,
 295, 296, 298

 Ihre, Johann 144
 Imre király 68, 69
 Imre Mihály 175, 314
 Iselin, Isaak 147
 István, I. 39, 40, 47, 127, 171, 213, 243,
 246, 254, 255

 Jakab Elek 55, 56, 314
 Jancsó Elemér 44, 50, 56, 57, 78, 87,
 91, 92, 95, 96, 100, 104, 109–111,
 115, 116, 168–170, 199, 200, 202,
 203, 222, 228, 229, 231, 233, 234,
 236, 237, 239, 242, 243, 245, 246,
 303–305, 314
 Jankovics József 319
 János Zsigmond 68, 69
 Jósika család 34
 József, I. 68, 69
 József, II. 27–33, 35–37, 42, 43, 47, 49,
 65–70, 119, 123, 126, 127, 134, 150,
 154–156, 172, 249, 287, 317
 Jügel, Karl-Heinz 196, 204, 314

 Kálai Ferenc 106
 Kall, Sylvia 195, 315
 Kálmán C. György 24
 Kant, Immanuel 117, 147, 194, 219
 Kapisztrán János 113
 Kármán József 322
 Károly, XII. 112
 Katona István 113, 184, 188, 189
 Kazinczy Ferenc 54–56, 101, 113, 179,
 298, 317, 322
 Kazinczy László 56
 Kecskeméti Gábor 115, 116, 315
 Kecskeméti Károly 28, 30, 31, 35, 307
 Kemény József 105, 110, 301, 302, 315
 Kendeffi család 34
 Kendeffi János 56, 57
 Keszeg Anna 55, 84, 315
 Kesztyüs Tibor 142, 169, 177, 315
 Kézai Simon 21, 110, 189
 Király Emőke 11, 79, 102, 103, 137,
 315
 Kisfaludy Sándor (Füredi Vida) 82
 Kiss Endre 188, 315, 325
 Kiss Jenő 315
 Klingenstein, Grete 313
 Kókay György 80–83, 123, 182, 305,
 315
 Kollár Ádám 235
 Konstantin, VII. (Bíborbanszületett)
 178, 246, 251, 254, 268, 270

NÉVMUTATÓ

- Koopmann, Helmut 318, 321
 Koppi Károly 28, 306
 Kósa János 50, 316
 Kosáry Domokos 293, 316
 Koselleck, Reinhart 19, 69, 71, 129, 316
 Kovachich Márton György 96, 97, 137, 138, 228, 229, 235, 257, 258, 283, 303, 311, 324
 Kovács Ákos András 20, 322
 Köpeczi Béla 28, 29, 31, 32, 65, 70, 316
 Kőrösi György 169
 Köteles Sámuel 117, 325
 Krauss, Andreas 139, 304
 Krauss, Friedrich 110
 Krauss, Georg 72
 Kriebel János 113
 Krieglleder, Wynfried 308
 Kristó Gyula 13, 101, 250, 316
 Kubinyi Ágoston 223, 230, 316
 Kulcsár-Szabó Zoltán 25, 316
 Kurz Anton 315
- Lachmann, Karl 18, 316
 Lakatos István 229, 230
 Landerer Mihály 293
 Lányi József 156
 Lázár család 252
 Lázár Ferenc 105
 Lázár István 103, 105, 106
 Lebédiás 270
 Lebrecht, Michael 63, 68, 69, 74, 77, 120, 122, 132–137, 192, 196, 197, 260, 298
 Lerchenfeld, Joseph 112, 139
 Lessing, Gotthold Ephraim 18, 195, 316
 Lethenyei István 101, 295
 Lindauer János 299
 Lingelbach, Gerhard 214, 316
 Linné, Carl 144
- Lipót, I. 30, 31, 46, 48
 Lipót, II. 32, 33, 35, 37, 38, 46, 61, 70, 81, 85, 155, 156, 187
 Lőkös Péter 102, 317
 Löprich, Michael ld. Lebrecht, Michael
 Lőrincz, milkói püspök 231
 Lukáts János 307
 Lutz, Heinrich 313
- Makkai László 250, 316, 317
 Mályuszné Császár Edit 166, 317
 Mannert, Conrad 188
 Marchthaler, Veit 175, 318
 Margócsy István 293
 Mária királynő 113
 Mária Terézia 27, 28, 35, 37, 69, 80, 136, 150
 Marino, Adrian 10, 24, 317
 Markó Ilona 30, 64, 65, 317
 Martini, Karl Anton von 46
 Mártonffi József 203, 231–236, 238, 239, 243–247, 261, 262, 303, 304, 312
 Matuschek, Stephan 195, 196, 201, 316–318
 Mátyás király 113
 McArthur, Marylin 72, 317
 Meinecke, Friedrich 151, 317
 Melanchton, Philipp 127
 Metternich, Klemens von 125
 Meusel, Johann Georg 185
 Mezei Márta 54, 112, 317
 Michaelis, Johann David 144
 Miklós István 111
 Mikó Imre 106, 317
 Millot abbé 147
 Miskolczy Ambrus 259, 314, 315, 317
 Mócsy András 250, 317
 Mohr, Friedrich Samuel 122
 Molnár János 183, 184, 298

- Möller, Horst 151, 318
 Mösle, Johann Georg Edlen von 297, 300
 Mühlsteffen, Johann Gottlieb 298
 Müller, Jakob 62, 63, 72–74, 77, 126, 131, 132, 190, 298
 Müller, Johannes von 22
 Müllner András 323
- Nagy Károly, frank császár 127, 136
 Nagy Máté 229
 Naláczai család 34
 Naláczai József 239, 261, 262, 304
 Napierala, Mark 211, 318
 Németh László 179, 298
 Németh S. Katalin 175, 318
 Nestor 149, 176–179, 213, 267–268
 Neugeboren, Daniel Georg 122
 Nicolai, Friedrich 18, 185
 Nussbächer, Gernot 102
 Nyerges Judit 318
- Oborni Teréz 32, 318
 Ócsai Balog Péter 37
 Oesterle, Günter 18, 318
 Oláh Miklós 110, 111
 Oltard, Martin 102
 Ostermayer, Hieronymus 317
 Otrókócsi Fóris Ferenc 111
- Ötvös Péter 7, 26, 175, 176, 318
- Pabst, Stefan 194, 196, 318
 Pach Zsigmond Pál 202, 318
 Pajor Gáspár 322
 Pál Judit 7, 13, 319
 Palásthy Márton 28, 306
 Pálffy Károly 156
 Pálóczy Horváth Ádám 113
 Pápay Sámuel 82, 277, 278, 298
 Pavercsik Ilona 80, 319
- Péczei József 199
 Peéry Rezső 95, 319
 Penke Olga 146, 147, 296, 319
 Peters, Martin 141, 143, 144, 147, 149, 150, 152–154, 159, 161, 168, 265, 275, 319
 Pettris, Maria 56, 319
 Piccolomini, Aenas Sylvius 175
 Plantz, Marie 80
 Platón 278
 Pomarius, Christian 127
 Ponori Thewrek József 113, 298
 Poór János 142, 155, 156, 159, 201, 202, 319
 Pozsony Ferenc 130, 319
 Pyrker János László 10
 Pray György 113, 135, 184, 213, 216, 254, 282, 284
 Prodan, David 34, 319
 Prónay Sándor 44, 45, 170, 242, 304, 305
 Pruzsinszky Sándor 36, 320
 Pukánszky Béla 65, 72, 124, 125, 320
 Püthagorasz 278
- Ráday Gedeon 101
 Rájnis József 182
 Rákai Orsolya 281, 320
 Rákóczi György, II. 68, 69
 Ráth Mátyás 154, 181–183
 Rathmann János 147, 320, 325
 Raynal abbé 147
 Révai Miklós 82, 92
 Robertson, William 144, 189
 Rosenfeld, Friedrich von 160, 162, 163, 165, 261
 Rousseau, Jean-Jacques 37, 41, 148
 Rudolf, II. 68, 69
- Sajnovics János 92
 Sándor család 240

- Sárközi Zoltán 33, 65, 320
 Schaser, Angelika 29, 31, 33, 65, 320
 Schaser, J. G. 66, 320
 Schech, Martin 119, 308
 Schedius Lajos 184, 185, 311
 Schelling, Friedrich Wilhelm 196
 Schesaeus, Christian 104, 197, 215, 216, 219
 Scheutz, Martin 312
 Schiller, Friedrich 194
 Schlee, Günter 66, 75, 320
 Schlegel, Karl Wilhelm Friedrich 194
 Schlett István 36, 320
 Schmale, Wolfgang 312
 Schmeizel, Martin 118
 Schlözer, Christian von 143, 150, 166, 202, 320
 Schlözer, Dorothea 143
 Schmidt, Michael Ignaz 189
 Schütz, Christian Gottfried 194
 Schwandtner, Johann Georg 113
 Schwartner, Martin 129
 Schweitzer, Franz 150
 Seidler Andrea 7, 11, 118, 119, 150, 307, 308, 320
 Seivert, Johann 66, 75, 118, 119, 237–239, 299, 307
 Seivert, Johann Friedrich 162, 163
 Semler, Johann Salomo 145
 Siegert, Reinhart 62, 308
 Sienerth, Stefan 123, 324
 Sipos Pál 117
 Skerlecz Miklós 154
 Skinner, Quentin 20, 321
 Sombori József 117
 Somogyi Ambrus 104
 Sonnenfels, Johann von 125, 299
 Stagl, Justin 148, 321
 Stănescu, Heinz 123, 312
 Stanzel, Franz K. 25, 132, 174, 318, 321
 Štefanovná, Dana 312
 Stenzel, Jürgen 17, 18, 321
 Stritter, Johann 231, 268
 S. Varga Pál 22, 23, 26, 132, 210, 321
 Szabó György 87, 106, 296, 321
 Szabó Márton 310, 316
 Szacsvey Sándor 55, 305, 314
 Szádeczky Lajos 240, 321
 Szaitz Leó 273, 274, 299
 Szajbély Mihály 210, 320, 321
 Szalai Anna 10, 321
 Számmer Klára 298
 Szász Zoltán 316
 Széchényi Ferenc 37, 155
 Szegedi Edit 64, 65, 72, 322
 Szegedi János 237
 Székely Márton 11, 300
 Szekér Joakim 45, 237, 238, 272, 273, 275, 300
 Szekfű Gyula 65, 72, 322
 Szeli József 85
 Szent István, Id. István, I.
 Szent-Pály István 50
 Szijártó M. István 35, 322
 Szilágyi Márton 7, 13, 14, 136, 185, 192, 306, 315, 322
 Szili József 24, 219, 220, 322
 Szrógh Sámuel 50, 53–55, 57, 60, 310
 Szűcs Jenő 21, 210, 322
 Szűcs Zoltán Gábor 20, 322
 Szűts László 315
 Tacitus, Publius Cornelius 74, 136, 137, 192, 193, 245
 Takáts József 20–25, 39, 58, 59, 278, 323
 Tancer, Jozef 308
 Tarnai Andor 87, 175, 176, 321, 323
 Tarnói László 175, 323
 Tartler, Johann 62, 63, 69, 70, 72, 73, 78, 190, 300
 Teleki Imre 78, 303

- Teleki József 49, 302
 Teleki Mihály 79
 Teleki Sámuel 103, 200, 203, 204, 207,
 218, 238, 280, 303
 Teutsch, Friedrich 123, 323
 Teutsch, Johann 139
 Thaisz András 133, 134, 136, 137, 300
 Thallóczy, Ludwig von 201, 202, 204,
 211–213, 282, 323
 Thimár Attila 17, 116, 323
 Thunmann, Johann 216
 Thuróczy János 110, 164, 172, 189,
 190, 247
 Timon Sámuel 254
 Töhötöm 47, 171, 255, 256, 258–260
 Töppelt, Laurentius 118, 299
 Török István 87, 305
 Török Lajos 50, 51, 55, 300, 316
 Traianus, Marcus Ulpius 99, 188
 Trausch, Joseph 64, 80, 118, 122, 323
 Trócsányi Zsolt 28, 34, 323
 Tröster, Johann 128
 Túri László 48–50, 103, 104, 229, 288,
 302
 Tüskés Gábor 315, 323
- Váczy János 298
 Vaderna Gábor 315
 Vass József 102, 104, 323
 Vay József 60
 Verancsics Antal 110
 Vermes Gábor 38, 324
 Verseghy Ferenc 82
 Vitéz János 175
 Vizkelety András 26, 324
 Voltaire, François-Marie Arouet 112,
 113, 144, 146, 219
 Völgyesi Orsolya 34, 324
 V. Windisch Éva 235, 324
- Warlich, Bernd 146, 324
 Weisenfeld, Ernst 160, 165, 324
 Weiß, Ulrich 297
 Werbóczy István 30
 Werner, Carl 324
 Wesendonck, Hermann 143, 324
 Wieland, Cristoph Martin 194
 Windisch, Karl Gottlieb 118, 119, 150,
 320
 Wittstock, Joachim 123, 324
 Worstbrock, Franz 318, 321
- Zabolai Finna Sámuel 240
 Zajti Ferenc 296
 Zeiler, Martin 175
 Zimmermann, Franz 324
 Zimmermann, Harald 160
 Zinzendorf, Karl 166–168
 Zuh Deodáth 117, 325
 Zsigmond császár 113, 116, 252

REZUMAT

NAȚIUNI ÎN TRANSILVANIA DEZBATEREA DINTRE AUGUST LUDWIG SCHLÖZER ȘI GYÖRGY ARANKA

Studiul își propune reconstrucția și interpretarea așa numitelor polemici despre origine prin prelucrarea unui grup de resurse destul de eterogen. Stabilirea tematicii și selectarea resurselor a fost influențată de o serie de factori. Tradiția literară maghiară consideră secolele al XVIII și al XIX-lea drept perioada în care se dezvoltă și se desfășoară polemicele literare și lingvistice, în care sunt elaborați termenii aplicați la nivel teoretic și metodologic, formele de compoziție și sistemele de reguli legate de acestea. Totodată devine importantă definirea conceptului de națiune, a atributelor acesteia și mai ales a determinării limbii naționale. În consecință nu poate fi neglijată nici discuția teoretică asupra existenței naționalismului anterior secolului al XIX-lea și a dezvoltării conceptului modern de națiune. În legătură cu aceste probleme, în scopul de a le analiza și explica exhaustiv, au fost publicate studii, monografii și volume de calitate. Dezvoltarea cercetării critice, stabilirea etapelor acesteia și prezentarea lor monografică, s-a dovedit a fi importantă pentru înțelegerea proceselor literare și sociale ale epocii. Conceptul de *historia litteraria* și organizarea volumului imens de texte care pot fi considerate ca părți ale acestui concept facilitează delimitarea domeniilor de cercetare încă neexplorate. În studiul acestei perioade trebuie să luăm în considerare termenii specifici ai epocii și structura interpretării textelor, care rezultă din aceste termeni. Vorbind despre literatură nu ne putem baza pe interpretările din prezent, ci trebuie să ne adaptăm unei tradiții, care include nu numai operele literare sau textele care sunt considerate canonice în prezent, dar și textele care pot fi incluse în conceptul antic de *litteraria*. Analiza operelor istorice, filosofice și lingvistice este de o importanță majoră, mai ales din cauză că procesul de diferențiere a literaturii devine posibil de înțeles doar dacă îl analizăm în contextul său. În această perioadă diferitele științe încă nu erau desprinse una de cealaltă însă deja se pot observa strategii de reflexie, în care găsim trimiteri la modul în care autorul se vede pe sine însuși și opera sa, la modul în care încearcă să o integreze în tradiția existentă, sau să se delimiteze de aceasta. Știința literaturii s-a angajat cu o intensitate similară în demararea cercetării instituționale și în aplicarea acesteia împreună cu explicarea proceselor de identificare ca grup.

Viața științifică din Transilvania din acea perioadă s-a dovedit a fi un domeniu de cercetare prolific, pe de o parte din cauza prezenței în proporții diferite a reprezentanților diferitelor națiuni, pe de altă parte din cauza diferențelor de limbă. Identitatea de grup a sașilor și analiza patrimoniului lor științific a fost analizată nu numai de cercetători germani, dar și de cei transilvani, explorând des problema și din perspectiva relațiilor existente între sași și curtea regală din Viena. În perioada cercetată nu s-au evidențiat însă analize care să prezinte raporturile interne din Transilvania, legăturile dintre texte și autorii lor, anonimul ca unealtă de identificare de grup și mecanismele de funcționare ale acestuia. Am considerat inspirată încercarea de a analiza și comenta un grup de texte de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, referitoare la maghiari, redactate în limba germană și care ocupă un rol important în recepția germană a literaturii maghiare. Totodată ele reflectă modurile de incorporare în orizontul științific maghiar a culturii germane și europene, mai ales din cauză că, în absența acestei analize, rezultatele cercetărilor literare maghiare pot fi considerate incomplete.

O parte a tezei este legată de cercetările axate pe analiza moștenirii lăsate de Aranka György, cercetări conduse de Egyed Emese. Prezenta carte se ocupă în special de lucrările istorice ale acestuia, fiindcă deja primul biograf al lui Aranka ne-a sesizat faptul că activitățile științifice transilvane nu pot fi interpretate fără analiza detaliată a grupului imens de manuscrise, care sunt dovezile activității de istoric a lui Aranka. Acele texte s-au dovedit a fi de o importanță majoră, fiind considerate importante de însuși autorul lor și interconectate de către posteritatea sa: istoria secolilor și textul polemic publicat în formă de răspuns la cartea lui August Ludwig Schlözer intitulată *Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Au mai existat încercări de a plasa aceste manuscrise în legătură cu biografia lui Aranka și cu activitatea Societății pentru cultivarea limbii maghiare din Transilvania, dar în urma unei analize mai detaliate a materialului, extinderea cercetării s-a dovedit a fi necesară. Textele în sine pot fi interpretate doar incomplet; fără o analiză a contextului creației lor, cercetarea coerenței interioare și a logicii trimiterilor implicite devine imposibilă. Metodele istoriei literaturii din cadrul antropologiei culturale au facilitat analiza produselor literare, dar și procesele de creație, transmitere și înțelegere. Acest proces este deosebit de important din punctul de vedere a polemicii mai ales pentru că textul lui Aranka György este rezultatul unei elaborări îndelungate, creația acestuia fiind influențată nu numai de publicarea cărții lui Schlözer, o provocare explicită, dar și de toate întâmplările literare ascunse, care au influențat cursul cercetărilor științifice.

Materialul transilvan poate constrânge cercetătorul pentru să delimiteze creațiile diferitor națiuni. Cercetările preliminare s-au adaptat acestei tradiții: au analizat dezvoltarea noțiunii de istorie a sașilor, a năzuințelor legate de ordinul social ale maghiarilor, reprezentarea textuală ale acestora; dar cunoaștem foarte puține încercări de a cerceta aceste texte în relația comunicativă între ele. În prezenta lucrare am considerat importantă analiza paralelă a textelor saxone și maghiare și a relațiilor între ele, prezentarea definițiilor sinelui științific și a națiunii enunțate de autorii acestor texte, precum și dezbateră diferitelor domenii de cercetare instituționale sau individuale. Cu toate că polemica nu s-a axat doar pe problemele de origine ale sașilor și maghiarilor, considerând de asemenea importantă prezen-

tarea originilor românilor, cartea conține doar aspectele relatate în textele în limba maghiară și germană ale polemicii, mai ales că documentarea detaliată și prezentarea cercetărilor relevante românești ar fi depășit cu mult limitele acestui studiu.

O latură inevitabilă a fost prezentarea detaliată a operei lui August Ludwig Schlözer pe de o parte din cauză că textele produse au dorit să se integreze în paradigma creată de autor, paradigmă discutată destul de unilateral de literatura de specialitate maghiară, pe de altă parte, cu scopul prezentării sistemului în care se integrează istoria sașilor și a maghiarilor, acesta nefiind nici el scutit de conotații politice.

A devenit problematică și determinarea numărului grupelor care vorbesc aceeași limbă. Se integrează oare în același discurs literatura maghiară, secuiască, maghiară din Ungaria, respectiv saxonă, germană sau austriacă? Obiectul polemicii se organizează în jurul problemelor juridice, de drept, scopul fiind unul politic (în problemele prezentate ca fiind istorice, lingvistice). Relatarea acestei polemici ilustrează și mai clar noțiunea și importanța literaturii în perioada studiată.

Natura eterogenă a textelor, lipsurile inevitabile în reconstrucție și laturile ascunse ale comunicării dintre texte nu fac posibile aplicarea rezultatelor niciunei școli metodologice. Combinarea diferitelor metode, diferențierea modurilor de analiză în funcție de resurse, analiza paradigmatelor științifice ale contextelor de origine, funcția de creatoare de texte a situației politice face posibil ca textele să fie considerate pe de o parte produse literare, iar pe de altă parte „participante” ale unei polemici publice sau ascunse și să le putem interpreta din aceste perspective.

Punctul de plecare a lucrării îl constituie un text de Aranka György care reprezintă încercarea sa de a reacționa la cartea lui August Ludwig Schlözer din Göttingen intitulată *Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* apărut în 1797. La demararea cercetării a devenit clar faptul că mă voi concentra asupra teoriilor despre originea națiunilor din Transilvania și modul de stabilire ale acestora. Istoricul din Târgu Mureș a încercat să reintegreze în canonul historiografiei maghiare documentele și întâmplările narative considerate fără valoare științifică de către Schlözer în așa fel încât să poată dovedi istoria originii maghiarilor considerată autentică de către el. În acest caz putem vorbi de o polemică cu doi participanți, observând că textele scrise de Aranka nu au ajuns la cunoașterea istoricului din Göttingen din două motive: pe de o parte acestea nu au fost publicate în nicio revistă, în nici un volum; pe de altă parte au fost redactate în limba maghiară din această cauză Schlözer putând să acceseze doar traducerile acesteia. Prin includerea altor resurse s-a evidențiat o situație polemică cu mai mulți participanți, care a avut ca subiect explicit problemele de origine. Dar pentru a înțelege situația și miza reală, trebuie să analizăm situația politică a perioadei respective, răspunsurile în manuscris la acesta, precum și corespondența și textele care în realitate au fost părți ale polemicii.

Domnia lui Iosif al II-lea, marcată de încetarea privilegiilor naționale, au provocat o situație aparte pe teritoriul Transilvaniei, obiectul cercetării de față, direcționând atenția societăților științifice asupra posibilității dovedirii în forurile publice a legitimității drepturilor lor și totodată a nedreptății demersurilor. În mod interesant acestea nu s-au întâmplat în perioada domniei lui Iosif al II-lea, ci doar după decretul de revocare și începerea sesiunilor Parlamentului din 1790–1791. În

această perioadă încep activitățile de alcătuire a diferitelor foruri publice. Istoricii sași, care au fost la zi cu viața științifică germană a epocii, au recunoscut într-un scurt timp puterea publicității în formarea opiniei și din această cauză au demarat o amplă acțiune de publicare a pamfletelor. Textele lor au fost răspândite nu numai în Transilvania, dar și la Viena și în orașe importante pe teritoriul vorbitor de limbă germană și, în urma acestui fapt, au prezentat situația de privare de drepturi forurilor care puteau exercita unele influențe asupra statului. Maghiarii din Transilvania s-au folosit în această perioadă doar de Parlament pentru atingerea scopurilor lor; puținele pamflete sau studii de administrație statală au avut menirea să sprijine legitimitatea deciziilor parlamentare. Publicul larg a fost exclus prin faptul că aceste texte au fost redactate exclusiv în limba maghiară. Acest fapt poate fi interpretat și ca primul pas important în constituirea unei națiuni moderne, dar trebuie să luăm în considerare și faptul că simpla propagare a limbii naționale nu duce la schimbări paradigmatică în cazul în care în Parlament reprezentanții națiunilor doresc să fortifice drepturile provenite din vechea organizare pe ordine sociale. Putem trage concluzii similare și din faptul că în Transilvania suprimarea încercărilor de opoziție era considerată caz intern, deci publicului larg i s-a prezentat doar imaginea unei societăți unificate conservate prin protecția drepturilor de ordine.

În aceste condiții, în lipsa literaturii maghiare de pamflet din Transilvania, în conștiința științifică din vest s-a fixat doar privarea de drepturi a sașilor și, cu toate că au stârnit un ușor interes, încercările maghiare au fost prezentate doar având conotații negative. Un exemplu bun în acest sens este textul comparativ al lui Aranka György despre constituția britanică și cea maghiară, care a generat o polemică similară din punct de vedere retoric și argumentativ în revista lui Schlözer.

În cazul pamfletelor am analizat nu numai cele publicate în Transilvania în limba maghiară și germană, dar și cele din Ungaria și mai ales cele din Viena, cu caracter explicit de provocare, mai ales din cauză că lucrările ulterioare transilvane pot fi interpretate ca răspunsuri la acestea. În cazul pamfletelor saxone aflăm faptul că anonimul nu derivă din dorința de adaptare la tradiția pamfletelor, ci este o unealtă de afirmare a identității colective. Pamfletele vieneze în schimb se ascund în anonimul mai ales din cauză că au apelat la mai multe instrumente de identificare cu scopul de a explicita efectiv conținutul; de aceea textele nu au prezentat dorința de provocare. Analiza textelor tipărite a fost predominant lingvistică: care sunt instrumentele de creare a imaginii dușmanului, a autodefinitivității, au fost elementele argumentației folosite pentru dovedirea naturii îndreptățite a privilegiilor.

Studiul paralel al lucrărilor lui Aranka György și al orientării tematice a Societății pentru cultivarea limbii maghiare din Transilvania a evidențiat ca principală concluzie faptul că interesele personale ale lui Aranka au avut un efect major asupra domeniilor de cercetare, care au putut avea suport instituțional. Lucrarea conține istoria întemeierii Societății, conotațiile politice ale obiectivelor Societății, textele prezentate în parlament și activitatea singurului editor de profit, Martin Hochmeister. Analiza acestora a fost necesară pentru a prezenta atmosfera generală transilvană, în care comunicarea dintre națiuni s-a desfășurat cu mari dificultăți: pe de o parte din cauza obiectivelor politice diferite, pe de altă parte din cauza problemelor de interpretare care au rezultat din diferențele lingvistice la nivelul discursului științific. Avem informații despre faptul că istoricul din Târgu Mureș a simțit

REZUMAT

tensiunea care s-a instalat și în cercetarea științifică, dar nu știm dacă maghiarii au reacționat în mod public la critica pamfletelor saxone sau la teoriile sale istorice. Din cauza că efectele pamfletelor nu a fost atât de mare în Parlament și în legislație, pe cât au sperat editorii sași, activitățile maghiare și secuiești au fost consolidate, iar sfera științifică a fost considerată de către Aranka ca fiind una fără probleme. El a lucrat conștiincios la introducerea în cercetările sale a unei părți a intelectualilor sași, precum și la identificarea obiectivelor comune, însă lui și societății sale i-a fost destinat un rol de conducător. Deja înaintea publicării cărții lui Schlözer, Aranka a incorporat resurse diferite în cercetarea sa, din numeroase limbi și de la diferitele naționalități, pregătind într-un fel întâmplările de mai târziu, adică dorința de a publica istoria comună a Transilvaniei. Din analiza antecedentelor putem afla că naționalitățile din Transilvania s-au unit doar în cazuri foarte rare, obiectivele lor fiind atât de diferite, încât cercetările științifice comune nu au putut avea succes. De aceea, când teoreticienii de la Curtea veneză au elaborat teoria patriotismului față de stat, care dorea să aplice pe tot teritoriul imperiului paradigma istorică comună, inițiau o activitate care nu avea cum să fie de succes.

Până în momentul în care o persoană din exterior a intervenit în aceste întâmplări, nu s-a creat situația de conflict. Aranka György a ținut legătura cu savanții sași, a încercat să creeze un consens între cercetări și să identifice cercetări comune transilvane. Situația s-a schimbat însă într-un mod radical, când August Ludwig Schlözer a publicat istoria sașilor din Transilvania, în care el a prezentat nu numai originea națiunii care îl însărcinaseră cu această cercetare, dar a produs și o reformă la nivelul interpretărilor istoriei maghiare de până atunci. Analiza a conținut și povestea scrierii cărții, mai ales că din aceasta s-a evidențiat faptul că lucrarea sa nu era doar un simplu manual de istorie, pentru că se așteptau și rezultate de iz politic, care a influențat nu numai națiunile din Transilvania, dar și curtea din Viena.

Dezbaterea publică a fost organizată pe două registre. Organele de recenzie reprezentau posibilitatea de publicare în limba germană. În perioada respectivă nu existau organe de recenzie în limba maghiară, în care unde o ar fi putut fi publicată o astfel de critică, dar avea în schimb o tradiție îndelungată pe teritoriul limbii germane, iar din această cauză polemicele aprinse și criticile acide nu au fost considerate excepții. Cercetarea a fost îngreunată de lipsa unei reviste, deși întrunirile Societății pot fi considerate ca având un rol de compensare a publicității și putem argumenta că aceste adunări reprezentau forurile științifice care au determinat și nuanțat domeniile de cercetare.

Structura polemicii publice a determinat și aspectul corespondenței epistolare în perioada respectivă. Aceasta avea nu numai un rol de transmitere a informației ci era totodată și un domeniu important în sfera științifică. Întâmplările sociale și cele politice, depășind nivelul narativ, sunt prezentate ca momente care necesită, pentru interpretarea lor corectă, studierea sintezelor unor cărți și, în unele cazuri, chiar analiza unor întregi transporturi de cărți. Scrisorile pot explica tehnicile narrative ale textelor publicate sau în curs de publicare. Până când documentele folosite în textele lui Aranka nu apar ca autentice în fața publicului, în cele mai multe cazuri putem afla din scrisori faptul că nici Aranka nu era întotdeauna convins că resursele folosite de el nu erau false. Prin aceasta observăm un aspect ascuns: Aranka György și-a dat seama că resursele folosite pot fi considerate îndoielnice dar, în

opinia sa, analiza critică putea fi făcută doar dacă aceste resurse erau prezentate publicului în forma unei invitații la dezbateri, și prin acesta a încercat să obțină o cercetare mai temeinică a documentelor.

Relațiile interne din Transilvania au fost transformate de publicarea cărții lui August Ludwig Schlözer despre istoria sașilor, care în același timp a modificat pe cea a maghiarilor. Atitudinile față de el au divizat și intelectualii epocii. Aristocrația de reformă a văzut clar faptul că Schlözer condamnă sistemul tradițional social, pentru că în sistemul de stat creat de el (despre care însă nu putem spune că nu a folosit resursele științifice nemțești de atunci) prezintă sistemul maghiar ca fiind determinat de conflicte religioase și privilegii de clasă ca factori de inhibare. Totuși nu putem spune că Schlözer era adeptul și intermediarul sistemului de idei a Secolului Luminilor; că sistemul lui conține idei conservatoare și din perioada Luminilor dar este cert faptul că avea puterea de a prezenta gândurile sale într-o formă cu mare impact la public, influențând categoric studenții și cititorii săi. Totuși sașii care l-au rugat să scrie acest text istoric nu au acceptat fiecare declarație, pentru că știau, că ideile sale despre istoria maghiarilor vor stârni o mare dezbateri, relațiile între națiunile transilvane devenind astfel conflictuale.

Polemicele legate de origini au reprezentat doar începuturile dezbaterii internaționale, a cărei obiect principalo constituia alegerea persoanei competente de a scrie istoria Transilvaniei. Recenziile și contra-recenziile, corespondența privată, adunările Societății au reprezentat forurile de desfășurare ale acestei polemici, desigur la intensități variabile. Recenziile conțineau dezmințirea faptelor, dar și modurile de exprimare științifice problemele etice în legătură cu acestea, și argumentau dreptul la opinie. Adunările Societății au reprezentat narativul maghiar din Transilvania și au avut ca efect editarea unei istorici colective a Transilvaniei. Corespondența privată a dezbătut latura de principiu și cea etică a istoriografiei; analiza acestora ne-a ajutat în tratarea personajelor acestei perioade ca niște personaje individuale și nu ca reprezentanți ai unei paradigme științifice coerente.

Grupul de texte numit polemica despre origini s-a dovedit a fi un subiect de cercetare prolific pentru că răspunde la întrebări care păreau a fi de neelucidat: putem vorbi oare despre identitate colectivă în cazul pamfletelor politice, a operelor istorice și a scrierilor propagandistice? Care obiective politice și de politica științei au determinat identificarea domeniilor de cercetare? Analiza a devenit și mai interesantă pentru că o persoană din exterior a intervenit într-o dezbateri internă. De aceea comunitatea care dispunea de termeni similari și de o formă a cunoașterii colective, a fost nevoită să formuleze această cunoaștere într-un mod eficace către exterior, iar cercetătorii epocii au putut observa cum au interpretat acești termeni cei care i-au folosit din exterior.

Nu am dorit deci să prezint opinia diferiților autori despre așezarea națiunilor din Transilvania, sau cât de autentice sunt aceste opinii considerate de către bibliografia de specialitate. M-am axat pe funcția textelor despre origini: de ce au devenit atât de importante, cum au dat răspunsuri în cazul problemelor politice, mai ales că nu putem uita dezbateri despre origini are conotații politice și în prezent. Nu am dorit să actualizez problematica, ci doar să prezint relațiile din perioada analizată. Conștiința istorică și cea despre origini prezintă mai ales probleme de identitate: prin prezentarea unei opinii, autorii textelor devin parte integrantă

a unui grup. Un rol important în crearea grupurilor îl are modul în care acestea au încercat să armonizeze opiniile diferite și astfel au dorit să devină comunități omogene.

Analiza face posibilă o prezentare mai nuanțată a tradiției textelor din perioada numită Secolul Luminilor: textele create în domenii culturale diferite pot confirma corectitudinea opiniei care consideră problematică omogenitatea textelor Secolului Luminilor și atrage atenția asupra diferitelor paradigme a epocii, care au coexistat în timp. Analiza textelor și a mișcărilor literare și științifice prezintă lipsurile narativului uniform construit în monografiile scrise despre perioada respectivă. Cercetarea diferitelor texte a elucidat modurile de interpretare a termenilor și a atras atenția asupra diferitelor registre de interpretare a națiunii, a științei și literaturii, a patriotismului științific sau a luptelor literare. Am aflat și faptul că ideile seculare nu sunt adecvate în literatura epocii și faptul că exemplul occidental nu este unul neapărat pozitiv, iar interpretările națiunii depind întotdeauna de context. În cazul autorilor care utilizează termenul de națiune din punctul de vedere al claselor sociale trebuie să fim conștienți de faptul că ei vor reinterpretarea termenul în funcție de context, ceea ce este determinat nu numai de interpretarea conștiințioasă dar și de funcțiile textului. Una dintre cele mai mari câștiguri ale polemicii este faptul că a generat un text care în istoriografia de astăzi poate fi considerat marginal, dar în metodele sale, în critica resurselor, în structură și în sistemul de argumente prezintă o atitudine critică care poate fi inclusă în paradigma vestică. Istoria națională este construită printr-o suprapunere a unui corpus de texte care străpunge hotarele. Poate nici nu este important care elemente ale acestui material pot fi folosite și astăzi, faptul că a crearea istoria a devenit un mit pare a fi mult mai semnificativ. În dialogul dintre texte și autorii lor se evidențiază unele etape ale mitogenezei.

ZUSAMMENFASSUNG

NATIONEN IN SIEBENBÜRGEN DIE DEBATTE AUGUST LUDWIG SCHLÖZERS UND GYÖRGY ARANKAS

Thema meiner Arbeit ist die Bearbeitung eines heterogenen Quellenmaterials aus Siebenbürgen, Ungarn und Deutschland vom Ende des 18. Jahrhunderts; Ziel ist die Rekonstruktion und Interpretation der sogenannten Herkunftsdebatten der betreffenden Ethnien – vor allem Ungarn, Szekler und Sachsen. Die Themenwahl und die Auswahl der Quellen wurde durch die Notwendigkeit einer Neuinterpretation bestimmt. In der ungarischen literaturgeschichtlichen Tradition wird die Wende des 18. zum 19. Jahrhundert seit Langem als die Periode der Sprach- und Literaturdebatten gehandelt, als eine Zeit, in der die Begriffsbildung, die theoretische und methodische Grundlagenbildung der nationalen Sprach- und Literaturwissenschaften Zentraleuropas erfolgt war. Die Frage der Nationalsprache, die imagologische Frage der Nationalattribute haben gleichzeitig eine ebenso wichtige, wenn nicht noch dominantere Rolle in der Herausbildung der nationalen Geschichtswissenschaften gespielt.

Die eingehende Untersuchung der zeitgenössischen siebenbürgischen Quellen der Gelehrsamkeit hat sich daher als ungemein fruchtbar erwiesen. Denn hier wurde bereits Ende des 18. Jahrhunderts sowohl eine intra- als auch eine interethnische Diskussion geführt (teils in Veröffentlichungen, teils handschriftlich), in der beinahe alle Aspekte der späteren zentraleuropäischen Debatte bereits ausformuliert wurden. Im Zeitrahmen meiner Arbeit war die Beschreibung des Geflechts der interethnischen Gelehrsamkeit in Siebenbürgen bisher aber Desiderat geblieben.

Neue Erkenntnisse versprach auch meine Teilnahme an den Forschungen der Arbeitsgemeinschaft für die Bearbeitung des György Aranka-Nachlasses, die von Frau Professor Emese Egyed geleitet werden. In meiner Dissertation waren größtenteils die historiographischen Arbeiten Arankas Gegenstände der Befragung, da es vom Anbeginn an klar war, dass die Gründungsbestrebungen der Siebenbürger Ungarn zur Schaffung einer wissenschaftlichen Infrastruktur ohne die Miteinbeziehung der Erkenntnisse aus dem riesigen Aranka-Nachlass nicht interpretierbar sind. Jene Texte, die von ihm selbst zu den wichtigsten seiner diesbezüglichen Arbeit gezählt wurden, wurden bereits vom Anfang an als ein Konvolut angesehen: Die *Geschichte der Szekler* und seine polemische Auseinandersetzung mit Schlözers *Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Es gab bereits frühere Bestrebungen, diese Manuskripte in der Epoche und im Lebenswerk

Arankas zu platzieren, aber einer wenigstens zeitweise gültigen Kontextualisierung stand stets im Wege, dass die Schriften weder aus geschichts-, noch aus literaturwissenschaftlichen Perspektive eine zufriedenstellende Interpretation ermöglichen wollten. Ihre inneren Zusammenhänge, und die Zusammenhänge ihrer impliziten Verweise mit anderen Arbeiten des Verfassers, bzw. mit bestimmten Arbeiten anderer Verfasser wurden erst durch die kulturwissenschaftliche Untersuchung sichtbar. Die kulturwissenschaftlich ausgerichtete Literaturwissenschaft reflektiert auch die Entstehungs-, Vermittlungs- und Rezeptionsgeschichte des Untersuchungsgegenstandes, sowie die Umstände seiner etwaigen Einbettung in zeitgenössische Auseinandersetzungen. Arankas o.e. Texte sind als Ergebnisse seiner mehrjährigen Arbeit anzusehen, in deren Verlauf sie bedeutende Veränderungen erfahren haben. Für Arankas noch unausgereiftes Grundkonzept waren Schlözers *Kritische Sammlungen...* eine Provokation, deren Beantwortung sich mehrere Jahre hingezogen und – analog zur Wandlung der Ansichten Arankas – sowohl methodisch als auch inhaltlich wesentliche Veränderungen erfahren hat.

Die Herkunftsfrage hatte politische und rechtliche Relevanz, dies wurde zumindest sowohl von den Sachsen als auch von den Ungarn angenommen, auch wenn letzten Endes ihre Argumentation auf die Entscheidungen der hohen Politik nicht sehr viel Einfluss ausgeübt haben dürfte. Gedruckte und händisch vervielfältigte, meist anonyme Streitschriften haben die Jahre des Josephinismus, die kurze Regierungszeit von Leopold II. und die ersten Jahre des Absolutismus unter Franz I. begleitet. Ihre Argumente, ihre Argumentationslinien sind recht gut erschlossen, und dienen der Forschung zur Dokumentation solcher Prozesse, wie die Herausbildung des Geschichtsbewusstseins der Sachsen, oder die Entwicklungsgeschichte der ungarischen ständischen Bestrebungen. Die Texte dieser *pressure groups* wurden indes kaum unter dem Gesichtspunkt eines möglichen Dialogs untersucht, die sie miteinander führten – weil ihre Verfasser bestrebt waren, eher die eigene Beweisführung mit Belegstellen zu untermauern als sich auf polemische Auseinandersetzungen mit fremden Texten einzulassen.

Der kommunikative Charakter des gesamten zeitgenössischen siebenbürgischen Materials ist indes auffallend gut ausgeprägt. Diese Eigenschaft der siebenbürgischen Streitschriftenliteratur hat eine parallele und kontextuelle Untersuchung der sächsischen und ungarischen Texte nahegelegt, ermöglichte eine aufeinander bezogene Vorstellung der Gelehrten aufgrund ihrer wissenschaftlichen und nationalen Eigendefinition, und machte selbst die kontextualisierte Beschreibung der Forschungsgeschichte möglich. Die von mir untersuchten Herkunftsdebatten haben nicht nur den Ursprung der Sachsen, Székler und Ungarn thematisiert, sondern auch die Abstammung und die Siedlungsgeschichte der Rumänen. Um meinen Forschungsgegenstand mit der nötigen Sorgfalt analysieren zu können, habe ich in meiner Arbeit nur jene Aspekte der rumänischen Herkunft behandelt, die auch im ungarisch- bzw. deutschsprachigen Textkorpus der Debatten vergewärtigt werden. Auf der anderen Seite stellte sich eine eingehendere Darstellung des Lebenswerkes von August Ludwig Schlözer als unumgänglich heraus, um jenes von ihm entwickelte System verständlich zu machen, nach dessen Regeln er seine sächsische und ungarische Geschichte verfasst hatte. Ich musste mich des Weiteren an manchen Stellen detaillierter mit der Interpretation literaturhis-

ZUSAMMENFASSUNG

torischer oder historischer Texte befassen, als es geboten scheint. Dies war indes nötig zum Verständnis und zur Interpretierbarkeit jener zweibändigen Geschichte Siebenbürgens, eines Hauptwerkes von György Aranka, und einer der Höhepunkte seines Lebenswerkes.

Der Nachweis des Verwandtschaftsgrades der Texte machte eine Neulektüre notwendig. Miteinbezogen werden musste eine vergleichende Institutsgeschichte der einzelnen Ethnien, sowie eine vergleichende Diskursanalyse. Die Heterogenität der Texte, die unvermeidlichen Mängel der Rekonstruktionsarbeit, viele schwer oder kaum eindeutig festzumachenden Aussagen, die kaum mehr nachvollziehbaren Nuancen der zeitgenössischen Bedeutungen schienen zunächst die Konstruktion eines durchgängigen Interpretationsrahmens zu verunmöglichen. Doch es stellte sich schließlich heraus, dass die ungarischsprachigen Beiträge aus dem siebenbürgisch-ungarischen, ungarländischen und székler-ungarischen Schrifttum als Teile eines zusammengehörigen Diskurses betrachtet werden; und dass auch die Gesamtheit der deutschsprachigen Beiträge, geschaffen von Deutschen in Deutschland, von Ungarndeutschen in Ungarn bzw. Siebenbürger Sachsen im Habsburgerreich, dass sie alle sehr wohl im selben Rahmen interpretiert werden können. Die herangezogenen Texte gehören allesamt der *Historia Litteraria* an, ungeachtet der Tatsache, dass sie gleichzeitig Teilnehmer an einer teils öffentlich, teils im verborgenen geführten, oft polemischen Diskurs waren.

Den Ausgangspunkt meiner Forschungsarbeit bildet ein handschriftlicher Text von György Aranka, sein Versuch, das im Jahre 1797 erschienene Werk des Göttinger Gelehrten August Ludwig von Schlözer *Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* zu rezensieren. In dieser Schrift gilt Arankas Aufmerksamkeit vor allem jenen Thesen Schlözers, die die Herkunft der siebenbürgischen Ethnien und den Prozess ihrer Niederlassung betreffen. Er unternahm mithin einen Versuch, die Schlözersche Interpretation der Dokumente und die Schlözersche Erzählung im Rahmen der ungarländischen Geschichtstradition zu kontextualisieren; die aus dem täuschenden Blickwinkel eines *Fremden* dargestellte Ethnogenese aus der Sicht der *Eigenbetrachtung* zu korrigieren, und dadurch die seiner Meinung nach *authentische* Version vorzustellen. Hätte Aranka seine Thesen ins Deutsche übersetzen lassen und in einer gelehrten Zeitschrift publizieren können, wäre sicherlich eine wissenschaftliche Auseinandersetzung der beiden Gelehrten erfolgt. Schlözer hat jedoch nie von Arankas Kritik erfahren. Statt einer direkten Konfrontation – dies zeigen die hinzugezogenen zeitgenössischen Quellen – war eine breitere Diskussion über die Herkunft der siebenbürgischen Ethnien entbrannt, die wie bereits erwähnt, teils öffentlich, teils handschriftlich geführt wurde.

Als Beweggrund für die Entstehung sowohl der Schlözerschen *Geschichte...* als auch für das sprunghaft angestiegene Interesse an Geschichte, Staatsrecht, Statistik und historischer Philologie muss die Aufhebung der größtenteils Jahrhunderte alten Privilegien der siebenbürgischen Ethnien durch Joseph II. genannt werden. Die ethnisch fundierte öffentliche Kritik des Josephinismus setzte aber erst nach der Rücknahme der Reformen, d.h. nach dem Tod des Herrschers ein, unter seinem Nachfolger Leopold II., parallel zu den Debatten des Landtages 1790–91. Die Debattenführung der konservativeren ungarischen Stände war langsamer, schwerfälliger, während den intellektuellen Führern der Siebenbürger Sachsen durchaus

die Wichtigkeit der Beeinflussung der öffentlichen Meinung bewusst war. Sie haben daher bereits 1790 mit der systematischen Herstellung und gezielten Streuung solcher Flugschriften begonnen, die ihre Anliegen allgemein verständlich formulierten. Die Rezeption dieser Periodika lässt sich sowohl in Siebenbürgen, als auch in Wien und in Deutschland nachweisen. Auch die Botschaft – die zu Unrecht erfolgte Schmälerung ihrer Rechte – wurde verstanden. Die erfolgreiche Beeinflussung der öffentlichen Meinung hat indes in der Machtpolitik wenig bewirken können. Die siebenbürgischen Ungarn haben dagegen die Beeinflussung der Landtagsabgeordneten als Mittel zur Wahrung ihrer Interessen gewählt, und Flugschriften nur als Informationsgrundlage ihrer Lobbying hergestellt. Einer breiteren Öffentlichkeit waren diese Flugschriften allein wegen ihrer Ungarischsprachigkeit nicht zugänglich – auf Deutsch wurden sie meist zusammenfassend referiert. Besonders in den aufgeklärten Kreisen in Deutschland war der Eindruck dieser Maßnahmen der ungarischen Seite verheerend.

Es ist daher verständlich, dass in den gelehrten Kreisen Europas, besonders im deutschen Sprachgebiet, Aufmerksamkeit vor Allem das den Siebenbürger Sachsen angetane Unrecht erregt hatte. Auch die ungarische Argumentation wurde wahrgenommen, löste jedoch negative Konnotationen aus. Die anonym erschienene Arbeit von György Aranka über die Ähnlichkeit der englischen und der ungarischen Verfassung, und die der Publikation folgende Auseinandersetzung mit dem Werk in den Zeitschriften Schlözers ist ein Musterbeispiel der ungünstigen Aufnahme. Außer in Siebenbürgen und in Deutschland publizierte Flugschriften habe ich auch im Königreich Ungarn und in Wien erschienene Blätter untersucht. Größtenteils anonym, konnten einige doch mit Sicherheit oder ziemlicher Wahrscheinlichkeit Verfassern zugeordnet werden. Die Anonymität hatte verschiedene Ursachen. Flugschriften wiesen traditionell in den wenigsten Fällen Verfasserangaben auf, meistens waren sie Kompilationen oder Übersetzungen. Die Sachsen wollten mit ihrer Anonymität die kollektive Identität der Ethnie zum Ausdruck bringen, die meisten Wiener wollten, wie bereits erwähnt, Widerspruch oder wenigstens eine Stellungnahme bewirken, hatten mithin Provokationscharakter. Ich habe ausschließlich gedruckte Flugschriften untersucht. In erster Linie galt meine Aufmerksamkeit der Beschaffenheit der sprachlich-rhetorischen Mittel der Argumentation im Interesse der Selbstdefinition, der Feindbild-Konstruktion und der Beweisführung für die Rechtmäßigkeit der Privilegien.

Von Verfassern aus den Reihen der siebenbürger Ungarn und Szekler wurden mehr lateinischsprachige Flugschriften herausgegeben, sie hatten aber im Falle der ungarischsprachigen mit dem Problem der mangelhaft entwickelten ungarischen Fachsprachen für Politik-, Geschichts- und Staatswissenschaft usw. zu kämpfen.

Umso mehr zählte der Habitus der wenigen Gelehrten mit Ansehen, zu denen György Aranka zweifellos gehörte. Die parallele Untersuchung der Geschichte der Siebenbürgisch-Ungarischen Sprachgesellschaft und des Lebenswerkes von Aranka machte klar, dass seine persönliche Fragestellungen in wesentlichem Maße jene Forschungsrichtungen bestimmten, denen später institutionelle Unterstützung zuteil wurde (die Übereinstimmung ist sicher kein Zufall). In meiner Dissertation werden die Umstände der Gründung der *Sprachgesellschaft...*, die politischen Konnotationen ihrer Ziele, die von der Gesellschaft vorbereiteten und beim Landtag

ZUSAMMENFASSUNG

vorgetragenen Texte, sowie die Verbindung Martin Hochmeisters, des einzigen profitorientierten Verlegers, zur Sprachgesellschaft behandelt. Die breite Kontextualisierung der Siebenbürgisch-Ungarischen Sprachgesellschaft diente dem Zweck, jene Umstände in Siebenbürgen Ende des 18., Anfang des 19. Jahrhunderts vorzustellen, die die Herausbildung eines konstruktiven Dialogs der einzelnen Ethnien untereinander erschwerten. Nicht nur ihre politischen Ziele waren divergent, auch ihr Begriffsgebrauch war undurchsichtig und missverständlich.

Aranka war sich den politischen Implikationen der historischen Forschungen bewusst, erachtete jedoch die Kritik der Sachsen nicht für so schwerwiegend, dass sie ein öffentliches Entgegenreten erfordert hätte. Da die sächsischen Flugschriften unter den Landtagsabgeordneten nicht die von ihren Verfassern beabsichtigte Wirkung entfalten konnten, wurde es von ungarischer Seite auch nicht für nötig befunden, die Geschichtsauffassung der Sachsen öffentlich zu rezensieren. Die Anliegen der Siebenbürger Ungarn und Székler wurden vom Landtag wohlwollend geprüft. All diese Gegebenheiten zusammen veranlassten Aranka, Anstrengungen zu unternehmen, um wenigstens einen Teil der sächsischen Gelehrten für die von ihm initiierte historische Forschungen zu gewinnen, anstatt sie mit einer öffentlichen Auseinandersetzung zu vergrämen. Er listete bereits vor dem Erscheinen von Schlözers Siebenbürgen-Geschichte die ihm bekannten historischen Quellen zur Geschichte Siebenbürgens ungeachtet ihres Typs, ihrer Sprache und ihrer ethnischen Herkunft (oder Präferenz) auf, gleichsam als Vorwegnahme des großangelegten Planes einer gemeinsamen, von Wissenschaftlern aller Ethnien verfassten und getragenen Geschichte Siebenbürgens. Die Schaffung eines gemeinsamen historischen Paradigmas für die verschiedenen Ethnien Siebenbürgens war jedoch zum Scheitern verurteilt, die Einzelinteressen divergierten zu stark.

Das josephinische Reformwerk betraf alle Ethnien gleichermaßen, daher können die Anstrengungen der Politiker und Gelehrten aller Ethnien zu ihrer Rücknahme bis zu einem gewissen Grad als einander ähnlich bezeichnet werden. Aranka führte den steten Briefwechsel mit seinen sächsischen Kollegen fort und versuchte gemeinsame Forschungsprojekte zu initiieren. Diese Situation änderte sich jedoch mit dem Erscheinen von Schlözers Werk radikal. Seine Geschichte der Siebenbürger Sachsen befasste sich nicht nur mit der Herkunft der auftraggebenden Ethnie, sondern auch mit der der ungarischen, unter Einbeziehung völlig neuer Aspekte. Seiner historischen Analyse vorangestellt waren auch Bemerkungen zur Entstehungsgeschichte der Arbeit, die für alle zeitgenössischen Leser deutlich auf die politische Ausrichtung seiner Interpretation der historischen Tatsachen hingewiesen haben. Die Aussage des Geschichtswerkes war ein klarer Versuch der Beeinflussung der politischen Verhandlungsposition nicht nur der Siebenbürger Ethnien, sondern auch des Wiener Hofes.

Die öffentliche Auseinandersetzung spielte sich in zwei Sphären ab, in einer öffentlichen und in einer privaten. Die deutschsprachige fand zumeist in Rezensionorganen statt (wenngleich es sich nötig erwies, auch die Briefwechsel der Gelehrten heranzuziehen), die ungarische in den Sitzungen der Siebenbürgisch-Ungarischen Sprachgesellschaft – es gab zu jener Zeit noch keine ungarischsprachige Organe, in denen solche öffentlichen Debatten möglich gewesen wären. Daher war vor allem die Sitzungsarbeit entscheidend in der Konsensfindung und

in der Bestimmung der Ausrichtung der Weiterarbeit. Meiner Ansicht nach muss auch der Briefwechsel der Teilnehmer als Teil des öffentlichen Diskurses gelten. In diesen Gelehrtenbriefen wurden die Geschehnisse des öffentlichen Lebens, sowie solche gesellschaftspolitischen Vorgänge reflektiert, deren Interpretation nicht nur die Gestaltung der Erzählungsstrategien der Teilnehmer beeinflusst haben, sondern über den Kreis der Verfasser und Empfänger hinaus für viele andere – sekundäre – Teilnehmer mitunter konsensbildend waren.

Schlözers Geschichte der Siebenbürger Sachsen und Ungarn hat eine lang anhaltende Wirkung ausgeübt. Am augenfälligsten war die starke (in gewissen – extremen – Fällen bis heute andauernde) Polarisierung der siebenbürgisch-ungarischen Fachwelt. Es wurde in erster Linie über seine Beweggründe, über seine Motivation gerätselt. Daher hat es sich als nötig erwiesen, dieses Buch in Schlözers Gesamtwerk zu positionieren, sowohl was seine zeitgenössische, als auch was die spätere Rezeption betrifft. Auch die zeitgenössische Rezeption ist zweigegliedert: es gibt ein publiziertes Teil, und ein in Briefwechseln überliefertes. Meine Untersuchung des Lebenswerkes von Schlözer unter besonderer Berücksichtigung seiner Siebenbürgen und Ungarn betreffender Arbeiten zeigte eindeutig, dass seine diesbezügliche Forschungen integraler Teil seines kohärenten Weltbildes und seiner Geschichtsauffassung sind. Alle Behauptungen, der Göttinger Gelehrte sei ein Feind des Ungarntums gewesen, gehören daher ins Reich der Märchen oder der haltlosen Spekulationen und haben im wissenschaftlichen Diskurs nichts verloren. Doch selbst der gebildete ungarische Adel seiner Zeit wusste, zumindest die Reformfreudigen unter ihnen, dass Schlözers Kritik nur gegen die unreformierbar scheinende ständische Struktur gerichtet war. Nach seiner Staatsphilosophie waren Manifestationen konfessioneller Gegensätze im öffentlichen Leben und das Festhalten an unzeitgemäßen ständischen Privilegien äußerst kontraproduktiv. Dessen ungeachtet kann nicht behauptet werden, Schlözer wäre ein bedingungsloser Verfechter der Aufklärung gewesen (so die Subsummierung der ungeheuren Ideenvielfalt „Aufklärung“ zwecks Formulierbarkeitsvereinfachung gestattet ist); in seinem Gedankensystem amalgamieren sich konservative und aufklärerische Gedanken zu einer Einheit. Er konnte seine Vorstellungen sowohl in Wort als auch in Schrift überzeugend darstellen und dadurch seine Zuhörer und Leser nachhaltig beeindrucken. Die Siebenbürger Sachsen, die ihn zur Arbeit an diesem Werk ermuntert haben, waren denn auch beeindruckt, indes teilweise unangenehm. Es war ihnen sofort klar, dass Schlözers Kritik der ungarischen adeligen Rückständigkeit einen Sturm der Entrüstung auslösen würde. Ihnen war aber nicht an einer Umkämpfung des Status quo gelegen, im Gegenteil: Sie hätten gerne den Status quo ante wiederhergestellt.

Die Herkunftsdebatte wurde tatsächlich zum Auslöser einer ganzen Reihe international geführten Auseinandersetzungen um die Berechtigung einer wissenschaftlichen Betätigung mit dem Forschungsgegenstand (ob ausländische Wissenschaftler die Geschichte Siebenbürgens aus der Ferne objektiv darstellen können). Dutzende Rezensionen und Antirezensionen kreisen um diese *Zugangsberechtigung*, zahlreiche Sitzungen der Siebenbürgisch-Ungarischen Sprachgesellschaft hatten den Gegenstand zum Thema, bis schließlich die Übereinkunft getroffen wurde, eine zusammenhängende Geschichte Siebenbürgens von den

ZUSAMMENFASSUNG

Anfängen bis zur Jetztzeit verfassen zu wollen. Die Debatte wurde um (meistens durch Briefwechsel vermittelte) theoretische, ethische und methodische Fragen der Historiographie erweitert, deren Untersuchung vor allem eines verdeutlicht: Die Oeuvres aller ungarischer Teilnehmer müssen als Leistungen von mitunter sehr unterschiedlich und verschiedenartig gebildeten Einzelpersonen untersucht werden, sie lassen sich nicht als Teile eines kohärenten wissenschaftlichen Paradigmas interpretieren. Sehr wohl konnte aber im Verlauf der Debatte eine Vereinheitlichung der Argumentation beobachtet werden, wie auch ein zunehmend gemeinsames, miteinander abgestimmtes Auftreten.

Die von mir als Korpus der Herkunftsdebatte genannte Textsammlung hat sich als dankbarer Untersuchungsgegenstand erwiesen. Es wurden solche Fragestellungen möglich, wie die nach einer kulturwissenschaftlich aufgefassten kollektiven Identität der Verfasser der zeitgenössischen Flugschriften, Geschichtswerke und Populärgattungen der *Historia Litteraria*; wie die nach den politischen und wissenschaftspolitischen Hintergründe der Bestimmung neuer Forschungsbereiche; wie die nach den Merkmaländerungen einer heimischen Debatte, die plötzlich durch ausländische Mitsprache internationale Aufmerksamkeit erregt. Die Antworten wiesen in eine Richtung. Ich habe daher weder die Stellungnahmen zur Herkunftsdebatte im Lebenswerk aller vorgestellten Teilnehmer einzeln vorgestellt, noch ihre Wertung im Lichte zeitgenössischer oder späterer Theorien. Vielmehr habe ich die Funktion der Texte zu bestimmen versucht. Warum wurden sie für so wichtig erachtet, welche Absicht verfolgten die einzelnen Verfasser bei der Textkonstruktion, hat die Wirkungsweise den Intentionen entsprochen, welchen Charakter hatten die durch sie gewollt-ungewollt ausgelösten Turbulenzen, was waren ihre politischen Konnotationen. In habe versucht, mich streng an die eingangs dargestellten zeitlichen Grenzen meines Forschungszeitraumes zu halten. Daher konnten gewisse Entwicklungen nur bis zu einer gegebenen Zeitgrenze verfolgt werden, wie beispielsweise die durch die Debatte ausgelösten Prozesse verschiedener Identitätsfindungen. Die Transformation einiger dieser Gruppenidentitäten in homogene politische Handlungsorgane fällt aber bereits in die Zeit des Vormärz.

Die Untersuchung hat auch eine subtilere Wertung der Texttradition der Aufklärungszeit ermöglicht, vor allem eine Infragestellung der Homogenität der Aufklärungsliteratur. Es konnten im untersuchten Textkorpus zeitlich und räumlich recht eng beieinander zustande gekommene Werke nachgewiesen werden, die deutliche strukturelle Verschiedenheiten zeigten, bisweilen ihre Zugehörigkeit zu verschiedenen Paradigmen offenbarten. Bildung, Verwendung und Konnotationenfelder gewisser Begriffe wie Nation (sowohl im späteren Wortsinn als auch als Selbstbezeichnung der Ethnie, vgl. Sächsische Nation, Székler Nation usw.) weisen eine ausgeprägte Streuung auf. Aber auch Begriffe wie wissenschaftlicher Patriotismus kommen in deutschen Texten gegen Ende des 18. Jahrhunderts kaum vor. Die Art und Weise der *westlichen* und der *östlichen* Säkularisierung der wissenschaftlichen Literatur weist in der von mir untersuchten Debatte deutliche Unterschiede auf. Es hat sich beispielsweise als notwendig erwiesen, Texte jener Autoren, die mit dem Begriff der *ständischen Nation* arbeiten, kontextabhängig, d.h. funktional zu interp-

ZUSAMMENFASSUNG

retieren: Die Begriffsbildung erfolgt nicht a priori, sondern richtet sich nach der intendierten Wirkung, orientiert sich an der intendierten Funktion des Textes.

Als wichtigstes Ergebnis der Herkunftsdebatte sehe ich die in den letzten Jahren erfolgte Neubewertung des Werkes von Aranka. Arankas „Nationalgeschichte“ ist die Aufeinander-Schichtung von Teilen eines grenzübergreifenden Textkorpus. Aus der Sicht der Geschichts- oder der Literaturwissenschaft ist sein Wert wohl gering. Aus kulturwissenschaftlicher Sicht hingegen ist es ein Novum, ein seltenes Beispiel dafür, dass ein im *östlichen* Wissenschaftsfeld entstandenes, *gelehrtes* Werk, seiner (auch quellenkritischer) Methode, Struktur und Argumentation; seiner kritischen Grundhaltung wegen auch als Teil des *westlichen* Paradigmas interpretierbar ist.

A 19. század első felétől kezdődően napjainkig Közép-Kelet-Európa közéleti, politikai vitáit a nemzetiségi kérdés határozza meg. Biró Annamária könyve ezeknek a vitáknak az eredettörténetét keresi egy, a 18–19. század fordulóján magyarok és szászok/németek között lezajlott, az erdélyi nemzetek eredettörténetét érintő tudományos és közéleti polémia rekonstruálásával. A szerző nem elégszik meg a vita dokumentumainak elemzésével, hanem azokra az intézményes viszonyokra, kapcsolathálókra és -rendszerekre is kíváncsi, amelyek a vitapozíciókat érthetővé teszik. A vita két központi szereplője (A. L. Schlözer, Aranka György) munkássága is érthetőbbé válik ezáltal, illetve annak a korszaknak bizonyos vonatkozásai, amelyet „felvilágosodásnak” nevezünk.

ISBN 978-606-8178-42-4

9 786068 178424